

20 ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ
УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ
РОКІВ СПРАВ

Львівський державний університет
внутрішніх справ

Цивільне право України

(Загальна частина)

Навчальний посібник

Львів
2025

УДК 34(477)

Ц 58

Рекомендовано до друку та розміщення в електронних сервісах ЛьвДУВС
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 27 жовтня 2025 року № 4)

Рецензенти:

Забзалюк Д. Є., доктор юридичних наук, професор
(Львівський державний університет внутрішніх справ);

Петровський А. В., кандидат юридичних наук, доцент
(Національна академія внутрішніх справ України)

Ц 58 **Цивільне** право України (загальна частина) :
навчальний посібник / за ред. В. О. Кучера, Х. В. Майкут.
Львів : Львівський державний університет внутрішніх
справ, 2025. 560 с.

ISBN 978-617-511-437-7

У виданні викладено сутність загальних положень цивільного права (цивільних правовідносин, суб'єктів та об'єктів цивільного права, правочинів, представництва, строків позовної давності). А також окреслено правове регулювання особистих немайнових прав фізичної особи, права власності та інших речових прав, права інтелектуальної власності.

Для здобувачів вищої освіти, які навчаються за спеціальністю «Право», а також науково-педагогічних працівників, практиків і усіх, хто цікавиться питаннями цивільного права.

The textbook «Civil Law of Ukraine (general part)» outlines the essence of the general provisions of civil law (civil legal relations, subjects and objects of civil law, transactions, representation, terms and statute of limitations), as well as the legal regulation of personal non-property rights of an individual, property rights and other property rights, intellectual property rights.

The textbook will be useful for higher education students studying in the specialty «Law», as well as scientific and pedagogical workers, practitioners and everyone who is interested in civil law issues.

УДК 34(477)

© Кучер В. О., Майкут Х. В. та ін., 2025

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2025

ISBN 978-617-511-437-7

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	10
ПЕРЕДМОВА.....	11

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

ГЛАВА 1. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА.....	13
1.1. Поняття та функції цивільного права.....	13
1.2. Предмет і метод цивільного права.....	17
1.3. Принципи цивільного права.....	23
1.4. Джерела цивільного права.....	33
Питання для самоконтролю.....	48
Рекомендована література.....	49
 ГЛАВА 2. ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ.....	50
2.1. Поняття та зміст цивільних правовідносин.....	50
2.2. Особливості правового регулювання цивільних правовідносин.....	56
2.3. Класифікація цивільних правовідносин.....	60
Питання для самоконтролю.....	66
Рекомендована література.....	66
 ГЛАВА 3. ФІЗИЧНІ ОСОБИ ЯК УЧАСНИКИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	68
3.1. Поняття фізичної особи.....	68
3.2. Цивільна правоздатність фізичної особи: поняття та обсяг.....	73
3.3. Цивільна дієздатність фізичної особи: поняття та види.....	77
3.4. Визнання фізичної особи безвісно відсутньою: підстави та правові наслідки.....	84
3.5. Оголошення фізичної особи померлою: підстави та правові наслідки.....	89

3.6. Фізична особа-підприємець.....	93
3.7. Поняття, мета і значення опіки та піклування.....	100
Питання для самоконтролю.....	105
Рекомендована література.....	105

ГЛАВА 4. ЮРИДИЧНІ ОСОБИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА.....

4.1. Поняття і загальна характеристика юридичних осіб.....	107
4.2. Види й організаційно-правові форми юридичних осіб.....	111
4.3. Порядок створення юридичних осіб.....	122
4.4. Правосуб'єктність юридичної особи.....	132
4.5. Припинення юридичних осіб.....	137
4.6. Публічні утворення	
як учасники цивільних правовідносин.....	149
Питання для самоконтролю.....	153
Рекомендована література.....	154

ГЛАВА 5. ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ.....

5.1. Поняття об'єкта цивільних прав.	
Оборотоздатність об'єктів цивільних прав.....	156
5.2. Речі. Класифікація речей.....	159
5.3. Майно. Майнові права.....	164
5.4. Гроші (грошові кошти).....	167
5.5. Цінні папери.....	171
5.6. Особисті немайнові блага. Інформація.....	178
Питання для самоконтролю.....	187
Рекомендована література.....	188

ГЛАВА 6. ПРАВОЧИНИ.....

6.1. Поняття правочину, його ознаки та види.....	190
6.2. Умови дійсності правочину. Форма правочину.....	196
6.3. Недійсні правочини.....	204
6.4. Правові наслідки недійсності правочину.....	232
Питання для самоконтролю.....	237
Рекомендована література.....	238

ГЛАВА 7. ПРЕДСТАВНИЦТВО.....

7.1. Поняття та значення представництва.....	239
7.2. Підстави виникнення представництва.....	245
7.3. Види представництва, припинення представництва.....	247

7.4. Суб'єкти представництва.....	264
7.5. Обсяг і межі повноважень представника.....	269
7.6. Правові наслідки вчинення правочину представником.....	275
Питання для самоконтролю.....	278
Рекомендована література.....	278

ГЛАВА 8. ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ.....280

8.1. Сутність і засади здійснення суб'єктивних цивільних прав.....	280
8.2. Захист суб'єктивних цивільних прав та інтересів: поняття, форми і способи.....	286
8.3. Цивільно-правова відповідальність: поняття, ознаки й умови настання.....	306
Питання для самоконтролю.....	324
Рекомендована література.....	325

ГЛАВА 9. СТРОКИ. ПОЗОВНА ДАВНІСТЬ.....326

9.1. Строки та терміни: поняття і види.....	326
9.2. Обчислення строків.....	334
9.3. Позовна давність.....	338
Питання для самоконтролю.....	349
Рекомендована література.....	350

РОЗДІЛ 2

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

ГЛАВА 10. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ.....351

10.1. Поняття та зміст особистих немайнових прав фізичної особи.....	351
10.2. Види особистих немайнових прав фізичної особи.....	359
10.3. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи.....	360
10.4. Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи.....	372
10.5. Захист особистих немайнових прав фізичної особи.....	384
Питання для самоконтролю.....	386
Рекомендована література.....	387

РОЗДІЛ 3
ПРАВО ВЛАСНОСТІ ТА ІНШІ РЕЧОВІ ПРАВА

ГЛАВА 11. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ.....	388
11.1. Поняття речового права. Ознаки речових прав.....	388
11.2. Види речових прав. Право власності, його зміст.....	391
11.3. Суб'єкти права власності. Види права власності.....	395
11.4. Здійснення права власності. Межі здійснення права власності.....	402
11.5. Набуття права власності: презумпція, підстави.....	404
11.6. Припинення права власності.....	416
Питання для самоконтролю.....	420
Рекомендована література.....	420
 ГЛАВА 12. ПРАВО СПІЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....	 421
12.1. Загальна характеристика та види права спільної власності.....	421
12.2. Право спільної часткової власності.....	424
12.3. Здійснення права спільної часткової власності.....	428
12.4. Право спільної сумісної власності.....	438
12.5. Здійснення права спільної сумісної власності.....	445
Питання для самоконтролю.....	451
Рекомендована література.....	451
 ГЛАВА 13. РЕЧОВІ ПРАВА НА ЧУЖЕ МАЙНО.....	 453
13.1. Загальна характеристика речових прав на чуже майно.....	453
13.2. Право володіння чужим майном.....	461
13.3. Право користування чужим майном (сервітут).....	464
13.4. Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис).....	472
13.5. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій).....	478
Питання для самоконтролю.....	482
Рекомендована література.....	483
 ГЛАВА 14. ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТА ІНШИХ РЕЧОВИХ ПРАВ.....	 484
14.1. Загальні положення про захист права власності й інших речових прав.....	484

14.2. Окремі види позовів про захист права власності.....	489
14.2.1. Віндикаційний позов.....	489
14.2.2. Негаторний позов.....	499
14.2.3. Позов про визнання права власності.....	502
14.2.4. Позов про зняття арешту.....	508
14.2.5. Вимоги про визнання незаконним правового акта, що порушує право власності.....	510
Питання для самоконтролю.....	513
Рекомендована література.....	514

РОЗДІЛ 4

ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

ГЛАВА 15. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ.....	515
15.1. Загальні положення права інтелектуальної власності.....	515
15.2. Авторське право та суміжні права.....	527
15.3. Право промислової власності.....	540
15.4. Правові засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту.....	545
Питання для самоконтролю.....	556
Рекомендована література.....	557

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЦК України	– Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р.
СК України	– Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р.
ЗК України	– Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р.
ЦПК України	– Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р.
КК України	– Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р.
КУпАП	– Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р.
КМУ	– Кабінет Міністрів України
ВРУ	– Верховна Рада України
МВС	– Міністерство внутрішніх справ
НПУ	– Національна поліція України
НБУ	– Національний банк України
МОН	– Міністерство освіти та науки
ФДМ України	– Фонд державного майна України
АРК	– Автономна Республіка Крим
ДРАЦС	– державна реєстрація актів цивільного стану
УКРНОІВІ	– Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій
НОІВ	– Національний орган інтелектуальної власності
ЄДРПОУ	– Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України
ТзОВ	– товариство з обмеженою відповідальністю
АТ	– акціонерне товариство
ФОП	– фізична особа-підприємець
ЗМІ	– засоби масової інформації (медіа)
ООН	– Організація Об'єднаних Націй
ЮНІСЕФ	– Дитячий фонд ООН
ЄСПЛ	– Європейський суд з прав людини
ЄДР	– Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань

ПЕРЕДМОВА

Цивільне право України є однією з фундаментальних галузей права, які викладаються в юридичних закладах вищої освіти і на юридичних факультетах за спеціальністю «Право».

Процеси розвитку громадянського суспільства, формування ринкових відносин у державі, забезпечення свободи кожної особи, незалежності та самостійності приватних осіб зумовлюють необхідність вивчення здобувачами вищої освіти комплексу норм, що регулюють приватноправові відносини.

За умови постійного оновлення цивільного законодавства місце навчальної дисципліни «Цивільне право України» в системі професійної підготовки фахівця полягає не лише у вивченні загальновизнаних теоретичних цивільно-правових постулатів і основних положень чинних нормативно-правових актів, а і у здійсненні наукового аналізу законодавства та практики його застосування.

Актуальність видання обумовлена наявним у ньому теоретичних матеріалів та аналізом чинного законодавства, що регламентує питання цивільно-правових відносин в Україні.

Навчальний посібник складений з огляду на навчальні програми з цивільного права для закладів вищої освіти на основі чинного цивільного законодавства України та наявних правових теорій. У своїх підходах до аналізу питань цивільного права автори виходили з загальних теоретичних засад, що є втіленням сучасних поглядів і концепцій, та мали на меті усунути наявні прогалини науки цивільного права.

Авторський колектив не обійшов увагою законодавство зарубіжних країн, матеріали судової практики й аналіз окремих теоретичних проблем цивільного права України. Також були враховані рекомендації та побажання всіх зацікавлених осіб, висловлені під час читання лекційного курсу та проведення практичних занять із цивільного права.

Колектив авторів у навчальному посібнику проаналізував загальні положення цивільного права, особисті

немайнові права фізичної особи, право власності й інші речові права, право інтелектуальної власності.

В опануванні навчальної дисципліни «Цивільне право України» допоможуть питання для самоконтролю, які розміщені після кожної глави, та список рекомендованої літератури до кожної теми навчального посібника.

Видання призначене для здобувачів вищої освіти, науково-педагогічних працівників, працівників суду, нотаріату, адвокатури, юридичних служб органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, підприємств та установ, усіх, хто цікавиться питаннями цивільного права.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

ГЛАВА 1

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА

- 1.1. Поняття та функції цивільного права*
- 1.2. Предмет і метод цивільного права*
- 1.3. Принципи цивільного права*
- 1.4. Джерела цивільного права*

1.1. Поняття та функції цивільного права

Цивільне право є однією з основних складових будь-якої розвиненої правової системи. Особливість цивільного права полягає в тому, що його учасники вступають у цивільні правовідносини самостійно і задля задоволення своїх потреб та охоронюваних законом інтересів. Вони визнані носіями можливих чи наявних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків¹.

Сучасне цивільне право України розвивається як право приватне. Поділ права на приватне і публічне відомий ще римському праву. Видатний римський правник Доміцій Ульпіан визначав приватне право як таке, що стосується

¹ Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 11.

користі окремих осіб, а публічне як таке, що стосується становища держави.

Поняття приватного права може бути розкрито на основі звернення до механізмів, за посередництвом яких формуються ті суспільні відносини, які обґрунтовано можуть вважатися приватними. Це відносини, в яких відбувається встановлення, підтримування чи відновлення балансу благ та інтересів окремих індивідів та їхніх спільнот. З огляду на це приватне право може розглядатись як сукупність різноманітних юридико-регулятивних засобів, за допомогою яких відбувається встановлення, підтримування чи відновлення балансу благ та інтересів окремих індивідів та їхніх спільнот. Характер і зміст таких засобів зумовлюється їх метою – досягнення балансу благ та інтересів учасників правовідносин.

До приватноправових належать передусім особливі методи (принципи) юридичного регулювання: юридичної рівності, децентралізації, диспозитивності, індивідуально-регулятивні механізми здійснення і захисту суб'єктивних прав тощо. Із-поміж приватноправових засобів можна виокремити: а) саморегулятивні (індивідуально-регулятивні та локальні нормативні) засоби, що використовуються окремими індивідами, які не є носіями владних повноважень (договори, інші правочини, установчі документи тощо); б) владно-регулятивні, тобто ті, які використовуються державними чи іншими органами публічної влади (законодавство, судова практика).

Цивільне право – це галузь права, яка на приватноправових засадах регулює майнові й особисті немайнові відносини².

Поняття «цивільне право» є багатофункціональним і розглядається як:

1) *галузь права* – система правових норм, яка регулює особисті немайнові та майнові відносини, основані на вільному волевиявленні між юридично рівними і майново самостійними суб'єктами права. Ці відносини можна охарактеризувати як відносини рівних із рівними;

² Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яנוвицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 12–13.

2) *галузь законодавства* – система нормативних актів, що регулюють цивільні відносини. Цивільне законодавство прийнято ще називати позитивним або писаним правом;

3) *наука (цивілістика)* – вчення, теорії, наукові концепції про врегульовані цивільним правом відносини та їх елементи, систематику, взаємодію з іншими галузями права тощо. Науку цивільного права не слід змішувати з однойменною галуззю права, галуззю законодавства та навчальною дисципліною. Цивілістика охоплює саме систему знань, що систематизуються за основними розділами цивілістики, які не завжди збігаються із систематикою інститутів цивільного права та цивільного законодавства;

4) *навчальна дисципліна*. Цивільне право як навчальна дисципліна має своїм предметом вивчення цивільного права та науки цивільного права. До завдання цивільного права як навчальної дисципліни входить насамперед вивчення тих норм і практики їх застосування, які сукупно становлять цивільне право як галузь права. Цивільне право як навчальна дисципліна має ті ж межі, що й наука цивільного права, проте з меншим обсягом знань. Із урахуванням наведеного цивільне право – система правових норм, які на засадах приватності регулюють цивільні відносини між незалежними, майново виособленими учасниками характерними цивільному праву способами формування їх поведінки задля задоволення потреб і охоронюваних законом інтересів людини та створених людьми соціальних утворень³.

Функції цивільного права – це зумовлені предметом і забезпечувані законодавством цілі цієї галузі, певні напрями цивільно-правового впливу на особисті немайнові та майнові відносини. Різновидами функцій цивільного права є: регулятивна, охоронна, компенсаційна та превентивна.

Суть регулятивної функції полягає в тому, що нею охоплюються відносини, які виникають із актів правомірної, дозволеної і зазвичай соціально корисної діяльності суб'єктів

³ Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 11–12.

цивільного права. Тому і реалізація зазначеної функції здійснюється завдяки позитивному регулюванню відповідних відносин шляхом установлення загальних правил, що створюють правові підстави для можливості здійснення відповідних дій, спрямованих на правомірне досягнення певних юридичних результатів. Зазначеною функцією охоплюються і особисті немайнові, і майнові відносини, суб'єкти яких переважно не зловживають своїми правами, а діють правомірно.

Суть охоронної функції полягає в забезпеченні юридичної можливості захисту порушених суб'єктивних майнових чи особистих прав і сприянні їх певній нормалізації. Завдяки останній обставині охоронна функція набуває деякого відновлювального значення. Водночас реалізація охоронної функції стає можливою тільки у поєднанні з регулятивною функцією, яка полягає у впливі права на суспільні відносини і шляхом їх закріплення в тих чи інших правових інститутах, і через оформлення їх руху.

Суть компенсаційної функції полягає в забезпеченні ліквідації несприятливих для кредитора наслідків, причинно обумовлених явищ, настання яких від кредитора не залежить, оновленні порушеного права й інтересу на еквівалентній основі. Компенсаційна функція відображає динаміку, «активність» не на всьому просторі охоплюваних предметом цивільно-правового регулювання відносин, а тільки у сфері, що охоплюється зобов'язальним правом.

Превентивна функція: впроваджує механізми, які роблять порушення права не вигідним і тим самим знеохочують людей до їх вчинення⁴. Отже, ця функція попереджує порушення цивільних прав під загрозою застосування санкцій до порушника. Факт закріплення в цивільно-правових нормах положення про цивільно-правову відповідальність здатний давати попереджувальний ефект, що полягає в необхідності утримання від протиправних дій під загрозою настання певних негативних наслідків для порушника.

⁴ Цивільне право України : навч. посібник до складання вступ. випробування в магістратуру у форматі ЗНО / В. І. Борисова, К. Ю. Іванова, Б. П. Карнаух, Ю. Є. Ходико. Харків : Право, 2020. С. 16–17.

Через установлення особливого правового режиму обмежує вільний доступ до об'єктів, які становлять потенційну загрозу (мисливська зброя, засоби самооборони)⁵.

1.2. Предмет і метод цивільного права

Предмет цивільного права становлять суспільні відносини, які регулюються цивільним правом. Предмет цивільного права окреслено в ст. 1 ЦК України. Відповідно до ч. 1 цієї статті, цивільним законодавством регулюються «особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників»⁶.

Юридична рівність суб'єктів цивільних (приватних) відносин обумовлена тим, що у цій сфері підпорядкованість одного суб'єкта іншому є неможливою. Тут ідеться саме про юридичну рівність, яка не залежить від майнового стану учасників цивільних (приватних) відносин, що може бути нерівним (неоднаковим). Вільне волевиявлення суб'єктів цивільних (приватних) відносин є проявом автономії їх волі, що забезпечує можливість кожному з них вільно вирішувати питання, пов'язані насамперед із участю чи неучастю їх у певних цивільних відносинах, із визначенням їх узгодженого змісту на власний розсуд, зокрема й шляхом саморегулювання у сфері договірних (правочинних) відносин⁷.

Згідно зі ст. 1 ЦК України, відносини, які становлять предмет цивільно-правового регулювання, складаються з двох великих груп: майнових та особистих немайнових відносин.

Під майновими прийнято розуміти суспільні відносини, які виникають з приводу тих матеріальних благ, які мають економічну цінність. Це товарні відносини двох видів:

⁵ Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 16.

⁶ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновської, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 12–13.

⁷ Сібільов М. Предмет приватного (цивільного) права. *Право України*. 2014. № 6. С. 66–67.

а) відносини динаміки товарного обігу, який відбувається в суспільстві (перехід товарів від одних осіб до інших у договірних відносинах, при відшкодуванні завданої майнової шкоди); б) відносини його статичні, що виникають стосовно належності матеріальних благ окремим учасникам суспільного життя (відносини власності, володіння тощо)⁸.

За змістом майнові відносини, що регулюються цивільним правом, поділяються на речові (що відображають статичку майнових прав) та зобов'язальні (що відображають динаміку майнових прав). Речові відносини охоплюють відносини власності та речові права на чуже майно. Відносини власності становлять ядро майнових відносин, указують на привласнення матеріальних благ певною особою, яка володіє, користується і розпоряджається ними як своїми. До речових прав на чуже майно, згідно зі ст. 395 ЦК України, зокрема, належать: право володіння; право користування (сервітут); право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); право забудови земельної ділянки (суперфіцій). Права на чужі речі можуть виникати на підставі договору з власником та на інших підставах, установлених законом, і мають певні межі їх здійснення.

Зобов'язальні відносини – це відносини, що виникають у зв'язку з переходом майна від однієї особи до іншої. Найбільш поширеним видом зобов'язальних відносин є договірні відносини⁹.

Перехід матеріальних благ від одних осіб до інших, як наголошує І. В. Спасько-Фатєєва, можливий не тільки у формі зобов'язань, а й при спадкуванні майна померлих фізичних осіб, а також при припиненні з правонаступництвом юридичних осіб. Перші відносини (спадкові) регулюються книгою VI ЦК України, а другі – ст.ст. 104–112 ЦК України¹⁰.

⁸ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновської, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 13.

⁹ Сібілов М. Предмет приватного (цивільного) права. *Право України*. 2014. № 6. С. 68.

¹⁰ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позиції вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / за ред. І. В. Спасько-Фатєєвої. Харків, 2010. Т. 1 : Загальні положення. 320 с.

Особисті немайнові відносини характеризуються відсутністю економічного змісту й нерозривним зв'язком із учасниками цих відносин (людьми чи їх організаціями). Це відносини з приводу охорони невід'ємних нематеріальних благ (життя, здоров'я, честі, гідності, ділової репутації тощо), а також нематеріальних благ, пов'язаних із результатами творчої та інтелектуальної діяльності людини (творів, їх виконань, винаходів тощо)¹¹.

Ознаками особистих немайнових прав, які позбавлені матеріального характеру, є те, що вони:

1) є складовою змісту цивільної правоздатності фізичної та юридичної особи. Так, усі фізичні особи рівні у здатності мати цивільні права, і кожна з них має всі особисті немайнові права, встановлені Конституцією та ЦК України (частини 1, 2 ст. 26), незалежно від того: чи то є особисті немайнові права, призначені забезпечити її природне існування, чи ті, що забезпечують її соціальне буття. У випадках, установлених законом, здатність мати особисті немайнові права пов'язується з досягненням фізичною особою відповідного віку (наприклад, право на донорство, право на інформацію про стан свого здоров'я виникають у фізичної особи тільки з досягненням 18 років, право на зміну імені – з досягненням 16 років, а за згодою батьків або одного з батьків, із ким вона проживає, чи піклувальника – з досягненням 14 років тощо). Юридична особа здатна мати такі ж цивільні права й обов'язки, як і фізична особа, крім тих, що за своєю природою можуть належати лише людині;

2) мають особливість виникнення та припинення;

3) пов'язані безпосередньо з особистістю фізичної особи і, як наслідок, не можуть відчужуватися ні в добровільному порядку, ні примусово. Крім того, фізична особа позбавлена права від них відмовитися. Утім це правило не діє в тих випадках, коли йдеться про фізичну особу – підприємця або юридичну особу¹².

¹¹ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновської, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 13.

¹² Цивільне право України : навч. посібник до складання вступ. випробування в магістратуру у форматі ЗНО / В. І. Борисова, К. Ю. Іванова, Б. П. Карнаух, Ю. Є. Ходико. Харків : Право, 2020. С. 17–18.

Окрім особистих немайнових відносин, у предметі цивільного права виокремлюються також немайнові відносини, які не мають особистого характеру. Йдеться, зокрема, про немайнові відносини, тісно пов'язані з майновими (відносини з використання об'єктів інтелектуальної власності, які мають економічну цінність і можуть бути предметом майнового обігу). Відтак легальне визначення предмета цивільно-правового регулювання у ст. 1 ЦК України є вужчим, аніж це фактично має місце¹³.

Метод правового регулювання визначає, як норми відповідної галузі права впливають на суспільні відносини, що становлять предмет цієї галузі.

У теорії права традиційно розмежовують два протилежні методи правового регулювання – імперативний і диспозитивний. Перший – властивий галузям публічного права, другий – галузям приватного права. Оскільки цивільне право є стрижневою галуззю приватного права, йому властивий диспозитивний метод правового регулювання.

Основні характеристики методу правового регулювання цивільних відносин визначені в ст. 1 ЦК України. Так, цивільно-правове регулювання ґрунтується на визнанні:

- юридичної рівності;
- вільного волевиявлення;
- майнової самостійності учасників цивільно-правових відносин.

Юридична рівність означає, що суб'єкти цивільно-правових відносин не мають юридично-владних повноважень один щодо одного, їхні взаємини є «горизонтальними». Навіть тоді, коли в цивільно-правових відносинах беруть участь органи публічної влади, вони виступають у цих відносинах нарівні з усіма іншими їх учасниками. Так, наприклад, коли орган державної влади укладає договір будівельного підряду на ремонт належних йому приміщень, то статус цього органу в цивільних правовідносинах визначається так само, як статус будь-якого іншого замовника будівельних робіт.

¹³ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновської, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 13.

Вільне волевиявлення: цивільне право надає учасникам обороту якнайширшу свободу діяти на власний розсуд і водночас визнає за актами вільного волевиявлення юридичну силу, тобто здатність породжувати юридичні наслідки у виді створення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків. Тому найпоширенішим юридичним фактом у сфері цивільного права є правочин, тобто вільна дія приватної особи, спрямована на настання певного юридичного ефекту. За нормальних умов особа бере участь у цивільних правовідносинах тільки, якщо вона сама цього прагне. У цьому виявляється ініціативність як ознака методу цивільно-правового регулювання. До слова, ініціативність стосується також застосування заходів захисту, зокрема заходів цивільно-правової відповідальності: на відміну від публічних галузей права, у цивільному праві порушника може бути притягнуто до відповідальності не інакше як за ініціативою потерпілої сторони.

Окрім того, в цивільному праві сторони мають змогу самостійно визначати правила поведінки, які мають діяти поміж ними. Ця можливість реалізується через інститут договору і через локальні нормативні акти такі, як, наприклад, статут юридичної особи.

Майнова самостійність. Приватна власність, разом із принципом свободи договору, становить фундамент ринкової економіки. Метод цивільного права ґрунтується на визнанні кожного учасника цивільних відносин повноправним власником належного йому майна. Кожен власник є вільним у поведженні щодо свого майна: він володіє, користується і розпоряджається ним вільно, самостійно і на власний розсуд. Із принципом майнової самостійності також органічно пов'язаний принцип самостійної майнової відповідальності: кожен учасник цивільного обігу відповідає за своїми зобов'язаннями тільки власним майном.

Найвиразнішим виявом диспозитивності є існування в цивільному праві так званих диспозитивних норм (саме таких норм у цивільному праві є переважна більшість), тобто таких норм законодавства, від яких сторонам правовідносин дозволено відступати, якщо вони забажають встановити для взаємин поміж собою інші правила.

Так, сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. Сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства: 1) якщо в цих актах прямо вказано про це; а також 2) якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їхнього змісту або із суті відносин між сторонами¹⁴.

Специфіка методу цивільно-правового регулювання зумовлюється передусім взаємним юридичним становищем учасників правовідносин. Таке становище характеризує насамперед юридичну рівність як визначальну засаду цивільно-правового регулювання.

Окрім того, цивільно-правовий метод визначається:

- особливостями юридичних фактів, із-поміж яких чільне місце належить правочинам – основами на вільному волевиявленні дій учасників цивільних правовідносин, спрямованим на їх установа, зміну чи припинення (п. 1 ч. 2 ст. 11 ЦК України);

- здійсненням суб'єктивних цивільних прав за принципом загального дозволу («дозволено все, що не заборонено законом»);

- переважанням засад диспозитивності та децентралізації, які визначають саморегулятивний характер цивільно-правового регулювання; здійснення чи нездійснення суб'єктивних цивільних прав за вільним вибором особи (ч.ч. 1, 2 ст. 12 ЦК України);

- судовим (позовним) порядком захисту порушених прав та інтересів учасників цивільних правовідносин, який здійснюється за їх власною волею та з їх власної ініціативи (п. 5 ч. 1 ст. 3 ЦК України); компенсаційним (відновлювальним) характером відповідальності за порушення суб'єктивних цивільних прав. Це зумовлює існування низки специфічних цивільно-правових способів захисту цивільних прав: відшкодування збитків чи недоговорної шкоди, відновлення становища, яке існувало до порушення права, визнання

¹⁴ Цивільне право України : навч. посібник до складання вступ. випробування в магістратуру у форматі ЗНО / В. І. Борисова, К. Ю. Іванова, Б. П. Карнаух, Ю. Є. Ходико. Харків : Право, 2020. С. 19–20.

правочину недійсним та повернення другій стороні одержаного на виконання недійсного правочину тощо (ст.ст. 16, 22, 216, 1166 ЦК України та ін.).

Метод цивільно-правового регулювання найбільш повно виражається у принципах цивільного права¹⁵.

1.3. Принципи цивільного права

Принципи цивільного права (від лат. *principio* – начало, засада) – керівні засади, основоположні ідеї, основні положення, які виражають сутність цивільно-правового регулювання, забезпечують його внутрішню єдність, визначають його загальний зміст і спрямованість.

Принципи права визначають сутність відносин та їхню соціальну спрямованість, галузеві особливості правового регулювання, що сприяє однорідності розуміння сенсу правових норм, їх єдиному правозастосуванню. Крім того, принципи права використовуються під час усунення прогалин у праві. Слід підкреслити таку особливість правових принципів, як загальнообов'язковий характер. Принципи є закріплені зазвичай у відповідних правових нормах, а відтак їх дотримання під час вирішення конкретних правових ситуацій є обов'язковою вимогою закону.

Із введенням у ЦК України ст. 3 «Загальні засади цивільного законодавства» з'явилася необхідність розмежування таких правових категорій, як «засади» та «принципи» галузі права. В юридичній літературі з цього приводу переважає позиція, що принципи і засади є тотожними за змістом поняттями. Отже, у ст. 3 ЦК України йдеться про принципи цивільного права¹⁶.

Види принципів цивільного права (залежно від способу вираження) безпосередньо закріплені («писані», «явні»)

¹⁵ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яנוвицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 13–14.

¹⁶ Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 16–17.

і закріплені у непрямий спосіб, або ж такі, що виводяться зі змісту цивільного законодавства (неписані, «неявні»).

За формою (джерелом) закріплення: законодавчі (закріплені в законодавстві), звичаєві (зафіксовані у звичаєвих правилах) і доктринальні (виражені в творах учених-цивілістів).

За місцем у структурі системи цивільного права: загальноправові (верховенство права, справедливість, добросовісність, розумність, неприпустимість зловживання правом, гуманізм тощо); галузеві (тобто, власне цивільно-правові) – юридична рівність, диспозитивність і децентралізація, неприпустимість безпідставного збагачення тощо; *інституційні (підгалузеві)*, тобто принципи, характерні окремим підгалузям та інститутам цивільного права (свобода договору в договірному праві, повне відшкодування завданої шкоди і презумпція вини в деліктному праві, слідування права за річчю в речовому праві, свобода заповіту в спадковому праві тощо).

«Обмінний» зміст цивільних правовідносин зумовлює особливості цивільно-правового регулювання та його принципи. Згідно зі ст. 1 ЦК України, легальними (законодавчо визначеними) принципами, на яких засновані цивільні відносини, є юридична рівність, вільне волевиявлення, майнова самостійність їх учасників.

Указані принципи не є рівнозначними чи однопорядковими. Універсальним і визначальним принципом побудови цивільних правовідносин, їх загальною властивістю є юридична рівність їх учасників. Це характеристика взаємного становища, в якому перебувають учасники цивільних правовідносин.

Юридична рівність визначає той тип зв'язків, які поєднують окремих суб'єктів – учасників цивільних відносин. В юридичному регулюванні є два типи таких зв'язків, які відповідають основним типам соціальної взаємодії: а) зв'язки координації («горизонтальні» зв'язки) і б) зв'язки субординації, влади-підпорядкування (ієрархічні, «вертикальні» зв'язки). Кожний із цих типів зв'язків визначає особливий різновид правовідносин. Властивість юридичної рівності характерна першому, координаційному типу правовідносин.

Саме юридична рівність забезпечує цивільний та приватноправовий характер правовідносин. Із втратою цієї ознаки правовідносини перестають бути цивільними,

втрачають свою галузеву належність: передання майна на підставі розпорядчого акта органу виконавчої влади регулюється нормами публічного права, тоді як передання майна на договірних засадах регулюється нормами права приватного. Відтак практичне значення юридичної рівності як принципу цивільно-правового регулювання і особливості цивільних правовідносин полягає в тому, що наявність чи відсутність юридичної рівності зумовлює вибір законодавства, яке підлягає застосуванню до регулювання відповідних відносин (ч. 2 ст. 1 ЦК України).

У ч. 1 ст. 1 ЦК України виражено ідею юридичної рівності суб'єктів як об'єктивної (природної) основи цивільних відносин, на що слушно вказується розробниками проєкту ЦК України (А. С. Довгерт, З. В. Ромовська). У згаданій нормі йдеться про законодавче регулювання тих відносин, які вже, тобто ще до такого регулювання, «засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників». Яким чином це можливо? Відповідь може бути знайдена в саморегулятивних засобах цивільного права, передовсім, – у договорах і звичаях. «Саморегульована» юридична рівність є встановленою начебто за мовчазною згодою самих учасників цивільних відносин, на основі їх взаємного визнання одним одного як осіб. Таке визнання існує незалежно від регулювання державно-вольового, «позитивного». Сучасною інтерпретацією рівності як невстановленої державою, а природної, об'єктивної характеристики становища учасників цивільних відносин є трактування її як рівності соціально-природних правоздатностей, як «загальної соціально-природної здатності суб'єктів суспільного життя однаково (рівною мірою) володіти певними природними правами і обов'язками у взаємних природно-правових відносинах».

Що ж слід розуміти під юридичною рівністю як властивістю цивільних правовідносин? Насамперед ця властивість указує на відсутність владних повноважень в одного учасника цивільних відносин щодо іншого (йдеться про відсутність таких повноважень у межах саме цих відносин), формальну самостійність і незалежність учасників цивільних відносин один від одного (ч. 2 ст. 1 ЦК України).

Водночас юридична рівність не означає тотожності, однаковості суб'єктних прав (можливостей), які реально належать учасникам цивільних відносин (винятком є особисті немайнові права фізичних осіб). Натомість вона свідчить лише про тотожність змісту однойменних суб'єктних прав, які за певних умов можуть належати учасникам цих правовідносин. Тобто юридична рівність означає рівність правоздатностей однойменних учасників цивільних правовідносин (ч. 1 ст. 26, ч. 1 ст. 91 ЦК України). Виразом юридичної рівності є те, що всі учасники таких відносин визнаються «особами» (ч. 1 ст. 2 ЦК України), а суб'єкти публічного права як учасники цивільних відносин діють «на рівних правах» з іншими їх учасниками (ч. 1 ст. 167 ЦК України, ч. 1 ст. 168 ЦК України, ч. 1 ст. 169 ЦК України).

Із принципом юридичної рівності тісно пов'язаний принцип (засада) «вільного волевиявлення» (ст. 1 ЦК України), який може розглядатись як один із виявів юридичної рівності. Цей принцип у цивільному праві має дещо вужчу сферу застосування, а ніж засада юридичної рівності. Вільне волевиявлення означає, зокрема, рівну свободу від владно-примусового втручання інших учасників цивільних правовідносин у виникнення суб'єктних цивільних прав та їх здійснення. Ця засада характеризує найпоширеніші підстави виникнення цивільних правовідносин (договори), а також є принципом здійснення особами своїх цивільних прав (ч. 1 ст. 12 ЦК України) та їх захисту (ст. 20 ЦК України). Обмеження, яких зазнає принцип вільного волевиявлення, встановлюються виключно законом.

Децентралізація та диспозитивність є принципами, які виражають саморегулятивний характер цивільних відносин. Згідно з принципом децентралізації, зміст цивільних правовідносин у багатьох випадках встановлюється не централізовано (державою), а самими учасниками цих відносин, які на власний розсуд у межах закону можуть визначати взаємні права й обов'язки, а також права інших приватних осіб. Можливість вільного вибору варіантів власної поведінки самими учасниками цивільних правовідносин відображається поняттям диспозитивності. Децентралізація характеризує найбільш поширені підстави виникнення цивільних правовідносин (договори й інші правочини), особливості

виникнення, здійснення чи припинення цивільних прав, а також здійснення їх захисту.

Для цивільного законодавства є характерним домінування диспозитивних норм, що відповідає приватноправовому методу регулювання цивільних відносин. Натомість імперативні норми цивільного законодавства виражають централизоване державне регулювання певних відносин і не передбачають можливостей відступу від них за вибором самих учасників правовідносин (ч.ч. 2–5 ст. 13, ст. 30, 34, ч. 1 ст. 219, ч. 1 ст. 220, ч. 2 ст. 259 ЦК України тощо).

Виокремлюють беззастережну та відносну диспозитивність норм цивільного права. Перша має місце, коли вибір варіантів поведінки обмежується лише загальними законодавчими заборонами (вимога не порушувати прав інших осіб, не завдавати шкоди довкіллю, дотримуватись моральних засад суспільства тощо). Натомість відносна диспозитивність означає можливість вибору одного з варіантів поведінки, встановлених законом (наприклад, права покупця у разі продажу йому речі неналежної якості, ст. 708 ЦК України).

У законодавстві диспозитивні норми виражаються за допомогою термінів «може», «має право», «якщо інше не передбачено законом», «якщо інше не передбачено установчими документами юридичної особи» тощо (ст. 6, ч. 1 ст. 13, ч.ч. 1, 3, 4 ст. 14, абз. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України та ін.).

Конструкції «якщо інше не передбачено законом», «якщо інше не передбачено установчими документами юридичної особи» використовуються в законі під час формулювання диспозитивних норм, які встановлюють додаткові, «резервні» правила для правозастосовця. Такі правила діють лише тоді, коли інших правил не встановлено приватноправовим актом (договором чи установчим документом).

Важливим є правило ч. 3 ст. 6 ЦК України, відповідно до якого сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. Отже, законодавець виходить із презумпції диспозитивності норм актів цивільного законодавства. Натомість імперативними визнано лише три групи норм таких актів: 1) ті, в яких прямо зазначається на неможливість відступу від їх положень сторонами договору; 2) ті, в яких неможливість відступу від їх положень сторонами

договору хоч прямо і не зазначена, але впливає з їх змісту; 3) ті, обов'язковість положень яких для сторін договору впливає із суті відносин між сторонами (ч. 3 ст. 6 ЦК України).

Згаданий у ст. 1 ЦК України принцип «майнової самостійності учасників цивільних відносин» використовується у регулюванні економічного обігу. Необхідною передумовою такого обігу є здатність його учасників мати майно, яке було б юридично відокремлене від майна інших учасників. Саме цю передумову і відображає принцип майнової самостійності учасників цивільних правовідносин. Цей принцип, однак, не має значення для здійснення особистих немайнових відносин, й може набувати юридичного значення лише при відшкодуванні шкоди, завданої порушенням цих прав.

Ст. 3 ЦК України закріплює низку принципів цивільного права під назвою **«загальні засади цивільного законодавства»**:

1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;

2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом;

3) свобода договору;

4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;

5) судовий захист цивільного права та інтересу;

6) справедливість, добросовісність та розумність.

Слід пам'ятати, що, по-перше, вказаними у ст. 3 ЦК України загальними засадами не вичерпується перелік принципів цивільного права; по-друге, наведені у вказаній нормі ЦК України засади не є рівнозначними, оскільки мають різну сферу дії (справедливість, добросовісність і розумність належать до загальноправових засад, тоді як неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини, неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією України та законом, свобода договору є засадами окремих підгалузей та інститутів цивільного права)¹⁷.

¹⁷ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яנוвицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 14–17.

Неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини. Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб¹⁸.

Неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією України і законом. Недоторканність права власності забезпечує майновий правопорядок у суспільстві, можливість власникам використовувати належне їм майно у своїх або чужих інтересах, бути захищеними від безпідставного його вилучення чи обмеження можливостей використання. Принцип недоторканності права власності має стабілізуюче значення для всієї економічної системи суспільства. В основу цього принципу покладено положення ст. 41 Конституції України, згідно з яким ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право власності є непорушним. Водночас власник може бути позбавлений свого права, наприклад у разі реквізиції, конфіскації майна за вироком суду, вилучення майна в інших випадках, передбачених ст.ст. 350–354 ЦК України¹⁹.

Свобода договору. Принцип свободи договору означає, що

- 1) особа вільна укладати або не укладати договір;
- 2) особа вільна у виборі контрагента (з ким укладати договір);

3) у разі укладення договору сторони вільні на власний розсуд обирати вид договору, який найкраще відповідає економічному результату, якого вони прагнуть досягти. Водночас сторони мають право укладати не лише договори,

¹⁸ Цивільне право України : навч. посібник до складання вступ. випробування в магістратуру у форматі ЗНО / В. І. Борисова, К. Ю. Іванова, Б. П. Карнаух, Ю. Є. Ходико. Харків : Право, 2020. С. 20–21.

¹⁹ Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 17.

які прямо передбачені в ЦК України (пойменовані), проте й такі, що не передбачені актами цивільного законодавства, але відповідають загальним засадам цивільного законодавства (непойменовані), а також договори, в яких містяться елементи різних договірних типів (змішані договори);

4) сторони вільні на власний розсуд визначати умови договору, які сукупно становлять його зміст. Водночас сторони, по-перше, мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами. По-друге, сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд, якщо тільки такий відступ прямо не заборонений імперативними нормами або не слідує із самої суті відносин між сторонами;

5) сторони, за загальним правилом, вільні у виборі форми договору та способу його укладення;

6) сторони вільні у виборі способу забезпечення належного виконання договірних зобов'язань;

7) зрештою, сторони вільні за обопільною згодою змінювати або розривати укладений договір.

Свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом. Відповідно до Конституції України, кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.

Підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом. Особливості здійснення окремих видів підприємництва встановлюються законодавчими актами. Перелік видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, а також перелік видів діяльності, підприємництво в яких забороняється, встановлюються виключно законом.

Здійснення підприємницької діяльності забороняється органам державної влади та органам місцевого самоврядування. Підприємницька діяльність посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом у випадках, передбачених Конституцією України.

Підприємництво здійснюється на основі:

– вільного вибору підприємцем видів підприємницької діяльності;

– самостійного формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;

– вільного найму підприємцем працівників;

– комерційного розрахунку та власного комерційного ризику;

– вільного розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;

– самостійного здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд²⁰.

Судовий захист цивільного права та інтересу виявляється у праві кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорування, а також захист інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Судовий захист є найбільш ефективним способом захисту цивільних прав та інтересів. Це зумовлено тим, що судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України. Крім того, законом встановлена кримінальна відповідальність за невиконання судового рішення (ст. 382 КК України)²¹.

Заслугує на увагу питання про справедливість, добросовісність і розумність як принципи застосування норм цивільного права.

Справедливість як принцип застосування норм цивільного права призначено передусім для оцінки змісту

²⁰ Цивільне право України : навч. посібник до складання вступ. випробування в магістратуру у форматі ЗНО / В. І. Борисова, К. Ю. Іванова, Б. П. Карнаух, Ю. Є. Ходико. Харків : Право, 2020. С. 21–23.

²¹ Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 18.

цивільних правовідносин. Це принцип «зважування» інтересів учасників правовідносин, який виражає ідею еквівалентного обміну матеріальними й нематеріальними благами.

Цей принцип визначає, зокрема, умови правозгідності заходів самозахисту (ст. 19 ЦК України), є однією з загальних засад, на яких має ґрунтуватись зобов'язання (ст. 509 ЦК України), визначає межі свободи договору (ст. 627 ЦК України), розподіл витрат між сторонами договору в разі його розірвання (ст. 652 ЦК України), обов'язки набувача за договором довічного утримання (ст. 749 ЦК України) тощо. Саме принцип справедливості є підставою для зменшення розміру неустойки, яка стягується за порушення зобов'язання (ст. 551 ЦК України), підставою припинення права на частку в спільному майні за вимогою інших співвласників (ст. 365 ЦК України).

Розумність як принцип застосування норм цивільного права призначений насамперед для оцінки фактичної поведінки учасників цивільних правовідносин. Засада розумності вказує на те, що зміст і межі цивільних прав та обов'язків зумовлюються особливостями конкретної ситуації. Встановлення розумності чи нерозумності поведінки учасників цивільних правовідносин ґрунтується на оцінці значущості особливих обставин справи і можливих наслідків самого рішення. Така оцінка здійснюється з огляду на цілі цивільно-правового регулювання. Водночас мають братись до уваги уявлення про типову поведінку учасників тих чи інших відносин, про типовий (звичайний) перебіг подій.

Поширеними випадками використання законодавцем поняття розумності є вказівки на розумний строк чи розумну ціну в зобов'язальних правовідносинах (ст.ст. 666, 670, 672, 680, 684, 688, 776, 846, 919, 938 ЦК України тощо), звернення до понять «обґрунтованого», «необхідного» чи «достатнього» («необхідні витрати» (ст.ст. 72, 339, 390, 589, 652, 667, 778, 843, 868 ЦК України тощо), «достатні кошти» (ст.ст. 221, 1178 ЦК України), «майно, достатнє для відшкодування шкоди» (ст.ст. 1179, 1180, 1184 ЦК України), «нормально необхідний час» (ст. 644 ЦК України) тощо.

Цивільно-правовий принцип *добросовісності* виражає вимогу належного, морально-допустимого (передовсім сумлінного і чесного) ставлення особи до здійснення своїх

цивільних прав і вимогу відповідної поведінки особи при їх здійсненні. Він означає, зокрема, неприпустимість набуття чи реалізації своїх прав із використанням обману, свідомого використання необізнаності інших учасників правовідносин.

Принцип добросовісності покладено в основу набуття права власності від неуправненого відчужувача (ст.ст. 388–390 ЦК України), набуття права власності на перероблену річ (ст. 332 ЦК України), відповідальності за шкоду, завдану малолітній чи недієздатній фізичній особі внаслідок вчинення з нею правочину (ст.ст. 221, 226), норм, які захищають того учасника цивільних правовідносин, який не знав і не міг знати про існування певних перешкод для укладення договорів, можливостей набуття прав тощо (ст.ст. 659, 661, 668, 688, 780, 950, 952, 1039, 1043, 1125, 1135 ЦК України). Принципи розумності та добросовісності є в основі правових презумпцій добросовісності та розумності поведінки учасників цивільних правовідносин, закріплених у ч. 5 ст. 12 ЦК України.

Функції принципів цивільного права: у правотворчості – функція забезпечення смислової єдності цивільно-правового регулювання, здійснюваного в межах окремих інститутів, підгалузей чи системи цивільного права загалом; у правозастосуванні – функція орієнтиру при тлумаченні цивільно-правових норм, «скасувальна» функція при застосуванні окремих норм цивільного законодавства; функція подолання прогалин у цивільно-правовому регулюванні (інститут аналогії права, ст. 8 ЦК України); у правореалізації – функція визначення меж індивідуально-договірного регулювання та меж здійснення суб'єктних цивільних прав (ст.ст. 6, 13, 319 ЦК України)²².

1.4. Джерела цивільного права

Джерела (форми) цивільного права – це ті зовнішні форми виразу правил поведінки учасників цивільних правовідносин, які засвідчують їхню обов'язковість для певного кола осіб. Стосовно цивільно-правової системи в її широкому

²² Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновичкої, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 18–20.

розумінні йдеться не лише про державну загальнообов'язковість, а й про загальнообов'язковість норм у певному «локальному» масштабі (у певній місцевості, у межах певної організації тощо)²³.

Система джерел цивільного права формалізована та деталізована главою 1 ЦК України, яка має назву «Цивільне законодавство України». Вона складається із 10 статей, які характеризують джерела цивільного права та її систему.

До джерел цивільного права належать: загальні засади цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України), Конституція України (ч. 1 ст. 4 ЦК України), акти цивільного законодавства (ст. 4 ЦК України), договір (ст. 6 ЦК України), звичай (ст. 7 ЦК України) та міжнародні договори (ст. 10 ЦК України). Наведений перелік, виходячи зі структури та назви книги першої «Загальні положення» розділу I «Основні положення» та глави 1 «Цивільне законодавство України» ЦК України, сьогодні є вичерпним²⁴.

Джерела цивільного права характеризуються тим, що їх основне завдання – регулювати цивільні відносини. Вони мають відповідати певним ознакам:

1) бути основаними на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників;

2) за своїм характером бути особистими немайновими та майновими;

3) учасниками таких відносин мають бути особи (фізичні та юридичні особи) та/або суб'єкти публічного права (держава Україна, АРК, територіальні громади, іноземні держави й інші суб'єкти публічного права);

4) виникають із підстав, визначених ст. 11 ЦК України;

5) їх об'єктом є матеріальні та нематеріальні блага.

²³ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 21.

²⁴ Рекодифікація цивільного законодавства України в умовах євроінтеграційних процесів : монографія / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Н. Ю. Голубева та ін. Київ : Норма права, 2020. С. 177–207 ; Current issues of recodification of Ukrainian civil legislation : monograph / E. O. Kharytonov, N. Yu. Golubeva, O. I. Safonchik et al. Lviv-Torun : Liha-Pres, 2020. Pp. 104–117; Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 23.

Окрім цивільних відносин, джерела цивільного права здатні регулювати й інші відносини, відмінні від цивільних. Так, відповідно до ч. 2 ст. 1 ЦК України, до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство застосовується лише у випадках, передбачених законом. Таке регулювання є субсидіарним і воно покликане заповнити прогалини в іншій галузі права з метою повного (цілісного) упорядкування певних суспільних відносин. Наприклад, у кримінальних та податкових відносинах певні правові категорії розуміються так само, як і в цивільному праві. Це стосується поняття фізичної особи, юридичної особи, власності, майна, акції, житла, об'єктів авторського права і суміжних прав тощо. Іншим прикладом є ст.ст. 35, 36, 38, 39, 89, 112 ЦК України, в яких містяться публічно-правові норми, покликані регулювати певні публічні відносини.

Норми цивільного права за своєю юридичною силою мають певну ієрархію. Що більша юридична сила нормативно-правового акта, в якому міститься певна норма права, то вище її місце в ієрархії. При колізії норм права, які здатні регулювати одні й ті ж самі відносини, застосовується норма більш вищого за силою нормативно-правового акта²⁵.

Види джерел цивільного права за їх походженням: а) офіційні (державно-юридичні, формально-обов'язкові) та б) неофіційні (фактичні, неформальні, «реально-обов'язкові»).

Офіційними (формальними) джерелами цивільного права є акти цивільного законодавства, зокрема чинні міжнародні договори, які, згідно зі ст. 9 Конституції України, також є складовою національного законодавства. Акти цивільного законодавства України – система нормативно-правових актів, які регулюють цивільні відносини.

Основу цих актів становить Конституція України, яка містить низку норм прямої дії, котрими регулюються цивільні відносини. Йдеться передовсім про норми, які встановлюють основні принципи здійснення, охорони і захисту

²⁵ Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 24.

особистих немайнових та майнових прав, загальні засади інституту права приватної власності та власності суб'єктів публічного права тощо.

Види нормативно-правових (законодавчих) актів у цивільному праві:

1) *закони*; основним кодифікованим актом цивільного законодавства є ЦК України від 16 січня 2003 р. Це – перший в історії нашої держави кодифікований закон, який за своїм змістом є кодексом приватного права, своєрідною «конституцією ринкової економіки». Кодекс охоплює всі відомі сучасності підгалузі й інститути цивільного права.

Особливе місце кодексу в системі джерел цивільного права визначається положеннями ст. 4 ЦК України, згідно з якими, по-перше, інші закони України, які регулюють цивільні відносини, повинні прийматись відповідно до Конституції України та цього Кодексу. По-друге, третій абзац ч. 2 ст. 4 ЦК України встановлює правило, спрямоване на недопущення виникнення суперечностей між положеннями ЦК та інших законів України. Згідно з ст. 4 ЦК України, інші закони, якими регулюються цивільні відносини, приймаються відповідно до Конституції України та ЦК України. Водночас із формально-юридичного погляду нема підстав стверджувати про вищу юридичну силу ЦК України порівняно з іншими законами України;

2) *укази Президента України*, прийняті у межах його компетенції, встановленої Конституцією України;

3) *постанови КМУ*, які мають відповідати законам України. Такі нормативно-правові акти можуть регулювати цивільні відносини лише в тих межах, у яких це допускається Конституцією України та законом. Вони не можуть встановлювати інші вимоги, права, обов'язки тощо, ніж ті, що визначені в законі. Якщо такі нормативно-правові акти суперечать положенням Конституції України, ЦК України або іншому закону, застосовуються відповідні положення ЦК України або іншого закону²⁶;

²⁶ Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 26.

4) *акти центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів влади АРК*, які можуть регулювати цивільні відносини лише у випадках і в межах, встановлених Конституцією України та законом (ст. 4 ЦК України).

Згідно з ЦК України, до «актів цивільного законодавства» не віднесено акти органів місцевого самоврядування, якими за ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» також можуть регулюватися цивільні відносини. Окремі різновиди цивільних відносин (зокрема так звані організаційні) можуть бути врегульовані також локальними нормативними актами у випадках, установлених законом.

Натомість ч. 6 ст. 4 ЦК України передбачає, що цивільні відносини регулюються однаково на всій території України. Однак існують розбіжності між положеннями ЦК України і реальною практикою цивільно-правового регулювання.

До інших актів нормативного характеру, які регулюють цивільні правовідносини, належать *міжнародно-правові договори* (ст. 9 Конституції України, ст. 10 ЦК України).

Міжнародний договір – це укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо)²⁷.

Особливість міжнародних договорів як джерел цивільного права полягає в тому, що вони: по-перше, слугують ідеї інтеграції України до внутрішнього ринку Європейського Союзу; по-друге, є каркасом для вдосконалення внутрішнього законодавства та увідповіднення його із міжнародними стандартами і застосовуються до регулювання цивільних правовідносин безпосередньо, якщо з договору не випливає потреба для прийняття спеціального акта; по-третє, є своєрідним дороговказом на шляху формування демократичного цивілізованого суспільства. Це стосується принципу заборони погіршення правового становища іноземних фізичних

²⁷ Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 29.

та юридичних осіб порівняно з національними суб'єктами права; по-четверте, міжнародні договори є джерелами цивільного права лише відносно питань, стосовно яких міжнародним договором України встановлені інші правила, ніж передбачені цивільним законодавством²⁸.

Міжнародні договори як джерела міжнародного права поділяються на правові та договірні (контрактні). Правові договори закріплюють норми, які набули загального визнання у міжнародному правопорядку, тоді як у договірних фіксуються конкретні зобов'язання держав-учасниць у межах поточної співпраці. Правові договори виконують функцію підтвердження та кодифікації наявних загальновизнаних норм. Наприклад, у міжнародних договорах у сфері захисту прав людини закріплюється фундаментальне положення, що «всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах», на основі якого формується систематизований каталог прав і свобод людини. Особливістю правових договорів є їхній імперативний характер: держави не можуть змінювати чи переглядати їх зміст без порушення основ міжнародного права. Такі договори відображають передусім визнання природно-правових засад, єдине бачення обсягу зобов'язань та узгоджене тлумачення змісту відповідних норм.

Показовим прикладом правового міжнародного договору є Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., відповідно до якого права і свободи людини існують об'єктивно, незалежно від волевиявлення держав. Тому факт прийняття Пакту не створив нових прав і свобод, а лише закріпив обов'язок держав-учасниць утримуватися від їх порушення, тобто дотримуватися природно-правових норм. Натомість контрактні договори у міжнародному праві виникають на підставі досягнення згоди між суб'єктами міжнародного права щодо конкретних взаємних зобов'язань. Переважна більшість міжнародних угод має саме контрактний характер. Коректніше вважати, що такі договори містять не загальнообов'язкові норми міжнародного права, а міжнародні публічні зобов'язання сторін. Прикладами

²⁸ Бірюкова А. Г. Особливості договору як джерела цивільного права України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 33. С. 92.

контрактних договорів є: угоди про обмеження озброєнь (які визначають обсяги, строки та технічні параметри скорочення), економічні угоди (що регламентують строки, умови, обсяги поставок, санкційні механізми), а також установчі акти міжнародних організацій (де фіксується структура органів, їх компетенція та процедурні правила)²⁹.

Міжнародні договори набувають чинності для України після надання Верховною Радою України згоди на їх обов'язковість. Згода ВРУ на обов'язковість міжнародних договорів може мати різні форми: «ухвалення», «утвердження», «приєднання». Переважно це відбувається шляхом ратифікації міжнародного договору, яка виражається у формі закону і означає згоду України на обов'язковість для неї міжнародного договору (ч. 2 ст. 7 Закону «Про міжнародні договори»). В Україні лише ВРУ наділена правом давати згоду на ратифікацію міжнародних договорів України (п. 32 ст. 85 Конституції України).

Так, 12 липня 2000 року Конституційний Суд України прийняв рішення, що стосувалося особливостей надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів з боку ВРУ, а саме внесено зміни у ст. 7 Закону «Про міжнародні договори» щодо процедури ратифікації міжнародних договорів у зв'язку з виникненням «окремих неузгодженостей», що мали місце під час прийняття Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 5 листопада 1992 року і наявність в ньому «деяких суперечностей та юридичних колізій»³⁰.

У Законі України «Про міжнародні договори України» міститься перелік міжнародних договорів, що підлягають обов'язковій ратифікації (ч. 2 ст. 9). Ратифікація відбувається шляхом імплементації. З огляду на це ратифікацію

²⁹ Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право : навч. посібник / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов ; відп. ред. : Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. Київ : Юрінком Інтер, 2001. С. 464.

³⁰ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.» (справа про ратифікацію Хартії про мови, 1992 р.). *Офіційний Вісник України*. 2000. № 20. Ст. 195.

міжнародного договору іноді розглядають як своєрідний акт «трансформації» (перетворення норм міжнародного права в норми внутрішньодержавного права)³¹.

У кожній країні встановлюється своя процедура і способи ратифікації, але вони мають відповідати умовам, викладеним у ст. 14 Віденської конвенції 1969 року. Так, Конвенція запровадила положення, згідно з яким держава зобов'язана стримуватися від будь-яких дій, що несумісні з договором, якщо ратифікація його «занадто затримується» або, якщо ратифікація не відбудеться (ст. 18). Держава має право відмовитися від ратифікації договору, не підпадаючи під дію вимог, що випливають із міжнародних зобов'язань. Проте відмова ратифікувати конвенцію, насамперед двосторонню, є радше винятком, ніж правилом³².

Міжнародні договори наділені пріоритетом у правозастосуванні порівняно з іншими актами цивільного законодавства, у тих випадках, якщо положення останніх суперечать міжнародному договору. Згідно зі ст. 10 ЦК України, якщо у чинному міжнародному договорі України, укладеному у встановленому законом порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України³³.

Правило про верховенство положень міжнародного договору над нормами національного законодавства не має абсолютного характеру й не поширюється на всі міжнародні договори України. У низці міжнародно-правових актів державам-учасникам надається можливість здійснювати відступи від договірних приписів. У випадках реалізації такого права пріоритетними для правозастосування є положення внутрішнього законодавства. Прикладом може слугувати

³¹ Худоба В. М. Міжнародні договори України як джерела цивільно-процесуального права. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. Т. 21 (60). № 1. 2008. С. 328.

³² Михайлюк Г. О. Міжнародні угоди як форма (джерело) вдосконалення цивільного законодавства України. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 17. С. 38.

³³ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів; за ред. Г. Б. Яנוвицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 21–22.

стаття 7 Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів, якою встановлено мінімальні строки охорони авторських прав, водночас надано державам-учасникам дискреційні повноваження щодо встановлення більш тривалих строків охорони, ніж ті, що передбачені Конвенцією³⁴.

Практика Європейського суду з прав людини містить, зокрема, низку основоположних принципів державного регулювання майнових та немайнових відносин. Поряд із Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, застосування практики Європейського суду з прав людини судами України як джерела права є обов'язковим згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Рішення Конституційного Суду України, якими а) встановлюються формально-обов'язкові правила розуміння норм Конституції та законів України, зокрема тих, якими регулюються цивільні відносини, а також б) визнається неконституційність певного нормативно-правового акта (ст. 150 Конституції України).

До неофіційних (неформальних) джерел належать передовсім різноманітні *звичаєві правила*. Різновидами таких правил, визнаних у ЦК України, є звичаї ділового обороту, місцеві звичаї, звичаї національних меншин; так звані «вимоги, які звичайно ставляться» тощо. Фактична обов'язковість та суспільний авторитет звичаєвих правил забезпечується їх постійним відтворенням у стереотипах поведінки, поширених у певній місцевості чи в певних суспільних групах³⁵.

Згідно зі ст. 7 ЦК України, звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин.

Тобто, звичай – це певне правило поведінки, яке набуло характеру звичаєвих норм унаслідок того, що певні відносини, які виникають між різними учасниками протягом тривалого часу, сформували певну модель поведінки,

³⁴ Михайлюк Г. О. Міжнародні угоди як форма (джерело) вдосконалення цивільного законодавства України. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 17. С. 37–38.

³⁵ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів; за ред. Г. Б. Яновської, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 22–23.

що набула характеру усталеної. Для того, щоб звичай набув правового значення, він повинен отримати офіційне схвалення державою одним із двох способів:

а) шляхом безпосередньої вказівки законом на певний вид звичаю, яким можуть регулюватися конкретні цивільні відносини;

б) в судовому порядку шляхом визнання найвищою судовою інстанцією держави їх загальнообов'язкове застосування до певних відносин³⁶.

Відтак особливість звичаю як джерела права полягає в тому, що, попри неофіційне походження, звичай офіційно визнається державою як одне з джерел регулювання цивільних відносин (за умови, що він не суперечить договору чи актам цивільного законодавства)³⁷.

На певний вид звичаю, яким можуть регулюватися конкретні цивільні відносини, звертають увагу певні акти цивільного законодавства. Так, ЦК України встановлює такі види звичаїв: звичай національної меншини (ст. 28 ЦК України); звичай ділового обороту (ст.ст. 213, 526, 529, 531, 532, 538, 539, 613 ЦК України тощо); місцевий звичай (ст. 333 ЦК України); звичай з приводу використання товару (ст. 673 ЦК України). Також вартий уваги і абз. 3 ч. 1 ст. 7 ЦК України, в якій зазначено, що звичай може бути зафіксований у відповідному документі. Документами, застосовуваними в Україні, в яких зафіксовані звичаї ділового обороту, є Уніфіковані правила та звичаї для документарних акредитивів (у редакції 1993 р.), Принципи міжнародних комерційних договорів (Принципи УНІДРУА) у редакції 1994 р., Офіційні правила тлумачення торговельних термінів Міжнародної торгової палати («Інкотермс») – у редакції 2000 р.³⁸.

³⁶ Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 28.

³⁷ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів; за ред. Г. Б. Яновської, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 23.

³⁸ Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 28–29.

Судова практика (практика судів загальної юрисдикції), під якою розуміють сукупність правоположень (тверджень юридичного характеру, які конкретизують норми права). Фактична обов'язковість судової практики зумовлюється передовсім владними повноваженнями вищих судових інстанцій, а також переконливістю аргументації, наведеної в мотивувальних частинах актів відповідних судів.

Регуляторами цивільних правовідносин є не лише цивільне законодавство, а й також інші регулятивні форми, які можуть мати індивідуальний чи локально-нормативний характер (договори, інші правочини, установчі документи тощо). Водночас в європейському континентальному праві саме цивільне законодавство є провідною формою зовнішнього виразу норм цивільного права³⁹.

Термін «договір» у цивільному праві є багатозначним і залежить від того, про яке саме правове явище йдеться. Одне з таких значень – це договір як форма регулювання сторонами своїх цивільних відносин. Тобто відносини між сторонами можуть регулюватися не лише приписами актів цивільного законодавства, а й договором, тобто взаємоузгодженою домовленістю, яка для сторін є джерелом регулювання їх відносин.

Договір як форма регулювання цивільних відносин – це встановлені на основі вільного волевиявлення правила поведінки сторін. Таке саморегулювання має відповідати загальним засадам цивільного законодавства, тобто ст. 3 ЦК України. Водночас унаслідок диспозитивності цивільного права, сторони в договорі можуть навіть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд, якщо це не суперечить положенням Конституції України, ЦК України та іншому законодавству⁴⁰.

Із урахуванням загальних тенденцій підвищення ролі вільного волевиявлення суб'єктів цивільних відносин

³⁹ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яנוвицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 23.

⁴⁰ Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 28.

у ЦК України спеціально визначене співвідношення актів цивільного законодавства та договорів. Так, учасники, суб'єкти цивільного права, мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства. У таких випадках має місце подолання прогалин у законодавстві, відтак договір є джерелом цивільного права. Водночас сторони можуть строго дотримуватися моделі закону, правил, які стосуються правовідносин цього характеру, типового чи зразкового договору, тощо або укласти розроблений і узгоджений ними договір. Причому назва договору не має суттєвого значення, а більше значення має його змісту і дотримання імперативних вимог закону.

Треба зазначити, що, розглядаючи договір як самостійне джерело цивільного права, треба мати на увазі не нормативні договори, а договір, не передбачений актами цивільного законодавства. Такий договір укладається виключно внаслідок власного волевиявлення сторін, а його зміст визначається без посилання на чинні норми, що регулюють певні договори, зокрема із застосуванням аналогії закону. Укладений договір є єдиним регулятором суспільних відносин, що породжуються ним⁴¹.

Цим підкреслюється важливість договору як регулятора певних цивільних відносин, оскільки він є не лише інструментом регулювання відносин, які не передбачені актами цивільного законодавства, а й надає можливість урегулювати на власний розсуд ті договірні відносини, які передбачені актами цивільного законодавства. Водночас таке регулювання не є безмежним, оскільки сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами⁴².

⁴¹ Бірюкова А. Г. Особливості договору як джерела цивільного права України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 33. С. 90.

⁴² Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 28.

Відтак сторони мають право врегулювати в договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами. У цьому вбачається відмінність у правовому регулюванні публічних суспільних відносин, які регулюються виключно державою, від правового регулювання приватних відносин, до суб'єктного складу яких входять і самі учасники правовідносин. Відповідно, учасники договору можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на свій розсуд. Але вони не можуть ігнорувати і не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це (наприклад, згідно з ч. 2 ст. 259 ЦК України – позовна давність, встановлена законом, не може бути скорочена за домовленістю сторін), а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їхнього змісту або із суті відносин між сторонами.

У цивільному праві виокремлюють «пойменовані» й «непойменовані» договори. Пойменованими є договори, можливість укладення яких передбачена актами цивільного законодавства. Непойменованими, відповідно, визнаються договори, можливість укладення яких нормативно не визначена. Під час укладення пойменованих договорів, якщо з актів цивільного законодавства не впливає іншого або коли обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства не впливає з їхнього змісту чи із суті відносин між сторонами, останні мають право врегулювати в договорі свої відносини, які не врегульовані цими актами, або відступити від положень останніх і врегулювати свої відносини на власний розсуд.

Отже, варто зауважити, що хоча загальним правилом є право суб'єктів договору відступити від положень актів цивільного законодавства, але з нього існують винятки. До них належать такі ситуації:

- 1) відступлення від положення акта цивільного законодавства прямо заборонене цим актом;
- 2) обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їхнього змісту;

3) обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає із самої суті відносин між сторонами (наприклад, у договорі дарування не можна передбачити плату за подарунок, оскільки дарування за своєю сутністю є безоплатним)⁴³.

Цивільно-правовий договір буде джерелом цивільного права тоді, коли він на законних підставах регулює відносини інакше, ніж передбачено в актах цивільного законодавства. У такому випадку не закон або інший акт цивільного законодавства, а договір є джерелом того правового стандарту, який визначатиме модель належної поведінки сторін⁴⁴.

Застосування цивільного законодавства. Дія актів цивільного законодавства. У цивільному законодавстві України діють загальні правила стосовно дії нормативно-правових актів у часі, зокрема моменту набрання ними чинності, в просторі і за колом осіб (ці правила докладно вивчаються в курсі загальної теорії права та держави).

У ЦК України спеціально врегульовано дію актів цивільного законодавства у часі (ст. 5 ЦК України). Подібно до інших галузей права загальним є принцип прямої дії акта цивільного законодавства (ч.ч. 1, 3 ст. 5 ЦК України).

Натомість переживаючи дію (застосування акта цивільного законодавства, що втратив чинність, у період після втрати ним чинності) чи зворотну дію (поширення дії акта цивільного законодавства на відносини, які виникли до набрання ним чинності) акт цивільного законодавства може мати лише у випадках, прямо вказаних у законі.

Загальним принципом є неможливість погіршення становища особи при наданні закону зворотної дії. Цей принцип втілено у ч. 2 ст. 5 ЦК України, згідно з якою акт цивільного законодавства не має зворотної дії у часі, крім випадків, коли він пом'якшує або скасовує цивільну відповідальність особи, а також у низці Прикінцевих та перехідних положень

⁴³ Бірюкова А. Г. Особливості договору як джерела цивільного права України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 33. С. 90–91.

⁴⁴ Кузнєцова Н. С. Договір у механізмі регулювання цивільно-правових відносин. *Право України*. 2012. № 9. С. 12–18.

ЦК України, які поширюють дію окремих норм ЦК України на відносини, що виникли до набрання ним чинності.

Найбільш важливі правила застосування актів цивільного законодавства:

- *ієрархія актів цивільного законодавства за юридичною силою*: за наявності двох актів цивільного законодавства різної юридичної сили, кожен з яких регулює одні й ті самі цивільні відносини, правила, встановлені нормативно-правовим актом нижчої юридичної сили, застосовуються лише тому, що вони не суперечать правилам нормативно-правового акта вищої юридичної сили;

- *новий закон скасовує попередній закон (lex posterior derogat priori)*: за наявності двох актів цивільного законодавства однакової юридичної сили, один з яких суперечить іншому, застосуванню підлягає акт, прийнятий пізніше;

- *спеціальна норма заміняє норму загальну (lex specialis derogat generali)*: загальні норми, які розраховані на невідзначене коло випадків, застосовуються субсидіарно – лише остільки, оскільки вони не замінені спеціальними нормами (тобто нормами, розрахованими на вужче коло випадків);

- за відсутності норм цивільного законодавства, які врегульовують відносини між учасниками конкретної ситуації, за наявності визначених у законі підстав може бути застосована аналогія цивільного закону (ч. 1 ст. 8 ЦК України) або аналогія цивільного права (ч. 2 ст. 8 ЦК України).

Аналогія є способом одноразового подолання (а не усунення) прогалин у цивільному праві.

Умови застосування аналогії закону: належність відносин, до яких застосовується аналогія, до сфери цивільно-правового регулювання (ст.ст. 1, 9 ЦК України); існування норм актів цивільного законодавства, які регулюють подібні за змістом цивільні відносини; подібність за змістом цивільних відносин, не врегульованих актами цивільного законодавства, й тих відносин, які регулюються такими актами. Тобто, застосування аналогії не може суперечити суті регульованих цивільних відносин.

Аналогія права передбачає індивідуальне врегулювання цивільних відносин відповідно до загальних засад цивільного законодавства (цивільно-правових принципів,

закріплених у ст. 3 ЦК України). Наявність серед цих принципів засад справедливості, розумності та добросовісності надає суду широку сферу розсуду під час використання аналогії права.

Загальні засади застосування ЦК України до врегулювання приватних відносин ґрунтуються на положеннях ст. 9 ЦК України. Норми ЦК України застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля (екологічні відносини), а також до трудових та сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства (ч. 1 ст. 9 ЦК України). Обов'язковою умовою такого правозастосування є цивільний (приватноправовий) характер регульованих відносин. До відносин публічно-правового характеру цивільне законодавство може бути застосовано лише за наявності спеціальної вказівки закону (ч. 2 ст. 1 ЦК України)⁴⁵.

Питання для самоконтролю

1. Яке місце посідає цивільне право в системі галузей права?
2. Назвіть відносини, які регулюються цивільним правом?
3. Окресліть головні завдання, функції та принципи цивільного права.
4. Наведіть відомі вам системи цивільного права.
5. Що означає юридична рівність як ознака методу цивільно-правового регулювання?
6. Які принципи цивільного права виокремлює юридична наука?
7. У чому полягає зміст добросовісності, розумності та справедливості як загальних засад цивільного законодавства?
8. Які інститути становлять систему цивільного права?
9. Наведіть джерела цивільного права, які офіційно визнані в Україні.
10. У якому разі допускається застосування аналогії цивільного закону й аналогії цивільного права?

⁴⁵ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновичької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 23–25.

Рекомендована література

1. Борисова В. Принципи цивільного права. *Право України*. 2017. № 7. С. 67–75.
2. Бірюкова А. Г. Особливості договору як джерела цивільного права України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 33. С. 90–92.
3. Кузнєцова Н. С. Договір у механізмі регулювання цивільно-правових відносин. *Право України*. 2012. № 9. С. 12–18.
4. Майданик Р. А. Розвиток приватного права України : монографія. Київ : Алерта, 2016. 225 с.
5. Парасюк М. В. Щодо принципів цивільного права України. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2023. Вип. 37. С. 77–83.
6. Сібільов М. Предмет приватного (цивільного) права. *Право України*. 2014. № 6. С. 66–74.
7. Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : монографія / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : ХНПУ, 2020. 140 с.
8. Орзіх В. М. Поняття аналогії закону та аналогії права в цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. С. 83–86.
9. Цивільний кодекс України : наук.-практ. коментар : станом на 01 січня 2023 р. / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova та ін. ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Є. О. Харитонova, канд. юрид. наук, доц. О. М. Калітенко. Київ : Норма права, 2023. 1424 с.

ГЛАВА 2

ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

2.1. Поняття та зміст цивільних правовідносин

2.2. Особливості правового регулювання цивільних правовідносин

2.3. Класифікація цивільних правовідносин

2.1. Поняття та зміст цивільних правовідносин

Цивільно-правові відносини – це відносини, що виникають унаслідок дії норм цивільного права. Це зобов'язальний зв'язок, установлений положеннями закону між особами або створеними ними організаціями, визнаними правовою нормою юридичними особами, що полягає в тому, що ці особи мають права й обов'язки один стосовно одного, що впливають із дії правової норми, виконання яких гарантується законом.

Цивільно-правові відносини – правовідносини, врегульовані нормами цивільного права, що виникають на підставі відносин між щонайменше двома суб'єктами цивільного права. Це зобов'язальний зв'язок, установлений положеннями закону між людьми або організаціями, ними створеними та визнаними правовою нормою як суб'єкти права, що полягає в тому, що ці суб'єкти мають у конкретній ситуації один щодо одного права й обов'язки, які впливають із диспозиції правової норми, виконання котрих гарантується законом⁴⁶.

Виникнення, зміна або припинення цивільно-правових відносин залежить від настання фактів, із якими норми цивільного права пов'язують вищезгадані наслідки. Ці обставини називаються цивільно-правовими подіями. Їхня правова природа різноманітна.

У юридичній літературі загальноприйнятим є такий поділ цивільно-правових подій:

1. **Події** у вузькому розумінні не залежать від волі суб'єктів. До них належать, зокрема, повінь, землетрус, плин

⁴⁶ Wolter A., Ignatowicz J., Stefaniuk K. Prawo cywilne. Zarys części ogólnej. Warszawa : Wolters Kluwer Polska, 2020. S. 1–510.

часу (який спричиняє, наприклад, правові наслідки, що виникають унаслідок позовної давності та вичерпання строків), народження та смерть особи. Іноді події є результатом певної поведінки, наприклад, смерть може бути наслідком нападу, і цей факт пов'язаний із правовими наслідками щодо відкриття та набуття спадщини (Гл. Гл. 84, 85 ЦК України).

2. Поведінка суб'єктів визначається як факти, спричинені учасниками цивільно-правових відносин і компетентними органами державної влади, які призводять до цивільно-правових наслідків. До них належать дії та установчі рішення органів державної влади.

Дії – це поведінка суб'єктів, з якою цивільно-правові норми пов'язують виникнення правового ефекту. Вони є неоднорідними і тому розрізняють:

- правові акти – поведінка суб'єктів, що містить намір, спрямований на виникнення цивільно-правового наслідку, незалежно від того, чи настав передбачуваний правовий наслідок, наприклад, подання оферти, розірвання договору, складання заповіту, укладення договору (наприклад, купівлі-продажу, оренди);

- правочини – поведінка, спрямована на виникнення конкретного факту, з яким цивільно-правові норми пов'язують правовий наслідок. Ці дії можуть бути законними, наприклад, вилучення рухомої речі (ст. 778 ЦК України), виявлення речі (ст. 337 ЦК України), виконання зобов'язання частинами (ст. 529 ЦК України), застава як спосіб забезпечення виконання зобов'язання (ст. 574 ЦК України); а також незаконними, наприклад, суб'єкт відносин у сфері інформації може вимагати усунення порушень його права та відшкодування майнової і моральної шкоди, завданої такими правопорушеннями (п. 2 ст. 200 ЦК України), установчі рішення органів державної влади, наприклад, рішення про розлучення, рішення про відчуження нерухомого майна, рішення про скасування спільної власності, рішення про встановлення батьківства, рішення про встановлення роздільного проживання подружжя.

Цивільно-правові відносини поділяються:

Двосторонньо індивідуалізовані відносини (також називаються відносними відносинами) – виникають між двома

або більше суб'єктами, принаймні один із яких має певні права, а інші мають обов'язки, наприклад, договір купівлі-продажу. Загалом суб'єкти цивільних правовідносин мають права, можуть їх реалізувати самостійно незалежно від діяльності інших суб'єктів. Наприклад, реалізація авторських прав не залежить від дій та бажань сторонніх осіб. Також сюди належать авторські відносини, які пов'язані з майновими (передача авторських прав), особисті немайнові відносини не пов'язані з майновими і стосуються духовних благ (честь, гідність, здоров'я, життя, релігійні переконання).

Односторонньо індивідуалізовані відносини (також мають назву абсолютні відносини) – це відносини, в яких зазначено лише одного суб'єкта, а обов'язок покладається на необмежене коло осіб, наприклад, заборона стороннім особам проникати в житлове приміщення, яке є в приватній власності.

До елементів цивільно-правових відносин належать: суб'єкти, об'єкт і зміст.

Суб'єкти – це учасники правовідносин. Ними можуть бути фізичні або юридичні особи. Також суб'єктами цивільних правовідносин є держава Україна, громадські організації, територіальні громади, органи місцевого самоврядування, іноземні держави й інші органи міжнародного права.

У цивільно-правових відносинах має бути щонайменше два суб'єкти. Один із них має конкретні права стосовно іншого, який, своєю чергою, має конкретні обов'язки стосовно першого. Наприклад, особа А є боржником перед особою В під час реалізації кредитних відносин, і тому зобов'язана повернути позичену суму. З іншого боку, особа В як уповноважений на підставі договору кредитор може вимагати від особи А повернення суми кредиту. Інші цивільно-правові відносини виникають, наприклад, із договору купівлі-продажу, лізингу, договору страхування тощо.

Слід наголосити, що зазвичай у конкретних цивільно-правових відносинах кожна сторона має і право, і обов'язки. Так, у договорі купівлі-продажу продавець зобов'язаний передати право власності на річ або інше право покупцеві, і водночас має право вимагати від покупця сплатити узгоджену суму. Своєю чергою, покупець має право отримати річ і зобов'язаний сплатити вказану суму.

Аби бути учасником приватноправових (цивільно-правових) відносин достатньо відповідати вимогам норм цивільного права стосовно правоздатності та дієздатності. Право- та дієздатність є складовими правосуб'єктності, тобто категорії, яка вказує на здатність особи бути суб'єктом цивільних правовідносин.

Правоздатність – це здатність особи мати цивільні права й обов'язки. Оскільки природа виникнення цивільної правоздатності пов'язана із природними процесами, низка вчених-цивілістів, таких як З. Ромовська⁴⁷, О. Кот⁴⁸ та ін. вважають, що це природна властивість людини. Ще одна група науковців (Є. Харитонов, О. Харитонova⁴⁹, С. Завальнюк⁵⁰ та ін.) вважають, що, незважаючи на те, що правоздатність виникає природним шляхом, вона залежить від суспільного середовища, в якому проживає людина, стану функціонування правової держави та рівня забезпечення демократії та дотримання права людини в цій державі.

Існування правоздатності означає наявність певного правового зв'язку між державою та особою (державна визнає за особою правоздатність і гарантує її). Водночас правоздатність слід відрізнити від суб'єктивного права. Правоздатність – загальна передумова, на підставі якої в особи за наявності певних юридичних фактів виникає конкретне суб'єктивне право. Вона є можливістю мати зазначені в законі права й обов'язки, тоді як суб'єктивне право – вже існуюче конкретне право, що належить визначеній особі.

Правоздатність є в особи завжди, а конкретного суб'єктивного права може й не бути. Наприклад, у зміст правоздатності фізичних осіб входить можливість придбати

⁴⁷ Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс : підручник для вузів. 3-тє вид., доп. Київ : Дакор, 2013. 670 с.

⁴⁸ Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики. Правова єдність. Алерта, 2017. 494 с.

⁴⁹ Харитонов Є. О. Цивільні правовідносини : моногр. 2-е вид., перероб. і доп. Одеса : Фенікс, 2011. 456 с.

⁵⁰ Завальнюк С. В. Співвідношення аналогії права й аналогії закону в цивільному праві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2015. Вип. 16(2). С. 18–21. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_16\(2\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_16(2)_7)

майно на праві приватної власності (ст. 41 Конституції України). Однак суб'єктивне право на конкретне майно виникає у неї лише за наявності певних юридичних фактів, наприклад, у результаті договору купівлі-продажу, спадкування майна тощо. Зазвичай правоздатність реалізується в окремих конкретних суб'єктивних правах⁵¹.

Дієздатність – це юридична здатність особи своїми діями набувати для себе цивільні права та самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати і відповідати у разі їх невиконання. Мінімальний обсяг цивільної дієздатності у фізичних осіб виникає з моменту народження та залежить від здатності усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними. Дієздатність юридичних осіб виникає за загальним правилом у повному обсязі під час державної реєстрації цих суб'єктів як юридичних осіб. Тобто правоздатність і дієздатність юридичних осіб виникають одночасно.

Об'єктом цивільних правовідносин є дії, події або речі матеріального світу, з приводу яких виникають цивільно-правові відносини. До речей матеріального світу належать також гроші, цінні папери, будь-які види майна, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної та творчої діяльності.

Розвиток цивільно-правових відносин безпосередньо пов'язаний із різними фактами, що мають юридичне значення. Виникнення, зміна та припинення цивільно-правових відносин необхідні для досягнення певних цілей, позначених суб'єктами права. На підставі вищевказаного відбувається формування цивільної правосуб'єктності, способів захисту порушених цивільних прав. Весь цей процес є наслідком юридичних фактів⁵².

Зміст цивільних правовідносин – права й обов'язки їх учасників. Зміст залежить від можливостей учасників,

⁵¹ Стаття 25. Цивільна правоздатність фізичної особи. Протокол. *Юридичний інтернет курс*. URL: https://protocol.ua/ua/tsivilniy_kodeks_ukraini_stattya_25/

⁵² Заболотна Н. Я. Проблемні аспекти визначення юридичних фактів-подій в цивільному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 87–89. URL: http://lsei.org.ua/3_2022/17.pdf

наприклад, здійснювати певні дії (купівля-продаж, міна, написання заповіту, позика), вимагати належного виконання зобов'язань від інших осіб (у разі договору оренди, орендодавець має право вимагати від орендаря кошти за орендоване майно), звернутися до суду в разі понесення збитків під час реалізації цивільно-правових відносин.

Зміст правовідносин також називається суб'єктивним правом однієї сторони та відповідним обов'язком іншої сторони цих відносин. Суб'єктивне право – це певна сфера можливостей дій, яка доступна особі, що має на це право, згідно з чинними нормами, та впливає з правовідносин.

Цивільне право розрізняє: *абсолютні суб'єктивні права* – діють стосовно всіх, наприклад, майнові права, особисті права, право на спадщину тощо; *відносні суб'єктивні права* – діють лише стосовно певних суб'єктів, наприклад, кредитор може вимагати виконання лише від боржника.

Слід зазначити, що є також *зобов'язальні відносини*, в яких лише один суб'єкт є правомочним, а інший – лише зобов'язаним. Такими правовідносинами є дарування. Однак у більшості правовідносин кожен суб'єкт виконує подвійну роль: він є одночасно правомочним і зобов'язаним.

Функціональна сукупність прав, що виникають у результаті певних правовідносин, називається суб'єктивним правом. Суб'єктивні права можна розділити на дві категорії: абсолютні суб'єктивні права та відносні суб'єктивні права. Критерієм поділу є ступінь їх захищеності⁵³. Отже, абсолютними суб'єктивними правами називаються права, які діють проти будь-якої іншої особи. Адже кожен зобов'язаний поважати абсолютне суб'єктивне право іншого. Кожен зобов'язаний утримуватися від дій, які можуть порушити це право⁵⁴.

Фундаментальним абсолютним суб'єктивним правом є право власності. Такими є також деякі права на нематеріальні активи, такі як авторське право чи патентне право.

⁵³ Olejniczak Adam, Radwański Zbigniew. Prawo cywilne – część ogólna z testami online. Podręczniki Prawnicze. Wydanie: 17, 2023. 440 s.

⁵⁴ Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Регулятивні правовідносини: приватно-правовий та публічно-правовий виміри : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 404 с.

З іншого боку, відносні суб'єктивні права діють лише стосовно точно визначеної особи або осіб. Таким правом є, наприклад, дебіторська заборгованість. Кредитор може вимагати певної поведінки, відповідно до змісту зобов'язання, лише від конкретної особи, а саме боржника, а в цьому випадку боржником може бути більша кількість осіб.

Суб'єктивні права можна поділити на майнові та немайнові.

Критерієм поділу є зміст правовідносин, і насамперед економічний інтерес правомочної особи. Що стосується майнових прав, то можна виокремити:

- майнові права, тобто права, предметом яких є речі; до цієї категорії належать право власності, а також права на чуже майно;

- сімейні права майнового характеру;
- спадкові права майнового характеру тощо.

До категорії немайнових суб'єктивних прав належать:

- особисті права, що слугують для захисту особистих благ, таких як життя, здоров'я людини, свобода, честь, прізвище, таємниця листування;
- права, що виникають із сімейних відносин, спорідненості, усиновлення та шлюбу.

Усі суб'єктивні права підлягають правовому захисту. Кожна особа особисто або через свого представника (опікуна, піклувальника) має змогу звернутися за захистом своїх прав до суду й органів державної влади та місцевого самоврядування.

2.2. Особливості правового регулювання цивільних правовідносин

Цивільне право не є єдиною галуззю права, яка регулює майнові правовідносини, а також не єдиною галуззю права, яка регулює правовідносини між рівними суб'єктами. Однак цивільне право є єдиною галуззю права, яка регулює майнові відносини між рівними суб'єктами.

Щоб визначити, чи регулюється певний вид правовідносин нормами цивільного права, необхідно спершу врахувати, чи є його суб'єкти рівноправними між собою та чи стосується його предмет установлення, зміни чи припинення

майнових справ чи захисту особистих прав. Якщо ці дві умови виконуються, правовідносини регулюються нормами цивільного права.

Наприклад, договір оренди, укладений між орендодавцем та орендарем, регулюється нормами цивільного права, оскільки суб'єкти є рівноправними між собою, а правовідносини стосуються майнових питань. Рішення у сфері оподаткування керівника податкової інспекції щодо товариства з обмеженою відповідальністю не регулюється цивільним законодавством, оскільки керівник податкової інспекції має владні повноваження щодо платника податків – отже, рівності між учасниками цих правовідносин немає. Тому ці правовідносини не можна класифікувати як правовідносини, що регулюються цивільним правом, навіть якщо вони стосуються майнових питань.

Порівняно з іншими правовідносинами (кримінально-правовими, адміністративно-правовими, господарсько-правовими) цивільні правовідносини мають особливий об'єкт регулювання.

Порівняно з іншими правовідносинами цивільні правовідносини характеризуються специфічними **ознаками**, а саме:

1. Їхні учасники – фізичні або юридичні особи. Для їх безпосередньої участі необхідно лише їх правова форма, незалежно від кількісних і якісних характеристик (віку, статі, походження, кольору шкіри, народження).

2. Горизонтальна юридична площина реалізації цивільних правовідносин суб'єктами, які мають рівний обсяг прав і можливостей та наявність неупередженої конкуренції. Незважаючи на своє походження, наявність державно-владних повноважень, сфер впливу в суспільстві, суб'єкти (держава, органи державної влади, місцевого самоврядування, іноземці, міжнародні організації) є учасниками цивільно-правових відносин на рівних засадах та є юридично рівними суб'єктами серед інших.

3. Цивільні правовідносини виникають на підставі юридично значущих фактів, основним з яких є договір, який досягається шляхом згоди сторін на взаємовигідних умовах. Це є підставою для правової незалежності суб'єктів.

4. Цивільно-правовим відносинам характерний диспозитивний характер, оскільки вони визначені чинним законодавством, і можуть бути змінені учасниками на підставі їх вільного волевиявлення з метою отримання більш ефективного та вигідного результату. Органи державної влади можуть втручатися у сферу цивільно-правових відносин лише у виняткових випадках, шляхом застосування імперативного методу (вжиття заходів щодо забезпечення недобросовісної конкуренції, підвищення податкових ставок тощо).

Диспозитивний характер цивільних правовідносин виявляється також і в тому, що цивільно-правове регулювання не встановлює вичерпного переліку видів цивільних правовідносин. Є безліч правовідносин, які не зазнали свого законодавчого закріплення у нормативно-правових актах (наприклад, розрахунки у криптовалюти, тощо). Такий стан речей є нормою, оскільки сфера приватного життя постійно розширюється у зв'язку з глобалізаційними та євроінтеграційними процесами⁵⁵.

5. Природа виникнення цивільно-правових відносин полягає у юридичному впорядкуванні соціальних відносин, що виникають з приводу доступу суб'єктів до життєво необхідних благ, а не притягнення таких суб'єктів до правової відповідальності (хоча останнє й не виключається). Ініціатива виникнення цивільно-правових відносин є добровільною, надходить від їх учасників. Отже, учасники добровільно покладають на себе та надалі виконують відповідні обов'язки (договірні обов'язки, представницькі тощо).

Частина 1 ст. 11 ЦК України зазначає, що цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. Отже, виникнення цивільних прав та обов'язків породжує створення цивільних правовідносин.

⁵⁵ Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 332 с. С. 36–37. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3bac_pravo/Tsyvilne-pravo_Zahalna_chastyna_navchalnyi-posibnyk_KhNUVS_2022.pdf

Водночас, відповідно до ст. 627 ЦК України, між учасниками цивільних відносин у разі укладення договорів можуть виникати й правові зв'язки, зміст і характер яких нормою цивільного права не є визначеним, але такі правові зв'язки не тільки визнаються нормами цивільного права, їм також надаються належні охорона та захист. Сторони в договорі можуть самостійно встановлювати будь-які правила щодо предмета своєї домовленості, якщо не порушуються будь-які заборони. Право визнає правила, створені сторонами в договорі, тобто забезпечує їх примусове здійснення і захист⁵⁶.

Правове регулювання цивільно-правових відносин характеризується насамперед рівністю сторін, їхньою автономією волі та захистом їхніх інтересів, включаючи право на справедливий суд. Цивільне право регулює широкий спектр майнових і немайнових відносин, виходячи з принципу рівності сторін та відсутності прямого примусу з боку державних органів.

Отже, *основними рисами регулювання цивільних правовідносин є:*

- рівність сторін (сторони вільні укладати договори, визначати їх зміст і формувати свої взаємні права й обов'язки в межах чинного законодавства);
- анатомія волі (вільне волевиявлення учасників);
- захист прав та інтересів учасників (цивільне право гарантує захист інтересів сторін, включаючи можливість звернення до суду з позовами у разі порушення прав або невиконання зобов'язань);
- відсутність примусу (крім випадків необхідності виконання судового рішення або у разі порушення закону);
- майновий і немайновий характер (цивільне право регулює і майнові відносини (наприклад, договори купівлі-продажу та оренди), і немайнові відносини (приміром, захист особистих прав).

Цивільно-правові відносини характеризуються рівністю сторін, їх установа є добровільним.

⁵⁶ Кузьмич О. Цивільні правовідносини як один із критеріїв визначення третіх осіб у цивільному праві. *Національний юридичний журнал. Теорія і практика*. 2019. С. 95–98. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/5/21.pdf>

2.3. Класифікація цивільних правовідносин

Галузь «цивільне право» як й інші галузі національного права не є однорідним елементом, що зумовлює необхідність установлення видових особливостей правовідносин, що виникають у процесі реалізації відповідних норм. Найкращий засіб оптимізувати цивільні правовідносини – їх класифікація за різними критеріями.

1. *За характером цивільні правовідносини поділяють на загальні (абстрактні) та конкретні.* Загальні цивільні правовідносини є найбільш поширеним видом правовідносин, і характеризуються наявністю суб'єктів, об'єкту і змісту. Можуть бути і майновими, і особистими немайновими (наприклад, договір майнового найму, договір між автором та видавцем, відносини, що виникають унаслідок заподіяння майнової та немайнової шкоди).

Для конкретних цивільних правовідносин характерним є наявність чітко визначеного правила поведінки, тобто всі суб'єкти й обставини їх реалізації визначені нормами права. Наприклад, право на обов'язкову частку у спадщині мають малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують незалежно від змісту заповіту, половинну частку, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (ст. 1241 ЦК України).

2. *За об'єктом цивільних прав, цивільні правовідносини поділяють на майнові й особисті немайнові.* Майнові цивільні правовідносини – це ті, що безпосередньо обумовлені економічним інтересом правомочного суб'єкта (право на володіння, користування та розпорядження предметами матеріального світу – речами), тоді як особисті немайнові пов'язані із здійсненням особистих немайнових прав, об'єктом яких є немайнові блага (гідність, авторське право на твір, патент, що належить винахіднику, ділова репутація, права на торговельні марки та географічні позначення тощо).

3. *Залежно від мети цивільні правовідносини поділяють на регулятивні й охоронні.*

Регулятивні – це правовідносини, які забезпечують нормальне функціонування торгового обороту. Підставою

їх виникнення є нормативно-правовий акт, договір чи правочин. Наприклад, за договором позики одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості (ст. 1046 ЦК України).

Охоронні – це правовідносини, які виникають у разі виникнення необхідності захисту інтересів учасників цивільних правовідносин. Наприклад, унаслідок порушення умов договору, для однієї із сторін настає цивільна відповідальність (виплата штрафу чи неустойки), або внаслідок заподіяння шкоди, кривдник буде нести деліктну відповідальність (відшкодування збитків).

Однак, не всі цивільно-правові відносини за своєю суттю є регулятивними. Так, недоговірні відносини (заподіяння шкоди, публічна обіцянка винагороди) є охоронними, оскільки, вступаючи в них, сторони користуються захистом держави у разі порушення цивільних прав.

4. *За юридичним змістом цивільні правовідносини поділяються на **абсолютні та відносні**.*

В абсолютних правовідносинах є один носій абсолютного права, який може мати невизначену кількість зобов'язаних осіб. Це відносини, в яких зазначено лише одного суб'єкта, а обов'язок покладено на необмежене коло осіб, наприклад, заборона порушувати право власності.

У відносних правовідносинах правомочному суб'єкту протистоїть одна або декілька чітко встановлених осіб. До відносних правовідносин належать зобов'язальні. Наприклад, у договорі позички правомочною особою є позикодавець, який може вимагати повернення боргу від зобов'язаної особи – позичальника⁵⁷.

⁵⁷ Харитонов Є. О. Класифікація цивільних правовідносин: спроба новацій у підходах. С. 136–142. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/307aa480-737b-4ac4-801e-3b115865fab8/content>

5. *За характером здійснення обов'язків, цивільні правовідносини поділяються на **активні та пасивні**.*

Активні характеризуються здійсненням активних дій їх учасників, наприклад у разі здійснення комісії потрібні активні дії комітента для передачі речей на зберігання комісіонеру.

За пасивних правовідносин необхідне утримання їх учасників від учинення певних дій. Наприклад, автор твору володіє авторськими правами на створений ним твір, а інші учасники не мають права втручатися у реалізацію авторських прав, тобто використовувати, оприлюднювати, продавати та вчиняти інші дії без дозволу автора.

6. *Із урахуванням структури та змісту цивільні правовідносини поділяють на **прості та складні**.*

Прості правовідносини складаються з одного права й одного зобов'язання, або по одному праву й одному зобов'язанню від кожного суб'єкта. Наприклад, у договорі дарування одна сторона – дарувальник має право безоплатно передати іншій стороні майно або інші блага, а інша сторона – обдарований має право прийняти таке майно.

Складні правовідносини передбачають наявність кількох прав та обов'язків. Наприклад, договір купівлі-продажу передбачає додаткову доставку товару та реалізацію способів його використання (купівля добрив доповнюється їх транспортуванням та розпиленням на полі).

7. *Залежно від методу правового регулювання цивільно-правові відносини поділяються на **імперативні та диспозитивні**.*

Імперативні цивільні правовідносини – це такі правовідносини, де одна сторона має права, а інша обов'язки, тобто їх учасники не є рівними під час здійснення волевиявлення, і не можуть змінювати встановлення чи припинення таких правовідносин за домовленістю. Наприклад, це відносини, які виникають під час реєстрації шлюбу, народження дитини, юридичної особи, фізичної особи-підприємця тощо.

Характерною рисою диспозитивних цивільних правовідносин є те, що їх учасники мають право вибору вступати в цивільні правовідносини чи ні, можуть обирати варіантів поведінки під час здійснення правочину, встановленої законом,

або умов договору, тобто надається можливість автономного регулювання цивільних правовідносин, якщо дії учасників не суперечать нормам чинного законодавства⁵⁸. Наприклад, складання заповіту (ст. 1234 ЦК України) є диспозитивним видом цивільних правовідносин, однак одним із чинників обмеження волевиявлення є норма, яка встановлює, що заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині (ч. 3 ст. 1235 ЦК України).

8. *За способом виникнення цивільні правовідносини поділяються на первісні та похідні.* Первісні правовідносини виникають тоді, коли їх раніше не існувало, або коли набувач вступає у цивільні правовідносини незалежно від того, чи вступив у такі правовідносини інший суб'єкт. Наприклад, при купівлі нової речі покупець стає її першим і може й єдиним власником, а при купівлі нерухомості на вторинному ринку покупець стає її новим власником, незалежно від того, скількох власників ця нерухомість мала до нього. Отже, похідні цивільні правовідносини виникають на підставі первинних.

9. *За терміном тривалості цивільні правовідносини поділяються на строкові та безстрокові.* Строкові – це ті, які утворюються на певний строк і припиняються після закінчення цього строку. Строк може виникати за домовленістю сторін або бути встановлений законодавчо. Так, більшість цивільно-правових договорів укладаються на певний строк, який зазначений у договорі (крім безстрокових) та узгоджується сторонами. Законодавчо закріплений строк стосується зазвичай окремих видів цивільних правовідносин, наприклад, договір найму житла може бути розірваний за рішенням суду на вимогу наймодавця у разі: невнесення наймачем плати за найм житла за шість місяців, якщо договором не встановлений більш тривалий строк, а при короткостроковому наймі – понад два рази (ч. 2 ст. 825 ЦК України).

⁵⁸ Зубар В. М. Критерії поділу юридичних осіб на осіб публічного та приватного права. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнарод. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу / відп. за вип. В. М. Дрьомін; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса : Фенікс, 2014. Т. 1. С. 272–274.

10. *За способом задоволення інтересів уповноваженої особи, цивільні правовідносини поділяють на **речові та зобов'язальні***. Виникнення речових пов'язане з безпосередніми діями суб'єктів, наприклад, володіння, користування, розпорядження нерухомим майном. Зобов'язальні відносини регулюють динаміку майнових відносин із приводу передачі речей, виконання робіт чи надання послуг. У цьому випадку суб'єктивне право особи реалізується через виконання обов'язку боржником⁵⁹.

11. *Залежно від призначення цивільно-правові відносини поділяються на **матеріальні та процесуальні***.

Матеріальні цивільно-правові відносини – це майнові відносини, врегульовані нормами цивільного законодавства, які покликані захищати права учасників на матеріальні блага (власність, гроші, цінні папери, результати робіт і послуг). Наприклад, за договором перевезення перевізник зобов'язується доставити вантаж замовнику у встановлений строк, а замовник повинен сплатити узгоджену суму за надання послуги.

Процесуальні характеризуються як форма реалізації норм цивільного права і мають чітко визначену правову процедуру. Підставою їх виникнення, зміни чи припинення є чіткі згаджені, правомірні дії їх учасників, що забезпечує належний захист прав та інтересів учасників. Наприклад, свідок, який є повноцінним учасником судового процесу в цивільній справі, надає показання, які мають істотне значення для встановлення об'єктивної істини⁶⁰.

12. ***Залежні та самостійні цивільні правовідносини.*** Залежні – це ті, зміст яких залежить від змісту якогось іншого права, а їх створення вимагає існування основного права. Наприклад, володіння, користування, розпорядження спільною сумісною власністю подружжя залежить від укладення шлюбу. Немає шлюбу – відсутні правовідносини щодо спільної

⁵⁹ Парасюк В. М., Парасюк М. В., Грабар Н. М. Цивільне право України в схемах : навч. посібник. 2-ге вид., перероб. і доп. Львів : Lira Прес, 2014. 700 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/411/1>

⁶⁰ Личак В. П., Дяченко С. В. Свідок, як суб'єкт цивільних процесуальних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 60–63. URL: http://lsei.org.ua/6_2021/17.pdf

сумісної власності подружжя. Самостійні цивільні правовідносини виникають незалежно від обставин, достатньо лише волевиявлення осіб (наприклад, договір оренди).

13. *Щодо дій, спрямованих на створення юридичних наслідків, цивільні правовідносини поділяють на юридичні дії, адміністративні акти, судові рішення.*

Критерій для поділу залежить від суб'єкта, який здійснює цю дію. Отже, юридичні дії виконуються самими суб'єктами цивільного права.

Адміністративні акти можуть створювати два типи наслідків: або вони самі спричиняють виникнення, зміну або припинення правовідносин, або встановлюють обов'язок учинити правочин, із яким виникають конкретні юридичні наслідки.

Судові рішення найчастіше мають декларативний характер. Вони лише констатують існування або відсутність правовідносин та їх зміст. Такі рішення не є юридичними подіями, оскільки вони не спричиняють зміни правової ситуації. З іншого боку, юридичні події – це рішення установчого характеру. Вони спричиняють виникнення, зміну або припинення цивільно-правових відносин (наприклад, рішення суду про припинення спільної власності, про оголошення особи померлою, про розлучення тощо). Дії як юридичні події можна розділити на дві категорії: дії відповідно до закону та незаконні дії. Критерієм для цього поділу є те, чи заборонена дія законом чи ні⁶¹.

До правомірних дій належать чимало різних дій, для яких цивільне право не передбачає жодних загальних правил. Це, наприклад, волевиявлення, подібні до волевиявлень, які, однак, відрізняються від волевиявлень тим, що правова норма пов'язує їх із юридичним наслідком незалежно від того, чи була такою воля суб'єкта, що діє, чи ні (наприклад, прохання відправника до перевізника скласти протокол про стан відправлення).

⁶¹ Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 332 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3bac_pravo/Tsyvilne-pravo_Zahalna-chastyna_navchalnyi-posibnyk_KhNUVS_2022.pdf

До цієї групи також належать повідомлення та фактичні дії. Щодо повідомлення, то воно стосується певних подій, наприклад, повідомлення про пошкодження застрахованого майна.

Фактичними діями, з іншого боку, є, наприклад, знаходження речі. Правова норма пов'язує виникнення конкретних юридичних наслідків із цією дією.

Незаконні дії – це дії, заборонені чинною правовою системою. Положення чинного законодавства пов'язують із ними несприятливі наслідки для особи, яка діє. Звідси і випливає обов'язок відшкодувати шкоду. Варто зазначити, що термін «незаконні дії» не є синонімом поняття злочину чи проступку в розумінні кримінального права. Загалом можна сказати, що поняття протиправних дій у розумінні цивільного права є ширшим і також охоплює дії, які не підлягають кримінальному покаранню, але завдають шкоди іншим особам і тому тягнуть обов'язок виплати компенсації.

Питання для самоконтролю

1. Що розуміють під поняттям «цивільні правовідносини»?
2. Які є елементи цивільних правовідносин?
3. Хто є суб'єктом цивільних правовідносин?
4. Від чого залежить зміст цивільних правовідносин?
5. Що становить об'єкт цивільних правовідносин?
6. У чому полягає різниця між речовими й зобов'язальними правовідносинами?
7. Як поділяються цивільні правовідносини за способом виникнення?
9. Які є специфічні ознаки цивільних правовідносин?
10. У чому різниця між майновими та особистими немайновими цивільними правовідносинами?

Рекомендована література

1. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с. URL: <https://www.academia.edu/>

2. Кузьмич О. Цивільні правовідносини як один із критеріїв визначення третіх осіб у цивільному праві. *Національний юридичний журнал. Теорія у практика*. 2019. С. 95–98. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/5/21.pdf>
3. Харитонов Є. О. Класифікація цивільних правовідносин: спроба новацій у підходах. С. 136–142. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/307aa480-737b-4ac4-801e-3b115865fab8/content>
4. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Регулятивні правовідносини: приватноправовий та публічно-правовий виміри : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 404 с.
5. Харитонов Є. О. Цивільні правовідносини : моногр. 2-е вид., перероб. і доп. Одеса : Фенікс, 2011. 456 с.

ГЛАВА 3

ФІЗИЧНІ ОСОБИ

ЯК УЧАСНИКИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

- 3.1. *Поняття фізичної особи*
- 3.2. *Цивільна правоздатність фізичної особи: поняття та обсяг*
- 3.3. *Цивільна дієздатність фізичної особи: поняття та види*
- 3.4. *Визнання фізичної особи безвісно відсутньою: підстави та правові наслідки*
- 3.5. *Оголошення фізичної особи померлою: підстави та правові наслідки*
- 3.6. *Фізична особа-підприємець*
- 3.7. *Поняття, мета і значення опіки та піклування*

3.1. Поняття фізичної особи

Дослідження норм чинного законодавства свідчить, що категорія «фізична особа» є більш об'ємною порівняно з категорією «громадянин» і ототожнюється з поняттям «людина». Ця юридична конструкція охоплює можливість визнання будь-яких інших істот, що є результатом природного розвитку, суб'єктами права, закріплюючи правосуб'єктність виключно за людьми.

В українській цивілістиці поняття «фізична особа» є наріжним каменем, попри те, що чинний ЦК України лише нещодавно визначив його як людину – учасника цивільних відносин. Для того, щоб ЦК України став справжнім «кодексом приватного життя», він має ефективно регулювати ці відносини, а це, своєю чергою, вимагає однозначного розуміння та тлумачення сутності «фізичної особи» і на рівні законодавчих актів, і в наукових школах.

Важливим є відокремлення понять «фізична особа» та «особа», позаяк останнє є ширшим і означає як фізичних, так і юридичних осіб. Є також відмінність, як зазначалося вище, між поняттям «фізична особа» та «громадянин», оскільки громадянин є учасником здебільшого конституційних правовідносин і визначається як особа, яка в порядку,

що передбачений законами України та міжнародними договорами, набула громадянство України (правовий зв'язок між фізичною особою та Україною, що виявляється у взаємних права та обов'язках). Неправильним також було б і отождоження понять «фізична особа» та «особистість», тому що останнє є здебільшого поняттям психолого-філософським і означає особу, яка наділена певним рівнем психологічного розвитку⁶². Отже, ми бачимо, що фізична особа – це індивідуальний суб'єкт права. До фізичних осіб належать громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства.

Згідно з ст. 24 ЦК України, під «фізичною особою» розуміють людину як суб'єкта цивільних відносин. Фізична особа має низку суспільних та природних ознак і властивостей, які її індивідуалізують і впливають на її правове становище – правовий статус.

Усі правові засоби індивідуалізації пропонується поділяти на приватноправові та публічно-правові. Водночас приватноправові засоби індивідуалізації фізичних осіб випливають із природи людини, а публічно-правові засоби індивідуалізації встановлюються державою і слугують для відокремлення фізичної особи саме як учасника публічних правовідносин (наприклад, громадянство, ідентифікаційний код, місце реєстрації тощо). З огляду на те, що сучасне цивільне право розвивається як право приватне, до цивільно-правових (приватно-правових) засобів індивідуалізації фізичних осіб належать ті, що встановлені цивільним законодавством у ст.ст. 28, 29 ЦК України, а саме ім'я та місце проживання фізичної особи⁶³.

Найбільш дослідженою у теорії цивільного права є така ознака індивідуалізації фізичної особи, як ім'я. Правове регулювання відносин щодо використання імені фізичної особи забезпечено низкою статей ЦК України. Так, у ст. 28 ЦК України йдеться про те, що фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям. Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища,

⁶² Цивільне право : навч. посібник / за ред. Р. О. Стефанчука. Київ : Наукова думка, 2004. С. 30.

⁶³ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів; за ред. Г. Б. Яנוвицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 55.

власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить. Під час здійснення окремих цивільних прав фізична особа, відповідно до закону, може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені. Ім'я фізичній особі надається відповідно до закону. Крім того, право фізичної особи на ім'я закріплене й у ст. 294 ЦК України, відповідно до якої фізична особа має право на ім'я. Фізична особа має право на транскрибований запис її прізвища й імені відповідно до своєї національної традиції.

Отже, як вбачається, право на ім'я є особистим немайновим правом, яке надається кожній фізичній особі. Водночас специфіка імені фізичної особи, його структура ставиться законодавцем у залежність від національної ознаки фізичної особи⁶⁴. Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить.

Фізична особа як учасник цивільних правовідносин може мати декілька імен, водночас одне з них особа отримує від народження, а інше (псевдонім) може обирати самостійно. У таких умовах кожне з імен визначає рівень правосуб'єктності фізичної особи у цивільних правовідносинах. Як громадянин фізична особа від народження отримує ім'я, яке гарантує їй комплекс прав та обов'язків, а як виконавець чи автор твору, такий комплекс надається особі внаслідок факту створення нею твору, при чому, відповідно до ч. 3 ст. 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права», для виникнення і здійснення авторського права не вимагається реєстрація авторського права чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей. Отже, вбачається, що ім'я істотно впливає на рівень правосуб'єктності, виконуючи роль своєрідного чинника обмеження, тобто доступності тих чи інших видів цивільних правовідносин конкретній фізичній особі⁶⁵.

⁶⁴ Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : Арттек, 2020. С. 122.

⁶⁵ Там само. С. 127.

Ім'я фізичної особи, може бути змінено особою протягом її життя, що обумовлено особливостями укладання шлюбу, усиновлення та власним бажанням фізичної особи. Всі аспекти зміни імені фізичною особою детально регламентовані Постановою КМУ від 11 липня 2007 р. № 915 «Про затвердження Порядку розгляду заяв про зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) фізичної особи».

Згідно з ч. 1 ст. 29 ЦК України, місцем проживання фізичної особи є житло, в якому вона проживає постійно або тимчасово. Відповідно до ст. 3 Закону України від 11 грудня 2003 р. «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», місцем проживання є житло з присвоєною у встановленому законом порядку адресою, в якому особа проживає, а також апартаменти (крім апартаментів у готелях), кімнати й інші придатні для проживання об'єкти нерухомого майна, заклад для бездомних осіб, інший надавач соціальних послуг з проживанням, стаціонарна соціально-медична установа та інші заклади соціальної підтримки (догляду), в яких особа отримує соціальні послуги. У ч. 6 ст. 29 ЦК України закріплено за особою можливість мати декілька місць проживання.

Законодавством України передбачена можливість вільного вибору місця проживання, зокрема за громадянами України, іноземцями й особами без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, закріплюється право на вибір адміністративно-територіальної одиниці, де вони хочуть проживати чи перебувати (ст. 3 Закону України від 11 грудня 2003 р. «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні»).

Отже, місце проживання – це адреса або декілька адрес у конкретній адміністративно-територіальній одиниці, за якими постійно або тимчасово перебуває фізична особа.

Зважаючи на вищенаведене, місце проживання фізичної особи є комплексною ознакою, яка охоплює назву адміністративно-територіальної одиниці, міста, села, селища, району, вулиці, номер будинку та квартири. Отже, тільки сукупно зазначені відомості утворюють місце проживання фізичної особи, позаяк у різних адміністративно-територіальних одиницях дуже часто повторюються назви вулиць, районів, сіл, а також нумерація будинків.

На відміну від імені, зміна якого не має жодних наслідків для фізичної особи у цивільних правовідносинах, зміна місця проживання є доволі принциповим питанням, яке впливає на правове становище фізичної особи та має у цивільному праві значні наслідки.

Ще однією індивідуалізуючою ознакою фізичної особи є акти цивільного стану. Акти цивільного стану характеризують особливості суспільного життя фізичної особи шляхом фіксації відповідних даних у Державному реєстрі актів цивільного стану. Вони є певною консолідуючою категорією, яка об'єднує майже всі основні індивідуалізуючі ознаки фізичної особи⁶⁶.

Згідно з ст. 49 ЦК України, актами цивільного стану є події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків.

Актами цивільного стану є народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід із громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, зміна імені, інвалідність, смерть тощо.

Державній реєстрації підлягають народження фізичної особи та її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу у випадках, передбачених законом, зміна імені, смерть.

Реєстрація актів цивільного стану провадиться відповідно до закону. Народження фізичної особи та її походження, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, смерть підлягають обов'язковому внесенню до Державного реєстру актів цивільного стану громадян в органах юстиції в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Порядок здійснення реєстраційних дій щодо актів цивільного стану регламентовано: Законом України від 01.07.2010

⁶⁶ Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : Артєк, 2020. С. 139.

№ 2398-VI «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», Постановою КМУ від 22.08.2007 № 1064 «Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру актів цивільного стану громадян», Наказом Міністерства юстиції України від 24.07.2008 № 1269/5 «Про затвердження Інструкції з ведення Державного реєстру актів цивільного стану громадян», який регламентує не тільки порядок внесення актових записів, а й їх зміну у разі необхідності.

3.2. Цивільна правоздатність фізичної особи: поняття та обсяг

Фізичні особи стають учасниками цивільних правовідносин завдяки юридичному стану, який називається правоздатністю. **Цивільна правоздатність фізичної особи** – це здатність мати цивільні права та обов'язки.

На думку В. Надьон, правоздатність – це здатність фізичної особи бути суб'єктом прав та обов'язків, можливість мати будь-яке право чи обов'язок із тих, які передбачені законом⁶⁷.

П. Бутко, аналізуючи поняття правоздатності, акцентує на необхідності розділяти загальну (абстрактну) можливість мати передбачені законом права й обов'язки, визнані державою, і здатність бути носієм цих прав. Учений зазначає, що в науковій літературі щодо поняття праводієздатності термін «можливість» нерідко вживається як синонім слова «здатність» – у сенсі фізичної та психологічної спроможності індивіда, що дає йому змогу виконувати юридично значущі дії, тобто мати можливість їх здійснювати⁶⁸.

За твердженням М. Стефанчука, цивільна правоздатність фізичних осіб (у сучасній українській цивілістичній науці) – це забезпечена правовими засобами впливу формальна здатність і можливість мати цивільні права й обов'язки, що належить фізичним особам як суб'єктам цивільно-правових

⁶⁷ Надьон В. В. Деякі аспекти визначення правоздатності в цивільному праві. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_6.

⁶⁸ Бутко П. Є. Правосуб'єктність фізичних осіб – платників податків. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2013. № 1 (39). С. 75.

відносин у рівному обсязі, яка виникає в момент народження людини, є постійною і сталою характеристикою правового становища протягом життя та припиняється в момент її біологічної смерті⁶⁹.

Зазначимо, що у сучасній цивілістичній доктрині не сформовано уніфікованого підходу до розуміння правоздатності. Дослідження з цієї проблематики зосереджені на двох основних напрямках: перший характеризує правоздатність як необхідну умову (або передумову) для виникнення правовідносин і визначає її як певну властивість чи якість особи, тоді як другий тлумачить її як самостійне суб'єктивне право.

Правоздатність посідає особливе місце в цивільному праві. Саме з правоздатності починають розвиватися, доповнююватися елементи правосуб'єктності, такі як дієздатність і деліктоздатність. Правоздатність містить два нерозривно пов'язані елементи: права й обов'язки особи.

ЦК України в поняття правоздатність закладає саме права й обов'язки для всіх осіб. Але якщо проаналізувати деякі положення ЦК України, то можна зробити висновок, що не завжди фізичні особи наділяються одночасно і правами, і обов'язками.

Наприклад, у ст. 31 ЦК України зазначено, що фізична особа, яка не досягла 14 років, має право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини й здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Частина 2 ст. 31 ЦК України знімає відповідальність за вчинені дії з малолітньої особи, тобто у малолітньої особи не передбачено обов'язків за вчинені нею дії.

Отже, можна зазначити, що на законодавчому рівні не завжди в особи одночасно виникають і права, і обов'язки, хоча вона визнається правоздатною. У цьому прикладі у малолітньої особи віком до 14 років є виключно права.

Обов'язки виникнуть, але тільки після досягнення особою 14-річного віку, відповідно до ст. 33 ЦК України.

⁶⁹ Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : Артєк, 2020. С. 167.

Із наведеного аналізу можна зробити висновок, що правоздатна особа не завжди одночасно наділяється і правами, і обов'язками, але правоздатна особа завжди має (наділяється) права (ми). Отже, правоздатність залежно від прав та обов'язків можна умовно поділити на два види:

1) активна правоздатність – здатність особи мати права й обов'язки, дозволені законом;

2) пасивна правоздатність – здатність особи мати лише права, дозволені законом (наприклад, характерна для осіб, які не досягли 14-річного віку, недієздатних фізичних осіб, які користуються виключно немайновими правами)⁷⁰.

Цивільну правоздатність не слід ототожнювати із суб'єктивним цивільним правом. Розмежування між цими категоріями можна проводити за такими критеріями:

1) призначенням: цивільна правоздатність є необхідною передумовою для виникнення в особи суб'єктивного цивільного права;

2) змістом: зміст цивільної правоздатності становлять суб'єктивні цивільні права, які передбачені Розділом II Конституції України та ст. 26 ЦК України. Проте, в жодному законодавчому акті не може бути встановлено вичерпний перелік суб'єктивних цивільних прав, які становлять зміст цивільної правоздатності, оскільки фізична особа здатна мати будь-які інші цивільні права, що не встановлені Конституцією України, ЦК України чи іншим законом, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства. Крім того, правоздатність – це здатність мати не тільки права, а й обов'язки. Зміст суб'єктивного цивільного права як міри можливої поведінки становлять три правомочності: а) право на власні дії управомоченої особи; б) вимога визначеної поведінки зобов'язаної особи; в) право на захист свого суб'єктивного цивільного права в разі його порушення, невизнання чи оспорення;

3) ступенем конкретності: правоздатність – це абстрактна можливість володіти суб'єктивним цивільним правом, що належить кожному. Суб'єктивне цивільне право –

⁷⁰ Надьон В. В. Деякі аспекти визначення правоздатності в цивільному праві. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_6

це конкретні правомочності конкретного суб'єкта стосовно визначеного блага;

4) моментом виникнення: правоздатність – це категорія правових можливостей, яка виникає в особі у момент її народження і припиняється у момент смерті фізичної особи. Суб'єктивне цивільне право виникає, змінюється або припиняється на підставі юридичних фактів;

5) можливістю відчуження: цивільна правоздатність не підлягає відчуженню, а також обмеженню навіть із волі самого носія правоздатності (за винятком, коли таке обмеження передбачено Конституцією України). Правочин, що обмежує можливість фізичної особи мати незаборонені законом цивільні права й обов'язки, є нікчемним. Носій суб'єктивного цивільного права може від нього відмовитися, розпорядитися ним або припинити його⁷¹.

Згідно з ЦК України, цивільну правоздатність мають усі фізичні особи. Цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження. У випадках, установлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини.

У випадках, установлених законом, здатність мати окремі цивільні права й обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку. Цивільна правоздатність фізичної особи припиняється у момент її смерті.

Також ЦК України визначає обсяг цивільної правоздатності. Відповідно до ст. 26 ЦК України, всі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права й обов'язки. Фізична особа має всі особисті немайнові права, встановлені Конституцією України та ЦК України.

Фізична особа здатна мати всі майнові права, що встановлені ЦК України, іншим законом.

Фізична особа здатна мати інші цивільні права, що не встановлені Конституцією України, ЦК України, іншим законом, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства. Також фізична особа здатна мати обов'язки як учасник цивільних відносин.

⁷¹ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновської, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 48.

Важливим є питання про обмеження можливості фізичної особи мати цивільні права й обов'язки. ЦК України передбачає норми, які спрямовані на запобігання обмеженню цивільної правоздатності фізичної особи. Так, правочин, що обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права й обов'язки, є нікчемним. Правовий акт Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб не може обмежувати можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, крім випадків, коли таке обмеження передбачено Конституцією України (ст. 27 ЦК України).

Отже, цивільна правоздатність є фундаментом і невід'ємною передумовою правосуб'єктності, тобто здатності бути учасником цивільно-правових відносин. Вона є первинною юридичною властивістю, без якої особа не може бути носієм прав та обов'язків. Ця базова здатність надає їй можливість у майбутньому володіти майном, успадковувати, укладати договори, здійснювати інші правочини. Без правоздатності особа була б лише біологічною одиницею, а не повноцінним суб'єктом цивільного права.

3.3. Цивільна дієздатність фізичної особи: поняття та види

Цивільна дієздатність фізичної особи – це здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Ознаки цивільної дієздатності фізичної особи:

- 1) здатність усвідомлювати значення своїх дій;
- 2) спроможність керувати ними⁷².

Категорії «цивільна дієздатність» належить важлива роль у перетворенні цивільної правоздатності фізичної особи як абстрактної можливості правоволодіння в наявні,

⁷² Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновської, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 49.

конкретні суб'єктивні цивільні права й обов'язки, носієм яких є певна персоніфікована фізична особа.

Зміст цивільної дієздатності фізичної особи полягає в її здатності своїми діями набувати та здійснювати цивільні права, створювати для себе цивільні обов'язки та виконувати їх. Це єдина, цілісна категорія, що складається з кількох взаємопов'язаних елементів.

Елементи цивільної дієздатності фізичної особи:

- 1) здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав;
- 2) самостійно здійснювати набуті для себе права;
- 3) здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки;
- 4) самостійно виконувати створені цивільні обов'язки;
- 5) нести відповідальність за невиконання цивільних обов'язків.

ЦК України встановлено, що цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними. Тобто, цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється ст. 30 ЦК України і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом.

Виходячи з того, що обсяг цивільної дієздатності залежить від віку та психічного здоров'я фізичної особи, у цивільному праві розрізняють декілька *різновидів цивільної дієздатності*.

За віком цивільна дієздатність поділяється на:

- 1) **часткова цивільна дієздатність** – до 14 років (ст. 31 ЦК України);
- 2) **неповна цивільна дієздатність** – з 14 до 18 років (ст. 32 ЦК України);
- 3) **повна цивільна дієздатність** – настає з моменту повноліття, тобто з 18 років (ст. 34 ЦК України) або з моменту набуття (ст. 34 ЦК України) чи моменту надання фізичній

особі повної цивільної дієздатності до досягнення 18-річного віку (ст. 35 ЦК України).

За станом психічного здоров'я цивільна дієздатність поділяється на:

1) **обмежена цивільна дієздатність** – якщо особа страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 36 ЦК України);

2) **недієздатність фізичної особи** – якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 39 ЦК України)⁷³.

Обсяг відповідного виду дієздатності фізичної особи складають ті види правочинів, які особа має можливість самотійно вчиняти, а також можливість та межі цивільної відповідальності.

Обсяг часткової дієздатності малолітньої особи, відповідно до ст. 31 ЦК України, становлять:

1) можливість самотійно вчиняти дрібні побутові правочини;

2) можливість самотійно здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

Із змісту ст. 31 ЦК України можна виокремити такі *ознаки дрібного побутового правочину*:

1) спрямованість правочину на задоволення побутових потреб малолітньої особи;

2) відповідність правочину фізичному, духовному чи соціальному розвитку малолітньої особи;

3) невисока вартість предмета правочину.

Правочин вважатиметься дрібним побутовим, якщо він відповідатиме сукупності всіх трьох ознак.

Малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду, тобто така особа не є деліктоздатною.

Обсяг неповної цивільної дієздатності неповнолітньої особи визначається ст. 32 ЦК України. Так, неповнолітня

⁷³ Веренкіютова О. В. До питання здійснення цивільної правосуб'єктності фізичних осіб. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 83.

особа має право вчиняти такі ж правочини, як і малолітня особа. Крім дрібних побутових правочинів, вона має право:

1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами. Однак, за наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права;

2) здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом (і особисті немайнові, і майнові);

3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи (наприклад, ст. 11 Закон України «Про основні засади молодіжної політики» передбачає право фізичних осіб, які досягли 14-річного віку, бути засновниками молодіжних та дитячих громадських організацій);

4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку). Проте, якщо грошові кошти на ім'я неповнолітньої особи внесені у фінансову установу повністю або частково іншими особами, то неповнолітня особа може розпоряджатися ними лише за згодою органу опіки та піклування та батьків (усиновлювачів) або піклувальника;

5) самостійно укладати договір про отримання електронних довірчих послуг.

Усі інші правочини неповнолітня особа вчиняє за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. За загальним правилом така згода може бути надана в усній формі, крім згоди для вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна. Для цих правочинів законом вимагається письмова і нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки та піклування.

Із досягненням повноліття фізична особа *набуває повної цивільної дієздатності*. Підставою для автоматичного набуття фізичною особою повної цивільної дієздатності

є також реєстрація шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття. Набута таким чином цивільна дієздатність зберігається у разі припинення шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття та визнання шлюбу недійсним із підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи. Право особи на шлюб та його реалізація регулюється нормами СК України.

Від набуття фізичною особою, яка не досягла повноліття, цивільної дієздатності у повному обсязі, слід відрізнити випадки емансипації (від лат. *emancipatio* – звільнення) – *надання особі повної цивільної дієздатності*. На відміну від набуття, надання повної цивільної дієздатності залежить від рішення органів публічної влади для виникнення у фізичної особи повної цивільної дієздатності.

Відповідно до ст. 35 ЦК України, **повна цивільна дієздатність може бути надана, якщо:**

1) фізична особа досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором;

2) неповнолітня особа записана матір'ю або батьком дитини;

3) фізична особа досягла шістнадцяти років і бажає займатися підприємницькою діяльністю. У перших двох випадках повна цивільна дієздатність надається фізичній особі на підставі рішення органу опіки та піклування (за наявності письмової згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальників) або рішення суду (у разі відсутності згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальників).

В останньому випадку підставою надання повної цивільної дієздатності фізичній особі є факт її державної реєстрації як підприємця (за наявності письмової згоди батьків (усиновлювачів), піклувальників або органу опіки та піклування).

У разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається⁷⁴.

Необхідно зазначити, що деякі аспекти порядку надання повної цивільної дієздатності неповнолітній особі

⁷⁴ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яנוвицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 51.

за цивільним законодавством України, створюють на практиці незручності для звернення до суду під час реалізації неповнолітньою особою, яка записана матір'ю або батьком дитини, права на емансипацію. Зокрема, залишається не визначеним правове становище неповнолітніх, які записані матір'ю або батьком дитини, віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років щодо можливості самостійного звернення до суду із заявою про надання повної цивільної дієздатності⁷⁵.

Обмеження дієздатності фізичної особи – це звуження її обсягу на підставі рішення суду у випадках, передбачених ЦК України.

У ст. 36 ЦК України законодавець передбачає дві групи підстав обмеження дієздатності фізичної особи:

1) *ті, які не залежать від волі особи* – психічний розлад, що істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;

2) *ті, які залежать від волі особи* – зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо, за умови, що тим самим особа ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Цивільна дієздатність фізичної особи є обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.

Правові наслідки обмеження цивільної дієздатності фізичної особи:

1) над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування (ст. 37 ЦК України);

2) припинення правовідносин з участю цієї особи.

У ст. 37 ЦК України законодавець визначає *обсяг дієздатності фізичної особи, обмеженої в цивільній дієздатності*:

1) можливість самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини;

2) можливість вчинення за згодою піклувальника правочинів щодо розпорядження майном та інших правочинів, що виходять за межі дрібних побутових;

⁷⁵ Демків Р. Я. Особливості надання повної цивільної дієздатності (емансипація) неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 164.

3) можливість самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними за наявності письмового дозволу піклувальника. В іншому випадку одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпоряджання ними здійснюються піклувальником.

Відмова піклувальника дати згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або суду.

Особа, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі.

Відповідно до ст. 38 ЦК України, *суд поновлює цивільну дієздатність фізичної особи*, цивільна дієздатність якої була обмежена, у разі:

1) видужання фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена, або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;

2) припинення фізичною особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо.

Піклування, встановлене над фізичною особою, припиняється на підставі рішення суду про поновлення цивільної дієздатності.

Порядок поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена, встановлюється ЦПК України.

Підставою для **визнання фізичної особи недієздатною**, за ст. 39 ЦК України, є хронічний, стійкий психічний розлад, внаслідок якого вона не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Порядок визнання фізичної особи недієздатною встановлюється ЦПК України. Якщо суд відмовить у задоволенні заяви про визнання особи недієздатною і буде встановлено, що вимога була заявлена недобросовісно без достатньої для цього підстави, фізична особа, якій такими діями

було завдано моральної шкоди, має право вимагати від заявника її відшкодування.

Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішення суду про це. Однак, якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним шлюбу, договору або іншого правочину, суд із урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи та інших доказів щодо психічного стану особи може визначити у своєму рішенні день, з якого вона визнається недієздатною.

Правові наслідки визнання фізичної особи недієздатною:

1) встановлення опіки над недієздатною фізичною особою;

2) припинення правовідносин з участю цієї особи.

Недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-якого правочину. Всі правочини від її імені вчиняє опікун.

Відповідно до ст. 42 ЦК України, за заявою опікуна або органу опіки та піклування *суд поновлює цивільну дієздатність* фізичної особи, яка була визнана недієздатною, і припиняє опіку, якщо буде встановлено, що внаслідок видужання або значного поліпшення її психічного стану в неї поновилася здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

3.4. Визнання фізичної особи безвісно відсутньою: підстави та правові наслідки

Визнання фізичної особи безвісно відсутньою – це правовий інститут, який застосовується судом у разі тривалої відсутності відомостей про місце перебування фізичної особи. Ця процедура необхідна для врегулювання майнових та інших правових відносин, що виникли за участю цієї особи.

Відсутність особи може порушувати права інших людей, або виникає потреба забезпечити права зниклої особи, наприклад майнові. Якщо брати до уваги саму юридичну практику, то в ній можна побачити, що постійно виникають ситуації, коли для усунення невизначеності в цивільних правовідносинах доводиться вдаватися до застосування інституту визнання громадянина безвісно відсутнім. За допомогою норм, що складають цей інститут, зацікавлені особи

можуть звернутися до судових органів і домогтися усунення невизначеності в правових відносинах, учасником яких є відповідна особа або звести до мінімуму негативні наслідки такої невизначеності⁷⁶.

А. Зинов'єва наголошує на тому, що, незважаючи на значну кількість теоретичних досліджень із цієї теми, на практиці виникають проблеми у сприйнятті і тлумаченні інституту безвісної відсутності фізичної особи, які до останнього часу не були вирішені⁷⁷.

Порядок визнання фізичної особи безвісно відсутньою передбачений ст. 43 ЦК України та слугує насамперед захисту майнових інтересів відсутньої особи та інтересів осіб, з якими вона перебуває у цивільних відносинах. Гарантією від необґрунтованого визнання особи безвісно відсутньою є те, що рішення про визнання особи безвісно відсутньою приймає лише суд.

Окрім того, ст. 43 ЦК України максимально точно встановлює **умови, за яких фізична особа може бути визнана безвісно відсутньою**, передбачаючи, що для цього необхідно, *аби протягом одного року в місці її постійного проживання не було відомостей про місце її перебування* (ст. 29 ЦК України).

У разі неможливості встановити день отримання останніх відомостей про місце перебування особи початком її безвісної відсутності вважається перше число місяця, що йде за тим, у якому отримано такі відомості, а в разі неможливості встановити цей місяць – перше січня наступного року. Порядок визнання фізичної особи безвісно відсутньою встановлюється ЦПК України.

Варто звернути увагу на відмінність правових статусів «фізична особа, яка визнана безвісно відсутньою» та «особа, зникла безвісти за особливих обставин»⁷⁸. Відмінність

⁷⁶ Труфанова Ю., Мануляк Н. Визнання особи безвісно відсутньою в контексті подій 2014 року в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 3 (27). С. 129.

⁷⁷ Зинов'єва А. В. Безвісна відсутність фізичної особи: матеріальний та процесуальний аспекти : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Київ, 2011. С. 10.

⁷⁸ Особливими обставинами вважаються збройний конфлікт, воєнні дії, тимчасова окупація частини території України, надзвичайні ситуації природного чи техногенного характеру.

полягає в тому, що безвісно відсутньою фізична особа вважається лише з моменту набуття чинності рішенням суду про визнання її такою.

Правовий статус «особа, зникла безвісти за особливих обставин» введений Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» від 12 липня 2018 року. На відміну від правового статусу «безвісно відсутньої», правовий статус «зниклої безвісти за особливих обставин» набувається не з моменту набрання чинності рішенням суду, а з моменту внесення про неї відомостей, що містяться у заяві про факт зникнення, до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, у порядку, передбаченому Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин», та вважається такою, що зникла безвісти за особливих обставин, з моменту подання заявником заяви про факт зникнення особи.

Особа вважається зниклою безвісти за особливих обставин до моменту припинення її розшуку.

Надання особі статусу зниклої безвісти за особливих обставин, відповідно до Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин», не позбавляє її родичів або інших осіб права звернення до суду із заявою про визнання такої особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою у порядку, передбаченому законодавством.

Якщо особа, зникла безвісти за особливих обставин, була оголошена померлою, але її місцеперебування, місце поховання чи місцезнаходження її останків не було встановлено, проведення розшуку в розумінні Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» не припиняється до встановлення її місцеперебування, місця поховання чи місцезнаходження її останків.

Правові наслідки визнання фізичної особи безвісно відсутньою:

1) встановлення опіки над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, а також особи, зниклої безвісти за особливих обставин;

2) право другого з подружжя розірвати шлюб в односторонньому порядку в органах РАЦС;

3) припинення правовідносин з участю цієї особи.

Правові наслідки набуття правового статусу особи, зниклої безвісти за особливих обставин:

1) набуття правового статусу особи, зниклої безвісти за особливих обставин, не зменшує обсяг цивільної правоздатності такої особи;

2) з моменту внесення даних про особу, зниклу безвісти за особливих обставин, до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин над майном такої особи може бути встановлено опіку в порядку, передбаченому ЦК України. Опікун над майном особи, зниклої безвісти за особливих обставин, здійснює управління цим майном, а також забезпечує виконання зобов'язань такої особи за рахунок цього майна. Опіка над майном особи, зниклої безвісти за особливих обставин, встановлюється, здійснюється та припиняється відповідно до ЦК України з урахуванням положень Закону України «Про нотаріат»;

3) у разі якщо обидва з батьків дитини є особами, зниклими безвісти за особливих обставин, над такою дитиною встановлюється опіка/піклування у порядку, передбаченому ЦК України. Якщо на утриманні особи, зниклої безвісти за особливих обставин, були повнолітні особи, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки, над такими особами встановлюється опіка;

4) набуття правового статусу особи, зниклої безвісти за особливих обставин, не змінює її сімейного стану до моменту розірвання шлюбу за заявою другого з подружжя внаслідок визнання особи безвісно відсутньою або до моменту оголошення такої особи померлою;

5) за особою, зниклою безвісти за особливих обставин, зберігаються місце роботи та займана посада, але не більш як до моменту визнання її безвісно відсутньою чи оголошення померлою у порядку, встановленому законодавством⁷⁹.

Відповідно до ст. 44 ЦК України, на підставі рішення суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою нотаріус вживає заходів для встановлення опіки над її майном.

⁷⁹ Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин : Закон України від 12.07.2018 № 2505-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

За заявою заінтересованої особи або органу опіки та піклування нотаріус вживає заходів для встановлення опіки над майном особи, зниклої безвісти за особливих обставин, до ухвалення судом рішення про визнання такої особи безвісно відсутньою.

Заходи для встановлення опіки над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин, вживаються нотаріусом шляхом проведення опису відповідного майна та призначення опікуна над таким майном.

Нотаріус вживає заходів для встановлення опіки над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин, за останнім місцем проживання відповідної особи. Якщо місце проживання фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин, невідоме, нотаріус вживає заходів для встановлення опіки над майном такої особи за місцезнаходженням нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна – за місцезнаходженням основної частини рухомого майна.

Над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин, може бути призначено одного опікуна. Опікун над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин, приймає виконання цивільних обов'язків на її користь, погашає за рахунок її майна борги, управляє цим майном в її інтересах.

За заявою заінтересованої особи опікун над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин, надає за рахунок цього майна утримання особам, яких вони за законом зобов'язані утримувати.

Опіка над майном припиняється у разі скасування рішення суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою, а також у разі появи особи, зниклої безвісти за особливих обставин. Опіка над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин, встановлюється, здійснюється та припиняється відповідно до ЦК України з урахуванням положень Закону України «Про нотаріат».

Якщо фізична особа, яка була визнана безвісно відсутньою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем її перебування або суд, що постановив рішення про визнання цієї особи безвісно відсутньою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи, скасовує рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою.

3.5. Оголошення фізичної особи померлою: підстави та правові наслідки

Правовий інститут оголошення особи померлою створений для того, щоб вирішити складну ситуацію, коли людина зникла безвісти і її смерть є дуже вірогідною. Його головна мета – збалансувати інтереси родичів, які мають право на спадщину та вирішення інших юридичних питань, з можливим правом на відновлення всіх прав самої особи, якщо вона раптом з'явиться. Саме через цей конфлікт інтересів ставлення до інституту в різних країнах є неоднозначним, адже кожна правова система обирає свій пріоритет: або права зниклої особи, або потреби її спадкоємців.

Судове рішення, яке підтверджує презумпцію смерті відсутньої особи шляхом оголошення її померлою, з моменту набрання законної сили є підставою для припинення правосуб'єктності такої фізичної особи.

Оголошення померлим – судове визнання померлою фізичної особи, про яку за місцем постійного проживання відсутні будь-які відомості про місце її перебування протягом установленого строку. Оголошення фізичної особи померлою є наслідком встановлення судом у порядку окремого провадження зазначених у нормах ЦК України та ЦПК України обставин, існування яких дає суду законну підставу припускати стосовно фізичної особи, місце перебування якої невідоме, наявність факту смерті такої фізичної особи (оголошення померлою)⁸⁰.

⁸⁰ Корчак Т. В. Цивільно-правові наслідки оголошення фізичної особи померлою у сфері спадкових відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Вип. 35. Ч. II. Т. 1. С. 170.

Оголошення фізичної особи померлою здійснюється на підставі нормативних положень, закріплених в ч. 1 ст. 46 ЦК України. Зазначена норма, окрім загальних правил (*фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років*), визначає і спеціальні правила оголошення фізичної особи померлою (*якщо особа пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку – протягом шести місяців, а за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру*).

У ч. 2 ст. 46 ЦК України законодавець пов'язує відсутність особи та воєнні дії чи збройний конфлікт. В цьому разі *фізична особа може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій*. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу шести місяців.

Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це. Фізична особа, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку або у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, може бути оголошена померлою від дня її вірогідної смерті.

Оголошення особи померлою є за своєю природою юридичною фікцією, оскільки, незважаючи на формально-юридичне визнання відповідних фактів (зникнення за обставин, що загрожували смерті тощо), відповідна фізична особа може бути учасником цивільних правовідносин, не зазнаючи водночас обмежень правового статусу. Така ситуація може виникнути внаслідок і свідомої поведінки цієї особи (наприклад вона переходується від кредиторів,

аліментних зобов'язань), і дій інших осіб (перебування в полоні, в заручниках)⁸¹.

Тому оголошення фізичної особи померлою не обов'язково має наслідком припинення її правоздатності та дієздатності. Окрім того, певні правові наслідки настають тільки в місці оголошення фізичної особи померлою щодо прав і обов'язків, які виникли до того, як з'явилися обставини, що стали підставою для оголошення фізичної особи померлою⁸².

Згідно з ст. 47 ЦК України, *правові наслідки оголошення фізичної особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті*. Це припинення та перехід до спадкоємців усіх прав та обов'язків, які належали фізичній особі.

Відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 1220 ЦК України, спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою, часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою.

Однак, спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини. Нотаріус, який видав спадкоємцеві свідоцтво про право на спадщину на нерухоме майно, накладає на нього заборону відчуження.

Рішення суду про оголошення особи померлою є підставою для припинення шлюбу. Це дає можливість другому з подружжя зареєструвати новий шлюб, що є важливим для реалізації його особистих прав. Якщо у померлої особи були неповнолітні діти, інститут дозволяє врегулювати питання опіки над ними, щоб забезпечити їхнє благополуччя.

Через те, що рішення суду про оголошення особи померлою ґрунтовано на припущенні про її смерть – допустимим

⁸¹ Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців): в 12 т. / І. В. Спасибо-Фатєєва). Харків : Страйд, 2009. Т. 2: Фізична особа (розділ 1). 2009. С. 142.

⁸² Корчак Т. В. Зміна правового статусу фізичної особи внаслідок оголошення її померлою. *Форум права*. 2016. № 2. С. 101.

є те, що оголошена померлою фізична особа може з'явитись у будь-який час, унаслідок чого, рішення суду про оголошення особи померлою скасовується⁸³.

Стаття 48 ЦК України передбачає, якщо фізична особа, яка була оголошена померлою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем перебування цієї особи або суд, що постановив рішення про оголошення її померлою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує рішення суду про оголошення фізичної особи померлою.

У такому випадку поновлюються всі її особисті та майнові права. Незалежно від часу своєї появи фізична особа, яка була оголошена померлою, має право вимагати від особи, яка володіє її майном, повернення цього майна, якщо воно збереглося та безоплатно перейшло до неї після оголошення фізичної особи померлою, за винятком майна, придбаного за набувальною давністю, а також грошей і цінних паперів на пред'явника.

Особа, до якої майно перейшло за відплатним договором, зобов'язана повернути його, якщо буде встановлено, що на момент набуття цього майна вона знала, що фізична особа, яка була оголошена померлою, жива. У разі неможливості повернути майно в натурі особі, яка була оголошена померлою, відшкодовується вартість цього майна.

Якщо майно фізичної особи, яка була оголошена померлою і з'явилася, перейшло у власність держави, АРК або територіальної громади і було реалізоване ними, цій особі повертається сума, одержана від реалізації цього майна.

Однак, деякі правові наслідки, такі як новий шлюб другого з подружжя, можуть залишитися чинними, якщо не буде подано позову про їх скасування. Цей механізм демонструє гнучкість інституту, який балансує між потребами суспільства та правами зниклої особи.

Також необхідно звернути увагу, що відповідно до роз'яснень, викладених у п. 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 5

⁸³ Корчак Т. В. Зміна правового статусу фізичної особи внаслідок оголошення її померлою. *Форум права*. 2016. № 2. С. 101.

«Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення», під час розгляду справ необхідно відрізнити оголошення фізичної особи померлою від встановлення факту смерті особи⁸⁴.

3.6. Фізична особа-підприємець

Згідно з ст. 42 Конституції України, кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Це право також передбачено ст. 50 ЦК України, де зазначено, що право на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом, має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Обмеження права фізичної особи на здійснення підприємницької діяльності встановлюються Конституцією України та законом.

Фізична особа здійснює своє право на підприємницьку діяльність за умови її державної реєстрації в порядку, встановленому законом. Інформація про державну реєстрацію фізичних осіб-підприємців є відкритою. Якщо особа розпочала підприємницьку діяльність без державної реєстрації, уклавши відповідні договори, вона не має права оспорювати ці договори на тій підставі, що вона не є підприємцем.

Одночасно, законодавство не містить чіткого визначення поняття «фізична особа-підприємець». Замість цього ЦК України лише перераховують права, обов'язки та відповідальність, пов'язані з цим статусом.

У науці цивільного права найбільш часто використовується розподіл суб'єктів права на фізичних осіб і юридичних осіб⁸⁵. Громадяни (фізичні особи) є природними суб'єктами права, вони виникли й існують незалежно від належності до певних форм політичних товариств. На противагу цій категорії суб'єктів виступають юридичні особи (організації), які є штучними суб'єктами й можуть існувати тільки там,

⁸⁴ Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 берез. 1995 р. № 5. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

⁸⁵ Воротинцева І. В. Щодо визначення поняття ФОП як суб'єкта цивільного права. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 81.

де існує право. Це підтверджується також і моментом виникнення цих двох категорій суб'єктів і моментом припинення їхньої правоздатності. Фізична особа-підприємець не відноситься до жодної з указаних категорій суб'єктів, що викликає низку труднощів і теоретичного, і практичного характеру⁸⁶.

Фізичні особи вправі здійснювати підприємницьку діяльність як із створенням, так і без створення юридичної особи. Фізична особа, яка на законних підставах займається підприємництвом без створення юридичної особи, набуває статусу фізичної особи-підприємця. Для позначення її правового статусу вживаються також терміни «підприємець», «приватний підприємець», «індивідуальний підприємець»⁸⁷.

Для того, щоб фізична особа могла займатися підприємництвом вона повинна мати правоздатність і дієздатність у повному обсязі, що пов'язано з необхідністю вчинення юридичних дій та можливістю нести цивільно-правову відповідальність у передбачених законом чи договором випадках.

Згідно з ч. 2 ст. 24 Конституції України, цивільна правоздатність, на базі якої і виникає підприємницька правоздатність, визнається за всіма людьми незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Дієздатність фізичної особи-підприємця пов'язана з двома умовами:

- 1) набуття (надання) повної цивільної дієздатності фізичною особою, що бажає займатися підприємництвом;
- 2) державна реєстрація фізичної особи як підприємця.

Самостійно займатися підприємницькою діяльністю може фізична особа, що досягла 18 років, якщо вона не обмежена у дієздатності за станом здоров'я, внаслідок зловживання спиртними напоями чи наркотичними засобами. Фізичним особам, які бажають займатися підприємницькою діяльністю і досягли 16 років, спершу необхідно отримати

⁸⁶ Михальнюк О. В. Правовий статус фізичної особи як підприємця в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 12. С. 265.

⁸⁷ Цивільне право України: Загальна частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. Київ : Юрінком Інтер, 2017. С. 312.

письмову згоду на реєстрацію як підприємця від батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування. За наявності такої згоди ця особа може бути зареєстрована як підприємець. Вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця. У разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності, батьківства надана неповнолітній особі повна цивільна дієздатність зберігається.

Необхідною умовою для здійснення підприємницької діяльності є державна реєстрація фізичної особи як підприємця, яка здійснюється державним реєстратором за місцем проживання фізичної особи-підприємця. Фізична особа, що займається підприємницькою діяльністю, втрачає це право з моменту припинення дії державної реєстрації, її анулювання тощо.

Державна реєстрація фізичної особи-підприємця – це засвідчення факту набуття або позбавлення фізичної особи статусу підприємця. Порядок проведення державної реєстрації передбачений Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань».

До підприємницької діяльності фізичних осіб застосовуються нормативно-правові акти, що регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб, якщо інше не встановлено законом або не впливає із суті відносин.

Державна реєстрація фізичних осіб-підприємців на підставі документів, поданих в електронній формі, проводиться незалежно від їх місця знаходження. Реєстрація здійснюється за спрощеною процедурою на підставі заяви фізичної особи про державну реєстрацію та без сплати адміністративного збору. У заяві може зазначатися прохання про реєстрацію такої особи платником податку на додану вартість та/або обрання спрощеної системи оподаткування або інформація про набуття особою статусу електронного резидента (е-резидента). Для неповнолітньої особи, яка досягла 16-ти років і має бажання займатися підприємницькою діяльністю, до заяви додається нотаріально засвідчена письмова згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника чи органу опіки та піклування.

Державна реєстрація може також проводитися в автоматичному режимі без участі державного реєстратора з використанням Єдиного державного вебпорталу електронних послуг. Для проведення державної реєстрації фізична особа використовує засоби електронної ідентифікації з високим рівнем довіри. Під час проведення державної реєстрації відповідно до ст. 25-1 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» в режимі реального часу програмним забезпеченням Єдиного державного реєстру встановлюється відсутність у Єдиному державному реєстрі відомостей про таку фізичну особу-підприємця. За відсутності таких відомостей програмне забезпечення Єдиного державного реєстру забезпечує проведення державної реєстрації. У разі наявності відповідних відомостей у Єдиному державному реєстрі фізична особа інформується про це.

Розгляд документів, поданих для державної реєстрації та проведення інших реєстраційних дій, здійснюється протягом 24 годин після їх надходження та проведення реєстраційних дій, крім вихідних та святкових днів. За результатами державної реєстрації здійснюється формування та оприлюднення на порталі електронних сервісів або з використанням Єдиного державного вебпорталу електронних послуг виписки, результатів надання адміністративних послуг у сфері державної реєстрації. За бажанням заявника може бути надано виписку з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань у паперовій формі за результатами проведеної реєстраційної дії (у разі подання заяви про державну реєстрацію у паперовій формі). Виписка з Єдиного державного реєстру у паперовій формі надається з проставленням підпису та печатки державного реєстратора.

Відповідно до ст.ст. 10 та 11 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», відомості про фізичну особу-підприємця включаються до Єдиного державного реєстру і є відкритими та загальнодоступними, за винятком реєстраційних номерів облікових карток платників податків і паспортних даних. Відомості, що містяться в Єдиному державному

реєстрі, використовуються для ідентифікації фізичної особи-підприємця, у тому числі під час провадження господарської діяльності та відкриття рахунків у банках та інших фінансових установах. Документи та відомості, внесені до Єдиного державного реєстру, вважаються достовірними і можуть бути використані у спорі з третьою особою.

У державній реєстрації може бути відмовлено лише у випадках некомплектності документів, поданих державному реєстратору, неповноти відомостей, що вказані у заяві про реєстрацію, або встановлення під час проведення реєстраційних дій інших підстав для відмови у проведенні державної реєстрації, передбачених ч. 2 ст. 28 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань». Рішення про відмову у державній реєстрації фізичної особи як підприємця, інші дії або бездіяльність державного реєстратора, суб'єкта державної реєстрації можуть бути оскаржені до Міністерства юстиції України, його територіальних органів або до суду⁸⁸.

Цивільно-правова відповідальність фізичної особи-підприємця у ст. 52 ЦК України розглядається як покладення на таку особу обов'язку відповідати за зобов'язаннями, що пов'язані з її діяльністю. Згідно з ч. 1 ст. 52 ЦК України, фізична особа-підприємець несе відповідальність за своїми зобов'язаннями усім своїм майном. Отже, підприємницький ризик насамперед виявляється у вірогідності втрати всього майна, належного фізичній особі, до складу якого згідно зі ст. 190 ЦК України входять і окремі речі або їх сукупність, і майнові права й обов'язки. Тому за рішенням суду стягнення може бути звернене на все майно боржника, незалежно від того, використовувалося воно у підприємницькій діяльності чи ні. Отже, ст. 52 ЦК України визначає обсяг такої відповідальності, вказуючи, що фізична особа-підприємець відповідає у таких випадках усім своїм майном, окрім майна, на яке згідно із законом не може бути звернено стягнення, але не визначає її підстав, умов тощо.

⁸⁸ Михальнюк О. В. Правовий статус фізичної особи як підприємця в Україні. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 12. С. 267.

Відповідно до ст. 52 ЦК України, стягнення може бути звернене на частку у праві спільної сумісної власності подружжя. Відповідно до ст. 371 ЦК України та ст. 73 СК України, вимагається попереднє виділення такої частки в натурі, що може здійснюватися на підставі ст. 379 ЦПК України і за позовом кредитора, і за поданням державного виконавця. Крім того, якщо приватному підприємцю майно належить на праві спільної часткової власності, на частку у праві власності також може бути звернене стягнення у тому самому порядку після виділення частки у натурі (ст. 366 ЦК України).

Фізична особа-підприємець управі в будь-який час добровільно припинити свою діяльність. Підприємницька діяльність у цьому випадку припиняється на підставі рішення, прийнятого підприємцем.

Діяльність приватного підприємця припиняється також внаслідок визнання фізичної особи, яка займається підприємницькою діяльністю, обмежено дієздатною або недієздатною, оголошення померлою, безвісно відсутньою або у випадку її смерті.

Окрім того, підприємницька діяльність фізичної особи може бути припинена в примусовому порядку за рішенням суду. Підставами для припинення в цьому випадку є:

- 1) банкрутство;
- 2) провадження підприємницької діяльності, що заборонена законом;
- 3) неподання протягом року органам державної податкової служби податкових декларацій, документів фінансової звітності відповідно до закону.

Фізична особа, яка неспроможна задовольнити вимоги кредиторів, пов'язані із здійсненням нею підприємницької діяльності, може бути визнана банкрутом у порядку, встановленому Кодекс України з процедур банкрутства.

Банкрутство – це така визнана господарським судом неплатоспроможність боржника, за якої його майна недостатньо для сплати боргу. Результатом банкрутства є примусове припинення підприємницької діяльності. Фізична особа-підприємець може добровільно оголосити себе банкрутом, але для цього їй необхідна згода всіх її кредиторів.

У ст. 53 ЦК України визначено загальні умови визнання фізичної особи-підприємця банкрутом:

1) неспроможність боржника через недостатність його майна задовольнити вимоги кредиторів;

2) виникнення підстав для порушення справи про банкрутство, що може бути пов'язане лише з підприємницькою діяльністю (вимоги, що випливають з особистих зобов'язань, у тому числі про стягнення аліментів, відшкодування шкоди, заподіяної життю та здоров'ю громадян, а також інші вимоги особистого характеру підставою для порушення справи про банкрутство бути не можуть). Такі вимоги кредитори мають право заявити у процесі провадження у справі про банкрутство.

Після завершення процедури банкрутства та скасування державної реєстрації фізична особа має право продовжувати підприємницьку діяльність за умови її повторної реєстрації. Проте з метою усунення можливих зловживань у цій сфері законодавством України встановлено п'ятирічний строк із моменту визнання фізичної особи-підприємця банкрутом, протягом якого не може бути порушено провадження у справі про банкрутство за її ініціативою⁸⁹.

Відтак фізична особа-підприємець – це юридичний статус фізичної особи, який засвідчує право цієї особи на заняття самостійною, ініціативною, систематичною, на власний ризик господарською діяльністю із метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Фізична особа, яка реалізувала своє конституційне право на підприємницьку діяльність, після проходження відповідних реєстраційних та інших передбачених законодавством процедур за жодних умов не втрачає і не змінює свого статусу фізичної особи, якого вона набула з моменту народження, а лише набуває до нього нової ознаки-підприємця. Водночас правовий статус фізичної особи-підприємця сам собою не впливає на будь-які правомочності фізичної особи, зумовлені її цивільною правоздатністю і дієздатністю, та не обмежує їх. З моменту державної реєстрації фізичної особи-підприємця,

⁸⁹ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновської, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 61.

фізична особа фактично перебуває у двох правових статусах – як фізична особа та як фізична особа-підприємець. Водночас наявність статусу підприємця не свідчить про те, що така особа виступає як підприємець у всіх правовідносинах або ж що всі подальші правовідносини за участю цієї особи мають ознаки підприємницьких, адже фізична особа продовжує діяти як учасник цивільних відносин, зокрема, укладаючи правочини для забезпечення власних потреб, придбаваючи нерухоме та рухоме майно тощо.

3.7. Поняття, мета і значення опіки та піклування

Інститут опіки та піклування є життєво важливим механізмом для захисту прав та інтересів найбільш уразливих верств населення – неповнолітніх, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно реалізувати свої права. Його важливість охоплює соціальні, правові та гуманітарні аспекти.

Органи опіки та піклування є ключовою ланкою в системі захисту дітей, що залишилися без батьківського піклування, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки. Вони забезпечують вирішення низки важливих питань, від підбору оптимальної форми влаштування (наприклад, дитячий будинок сімейного типу чи патронат) до комплексного соціального захисту. Їхні повноваження включають також захист особистих, майнових і житлових прав фізичних осіб.

Основним актами, що регулюють відносини опіки та піклування, є:

- 1) ЦК України від 16.01.2003 р.;
- 2) СК України від 10.01.2002 р.;
- 3) Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р.;
- 4) Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 р.;
- 5) Правила опіки та піклування затверджені спільним Наказом № 34/166/131/88 від 26.05.1999 р.

Згідно з ст. 55 ЦК України, опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки.

Ст. 58 ЦК України передбачає **категорії фізичних осіб, над якими встановлюється опіка**. До таких фізичних осіб належать:

1) малолітні особи, які є сиротами або позбавлені батьківського піклування;

2) особи визнані недієздатними.

Ст. 59 ЦК України визначає **категорії фізичних осіб, над якими встановлюється піклування**. До таких фізичних осіб належать:

1) неповнолітні особи, які є сиротами або позбавлені батьківського піклування;

2) особи, цивільна дієздатність яких обмежена.

Опіка та піклування встановлюється рішенням певного органу. До таких органів належать:

1) суд (ст. 60 ЦК України);

2) орган опіки та піклування (ст. 61 ЦК України).

Суд установлює опіку над фізичною особою у разі визнання її недієздатною і призначає опікуна за поданням органу опіки та піклування.

Суд установлює піклування над фізичною особою у разі обмеження її цивільної дієздатності та призначає піклувальника за поданням органу опіки та піклування.

Суд установлює опіку над малолітньою особою, якщо при розгляді справи буде встановлено, що вона позбавлена батьківського піклування, і призначає опікуна за поданням органу опіки та піклування.

Суд встановлює піклування над неповнолітньою особою, якщо при розгляді справи буде встановлено, що вона позбавлена батьківського піклування, і призначає піклувальника за поданням органу опіки та піклування.

Орган опіки та піклування встановлює опіку над малолітньою особою та піклування над неповнолітньою особою, крім випадків визнання особи недієздатною чи обмеження цивільної дієздатності фізичної особи.

Отже, опіка та піклування стосовно малолітніх та неповнолітніх може встановлюватися і судом, і органом опіки та піклування, а опіка та піклування стосовно осіб, визнаних недієздатними чи обмеження їх цивільної дієздатності, – тільки судом.

Для безпосереднього здійснення опіки чи піклування особі призначається опікун або піклувальник. Опікуна або піклувальника призначає орган опіки та піклування, крім випадків, коли встановлення опіки або піклування віднесено до компетенції суду. Суд призначає опікуна або піклувальника за поданням органу опіки та піклування.

Опікуном або піклувальником може бути лише фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Фізична особа може бути призначена опікуном або піклувальником лише за її письмовою заявою.

Опікуном або піклувальником не може бути фізична особа:

1) яка позбавлена батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;

2) поведінка та інтереси якої суперечать інтересам фізичної особи, яка потребує опіки або піклування (ст. 64 ЦК України).

До встановлення опіки або піклування і призначення опікуна чи піклувальника опіку або піклування над фізичною особою здійснює відповідний орган опіки та піклування або спеціальний заклад (навчальний заклад, заклад охорони здоров'я, заклад соціального захисту населення), в якому перебуває фізична особа.

Із змісту завдань опіки та піклування випливають **права й обов'язки опікунів та піклувальників**, які встановлені ст.ст. 67, 69 ЦК України. Одним із основних прав опікуна є вчинення правочинів від імені та в інтересах підопічного, а піклувальника – надання згоди на вчинення підопічним правочинів, передбачених ч. 3 ст. 37 ЦК України. Слід звернути увагу на законодавчі обмеження щодо можливості та порядку вчинення опікуном низки правочинів від імені підопічного або ж надання згоди піклувальником на вчинення таких правочинів.

Правочини, які не може вчиняти опікун:

1) опікун, його дружина, чоловік та близькі родичі (батьки, діти, брати, сестри) не можуть укласти з підопічним договорів, окрім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування за договором позички;

2) опікун не може здійснювати дарування від імені підопічного, а також зобов'язуватися від його імені порукою.

Піклувальник не може давати згоду на укладення договорів між підопічним та своєю дружиною (своїм чоловіком) або своїми близькими родичами, крім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування на підставі договору позички.

Згідно з ст. 71 ЦК України, опікун не має права без дозволу органу опіки та піклування:

1) відмовитися від прав на майно підопічного, у тому числі речових прав на нерухоме майно, що підлягають державній реєстрації;

2) видавати письмові зобов'язання від імені підопічного;

3) вчиняти правочини щодо:

– об'єкта житлової нерухомості та/або земельної ділянки, на якій розміщений такий об'єкт, власником або користувачем яких є підопічний;

– відчуження (у тому числі шляхом міни або внесення (передачі) до статутного (складеного) капіталу (пайового фонду) юридичної особи чи як вступного, членського та/або цільового внеску члена кооперативу), поділу, виділу нерухомого майна, об'єкта незавершеного будівництва, майбутнього об'єкта нерухомості, іншого цінного майна, зокрема транспортних засобів, власником якого є підопічний.

Піклувальник має право дати згоду на вчинення зазначених вище правочинів лише з дозволу органу опіки та піклування.

Опіка припиняється у разі:

1) передачі малолітньої особи батькам (усиновлювачам);

2) досягнення підопічним чотирнадцяти років. У цьому разі особа, яка здійснювала обов'язки опікуна, стає піклувальником без спеціального рішення щодо цього;

3) поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною.

Піклування припиняється у разі:

- 1) досягнення фізичною особою повноліття;
- 2) реєстрації шлюбу неповнолітньої особи;
- 3) надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;
- 4) поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена.

Окрім встановлення опіки над фізичною особою, нормами ЦК України окремо передбачено можливість установа опіки над майном фізичної особи.

Опіка встановлюється над майном:

1) фізичної особи, щодо якої встановлено опіку чи піклування, якщо це майно перебуває не в місці проживання підопічного (ст. 74 ЦК України, п. 2.10 Правил опіки та піклування);

2) фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, чи фізичної особи, місце перебування якої невідоме (ст. 44 ЦК України).

У першому випадку опіка над майном і призначення опікуна здійснюються органом опіки та піклування або судом, у другому – нотаріусом⁹⁰.

Від інституту опіки та піклування слід відрізняти **інститут помічника фізичної особи**. Це новий правовий інститут регламентований ст. 78 ЦК України. Він спрямований на законодавче встановлення можливості дієздатної фізичної особи, яка за станом здоров'я не може самостійно здійснювати свої права та виконувати обов'язки, мати помічника.

Дієздатна фізична особа, яка за станом здоров'я не може самостійно здійснювати свої права та виконувати обов'язки, має право обрати собі помічника. Помічником може бути дієздатна фізична особа.

За заявою особи, яка потребує допомоги, ім'я її помічника реєструється органом опіки та піклування, що підтверджується відповідним документом.

Помічник має право на одержання пенсії, аліментів, заробітної плати, поштової кореспонденції, що належать

⁹⁰ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновської, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 65.

фізичній особі, яка потребує допомоги. Помічник має право вчиняти дрібні побутові правочини в інтересах особи, яка потребує допомоги, відповідно до наданих йому повноважень.

Помічник представляє особу в органах державної влади, органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування та організаціях, діяльність яких пов'язана з обслуговуванням населення. Помічник може представляти фізичну особу в суді лише на підставі окремої довіреності.

Послуги помічника є оплатними, якщо інше не визначено за домовленістю сторін. Помічник може бути у будь-який час відкликаний особою, яка потребувала допомоги. У цьому разі повноваження помічника припиняються.

Питання для самоконтролю

1. Що таке цивільна правоздатність і коли вона виникає та припиняється?

2. Назвіть види цивільної дієздатності фізичної особи та визначте їхні вікові межі.

3. Чим відрізняються поняття «фізична особа», «громадянин» і «людина»?

4. Що таке місце проживання фізичної особи і яке його юридичне значення?

5. Які правові наслідки настають у разі визнання особи безвісно відсутньою?

6. За яких умов суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи?

7. Що таке деліктоздатність і чи є вона складовою цивільної дієздатності?

8. Які особливості правового статусу фізичної особи-підприємця?

9. Чим відрізняється опіка від піклування?

10. Які правові наслідки має оголошення фізичної особи померлою?

Рекомендована література

1. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин : Закон України від 12.07.2018 № 2505-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

2. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні : Закон України від 11.12.2003 р. № 1382-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>
3. Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 берез. 1995 р. № 5. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>
4. Бутко П. Є. Правосуб'єктність фізичних осіб-платників податків. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2013. № 1 (39). С. 75–78.
5. Веренкіотова О. В. До питання здійснення цивільної правосуб'єктності фізичних осіб. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 79–85.
6. Воротинцева І. В. Щодо визначення поняття ФОП як суб'єкта цивільного права. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 80–84.
7. Демків Р. Я. Особливості надання повної цивільної дієздатності (емансипація) неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 161–164.
8. Зинов'єва А. В. Безвісна відсутність фізичної особи: матеріальний та процесуальний аспекти : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Київ, 2011. 18 с.
9. Корчак Т. В. Зміна правового статусу фізичної особи внаслідок оголошення її померлою. *Форум права*. 2016. № 2. С. 99–104.
10. Корчак Т. В. Цивільно-правові наслідки оголошення фізичної особи померлою у сфері спадкових відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Вип. 35. Ч. II. Т. 1. С. 169–172.
11. Михальнюк О. В. Правовий статус фізичної особи як підприємця в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 12. С. 264–269.
12. Надьон В. В. Деякі аспекти визначення правоздатності в цивільному праві. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_6
13. Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : Артек, 2020. 479 с.
14. Труфанова Ю., Мануляк Н. Визнання особи безвісно відсутньою в контексті подій 2014 року в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 3 (27). С. 128–134.

ГЛАВА 4

ЮРИДИЧНІ ОСОБИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА

- 4.1. Поняття і загальна характеристика юридичних осіб*
- 4.2. Види й організаційно-правові форми юридичних осіб*
- 4.3. Порядок створення юридичних осіб*
- 4.4. Правосуб'єктність юридичної особи*
- 4.5. Припинення юридичних осіб*
- 4.6. Публічні утворення як учасники цивільних правовідносин*

4.1. Поняття і загальна характеристика юридичних осіб

У системі цивільних правовідносин юридичні особи виконують ключову роль як самостійні суб'єкти права. Їх існування забезпечує правову основу для організації та діяльності підприємств, установ, організацій різних форм власності й призначення. Юридичні особи створюються з метою досягнення господарських, соціальних, культурних, наукових чи інших цілей, що не суперечать закону.

ЦК України встановлює правові засади статусу юридичної особи, визначаючи її як організацію, створену і зареєстровану у встановленому порядку, яка має цивільну правоздатність і дієздатність, може бути позивачем і відповідачем у суді, а також самостійно нести юридичну відповідальність. Загальні характеристики юридичних осіб, зокрема їх правовий статус, структура, порядок утворення та припинення, є основою для розуміння їх ролі у приватному та публічному праві.

Юридична особа – це організація, яка має право бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків, здатна укладати договори, набувати майнові права, виступати в суді та нести відповідальність за свої дії. Юридична особа має відокремлене майно та діє від свого імені.

Відповідно до ст. 80 ЦК України, **юридичною особою** є організація, створена і зареєстрована у встановленому

законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю та дієздатністю, може бути позивачем і відповідачем у суді.

Ознаки юридичної особи:

1. Організаційна єдність. Ця ознака полягає у тому, що юридична особа має внутрішню структуру, органи управління, чітко визначені в установчих документах. Вона діє як єдине ціле, незалежно від складу її учасників чи засновників. Організаційна єдність забезпечує функціонування юридичної особи як окремого суб'єкта права, що має власну волю, виражену через її керівні органи.

2. Виступ у цивільному обороті від свого імені. Юридична особа має право укладати договори, здійснювати інші юридично значущі дії та набувати права й обов'язки від власного імені. Це означає, що під час укладення договорів вона не виступає як представник засновників або учасників, а діє від свого імені – наприклад, підписує контракти, відкриває рахунки в банках, реєструє об'єкти інтелектуальної власності.

3. Майнова відокремленість. Юридична особа має власне майно, яке обліковується на її балансі або в іншій формі. Це майно не є сумісною власністю учасників і не включається до їхнього особистого майнового статусу. Відокремленість майна дає змогу юридичній особі самостійно розпоряджатися своїми активами, що надважливо у господарській діяльності.

4. Здатність нести самостійну майнову відповідальність. Юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями власним майном, незалежно від майнового стану засновників. Учасники (зазвичай) не відповідають за зобов'язаннями юридичної особи, якщо інше не передбачено законом чи установчими документами. Це створює чітке розмежування між юридичною особою та її учасниками з погляду відповідальності.

5. Здатність бути позивачем і відповідачем у суді. Юридична особа має право звертатися до суду для захисту своїх прав і законних інтересів, а також може бути відповідачем у разі порушення нею чужих прав. Це підтверджує її процесуальну правосуб'єктність, що є обов'язковою ознакою самостійного суб'єкта права.

Юридична особа наділена певними **засобами індивідуалізації**. Засоби індивідуалізації – це юридичні елементи, за допомогою яких юридична особа виокремлюється з-поміж інших суб'єктів права у цивільному обігу.

Засоби індивідуалізації юридичної особи – це притаманні конкретній юридичній особі особисті ідентифікаційні елементи, які вирізняють її з-поміж інших осіб і мають правове значення, персоніфікують правовідносини або зумовлюють певні суб'єктивні права й юридичні обов'язки, підлягають охороні та захисту в установленому законом порядку⁹¹. Ці засоби індивідуалізації юридичної особи мають важливе значення для її легітимного функціонування, правового захисту інтересів та комунікації з контрагентами.

Основними засобами індивідуалізації є:

1. *Найменування юридичної особи*. Юридична особа повинна мати своє найменування, яке містить інформацію про її організаційно-правову форму. Це офіційне ім'я, під яким юридична особа зареєстрована та здійснює діяльність. Найменування юридичної особи вказується в її установчих документах і вноситься до Єдиного державного реєстру. Воно має бути унікальним у межах певної організаційно-правової форми (наприклад, ТОВ, АТ). Окрім повного найменування, юридична особа може мати скорочене найменування.

2. *Місцезнаходження (юридична адреса)*. Це офіційна адреса, за якою юридична особа зареєстрована та щоденно керує діяльністю (переважно там перебуває керівництво) та здійснює управління та облік. Саме за цією адресою надсилають юридичні документи.

3. *Ідентифікаційний код (ЄДРПОУ)*. Це унікальний восьмизначний номер, який присвоюється кожній юридичній особі в Україні для ідентифікації у Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України (ЄДРПОУ). Він є обов'язковим для використання у всій діловій документації та на печатках/штампах. Кожен суб'єкт господарювання отримує унікальний код ЄДРПОУ, який залишається

⁹¹ Цивільне право України. Курс лекцій : у 6 т. / Р. Б. Шишка (кер. авт. кол.), О. Л. Зайцев, Є. О. Мічурін та ін. ; за ред. Р. Б. Шишки та В. А. Кройтора. Харків : Еспада, 2008. Т. 1. С. 344.

незмінним протягом усього періоду його існування. Він використовується для податкового, статистичного, банківського та юридичного обліку.

4. *Комерційне (фірмове) найменування*. Застосовується здебільшого у підприємницькій діяльності. Це назва, під якою юридична особа публічно вступає на ринку товарів і послуг. Воно може збігатися з найменуванням або бути окремим брендом.

5. **Товарні знаки (знаки для товарів і послуг)**. Це зареєстровані позначення (слова, зображення, логотипи тощо), які ідентифікують товари або послуги юридичної особи. Вони охороняються законом про інтелектуальну власність.

Також частково до засобів індивідуалізації юридичної особи можна віднести комунікаційні ознаки, які не є класичними засобами індивідуалізації в юридичному розумінні (такими, як найменування, код ЄДРПОУ чи товарний знак), проте використовуватися як елементи публічної ідентифікації юридичної особи в цифровому середовищі.

Комунікаційні ознаки – це технічні та цифрові засоби зв'язку, через які юридична особа взаємодіє з державними органами, партнерами, контрагентами, судами, банками тощо. Вони є елементами сучасного цивільного обігу й мають значення у багатьох правовідносинах (наприклад, у сфері електронного документообігу, реєстрації, судового процесу). **До комунікаційних ознак можна віднести:**

- *адресу (фактичну, поштову)* – місце розташування офісу або іншого підрозділу, куди надсилаються документи та листування;

- *доменне ім'я* – адреса вебсайту юридичної особи в мережі «Інтернет». Може охоплювати найменування компанії (наприклад, www.lexgroup.com.ua), отже, іноді виконує функцію публічної ідентифікації;

- *електронна адреса (email)* – використовуються для офіційної та ділової кореспонденції. Часто зазначається в реєстраційних даних;

- *електронний підпис керівника* – захищений інструмент для підтвердження автентичності електронних документів. Має юридичну силу згідно з законодавством про електронні довірчі послуги.

Комунікаційні ознаки доповнюють традиційні засоби індивідуалізації у цифрову епоху, хоча юридично мають допоміжний статус.

Сукупно ці елементи забезпечують чітке розмежування між юридичними особами та дають змогу ефективно захищати свої права у цивільному обігу.

Юридичні особи є одним із найважливіших суб'єктів цивільного права, через які реалізуються економічні, соціальні та культурні функції суспільства. Їх створення та функціонування ґрунтується на низці ознак: організаційній єдності, майновій відокремленості, здатності виступати в цивільному обороті від свого імені, нести самостійну майнову відповідальність та брати участь у судовому процесі.

Сукупно ці характеристики формують правовий статус юридичної особи як самостійного учасника цивільно-правових відносин. Її діяльність регламентується нормами ЦК України, а також спеціальним законодавством залежно від сфери діяльності.

Розуміння сутності юридичної особи та її ознак має важливе значення для формування правової культури, грамотного ведення бізнесу та захисту прав і у приватному, і в публічному секторі.

4.2. Види й організаційно-правові форми юридичних осіб

У межах цивільного права юридичні особи виконують ключову роль як повноправні учасники правовідносин. Їхня діяльність охоплює найрізноманітніші сфери суспільного життя – від комерційної діяльності до реалізації соціально важливих функцій у державному та громадському секторі. Щоб забезпечити ефективне функціонування юридичних осіб у правовому полі, законодавець передбачає різноманітні їхні види й організаційно-правові форми.

Відповідно до законодавства, юридичних осіб можна поділити **на види за певними критеріями**.

1. Залежно від порядку їх створення:

– *юридична особа приватного права* створюється на підставі установчих документів відповідно до ст. 87 ЦК України.

Юридична особа приватного права може створюватися та здійснювати діяльність на підставі модельного статуту, затвердженого Кабінетом Міністрів України, а у випадках, передбачених законом, – Національним банком України, що після його прийняття учасниками стає установчим документом;

– *юридична особа публічного права* створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування. Основним видовим критерієм класифікації юридичних осіб публічного права є можливість їх поділу за органом, який їх засновує.

2. Залежно від форми власності:

– *державні* засновуються державою (в особі уповноважених органів). Майно перебуває у державній власності. Основна мета – реалізація загальнодержавних економічних чи соціальних завдань. Управління здійснюється через уповноважені державні органи (наприклад, міністерства);

– *приватні* засновуються фізичними або юридичними особами на приватній формі власності. Майно належить приватним особам на праві власності. Мета – отримання прибутку (переважно), але можуть існувати й неприбуткові приватні організації (наприклад, благодійні фонди);

– *комунальні* засновуються територіальною громадою (через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради). Майно належить не державі, а територіальній громаді) – на праві комунальної власності. Управління здійснюється уповноваженим органом місцевої влади (наприклад, виконавчим комітетом міської ради). Мета діяльності – здебільшого задоволення потреб населення (соціальні, освітні, житлово-комунальні послуги);

– *колективні* засновуються колективом осіб (фізичних або юридичних), які спільно володіють майном. Власність – колективна (спільна або пайова). Мають демократичну форму управління, наприклад, загальні збори учасників;

– *змішані* поєднують різні форми власності – державну, приватну, іноді іноземну. Створюються на основі спільної участі різних суб'єктів. Управління залежить від домовленостей між співзасновниками.

3. Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного капіталу в Україні:

– *унітарні* – створюються одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний капітал, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні, комунальні, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника;

– *корпоративні* – утворюються переважно двома або більше засновниками за їхнім спільним рішенням (договором), діють на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їхнього спільного управління справами, на основі корпоративних прав, зокрема через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, зокрема засновані на приватній власності двох або більше осіб.

4. Залежно від організаційно-правової форми:

– *товариство* – організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі у цьому товаристві. Товариство може бути створено однією особою, якщо інше не встановлено законом;

– *установа* – організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна;

– *інші форми, встановлені законом.*

5. Залежно від мети діяльності:

– *підприємства* – юридична особа, яка на день введення в дію цього Закону зареєстрована в організаційно-правовій формі державного підприємства (державного комерційного підприємства, державного некомерційного підприємства,

казенного підприємства), комунального підприємства (комунального комерційного підприємства, комунального некомерційного підприємства), спільного комунального підприємства, приватного підприємства, дочірнього підприємства, іноземного підприємства, підприємства об'єднання громадян (релігійної організації, профспілки), підприємства споживчої кооперації (ст. 1 Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб»).

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», **приватне підприємство** є юридичною особою, що створена на основі приватної власності однієї чи кількох фізичних осіб або юридичної особи і діє відповідно до статуту; **іноземне підприємство** є юридичною особою, що створена згідно із законодавством України і діє виключно на основі власності іноземців або іноземних юридичних осіб; **дочірнє підприємство** є юридичною особою, єдиним учасником (засновником) якої є інше підприємство або підприємницьке товариство; **підприємство об'єднання громадян** є юридичною особою, що створена об'єднанням громадян (громадською організацією, політичною партією) релігійною організацією з метою здійснення діяльності для виконання своїх статутних завдань; **підприємство споживчої кооперації** є юридичною особою, що створена споживчим товариством (товариствами) або спілкою (об'єднанням) споживчих товариств із метою здійснення діяльності для виконання своїх статутних завдань.

Порядок створення, діяльності та припинення підприємств визначається законом, а також установчими документами підприємства.

Особливості діяльності та управління державними унітарними підприємствами визначаються Законом України «Про управління об'єктами державної власності».

Особливості діяльності й управління державними підприємствами оборонно-промислового комплексу визначаються Законом України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі».

Особливості діяльності та управління комунальними підприємствами визначаються Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Особливості діяльності та управління спільними комунальними підприємствами визначаються Законом України «Про співробітництво територіальних громад».

Підприємницькі товариства – товариства, які здійснюють підприємницьку діяльність із метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками (підприємницькі товариства), можуть бути створені лише як господарські товариства (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство) або виробничі кооперативи чи сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські кооперативні об'єднання, що діють із метою одержання прибутку (ст. 84 ЦК України).

Повним є товариство, учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім майном, що їм належить. Особа може бути учасником тільки одного повного товариства. Найменування повного товариства має містити імена (найменування) всіх його учасників, слова «повне товариство» або містити ім'я (найменування) одного чи кількох учасників з доданням слів «і компанія», а також слова «повне товариство» (ст. 119 ЦК України).

Командитним товариством є товариство, в якому разом з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), є один чи кілька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі в діяльності товариства. Найменування командитного товариства має містити імена (найменування) всіх повних учасників, слова «командитне товариство» або містити ім'я (найменування) хоча б одного повного учасника з доданням слів «і компанія», а також слова «командитне товариство». Якщо у найменування командитного товариства

включене ім'я вкладника, такий вкладник стає повним учасником товариства. До командитного товариства застосовуються положення про повне товариство, якщо інше не встановлено ЦК України, іншим законом (ст. 133 ЦК України).

Товариством з обмеженою відповідальністю є засноване однією або кількома особами товариство, статутний капітал якого поділено на частки.

Товариством з додатковою відповідальністю є засноване однією або кількома особами товариство, статутний капітал якого поділено на частки, учасники якого солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства своїм майном пропорційно до вартості внесеного вкладу.

Особливості діяльності товариств з обмеженою відповідальністю та товариств з додатковою відповідальністю встановлюються Законом України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю».

Акціонерне товариство є господарським товариством, статутний капітал якого поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями. Акціонерне товариство не відповідає за зобов'язаннями акціонерів. У разі вчинення акціонерами протиправних дій до товариства та його органів не можуть застосовуватися будь-які санкції, що обмежують їхні права, крім випадків, визначених законом.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про акціонерні товариства», акціонерами товариства можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава в особі органу, уповноваженого управляти державним майном, або територіальна громада в особі органу, уповноваженого управляти комунальним майном, які є власниками акцій товариства.

Акціонерні товариства за типом поділяються на **публічні** акціонерні товариства та **приватні** акціонерні товариства.

Виробничим кооперативом є добровільне об'єднання громадян на засадах членства для спільної виробничої або іншої господарської діяльності, яка базується на їхній особистій трудовій участі та об'єднанні його членами майнових пайових внесків. Статутом кооперативу та законом може бути передбачено участь у діяльності виробничого

кооперативу на засадах членства також інших осіб. Члени виробничого кооперативу несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями кооперативу у розмірах та порядку, встановлених статутом кооперативу і законом. Найменування кооперативу має містити його назву, а також слова «виробничий кооператив» (ст. 163 ЦК України).

Сільськогосподарський кооператив – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції і добровільно об'єдналися на основі членства та на засадах самоврядування для провадження спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб.

Сільськогосподарське кооперативне об'єднання – юридична особа, утворена сільськогосподарськими кооперативами, що добровільно об'єдналися на основі членства та на засадах самоврядування для провадження спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб (ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»).

Непідприємницькі товариства – товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками. Особливості правового статусу окремих видів непідприємницьких товариств встановлюються законом. Непідприємницькі товариства (сільськогосподарські кооперативи та сільськогосподарські кооперативні об'єднання, що діють без мети одержання прибутку, інші кооперативи, крім виробничих, об'єднання громадян тощо) та установи можуть поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню (ст.ст. 84, 86 ЦК України).

Види непідприємницьких товариств в Україні:

Кооператив – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування (ст. 2 Закону України «Про кооперацію»).

Обслуговуючий кооператив – кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб для надання послуг переважно членам кооперативу, а також іншим особам із метою провадження їх господарської діяльності. Обслуговуючі кооперативи надають послуги іншим особам в обсягах, що не перевищують 20 відсотків загального обороту кооперативу (ст. 2 Закону України «Про кооперацію»).

Споживчий кооператив (споживче товариство) – кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб для організації торговельного обслуговування, заготівель сільськогосподарської продукції, сировини, виробництва продукції та надання інших послуг з метою задоволення споживчих потреб його членів (ст. 2 Закону України «Про кооперацію»).

Громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів. Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка.

Громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи.

Громадська спілка – це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи. Громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку (ст. 1 Закону України «Про громадські об'єднання»).

Кредитна спілка – фінансова установа, створена на засадах кооперації з метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових та інших послуг, передбачених Законом, а також здійснення іншої діяльності, визначеної Законом, за рахунок об'єднання грошових внесків членів кредитної спілки та інших визначених Законом джерел (ст. 1 Закону України «Про кредитні спілки»).

Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах (ст. 2 Закону України «Про політичні партії в Україні»).

Благодійна організація – юридична особа приватного права, установчі документи якої визначають благодійну діяльність в одній чи кількох сферах, визначених Законом, як основну мету її діяльності (ст. 1 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації»).

Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями). Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями) (ст. 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»).

Асоціація об'єднань співвласників багатоквартирного будинку – юридична особа, створена для представлення спільних інтересів об'єднань співвласників багатоквартирних будинків.

Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку – юридична особа, створена власниками квартири та/або нежитлових приміщень багатоквартирного будинку для сприяння використанню їхнього власного майна та управління, утримання і використання спільного майна (ст. 1 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку»).

6. Залежно від форми об'єднань юридичних осіб:

– *асоціація* – це договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності юридичних осіб, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку

спеціалізації і кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації. Асоціація не має права втручатися у господарську діяльність юридичних осіб – учасників асоціації. За рішенням учасників асоціація може бути уповноважена представляти їхні інтереси у відносинах з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами;

– *корпорація* – це договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів юридичних осіб, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації;

– *консорціум* – це тимчасове статутне об'єднання юридичних осіб для досягнення його учасниками спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проєктів тощо). Консорціум використовує кошти, якими його наділяють учасники, централізовані ресурси, виділені на фінансування відповідної програми, а також кошти, що надходять з інших джерел, у порядку, визначеному його статутом. Консорціум припиняє свою діяльність після досягнення мети його створення;

– *концерн* – це статутне об'єднання юридичних осіб на основі їхньої фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Учасники концерну наділяють його частиною своїх повноважень, у тому числі правом представляти їхні інтереси у відносинах з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами. Учасник концерну не може одночасно бути учасником іншого концерну;

– *інші об'єднання юридичних осіб, передбачені законом.*

Об'єднання юридичних осіб – це організація, створена у складі двох або більше юридичних осіб із метою координації їхньої виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань (ст. 4 Закону України «Про особливості регулювання діяльності

юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб»).

7. Залежно від кількості працівників та обсягу доходів від будь-якої діяльності за рік юридичні особи можуть належати до:

- *суб'єктів мікропідприємництва* – фізичні особи, зареєстровані у встановленому законом порядку як фізичні особи-підприємці, юридичні особи-суб'єкти господарювання незалежно від організаційно-правової форми чи форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 10 осіб та обсяг річного доходу від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 мільйонам євро, визначену за офіційним курсом гривні щодо іноземних валют, встановленим Національним банком України (середній за звітний період – календарний рік);

- *суб'єктів малого підприємництва* – фізичні особи, зареєстровані у встановленому законом порядку як фізичні особи - підприємці, юридичні особи-суб'єкти господарювання незалежно від організаційно-правової форми чи форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та обсяг річного доходу від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за офіційним курсом гривні щодо іноземних валют, встановленим Національним банком України (середній за звітний період – календарний рік);

- *суб'єктів великого підприємництва* – юридичні особи – суб'єкти господарювання незалежно від організаційно-правової форми чи форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб та обсяг річного доходу від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро, визначену за офіційним курсом гривні щодо іноземних валют, встановленим Національним банком України (середній за звітний період – календарний рік);

- *суб'єктів середнього підприємництва* – інші юридичні особи та фізичні особи-підприємці, що не належать до вище перелічених суб'єктів.

Юридичні особи в Україні поділяються на різні види залежно від мети діяльності, форм власності, участі

в господарському обороті й особливостей організаційної структури. Основними є юридичні особи приватного права (створюються на підставі установчого документа їх засновниками) та публічного права (утворюються державними або органами місцевого самоврядування).

Організаційно-правові форми юридичних осіб охоплюють такі структури, як товариства (повне, командитне, з обмеженою та додатковою відповідальністю), акціонерні товариства, виробничі кооперативи, установи, об'єднання громадян, благодійні організації тощо. Кожна форма має свої особливості у створенні, управлінні та відповідальності учасників.

Правильний вибір виду та форми юридичної особи є важливим для ефективної діяльності суб'єкта, захисту прав учасників і відповідності законодавчим вимогам.

4.3. Порядок створення юридичних осіб

Юридична особа є одним із ключових суб'єктів цивільного права, здатним брати участь у правовідносинах, набувати прав та обов'язків, укладати договори, нести відповідальність і виступати самостійно в суді. Створення юридичної особи – це процес, який передбачає дотримання визначеної законом процедури, починаючи від формування установчих документів і закінчуючи державною реєстрацією.

Знання порядку створення юридичних осіб є необхідним і для юристів, і для підприємців та інших учасників цивільного обороту, оскільки правильне дотримання процедури забезпечує легітимність та правоздатність новоутвореної організації.

Порядок створення юридичних осіб в Україні регулюється Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» та ЦК України.

Відповідно до ст. 87 ЦК України, для створення юридичної особи її учасники (засновники) розробляють установчі документи, які викладаються письмово і підписуються всіма учасниками (засновниками), якщо законом не встановлений інший порядок їх затвердження.

Законодавство виокремлює кілька способів виникнення юридичної особи, а саме:

– *установчий (договірний) спосіб виникнення юридичної особи. Установчий, або договірний спосіб* – це класичний механізм створення юридичної особи, коли її виникнення базується на вільному волевиявленні фізичних або юридичних осіб, які є засновниками. Цей спосіб передбачає укладення між ними установчого договору або прийняття відповідного рішення. Суть цього способу полягає в тому, що створення ґрунтується на угоді між засновниками, яка визначає умови їх участі, порядок формування майна, управління тощо, а результатом є розроблення установчих документів (статуту, установчого договору тощо), які подаються на державну реєстрацію.

Основні риси установчого способу:

1) *волевиявлення кількох осіб*. Створення юридичної особи є договірним актом між двома або більше засновниками. Установчий договір може бути окремим документом або частиною установчих документів (наприклад, статуту);

2) *створення господарських товариств*. Найчастіше застосовується під час створення: товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю (ТзОВ/ТДВ); акціонерного товариства (АТ); повного або командитного товариства; виробничих кооперативів;

3) *визначення правовідносин між учасниками*. Установчий документ або договір чітко закріплює: розмір внесків; порядок формування статутного капіталу; права й обов'язки учасників; управління, вихід / виключення учасників; порядок розподілу прибутку; умови припинення діяльності.

Установчий (договірний) спосіб є найгнучкішим та найпоширенішим способом створення юридичних осіб приватного права. Він реалізує принцип свободи об'єднання, дозволяючи сторонам самостійно визначати умови співпраці та правовідносини в межах цивільного законодавства:

– *розпорядчий спосіб виникнення юридичної особи* полягає у створенні юридичної особи на підставі рішення (акта) компетентного державного органу або органу місцевого самоврядування. У цьому випадку ініціатива та воля щодо створення юридичної особи належить органу публічної влади, а не приватним засновникам.

Особливості розпорядчого способу:

1) створення юридичної особи не пов'язане з волевиявленням фізичних або юридичних осіб як засновників;

2) юридична особа виникає на підставі розпорядчого акту, що має силу установчого документа;

3) типовий для публічних юридичних осіб, які виконують функції держави чи місцевого самоврядування.

Приклади юридичних осіб, що створюються розпорядчим способом: державні підприємства; комунальні підприємства; державні та комунальні установи (школи, лікарні, архіви тощо); органи державної влади (міністерства, служби, агентства); органи місцевого самоврядування.

Розпорядчий спосіб є інструментом державного регулювання у сфері правосуб'єктності юридичних осіб. Він застосовується у випадках, коли юридична особа створюється не для підприємницької діяльності, а для виконання соціально значущих або владних функцій;

– *нормативно-явочний спосіб виникнення юридичної особи* – це спосіб створення юридичної особи, який поєднує вільне волевиявлення засновників із обов'язком держави здійснити реєстрацію, якщо виконані всі вимоги закону. Його ще називають явочним порядком реєстрації, на противагу розпорядчому способу. Суть цього способу полягає в тому, що засновники самостійно приймають рішення про створення юридичної особи. Держава не дає дозволу, а лише фіксує факт створення за умови дотримання встановленої процедури. Реєстратор не має дискреції щодо оцінки доцільності створення юридичної особи – він зобов'язаний зареєструвати, якщо документи оформлені правильно. Наприклад, товариство з обмеженою відповідальністю (ТзОВ); приватне підприємство; громадська організація; благодійна організація.

Нормативно-явочний спосіб створення юридичних осіб є найпоширенішим в Україні, оскільки реалізує принцип свободи об'єднання та господарської ініціативи, водночас забезпечуючи правовий порядок через контроль формальних вимог;

– *дозвільний порядок виникнення юридичної особи* передбачає, що юридична особа може бути створена лише після отримання спеціального дозволу (схвалення, ліцензії) від компетентного державного органу. На відміну

від нормативно-явочного способу, тут волевиявлення засновників підлягає попередньому узгодженню з державою.

Суть дозвільного порядку:

1) створення юридичної особи неможливе без отримання відповідного дозволу;

2) держава виконує контрольну функцію, перевіряючи не лише документи, а й відповідність намірів засновників публічним інтересам;

3) використовується в галузях із підвищеним рівнем ризику або суспільної значущості.

Приклади застосування дозвільного порядку: створення банків, страхових компаній, фондових бірж – потребує дозволу Національного банку України.

Дозвільний порядок виникнення юридичної особи застосовується у виняткових випадках, коли необхідно забезпечити суспільну безпеку, економічну стабільність або спеціалізовану регуляцію. Це обмеження виправдане в умовах підвищеного контролю за чутливими секторами економіки.

Створення юридичної особи передбачає декілька ключових етапів: прийняття рішення про створення, розроблення установчих документів, державну реєстрацію та внесення відомостей до Єдиного державного реєстру.

Першим етапом є рішення про створення (заснування) юридичної особи. Рішення про заснування – це вихідний, базовий етап створення юридичної особи, з якого розпочинається весь процес її формування. Воно фіксує намір особи або групи осіб створити новий суб'єкт права, визначає основні параметри майбутньої організації та надає їй первинне правове підґрунтя.

Форми ухвалення рішення. Для одного засновника (фізична або юридична особа) – рішення оформлюється у виді одноосібного рішення про створення юридичної особи; для кількох засновників – проводиться збори засновників, за результатами яких оформлюється протокол установчих зборів.

Зміст рішення про заснування. У рішенні мають бути чітко зазначені: намір створити юридичну особу із зазначенням її найменування; організаційно-правова форма; місцезнаходження (юридична адреса); мета діяльності (насамперед для неприбуткових організацій); визначення складу

учасників (засновників); розмір і порядок формування статутного капіталу (для товариств); порядок затвердження установчих документів (статуту або засновницького договору); призначення органів управління юридичної особи; уповноваження особи на подання документів для державної реєстрації. Рішення має бути письмовим, підписаним усіма засновниками або уповноваженим представником. У разі потреби – засвідчується нотаріально (наприклад, якщо це вимагається законом для певного виду юридичних осіб). Рішення має відповідати вимогам ЦК України та спеціального законодавства (наприклад, Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» та «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб»).

Цей документ є юридичною підставою для подальших дій, таких як підготовка установчих документів, формування статутного капіталу, обрання органів управління тощо. Також він є частиною пакета документів, що подаються для державної реєстрації юридичної особи.

Другим етапом – *розроблення установчих документів*. Після ухвалення рішення про створення юридичної особи наступним ключовим етапом є підготовка установчих документів – правової основи діяльності юридичної особи, яка визначає її статус, структуру управління, права й обов'язки учасників, порядок функціонування та припинення.

Основні види установчих документів. Залежно від організаційно-правової форми юридичної особи, установчими документами можуть бути:

Статут – найпоширеніший установчий документ, особливо для товариств з обмеженою відповідальністю (ТзОВ), акціонерних товариств (АТ), громадських та благодійних організацій.

Зміст статуту юридичної особи. Законодавство України (зокрема ЦК України та Закон «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю») вимагає, щоб у статуті містилася щонайменше така інформація: повне та скорочене найменування юридичної особи; організаційно-правова форма; місцезнаходження; мета і предмет діяльності;

склад і компетенція органів управління, порядок їх формування; порядок прийняття рішень; розмір статутного капіталу (якщо передбачено); порядок вступу та виходу учасників; порядок розподілу прибутку (для господарських товариств); порядок припинення діяльності юридичної особи.

Засновницький договір – використовується рідше, зазвичай у формах, де передбачена кооперація між учасниками (наприклад, у повному товаристві). У засновницькому договорі товариства визначаються зобов'язання учасників створити товариство, порядок їх спільної діяльності щодо його створення, умови передання товариству майна учасників, якщо додаткові вимоги щодо змісту засновницького договору не встановлені ЦК України або іншим законом.

Установчий акт. В установчому акті установи вказується її мета, визначаються майно, яке передається установі, необхідне для досягнення цієї мети, структура управління установою. Якщо в установчому акті, який міститься у заповіті, немає окремих із зазначених вище положень, їх установлює орган, що здійснює державну реєстрацію.

Установчі документи: визначають правовий статус юридичної особи; регулюють внутрішні правовідносини між учасниками; є обов'язковими для виконання самою юридичною особою та її учасниками; подаються для державної реєстрації та вносяться до Єдиного державного реєстру.

Третім етапом є державна реєстрація юридичної особи. Державна реєстрація – це завершальний і визначальний етап створення юридичної особи, після якого вона набуває **правосуб'єктності**, тобто прав і обов'язків, передбачених законом. Лише після державної реєстрації юридична особа офіційно вважається створеною і може здійснювати свою діяльність.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», державна реєстрація юридичних осіб, громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, та фізичних осіб-підприємців – офіційне визнання шляхом засвідчення державою факту створення або припинення юридичної особи, громадського формування, що не має статусу юридичної особи, відокремленого підрозділу

юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави, засвідчення факту наявності відповідного статусу громадського об'єднання, професійної спілки, її організації або об'єднання, політичної партії, організації роботодавців, об'єднань організацій роботодавців та їхньої символіки, засвідчення факту набуття або позбавлення статусу підприємця фізичною особою, зміни відомостей, що містяться в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, про юридичну особу та фізичну особу-підприємця, а також проведення інших реєстраційних дій, передбачених цим Законом.

Орган, що здійснює реєстрацію. Державна реєстрація в Україні здійснюється державним реєстратором, що діє при:

- центрах надання адміністративних послуг (ЦНАП);
- виконавчих органах місцевого самоврядування;
- нотаріусах, які мають право проводити реєстраційні дії;
- через портал Дія – для онлайн-реєстрації.

Відповідно до ст. 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», для державної реєстрації створення юридичної особи (у тому числі в результаті виділу, злиття, перетворення, поділу), крім створення державного органу, органу місцевого самоврядування, **подаються такі документи:**

1) заява про державну реєстрацію створення юридичної особи. У заяві про державну реєстрацію створення юридичної особи, утвореної в результаті поділу, виділу, додатково зазначаються відомості про відокремлені підрозділи в частині їх належності до юридичної особи - правонаступника. У заяві про державну реєстрацію створення юридичної особи приватного права може зазначатися, що вона діє на підставі модельного статуту, а також прохання заявника про реєстрацію юридичної особи платником податку на додану вартість та/або обрання спрощеної системи оподаткування, та/або включення до Реєстру неприбуткових установ та організацій. Якщо модельний статут є багатоваріантним, у заяві про державну реєстрацію створення юридичної особи приватного права зазначається редакція модельного статуту, на підставі якого вона діє;

2) 2-1) примірник оригіналу (нотаріально засвідчену копію) рішення засновників, а у випадках, передбачених законом, – рішення відповідного державного органу, про створення юридичної особи;

3) документ, що підтверджує створення громадського формування, відповідність статуту юридичної особи, на підставі якого діє громадське формування, – у разі державної реєстрації громадського формування, що є самостійним структурним підрозділом у складі іншої юридичної особи;

4) відомості про керівні органи громадського формування (ім'я, дата народження керівника, членів інших керівних органів, реєстраційний номер облікової картки платника податків (за наявності), посада, контактний номер телефону та інші засоби зв'язку), відомості про особу (осіб), яка має право представляти громадське формування для здійснення реєстраційних дій (ім'я, дата народження, контактний номер телефону та інші засоби зв'язку);

5) установчий документ юридичної особи – у разі створення юридичної особи на підставі власного установчого документа;

6) реєстр осіб (громадян), які брали участь в установчому з'їзді (конференції, зборах), – у разі державної реєстрації створення громадських об'єднань, політичної партії;

7) програма політичної партії – у разі державної реєстрації створення політичної партії;

8) список підписів громадян України за формою, встановленою Міністерством юстиції України, – у разі державної реєстрації створення політичної партії;

9) документ про сплату адміністративного збору – у випадках, передбачених статтею 36 цього Закону;

10) документ, що підтверджує реєстрацію іноземної особи у країні її місцезнаходження (витяг із торговельного, банківського, судового реєстру тощо), – у разі створення юридичної особи, засновником (засновниками) якої є іноземна юридична особа;

11) примірник оригіналу (нотаріально засвідчена копія) передавального акта – у разі створення юридичної особи в результаті перетворення або злиття;

12) примірник оригіналу (нотаріально засвідчена копія) розподільчого балансу – у разі створення юридичної особи в результаті поділу або виділу;

13) документи для державної реєстрації змін про юридичну особу, що містяться в Єдиному державному реєстрі, визначені частиною четвертою цієї статті, – у разі створення юридичної особи в результаті виділу;

14) документи для державної реєстрації припинення юридичної особи в результаті злиття та поділу – у разі створення юридичної особи в результаті злиття та поділу;

15) список учасників з'їзду, конференції, установчих або загальних зборів членів профспілки;

16) документ, що містить інформацію про розмір обов'язкових платежів та інших обов'язкових витрат, сплата яких є необхідною для започаткування діяльності товариства, у випадку, передбаченому абзацом шостим пункту 48 частини другої статті 9 цього Закону;

17) структура власності за формою та змістом, визначеними відповідно до законодавства;

18) витяг, виписка чи інший документ з торговельного, банківського, судового реєстру тощо, що підтверджує реєстрацію юридичної особи-нерезидента в країні її місцезнаходження, – у разі, якщо засновником юридичної особи є юридична особа-нерезидент;

19) копія документа, що посвідчує особу та підтверджує громадянство (підданство) особи, яка є кінцевим бенефіціарним власником юридичної особи (нотаріально засвідчена або засвідчена кваліфікованим електронним підписом особи, уповноваженої на подання документів для державної реєстрації створення юридичної особи, якщо такий документ оформлений без застосування засобів Єдиного державного демографічного реєстру, – для громадян України).

Процедура реєстрації. Документи для державної реєстрації можуть подаватися у паперовій або електронній формі. Реєстратор *протягом 24 годин* із моменту подання документів здійснює розгляд і вносить відомості до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, ФОП та громадських формувань. Після реєстрації особі присвоюється:

Ідентифікаційний код ЄДРПОУ; відомості автоматично передаються до податкових органів, Пенсійного фонду та інших держструктур.

Четвертим етапом є внесення до Єдиного державного реєстру (ЄДР).

Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (ЄДР) – єдина державна інформаційна система, що забезпечує збирання, накопичення, обробку, захист, облік та надання інформації про юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадські формування, що не мають статусу юридичної особи, відокремлені підрозділи юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави. Внесення відомостей до ЄДР є заключним елементом процесу державної реєстрації юридичної особи.

Значення внесення до ЄДР:

- ЄДР фіксує юридичний факт створення юридичної особи;
- з моменту внесення запису в реєстр юридична особа вважається такою, що офіційно існує і може здійснювати господарську діяльність;
- дані ЄДР є публічними та доступними через портал Мін'юсту.

Відомості, що вносяться до ЄДР:

- повне та скорочене найменування;
- організаційно-правова форма;
- ідентифікаційний код ЄДРПОУ;
- місцезнаходження (юридична адреса);
- дані про засновників (учасників);
- відомості про керівні органи;
- розмір статутного капіталу;
- інформація про види діяльності (КВЕД – класифікатор видів економічної діяльності);
- дата і номер запису про реєстрацію;
- стан юридичної особи (чинна, припинена тощо).

Після цього етапу юридична особа вважається повністю створеною і може здійснювати всі правомірні дії відповідно до законодавства.

4.4. Правосуб'єктність юридичної особи

Юридична особа як учасник цивільних правовідносин наділена правосуб'єктністю, що є ключовим елементом її участі в правовому житті суспільства. Правосуб'єктність охоплює цивільну правоздатність і дієздатність юридичної особи, які тісно пов'язані з її створенням, організаційною формою та функціональним призначенням. Розуміння правосуб'єктності є необхідною умовою для правильного тлумачення правового статусу юридичних осіб, меж їхньої діяльності, а також відповідальності перед третіми особами.

Цивільна правосуб'єктність юридичної особи, тобто її здатність бути суб'єктом цивільних відносин, складається з цивільної правоздатності та цивільної дієздатності цієї особи.

Цивільна правоздатність юридичної особи – це її здатність мати цивільні права й обов'язки, яка виникає з моменту створення юридичної особи і припиняється з дня внесення запису до Єдиного державного реєстру юридичних осіб про припинення її діяльності.

Розрізняють загальну (універсальну) та спеціальну правоздатність.

Загальна правоздатність передбачає можливість суб'єкта права набувати будь-які цивільні права й обов'язки, необхідні для здійснення різних видів діяльності. Натомість спеціальна правоздатність обмежується лише тими правами й обов'язками, які відповідають цілям діяльності суб'єкта та прямо визначені в його установчих документах.

Згідно зі ст. 91 ЦК України, юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, що за своєю природою можуть належати лише людині.

Цивільна правоздатність юридичної особи має такі основні ознаки:

- *виникає з моменту державної реєстрації* – юридична особа набуває цивільної правоздатності з дати її внесення до Єдиного державного реєстру;

- *є спеціальною (обмеженою)* – юридична особа може мати лише ті цивільні права й обов'язки, що відповідають цілям її діяльності, визначеним у статуті або інших установчих документах;

– *є рівною для всіх юридичних осіб* – усі юридичні особи, незалежно від форми власності чи організаційно-правової форми, мають однаковий обсяг правоздатності в межах чинного законодавства та своїх установчих документів;

– *невід’ємна від самої юридичної особи* – правоздатність існує доти, доки юридична особа не буде припинена в установленому порядку;

– *може бути обмежена лише законом або за рішенням суду* – обмеження цивільної правоздатності юридичної особи можливе виключно на підставі закону і лише в установленому ним порядку або за рішенням суду;

– *спрямована на досягнення статутних цілей* – здійснення прав та обов’язків має відповідати завданням, задекларованим в установчих документах.

Окрім майнових прав юридичної особи, тепер у ЦК України закріплені також її особисті немайнові права. Зокрема у ст. 94 ЦК України встановлено, що юридична особа має право на недоторканність її ділової репутації, на таємницю кореспонденції, на інформацію та інші особисті немайнові права, які можуть їй належати.

Водночас особисті немайнові права юридичної особи захищаються на загальних засадах відповідно до гл. 3 ЦК України.

Відповідно до п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи», фізична чи юридична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації.

Цивільна дієздатність юридичної особи – це здатність організації своїми власними діями набувати цивільні права, здійснювати їх, створювати для себе цивільні обов’язки, виконувати їх та нести відповідальність за їх невиконання.

Цивільну дієздатність юридична особа реалізує через свої органи, які діють відповідно до закону, інших правових актів і установчих документів.

Склад і перелік органів юридичної особи, компетенція кожного з них, порядок їх утворення визначаються

для різних видів юридичних осіб, регулюються ЦК України та відповідним цивільним законодавством.

Діяльність юридичної особи – це діяльність людей, що входять до цієї організації, тому що тільки люди здатні до свідомих вольових дій. Юридична особа набуває цивільні права і приймає на себе цивільні обов'язки через свої органи, що діють у межах прав, наданих їм за законом або статутом (положенням).

Орган юридичної особи – це правовий термін, що позначає частину юридичної особи, через яку здійснюється керівництво діяльністю всієї організації і представництво її в цивільних відносинах. У випадках, установлених законом, юридична особа може набувати цивільних прав та обов'язків і здійснювати їх через своїх учасників.

Відповідно до ч. 3 ст. 92 ЦК України, орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, а також яка є членом колегіального виконавчого органу юридичної особи, з моменту її вступу на посаду набуває обов'язків щодо такої юридичної особи, зокрема зобов'язана діяти виключно в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно, у межах повноважень, наданих статутом юридичної особи і законодавством, і у спосіб, який, на її добросовісне переконання, сприятиме досягненню мети діяльності юридичної особи, зокрема уникаючи конфлікту інтересів. Члени наглядової ради або ради директорів юридичної особи мають такі самі обов'язки щодо відповідної юридичної особи та повинні діяти в інтересах цієї юридичної особи та всіх її власників (акціонерів, учасників).

У відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, якщо юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження.

Ознаками **цивільної дієздатності юридичної особи** є такі:

- *настає одночасно з правоздатністю* – юридична особа набуває цивільної дієздатності з моменту її державної реєстрації, тобто одночасно з правоздатністю;

- *здійснюється через органи управління або представників* – юридична особа реалізує свої цивільні права й обов'язки

не особисто, а через уповноважених осіб (директора, правління, уповноважених представників тощо);

- *обмежена цілями діяльності* – юридична особа може діяти лише в межах, визначених її установчими документами та законом;

- *безперервна у межах існування юридичної особи* – юридична дієздатність зберігається протягом усього періоду існування юридичної особи, доки вона не буде припинена;

- *регламентується установчими документами* – обсяг і межі дієздатності юридичної особи, а також повноваження її органів, закріплені в статуті або іншому установчому документі;

- *може бути обмежена лише законом або судом* – у визначених випадках закон може передбачати обмеження цивільної дієздатності (наприклад, при ліквідації, банкрутстві тощо).

Для реалізації правосуб'єктності юридичної особи нею можуть створюватися філії та представництва (ст. 95 ЦК України).

Філією є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює всі або частину її функцій.

Представництвом є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює представництво і захист інтересів юридичної особи.

Філії та представництва **не є юридичними особами**. Вони наділяються майном юридичної особи, що їх утворила, і діють на підставі затвердженого нею положення або на іншій підставі, передбаченій законодавством іноземної держави, відповідно до якого утворено юридичну особу, відокремленими підрозділами якої є такі філії та представництва. Керівники філій та представництв призначаються юридичною особою і діють на підставі виданої нею довіреності або на іншій підставі, передбаченій законодавством іноземної держави, відповідно до якого утворено юридичну особу, відокремленими підрозділами якої є такі філії та представництва.

Філії та представництва юридичної особи, зокрема юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави, підлягають державній реєстрації у порядку,

встановленому законом. Філія та представництво юридичної особи вважаються створеними з дня їх державної реєстрації.

Законом можуть бути встановлені вимоги до утворення в Україні філії та представництва юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави. Утворення філії та представництва юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства держави, що визнана відповідно до закону державою-агресором або державою-окупантом, забороняється.

Отже, хоча філії та представництва і є відокремленими структурними підрозділами юридичної особи, вони не є самостійними суб'єктами цивільного права. Їх діяльність організаційно та юридично підпорядковується основній юридичній особі, яка їх утворила. Вони не наділені власною цивільною правосуб'єктністю, а отже, не можуть самостійно набувати цивільних прав та обов'язків, укладати договори або нести відповідальність від свого імені. Усі правовідносини, в яких беруть участь філії чи представництва, відбуваються від імені юридичної особи, до складу якої вони входять. Їх правовий статус визначається внутрішніми документами юридичної особи, зокрема положеннями про філії чи представництва, і не передбачає самостійної правової волі чи незалежної участі у цивільному обігу.

Отже, правосуб'єктність юридичної особи є комплексною юридичною категорією, яка охоплює її правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Із моменту державної реєстрації юридична особа набуває здатності бути учасником цивільних правовідносин – набувати цивільних прав, нести обов'язки та відповідальність. Особливістю правосуб'єктності юридичних осіб є її спеціальний характер: вона здійснюється в межах, визначених законом та установчими документами. Важливо розуміти, що юридична особа реалізує свої права й обов'язки через уповноважені органи або представників. Філії та представництва, хоч і є її структурними підрозділами, самостійною правосуб'єктністю не володіють. Правосуб'єктність юридичної особи забезпечує можливість її повноцінної участі в цивільному обороті та є підставою для реалізації економічної, соціальної та правової діяльності в межах чинного законодавства України.

4.5. Припинення юридичних осіб

Правове регулювання припинення юридичних осіб є важливою складовою інституту юридичних осіб у системі цивільного права України. Цей процес передбачає остаточне припинення існування суб'єкта права як учасника цивільного обороту та охоплює комплекс організаційних, правових і майнових дій. Припинення юридичної особи може здійснюватися і за її ініціативою, і за рішенням суду або органів державної влади, та супроводжується припиненням її прав й обов'язків.

Розуміння правової природи та механізмів припинення юридичних осіб є необхідним для ефективного застосування норм цивільного законодавства та забезпечення правової визначеності в господарських і соціальних процесах.

Припинення юридичної особи – це передбачений законом процес, у результаті якого юридична особа втрачає статус суб'єкта права, її правоздатність і дієздатність припиняються, а також припиняються всі її права й обов'язки, якщо інше не встановлено законом або рішенням про реорганізацію.

Державна реєстрація припинення юридичної особи в результаті реорганізації та ліквідації здійснюється в порядку, встановленому ЦК України та Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань».

З огляду на зміст ст. 104 ЦК України, можна виокремити два способи припинення юридичної особи, залежно від того, чи буде правонаступництво, чи ні: 1) шляхом передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам; 2) шляхом ліквідації.

Передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам відбувається **шляхом:**

1. **Злиття юридичних осіб.** **Злиття** – це форма реорганізації, за якої дві або більше юридичних осіб об'єднуються в одну нову юридичну особу, а всі права та обов'язки кожної з них переходять до новоствореної юридичної особи (ст.ст. 104, 107 ЦК України). У разі злиття юридичних осіб здійснюється державна реєстрація новоутвореної юридичної особи

та державна реєстрація припинення юридичних осіб, що припиняються у результаті злиття. Злиття вважається завершеним із дати державної реєстрації припинення юридичних осіб, що припиняються у результаті злиття.

2. *Приєднання юридичних осіб.* **Приєднання** – це форма реорганізації, за якої одна або кілька юридичних осіб (що припиняються) приєднуються до іншої існуючої юридичної особи, водночас права й обов'язки таких юридичних осіб переходять до юридичної особи, до якої здійснюється приєднання (ст.ст. 104, 107 ЦК України). У разі приєднання юридичних осіб здійснюється державна реєстрація припинення юридичних осіб, що припиняються у результаті приєднання, та державна реєстрація змін до відомостей, що містяться в Єдиному державному реєстрі, щодо правонаступництва юридичної особи, до якої приєднуються. Приєднання вважається завершеним із дати державної реєстрації змін до відомостей, що містяться в Єдиному державному реєстрі, щодо правонаступництва юридичної особи, до якої приєднуються.

3. *Поділ юридичної особи.* **Поділ** – це форма реорганізації, за якої юридична особа припиняється, а її майно, права й обов'язки переходять до двох або більше новостворених юридичних осіб – правонаступників (ст.ст. 104, 107 ЦК України). У разі поділу юридичних осіб здійснюється державна реєстрація новоутворених юридичних осіб та державна реєстрація припинення юридичної особи, що припиняється у результаті поділу. Поділ вважається завершеним із дати державної реєстрації припинення юридичної особи, що припиняється у результаті поділу.

4. *Перетворення юридичної особи.* **Перетворення** – це форма реорганізації, за якої юридична особа змінює свою організаційно-правову форму, водночас не припиняючи свого існування як суб'єкта права, але з переходом усіх її прав та обов'язків до нової юридичної особи (ст.ст. 104, 108 ЦК України). У разі перетворення юридичних осіб здійснюється державна реєстрація припинення юридичної особи, що припиняється у результаті перетворення, та державна реєстрація новоутвореної юридичної особи. Перетворення вважається завершеним із дати державної реєстрації новоутвореної юридичної особи.

Ці визначення закріплюють основні підходи до реорганізації юридичних осіб у законодавстві України, передбачаючи спадкоємність прав і обов'язків у разі переходу до новостворених або існуючих суб'єктів.

Водночас ЦК України, а саме ч.ч. 2, 3 ст. 104 встановлює деякі обмеження щодо реорганізації:

- юридична особа, яка не вправі розподіляти прибуток між учасниками, не може бути реорганізована, якщо серед правонаступників є юридична особа, наділена таким правом. Якщо серед правонаступників є юридична особа, яка не вправі розподіляти прибуток між учасниками, рішення про реорганізацію товариства, наділеного таким правом, приймається одностайно загальними зборами учасників, у яких взяли участь всі учасники товариства;

- юридична особа, яка не вправі розподіляти майно між учасниками, зокрема у разі ліквідації, не може бути реорганізована, якщо серед правонаступників є юридична особа, наділена таким правом. Якщо серед правонаступників є юридична особа, яка не вправі розподіляти майно між учасниками, рішення про реорганізацію товариства, наділеного таким правом, приймається одностайно загальними зборами учасників, у яких взяли участь всі учасники товариства.

Положення цих частин не застосовуються до державних установ. Юридична особа є такою, що припинилася, з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення.

ЦК України у ст. 105 встановлює певний **порядок виконання рішення про припинення юридичної особи**:

- учасники юридичної особи, суд або орган, що прийняв рішення про припинення юридичної особи, зобов'язані протягом трьох робочих днів з дати прийняття рішення письмово повідомити орган, що здійснює державну реєстрацію;

- учасники юридичної особи, суд або орган, що прийняв рішення про припинення юридичної особи, відповідно до ЦК України призначають комісію з припинення юридичної особи (комісію з реорганізації, ліквідаційну комісію), голову комісії або ліквідатора та встановлюють порядок і строк за явлення кредитором своїх вимог до юридичної особи, що припиняється. Виконання функцій комісії з припинення

юридичної особи (комісії з реорганізації, ліквідаційної комісії) може бути покладено на орган управління юридичної особи;

- до комісії з припинення юридичної особи (комісії з реорганізації, ліквідаційної комісії) або ліквідатора з моменту призначення переходять повноваження щодо управління справами юридичної особи. Голова комісії, її члени або ліквідатор юридичної особи представляють її у відносинах з третіми особами та виступають у суді від імені юридичної особи, яка припиняється;

- строк заявлення кредитором своїх вимог до юридичної особи, що припиняється, не може становити **менше двох і більше шести місяців** з дня оприлюднення повідомлення про рішення щодо припинення юридичної особи;

- кожна окрема вимога кредитора, зокрема щодо сплати податків, зборів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, страхових коштів до Пенсійного фонду України, фондів соціального страхування, розглядається, після чого приймається відповідне рішення, яке надсилається кредитору не пізніше тридцяти днів з дня отримання юридичною особою, що припиняється, відповідної вимоги кредитора.

Порядок припинення юридичної особи шляхом злиття, приєднання, поділу та перетворення визначені ст.ст. 106, 107 ЦК України.

Злиття, приєднання, поділ і перетворення юридичної особи здійснюються за рішенням його учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчими документами, а у випадках, передбачених законом, – за рішенням суду або відповідних органів державної влади.

Кредитор може вимагати від юридичної особи, що припиняється, виконання зобов'язань якої не забезпечено, припинення або дострокового виконання зобов'язання, або забезпечення виконання зобов'язання, крім випадків, передбачених законом.

Згідно з ч. 2 ст. 107 ЦК України, після закінчення строку для пред'явлення вимог кредиторами та задоволення чи відхилення цих вимог комісія з припинення юридичної особи складає передавальний акт (у разі злиття, приєднання або перетворення) або розподільчий баланс (у разі поділу),

який має містити положення про правонаступництво щодо майна, прав та обов'язків юридичної особи, що припиняється шляхом поділу, стосовно всіх її кредиторів та боржників, включаючи зобов'язання, які оспоруються сторонами.

Передавальний акт і розподільчий баланс затверджуються учасниками юридичної особи або органом, який прийняв рішення про її припинення, крім випадків, установлених законом.

Юридична особа – правонаступник, що утворилася внаслідок поділу, несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями юридичної особи, що припинилася, які згідно з розподільчим балансом перейшли до іншої юридичної особи – правонаступника. Якщо юридичних осіб – правонаступників, що утворилися внаслідок поділу, більше двох, таку субсидіарну відповідальність вони несуть солідарно.

Якщо правонаступниками юридичної особи є декілька юридичних осіб і точно визначити правонаступника щодо конкретних обов'язків юридичної особи, що припинилася, неможливо, юридичні особи – правонаступники несуть солідарну відповідальність перед кредиторами юридичної особи, що припинилася. Учасники (засновники) припиненої юридичної особи, які відповідно до закону або установчих документів відповідали за її зобов'язаннями, відповідають за зобов'язаннями правонаступників, що виникли до моменту припинення юридичної особи, у такому самому обсязі, якщо більший обсяг відповідальності учасників (засновників) за зобов'язаннями правонаступників не встановлено законом або їх установчими документами.

У ст. 109 ЦК України встановлено окремий порядок такого виду реорганізації, як виділ. **Виділом** є перехід за розподільчим балансом частини майна, прав та обов'язків юридичної особи до однієї або кількох створюваних нових юридичних осіб.

Після прийняття рішення про виділ учасники юридичної особи або орган, що прийняв рішення про виділ, складають і затверджують розподільчий баланс. Суд, що прийняв рішення про виділ, у своєму рішенні визначає учасника юридичної особи або вищий орган юридичної особи (власника), який зобов'язаний скласти і затвердити розподільчий баланс.

Юридична особа, що утворилася внаслідок виділу, несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями юридичної особи, з якої був здійснений виділ, які згідно з розподільчим балансом не перейшли до юридичної особи, що утворилася внаслідок виділу. Юридична особа, з якої був здійснений виділ, несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями, які згідно з розподільчим балансом перейшли до юридичної особи, що утворилася внаслідок виділу. Якщо юридичних осіб, що утворилися внаслідок виділу, дві або більше, субсидіарну відповідальність вони несуть спільно з юридичною особою, з якої був здійснений виділ, солідарно.

Якщо після виділу неможливо точно встановити обов'язки особи за окремим зобов'язанням, що існувало у юридичної особи до виділу, юридична особа, з якої здійснено виділ, та юридичні особи, що були створені внаслідок виділу, несуть солідарну відповідальність перед кредитором за таким зобов'язанням.

Ліквідація юридичної особи – це форма припинення юридичної особи, за якої вона припиняє свою діяльність без правонаступництва, тобто її права й обов'язки не переходять до інших осіб, якщо інше не встановлено законом.

Ліквідація юридичної особи здійснюється відповідно до ст. 110 ЦК України за:

1) рішенням її учасників, суб'єкта управління державної або комунальної власності або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчими документами, в тому числі у зв'язку із закінченням строку, на який було створено юридичну особу, досягненням мети, для якої її створено, а також в інших випадках, передбачених установчими документами;

2) рішенням суду про ліквідацію юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути, за позовом учасника юридичної особи або відповідного органу державної влади;

3) рішенням суду про ліквідацію юридичної особи в інших випадках, встановлених законом, – за позовом відповідного органу державної влади.

Відповідно до ч. 2 ст. 110-1 ЦК України, філія, представництво юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави, ліквідується:

1) за рішенням такої юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави;

2) за рішенням суду про ліквідацію філії, представництва юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави, – за позовом відповідного органу державної влади до юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави, яка утворила таку філію, представництво;

3) в інших випадках, передбачених законодавством.

Згідно з положеннями ст. 111 ЦК України, з дати внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань запису про рішення засновників (учасників) юридичної особи, суду або уповноваженого ними органу щодо ліквідації юридичної особи ліквідаційна комісія (ліквідатор) зобов'язана вжити всіх необхідних заходів щодо стягнення дебіторської заборгованості юридичної особи, що ліквідується, та письмово повідомити кожного з боржників про припинення юридичної особи в установлені ЦК України строки.

Ліквідаційна комісія (ліквідатор) заявляє вимоги та позови про стягнення заборгованості з боржників юридичної особи.

Ліквідаційна комісія (ліквідатор) зобов'язана повідомити учасників юридичної особи, суд або орган, що прийняв рішення про припинення юридичної особи, про її участь в інших юридичних особах та/або надати відомості про створені нею господарські товариства, дочірні підприємства.

Припинення юридичної особи в результаті ліквідації складається з двох етапів.

На *першому етапі* проводиться державна реєстрація рішення про припинення юридичної особи, прийнятого її учасниками або відповідним органом юридичної особи, а у випадках, передбачених законом, – відповідним державним органом.

Для цього державному реєстратору **подається:**

– примірник оригіналу (нотаріально засвідчена копія) рішення учасників юридичної особи або відповідного

органу юридичної особи, а у випадках, передбачених законом, – рішення відповідного державного органу, про припинення юридичної особи;

- примірник оригіналу (нотаріально засвідчена копія) документа, яким затверджено персональний склад комісії з припинення (комісії з реорганізації, ліквідаційної комісії) або ліквідатора, керуючого припиненням, реєстраційні номери облікових карток платників податків (або відомості про серію та номер паспорта – для фізичних осіб, які мають відмітку в паспорті про право здійснювати платежі за серією та номером паспорта), строк заявлення кредитором своїх вимог, – у разі відсутності зазначених відомостей у рішенні учасників юридичної особи або відповідного органу юридичної особи, а у випадках, передбачених законом, – у рішенні відповідного державного органу, про припинення юридичної особи (п.п. 1, 2 ч. 11 ст. 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань»).

Другим етапом є державна реєстрація припинення юридичної особи в результаті її ліквідації на підставі рішення про припинення юридичної особи, прийнятого учасниками юридичної особи або відповідного органу юридичної особи, а у випадках, передбачених законом, – рішення відповідних державних органів, або судового рішення про припинення юридичної особи, не пов'язаного з її банкрутством, після закінчення процедури припинення, але не раніше закінчення строку заявлення вимог кредитором. Для цього державному реєстратору подаються документи, визначені ч. 14 ст. 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань»:

- заява про державну реєстрацію припинення юридичної особи в результаті її ліквідації;

- довідка архівної установи про прийняття документів, що відповідно до закону підлягають довгостроковому зберіганню.

Юридична особа є такою, що припинилася, з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення (ч. 5 ст. 104 ЦК України).

Однією з підстав ліквідації юридичної особи як суб'єкта підприємницької діяльності є **банкрутство**. ЦК України не регулює питання припинення юридичної особи в разі банкрутства. Основним нормативним актом, який регулює відносини у сфері неплатоспроможності, є Кодекс України з процедур банкрутства, який установлює умови та порядок відновлення платоспроможності боржника – юридичної особи або визнання його банкрутом із метою задоволення вимог кредиторів, а також відновлення платоспроможності фізичної особи.

Припинення діяльності юридичної особи через банкрутство – це процедура, передбачена законодавством, яка застосовується, коли підприємство не спроможне погасити свої борги перед кредиторами. Це остання стадія банкрутства, яка призводить до ліквідації підприємства та розподілу його майна між кредиторами.

Відповідно до положень Кодексу України з процедур банкрутства, стосовно боржника-юридичної особи може бути застосовано процедуру **превентивної реструктуризації та судові процедури банкрутства**.

Превентивна реструктуризація – система організаційно-господарських, управлінських, інвестиційних, технічних, фінансово-економічних, правових заходів, спрямованих на недопущення або запобігання неплатоспроможності боржника, що можуть охоплювати зміну складу, умов або структури активів та зобов'язань боржника, а також будь-які необхідні операційні зміни чи комбінацію цих елементів, які здійснюються згідно з планом превентивної реструктуризації. Превентивна реструктуризація відкривається господарським судом за місцезнаходженням боржника і лише за заявою боржника.

Відповідно до ст. 6 Кодексу України з процедур банкрутства, щодо боржника – юридичної особи застосовуються такі **судові процедури**:

- розпорядження майном боржника;
- санація боржника;
- ліквідація банкрута.

Процедури санації боржника або ліквідації банкрута здійснюються з дотриманням вимог законодавства про захист економічної конкуренції.

Судові процедури застосовуються господарським судом під час провадження у справі про банкрутство. Провадження у справі про банкрутство відкривається господарським судом за результатами розгляду заяви кредитора або боржника. Справи про банкрутство розглядаються господарськими судами за місцезнаходженням боржника – юридичної особи.

Згідно з ч. 2 ст. 7 Кодексу України з процедур банкрутства, господарський суд, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство, у межах цієї справи вирішує:

- всі майнові спори, стороною в яких є боржник;
- спори з позовними вимогами до боржника та щодо його майна;
- спори про визнання недійсними результатів аукціону;
- спори про визнання недійсними будь-яких правочинів, укладених боржником;
- спори про повернення (витребування) майна боржника або відшкодування його вартості відповідно;
- спори про відшкодування шкоди та/або збитків, завданих боржнику;
- спори про стягнення заробітної плати;
- спори про поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника;
- спори щодо інших вимог до боржника, у тому числі спори про визначення та сплату (стягнення) грошових зобов'язань (податкового боргу), визначених відповідно до Податкового кодексу України.

Одночасно із відкриття провадження у справі вводиться процедура розпорядження майном боржника, за результатами застосування якої здійснюється перехід до наступної судової процедури (процедури санації, ліквідації) або закривається провадження у справі.

Із метою здійснення вищезазначених процедур господарським судом призначається **арбітражний керуючий** – фізична особа, яка не є державним службовцем, посадовою особою місцевого самоврядування, але провадить професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг та якій, відповідно до чинного законодавства України надано право на здійснення діяльності арбітражного керуючого.

Залежно від процедури, яка застосовується господарським судом до боржника – юридичної особи арбітражний керуючий призначається адміністратором превентивної реструктуризації, розпорядником майна, керуючим санацією або ліквідатором. Одна й та сама особа може здійснювати поновлення арбітражного керуючого на всіх стадіях провадження у справі про банкрутство відповідно до вимог Кодексу України з процедур банкрутства.

Провадження у справах про банкрутство боржників – казенних підприємств, державних некомерційних підприємств і бюджетних установ, а також процедура превентивної реструктуризації таких боржників не допускаються.

Провадження у справах про банкрутство окремих категорій боржників регулюється з урахуванням особливостей, передбачених Кодексом України з процедур банкрутства.

Здійснюється з урахуванням особливостей, передбачених законодавством про державну таємницю, провадження у справах про банкрутство боржників, які здійснюють діяльність, пов'язану з державною таємницею.

Провадження у справах про банкрутство за участю кредиторів-нерезидентів регулюється Кодексом України з процедур банкрутства, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Відповідно до ст. 112 ЦК України, у разі ліквідації платоспроможної юридичної особи вимоги її кредиторів **задовольняються у такій черговості:**

1) у першу чергу задовольняються вимоги щодо відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, та вимоги кредиторів, забезпечені заставою чи іншим способом;

2) у другу чергу задовольняються вимоги працівників, пов'язані з трудовими відносинами, вимоги автора про плату за використання результату його інтелектуальної, творчої діяльності;

3) у третю чергу задовольняються вимоги щодо податків, зборів (обов'язкових платежів);

4) у четверту чергу задовольняються всі інші вимоги.

Вимоги однієї черги задовольняються пропорційно сумі вимог, що належать кожному кредитору цієї черги.

У разі відмови ліквідаційної комісії у задоволенні вимог кредитора або ухилення від їх розгляду кредитор має право протягом місяця з дати, коли він дізнався або мав дізнатися про таку відмову звернутися до суду із позовом до ліквідаційної комісії. За рішенням суду вимоги кредитора можуть бути задоволені за рахунок майна, що залишилося після ліквідації юридичної особи.

Вимоги кредитора, заявлені після спливу строку, встановленого ліквідаційною комісією для їх пред'явлення, задовольняються з майна юридичної особи, яку ліквідовують, що залишилося після задоволення вимог кредиторів, заявлених своєчасно.

Вимоги кредиторів, які не визнані ліквідаційною комісією, якщо кредитор у місячний строк після одержання повідомлення про повну або часткову відмову у визнанні його вимог не звертався до суду з позовом, вимоги, у задоволенні яких за рішенням суду кредиторів відмовлено, а також вимоги, які не задоволені через відсутність майна юридичної особи, що ліквідується, вважаються погашеними.

Отже, припинення юридичних осіб є завершальним етапом їх існування як суб'єктів цивільного права та важливою частиною механізму правового регулювання господарської діяльності. Залежно від способу припинення – ліквідації або реорганізації – правові наслідки для суб'єкта і третіх осіб можуть істотно відрізнятись. Ліквідація передбачає повне припинення без правонаступництва, тоді як при реорганізації права й обов'язки переходять до нових або існуючих юридичних осіб.

Законодавство України встановлює чіткий порядок припинення, який покликаний забезпечити баланс інтересів усіх заінтересованих сторін – учасників, кредиторів, працівників, держави. Правильне та своєчасне застосування відповідних процедур є запорукою правової визначеності, захисту майнових прав і стабільності цивільного обороту.

4.6. Публічні утворення як учасники цивільних правовідносин

У системі цивільного права України поряд із фізичними та юридичними особами особливу групу суб'єктів становлять публічні утворення – держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади. Їх участь у цивільних правовідносинах ґрунтується на принципах рівності, автономії волі та майнової самостійності, що є загальними для всіх суб'єктів приватного права.

Особливістю публічних утворень є те, що вони діють у цивільних правовідносинах через спеціально уповноважені органи, не втрачаючи при цьому свого публічно-правового статусу. Водночас, вступаючи у приватноправові відносини, вони прирівнюються до інших учасників за своїм правовим становищем.

Розуміння природи та ролі публічних утворень у приватноправових відносинах є важливою умовою для формування цілісної картини цивільного правопорядку в Україні.

Публічні утворення – це юридичні особи, створені державою або місцевим самоврядуванням для виконання публічних функцій та задоволення суспільних потреб. Вони мають певні права й обов'язки, відмінні від прав та обов'язків приватних осіб, і діють в інтересах суспільства.

Публічні утворення, такі як держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави й інші суб'єкти публічного права, є важливими учасниками цивільних правовідносин. Вони мають спеціальну правоздатність, яка відповідає цілям їх створення, і можуть вступати в різноманітні цивільні правовідносини, включаючи речові, зобов'язальні та спадкові.

Держава Україна є важливим учасником цивільних правовідносин, діючи на рівних правах з іншими суб'єктами, як-от фізичні та юридичні особи. Вона може брати участь у цивільному обороті, створювати юридичні особи та бути стороною у майнових і зобов'язальних відносинах.

Відповідно до ст. 167 ЦК України, держава може створювати юридичні особи публічного права (державні підприємства, навчальні заклади тощо) у випадках та в порядку, встановлених Конституцією України та законом.

Держава може створювати юридичні особи приватного права (підприємницькі товариства тощо), брати участь в їхній діяльності на загальних підставах, якщо інше не встановлено законом.

Згідно з ст. 168 ЦК України, АРК діє у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин. АРК може створювати юридичні особи публічного права (навчальні заклади тощо) у випадках та в порядку, встановлених Конституцією України і законом.

АРК може створювати юридичні особи приватного права (підприємницькі товариства тощо), брати участь в їхній діяльності на загальних підставах, якщо інше не встановлено законом.

Територіальні громади діють у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин. Територіальні громади можуть створювати юридичні особи публічного права (комунальні підприємства, спільні комунальні підприємства, навчальні заклади тощо) у випадках та в порядку, встановлених Конституцією України та законом.

Територіальні громади можуть створювати юридичні особи приватного права (підприємницькі товариства тощо), брати участь в їхній діяльності на загальних підставах, якщо інше не встановлено законом.

На підставі зазначеного можна виокремити **специфічні ознаки публічних утворень** як учасників цивільних правовідносин, які вирізняють їх із-поміж інших суб'єктів цивільного права:

1) *публічно-правовий характер*. Публічні утворення (держава, АРК, територіальні громади) є суб'єктами публічного права, однак беруть участь у цивільних правовідносинах на рівних засадах з іншими учасниками (ст. 2 ЦК України), коли реалізують приватноправові повноваження;

2) *спеціальний обсяг цивільної правосуб'єктності*. Правоздатність і дієздатність публічних утворень виникає не на підставі волевиявлення, а закріплена законом; є обмеженою предметно (наприклад, держава не може укласти будь-які угоди, як фізична особа чи підприємство); реалізується через уповноважені органи (КМУ, органи місцевого самоврядування тощо);

3) *особливий правовий режим майна*. Майно публічних утворень має правовий режим державної або комунальної власності; не може вільно відчужуватися без відповідної процедури; підлягає публічному обліку і контролю;

4) *участь через органи або посадових осіб*. Публічні утворення реалізують свої права лише через органи державної влади або місцевого самоврядування, посадових осіб, які діють у межах наданих повноважень;

5) *особливості судового захисту*. Публічні утворення можуть бути і позивачами, і відповідачами в цивільному процесі.

Що стосується цивільної правосуб'єктності публічних утворень, таких як держава, АРК, територіальні громади, іноземні держави й інші суб'єкти публічного права, то вона визначається їхньою здатністю мати цивільні права й обов'язки, бути учасниками цивільних правовідносин.

Елементи цивільної правосуб'єктності публічних утворень є:

- *правоздатність* – здатність мати цивільні права й обов'язки, передбачені законом;

- *дієздатність* – здатність самостійно здійснювати цивільні права та виконувати обов'язки;

- *деліктоздатність* – здатність нести відповідальність за цивільні правопорушення.

Особливості цивільної правосуб'єктності публічних утворень:

- публічні утворення мають цивільну правосуб'єктність в силу закону, що визначає їх статус і повноваження;

- вони можуть виступати як самостійні суб'єкти цивільних правовідносин у сфері майнового обороту, укладати договори, володіти та розпоряджатися майном;

- їх цивільна правосуб'єктність може бути обмежена спеціальними законами, які встановлюють певні заборони або обмеження у здійсненні цивільних прав;

- держава Україна як публічне утворення має найширшу цивільну правосуб'єктність, що охоплює всі сфери цивільного обороту.

Цивільна правосуб'єктність публічних утворень є основою для їхньої участі в цивільному обороті та реалізації своїх функцій у суспільстві.

Представництво публічних утворень у цивільних правовідносинах здійснюється через їхні органи, які діють у межах своєї компетенції, визначеної законом. Ці органи можуть набувати цивільних прав та обов'язків, виступаючи від імені держави чи інших публічно-правових утворень, як юридичні особи публічного права.

Відповідно до ст. 173 ЦК України, у випадках і в порядку, встановлених законом, іншими нормативно-правовими актами, від імені держави, АРК, територіальних громад за спеціальними дорученнями можуть виступати фізичні та юридичні особи, органи державної влади, органи влади АРК та органи місцевого самоврядування.

Держава відповідає за своїми зобов'язаннями своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення. Територіальні громади відповідають за своїми зобов'язаннями своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення (ст.ст. 174, 175 ЦК України).

Майнова відповідальність публічних утворень означає їх обов'язок відшкодовувати шкоду, заподіяну їхніми діями (бездіяльністю) фізичним або юридичним особам. Це охоплює відповідальність за невиконання або неналежне виконання своїх зобов'язань, що впливають із нормативно-правових актів чи укладених договорів.

Підставою виникнення майнової відповідальності публічних утворень – коли їхні дії або бездіяльність призводять до порушення прав та інтересів інших суб'єктів, що тягне матеріальні збитки. Відповідальність може виражатися у відшкодуванні збитків, сплаті штрафів, пені, неустойки та інших форм майнового характеру. Обсяг відповідальності визначається законодавством та обставинами конкретного випадку, враховуючи ступінь вини публічного утворення та розмір заподіяної шкоди.

Приватноправовий статус публічних утворень характеризується можливістю участі у цивільних правовідносинах на рівних засадах з іншими суб'єктами, але з урахуванням публічних інтересів та обмежень, установлених законодавством. Це означає, що вони можуть укладати договори, володіти майном, виступати позивачами та відповідачами в суді,

але їхня діяльність обмежена публічними цілями та завданнями.

Отже, публічні утворення – держава, АРК і територіальні громади – є особливими суб'єктами цивільного права, які беруть участь у цивільних правовідносинах на загальних засадах рівності, свободи волевиявлення та самостійності, поряд з іншими учасниками. Їхня цивільна правосуб'єктність є похідною від публічного статусу, реалізується через уповноважені органи і має певні обмеження, зумовлені публічним інтересом. Публічні утворення можуть виступати сторонами договорів, володіти майном, створювати юридичні особи, а також нести майнову відповідальність і захищати свої права у судовому порядку. Однак їх участь у цивільному обороті супроводжується низкою специфічних рис, що зумовлює потребу в правовому регулюванні з урахуванням балансу між публічними цілями та засадами приватного права.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні ознаки, що відрізняють юридичну особу від фізичної особи. Що розуміють під майновою відокремленістю як ознакою юридичної особи?

2. У чому полягає різниця між підприємницькими та непідприємницькими товариствами?

3. Чому державна реєстрація є обов'язковим і ключовим етапом створення юридичної особи?

4. З якого моменту виникає правосуб'єктність юридичної особи і що включає в себе?

5. Які органи юридичної особи здійснюють її права та обов'язки?

6. Чим відрізняється реорганізація юридичної особи від її ліквідації?

7. Які суб'єкти відносяться до «публічних утворень» у цивільних правовідносинах? Чи можуть вони укладати договори?

8. Хто представляє інтереси держави в цивільних правовідносинах?

Рекомендована література

1. Кодекс України з процедур банкрутства від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19>
2. Про акціонерні товариства : Закон України від 27 липня 2022 року № 2465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n1985>
3. Про господарські товариства : Закон України від 19 вересня 1991 року № 1576-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12>
4. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 березня 2012 року № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
5. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 травня 2003 року № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15>
6. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб : Закон України від 09 січня 2025 року № 4196-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20>
7. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06 лютого 2018 року № 2275-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19>
8. Апаров А. М. Правосуб'єктність юридичної особи: теоретико-правові аспекти формування на етапі утворення. *Академічні візії*. 2024. Вип. 29. С. 1–8.
9. Гнатів О. Юридичні особи публічного права: підходи до розуміння. *Law. State. Technology*, 2022. Вип. 1. С. 39–45.
10. Громада як юридична особа публічного права: Україна в контексті Європейського і світового досвіду : монографія / О. М. Бориславська, А. П. Заєць, О. В. Ільницький, В. С. Куйбіда, Р. А. Майданик ; за заг. ред. А. П. Зайця. Київ : ЦППЗ. ТОВ «Франко Пак», 2024. 494 с.
11. Зелінський О. І. Правове регулювання реорганізації юридичних осіб: національний та європейський виміри. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 144–147.
12. Мозолюк-Боднар Л. М. Становлення та розвиток учень про сутність юридичної особи у правовій доктрині. *Приватне та публічне право*. 2020. № 1. С. 13–17.
13. Пальчук П. М. Деякі аспекти правового статусу корпорацій, створених суб'єктами публічних повноважень. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 160–163.

14. Парасюк В. М. Механізм застосування цивільно-правової відповідальності до юридичних осіб публічного права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 2. Т. 1. С. 99–103.
15. Парасюк В. М., Парасюк М. В. Особливості правосуб'єктності юридичної особи. *Visegrad Jurnal on Human Rights*. 2018. № 2. С. 139–145.
16. Піддубна В. Ф. Поняття юридичної особи публічного права в доктрині і законодавстві Грузії та України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. С. 272–277.
17. Піддубна В. Ф. Юридичні особи публічного права як учасники цивільних відносин. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2020. № 4. С. 29–33.
18. Правові засади створення, діяльності та припинення юридичних осіб в Україні : навч. посібник / Ю. М. Юркевич, У. Б. Андрусів, О. Б. Верба-Сидор та ін. ; за ред. Ю. М. Юркевича. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 412 с.
19. Цьомра В. Ю. Формування правосуб'єктності юридичної особи: роль засновників та державної реєстрації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2025. № 1. С. 37–44.

ГЛАВА 5

ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

5.1. *Поняття об'єкта цивільних прав. Обороздатність об'єктів цивільних прав*

5.2. *Речі. Класифікація речей*

5.3. *Майно. Майнові права*

5.4. *Гроші (грошові кошти)*

5.5. *Цінні папери*

5.6. *Особисті немайнові блага. Інформація*

5.1. Поняття об'єкта цивільних прав. Обороздатність об'єктів цивільних прав

Розділ 3 Книги першої ЦК України містить чотири глави та регулює загальні положення про об'єкти й окремі види об'єктів цивільних прав. Варто зауважити, що у кодексі немає визначення поняття об'єкта цивільних прав.

Тема об'єктів цивільних прав є важливою для цивілістики, оскільки істотне значення має те, щодо чого суб'єкти вступають у правовідносини або на що особа має право.

Об'єктами цивільних прав є все те, з приводу чого виникають цивільні правовідносини, це можуть бути і матеріальні, і нематеріальні блага, на які спрямовані цивільні права й обов'язки.

Визначають такі *ознаки об'єктів цивільних прав*: 1) їх визначеність і наявність у цивільному обороті; 2) можливість їх належності учасникам цивільних відносин; 3) можливість їх відчуження або переходу від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва.

Категорія «об'єкти цивільних прав» має важливе нормативне навантаження в законодавстві України, і отримала вона її в процесі розвитку цивільного законодавства⁹².

⁹² Сафончик О. І. Об'єкти цивільних прав: окремі проблеми рекодифікації цивільного законодавства України. *Сучасні тенденції розвитку законодавства України в контексті проведення державних реформ* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 04 берез. 2021 р.) / відп. ред. Т. А. Латковська; МОН України, Чернівець. юрид. ін-т Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.». Чернівці, 2021. С. 214–218.

У ст. 177 ЦК України визначено, що об'єктами цивільних прав є речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. Так, цей перелік основних об'єктів цивільних прав можна вважати невичерпним, оскільки в нормі вживаються терміни «інші матеріальні та нематеріальні блага» та «результати інтелектуальної діяльності».

Об'єкти цивільних прав можуть існувати у матеріальному світі та/або цифровому середовищі, що обумовлює форму об'єктів, особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них.

Варто зауважити, що в юридичній літературі неодноразово аналізується співвідношення понять «об'єкт цивільних прав» та «об'єкт цивільних правовідносин». Доцільною є думка, відповідно якої вважається, що цивільні правовідносини як суспільні відносини не можуть мати як об'єкт таку категорію, яка не є об'єктом цивільних прав. Звідси впливає тотожність зазначених понять. Однозначно, вони не повинні суперечити одне одному, бо не може бути об'єктом цивільних правовідносин певне явище, яке не є об'єктом цивільних прав, і навпаки⁹³.

Окрім того, з приводу конкретних об'єктів виникають цивільні правовідносини, складовою структури яких вони являються. Здатність матеріальних і нематеріальних благ завдяки їхнім природним, господарським та іншим властивостям задовольняти потреби людей є мотивом для формування правовідносин. Саме в тому аспекті, в якому вони є корисними стосовно конкретних потреб, матеріальні предмети і нематеріальні явища визначаються як блага, що, своєю чергою, уможливліє їх існування в якості об'єктів цивільних прав.

Розгляд питання про будь-який об'єкт цивільних прав пов'язаний із визначенням його ознак, правового значення і, як наслідок, виявлення його правового режиму.

⁹³ Шемет У. Р., Косяченко К. Е. Об'єкти цивільних прав: особливості та парадокси їх визначення. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/6_2019/13.pdf

Правовий режим – це система юридичних правил, сукупність позитивно-правових приписів, які містяться в імперативних і диспозитивних нормах, які в цьому разі обумовлюють положення певного блага як об'єкта цивільних прав.

Отже, кожний об'єкт цивільних прав характеризується спеціальним правовим режимом, який виявляє статичну та динаміку його існування. З оглядом на те, що в процесі участі в цивільному обороті статус речей може мінятися (наприклад, змінюється власник речі або форма власності, в якій вона знаходиться), участь суб'єктів у цивільних правовідносинах значною мірою обумовлена можливістю використовувати і змінювати правовий режим тих або інших об'єктів (окрім можливості використовувати їхні певні властивості з метою задоволення потреб).

Із урахуванням зазначеного, можна стверджувати, що здійснення прав та обов'язків суб'єктів цивільних правовідносин, реалізація ними своїх законних прав та інтересів безпосередньо пов'язано з об'єктами цивільних прав.

Перед детальним розглядом більшості з визначених цивільним законом об'єктів цивільних прав варто дослідити оборотоздатність об'єктів цивільних прав.

Згідно з даними ст. 178 ЦК України, об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи.

У доктрині цивільного права під цивільним оборотом пропонується розуміти правомірне відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої. Відчуження та перехід указують на динаміку об'єктів цивільного права, а правомірність – на її юридичне оформлення⁹⁴.

Види об'єктів цивільних прав, перебування яких у цивільному обороті не допускається (об'єкти, вилучені з цивільного обороту), або перебування яких у цивільному обороті допускається за спеціальним дозволом (об'єкти, обмежено

⁹⁴ Скрипник В. Оборотоздатність об'єктів цивільних прав. *Публічне право*. 2018. № 4 (32). С. 191.

оборотоздатні), а також види об'єктів цивільних прав, що можуть належати лише певним учасникам обороту, встановлюються законом.

Особливості оборотоздатності об'єктів незавершеного будівництва, майбутніх об'єктів нерухомості встановлюються законом.

Для кращого розуміння варто навести межі кожного з них:

- об'єкти, що вільно перебувають у цивільному обороті, можуть вільно переходити від однієї особи до іншої. Такими є всі об'єкти цивільних прав (речі, гроші, цінні папери, майнові права, результати інтелектуальної діяльності тощо), за винятком тих, які законом прямо вилучені з обороту або обмежені в ньому. Це означає, що більшість об'єктів можуть вільно відчужуватися, переходити від однієї особи до іншої, як що немає законодавчих обмежень;

- об'єкти, обмежені у цивільному обороті, можуть належати лише певним учасникам обороту, або за спеціальним дозволом. Наприклад – мисливська зброя, деякі ліки;

- об'єкти, вилучені з цивільного обороту, взагалі не можуть переходити від однієї особи до іншої. Наприклад – деякі види ядерної зброї, токсичні речовини, а також об'єкти, що становлять суспільну небезпеку.

5.2. Речі. Класифікація речей

Відповідно до вимог ст. 179 ЦК України, **реччю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки.**

Так, річ визначається як тілесна субстанція. Окрім того, річ є предметом матеріального світу – є тим, що існує об'єктивно, може мати і природне походження, і створюватися внаслідок діяльності людини. Це може бути енергія та інші енергетичні ресурси. ЦК України у ст. 177 визначає, що речима є також гроші та цінні папери⁹⁵.

⁹⁵ Цивільне право (частина загальна). Курс лекцій : навч. посіб. / за ред. І. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 103.

Варто зауважити, що річ має бути конкретно та матеріально відокремленою, у розумінні ст. 179 ЦК України.

Речі є одним із найбільш поширених у цивільному обороті видів об'єктів цивільних прав. Закріплення чинним законодавством України вичерпного переліку речей є неможливим і недоцільним.

Окремо законодавцем у ст. 179-1 ЦК України визначено, що **цифровою річчю** *є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність*.

Цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага, щодо яких застосовуються положення частини першої ст. 179-1 ЦК України.

Особливості правового режиму цифрових речей визначаються законом.

До цифрових речей застосовуються положення ЦК України про речі, якщо інше не встановлено ЦК України, законом або не впливає із сутності цифрової речі.

Зауважмо, що Законом України «Про цифровий контент та цифрові послуги» від 10.08.2023, який регулює відносини між виконавцем і споживачем щодо надання цифрового контенту та/або цифрової послуги, визначено поняття цифрового контенту як даних, які створюються та надаються в цифровій формі, та передбачено їх невичерпний перелік (комп'ютерні програми, застосунки, відеофайли, аудіофайли, музичні файли, цифрові ігри та електронні книги)⁹⁶.

Доповнення цивільного закону нормою про цифрові речі обумовлена розвитком технологій та змінами у повсякденному житті людей, оскільки цифрове середовище стає важливою та невід'ємною частиною сучасності.

Велика кількість і різноманітність речей зумовлює необхідність їх класифікації. Класифікація допомагає визначати, які речі можуть бути об'єктами певних правовідносин, а які – ні.

У ст. 181 ЦК України визначено, що речі є **рухомими та нерухомими**. Вказана класифікація проведена *за порядком переміщення речей у просторі*.

⁹⁶ Про цифровий контент та цифрові послуги : Закон України від 10.08.2023 № 3321-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text>

До нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення.

Режим нерухомої речі може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права які підлягають державній реєстрації.

Рухомими речами є речі, які можна вільно переміщувати у просторі.

Залежно від здатності речей зберігати при подрібненні свою суть вони поділяються на **подільні й неподільні** (ст. 183 ЦК України):

- **подільні** (речі, які можна поділити без втрати їх цільового призначення). Тобто, подільна річ – це така річ, частини якої відповідають тому ж призначенню, що і сама річ загалом до її поділу. Наприклад, поділ на частини яблука не змінює його споживчого призначення, оскільки кожна частина може бути використана так само, як і яблуко загалом;

- **неподільні** (речі, які не можна поділити без втрати їх цільового призначення). Тобто, неподільними вважаються речі, які внаслідок їх поділу втрачають своє колишнє призначення, або втрачають свою цінність. Так, неподільною річчю можна вважати письмовий стіл, стілець тощо.

Неподільними слід також uważати складні речі, що становлять комплекс нібито самостійних предметів, але пов'язаних загальним господарським або іншим призначенням (меблевий гарнітур, кавовий сервіз тощо). До складних речей належать і всі парні речі: взуття, рукавички, лижі тощо. Характеристика складних речей міститься в ст. 188 ЦК України, яка встановлює, що складною річ вважається тоді, коли кілька речей утворюють єдине ціле, що дає змогу використувати його за призначенням.

Для складної речі характерні такі ознаки: вона є сукупністю речей (бібліотека тощо); частини, з яких складається складна річ, фізично не пов'язані між собою; сукупність речей утворює єдине ціле, яке використовується за загальним призначенням; кожна з частин, яка є елементом складної речі, може використовуватися самостійно за тим самим призначенням, що й у складі сукупності.

Залежно від можливості індивідуалізації речей вони поділяються на **визначені індивідуальними і родовими ознаками** (ст. 184 ЦК України):

Річ є визначеною індивідуальними ознаками, якщо вона має тільки їй властиві ознаки, що вирізняють її з-поміж інших однорідних речей, індивідуалізуючи її. Такі речі є незамінними (конкретний будинок, розташований за певною адресою). Річ є визначеною родовими ознаками, якщо вона має ознаки, властиві всім речам того ж роду, та вимірюється кількістю, вагою, мірою. Річ, що має лише родові ознаки, є замінною (наприклад, певна кількість борошна, зерна тощо).

Залежно від характеру використання споживчих якостей речей їх можна розділити на такі, **що споживаються**, і такі, **що не споживаються** (у ст. 185 ЦК України вони іменуються «споживні» та «неспоживні»):

- споживні (внаслідок одноразового використання знищуються або припиняють існувати у первісному вигляді);
- неспоживні (призначені для неодноразового використання, які зберігають свій первісний вигляд протягом тривалого часу).

За призначенням:

- прості (які складають єдине ціле та не поділяються на частини);

– складні (які складаються з кількох частин): головні речі (які обслуговуються іншими речами) і належності (призначені для обслуговування інших (головних) речей і пов'язані з ними спільним призначенням) (ст. 186 ЦК України); складні (якщо кілька речей утворюють єдине ціле, що дає змогу використовувати його за призначенням, вони вважаються однією річчю (ст. 188 ЦК України). Правочин учинений щодо складної речі, поширюється на всі її складові, якщо інше не встановлено договором.

Складні речі та складові речі. Складною вважається річ, утворена з кількох речей, котрі формують єдине ціле, що дає змогу використовувати його за призначенням. Складовою речі є все те, що не може бути відокремлене від неї без її пошкодження чи істотного знецінення, пов'язане з річчю конструктивно (наприклад, будинок із вбудованим кондиціонером). Правове значення такого поділу полягає

у визначенні правового режиму складових речі. Так, при переході права на річ її складові не підлягають відокремленню. Правочин, учинений щодо складної речі, поширюється на всі її складові, якщо інше не встановлене договором.

Речі головні та приналежності. Річ, призначена для обслуговування іншої (головної) речі та пов'язана з нею спільним призначенням, є її приналежністю. Наприклад, фотоапарат і футляр до нього, шафа та шухляди до неї тощо. Правове значення такого поділу полягає у визначенні правового режиму приналежності, згідно з яким приналежність слідує за головною річчю, якщо інше не встановлене договором або законом.

Продукція, плоди та доходи. Продукцією, плодами та доходами є все те, що виробляється, добувається, одержується з речі або приноситься річчю (наприклад, доходи від виробництва, урожай від насаджень, проценти від банківських вкладів тощо). Продукція, плоди та доходи належать власникові речі, якщо інше не встановлене договором або законом.

Окрему увагу варто приділити, регулюванню правового режиму такого об'єкта речових прав, як **тварини** (ст. 180 ЦК України). Згідно зі ст. 180 ЦК України, тварини визнаються особливим об'єктом цивільних прав. Тварини можуть бути дикими та домашніми. Дикими є тварини, які живуть у природі у вільному стані. Дикі тварини можуть бути вилучені із вільного природного стану і використовуватись у зоопарках, дельфінаріях, океанаріях для наукового вивчення особливостей їхньої поведінки та задоволення пізнавальних потреб широкої громадськості. Дикі тварини, які утримуються в домашніх умовах, вважаються одомашненими. Утримання в домашніх умовах диких хижих тварин, які вилучені з дикої природи і належать фізичним особам на праві власності, на практиці визнається діяльністю, пов'язаною з підвищеною небезпекою для оточуючих. У випадку спричинення шкоди майну або здоров'ю оточуючих одомашненими дикими тваринами майнову відповідальність несе їх власник або інша особа за правилами, встановленими для володільця джерела підвищеної небезпеки. Для збереження популяцій рідкісних і зникаючих видів тварин в Україні створюються заповідники та заказники.

На тварин поширюється правовий режим речей, окрім випадків, установлених законом (ч. 1 ст. 180 ЦК України). Тварини можуть бути предметом відповідних цивільних правочинів.

Відповідно до ч. 2 ст. 180 ЦК України, правила поведження з тваринами визначаються законом. Такий підхід обумовлюється необхідністю забезпечення правового захисту тварин від негуманного, жорстокого поводження з ними. Положення законодавства деяких країн у таких випадках установлюють можливість примусового припинення права власності на тварину. Правила щодо визначення долі затриманих бездоглядних домашніх тварин і порядок набуття права власності на них встановлено ст.ст. 340–342 ЦК України.

5.3. Майно. Майнові права

У ст. 190 ЦК України визначено, що **майном** як *особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки*.

Майнові права є неспоживною річчю. Майнові права визнаються речовими правами.

Так, майно охоплює одразу три можливі об'єкти – окрема річ, сукупність речей, а також майнові права й обов'язки.

Тобто, терміни **«майно»** та **«річ»** можуть вживатися як тотожні, а може під майном розумітися не лише окрема річ, а всі речі, що належать особі, а також майнові права та майнові обов'язки, суб'єктом яких вона є. Так, якщо в нормі права вказується на те, що особа відповідає всім своїм майном, то це означає можливість звернення стягнення не на одну річ, а на все те, що належить особі. Так само при спадкуванні, коли йдеться, що спадщиною є всі права й обов'язки, які належали спадкодавцеві (ст. 1218 ЦК України). Це означає, що все його майно переходить до спадкоємців, які його успадкували.

Визначення майнових прав ЦК України не містить. Із ч. 1 ст. 190 ЦК України випливає, що **майнові права** є елементом майна, а в ч. 2 ст. 190 ЦК України зазначається, що вони є неспоживною річчю та речовими правами. Такий законодавчий прийом є юридичною фікцією, оскільки право не може бути річчю, яка визначена як тілесна субстанція (ст. 179 ЦК України).

Однак для цивільного обороту майнове право прирівнюється до речі – його можна так само продавати, як річ тощо.

Зазвичай майновим правом вважають право вимоги (особа вимагає сплати боргу іншою особою). Як таке, це право можна відчужувати. Так, особа, яка має право вимоги, продає це право іншій особі, яка замість неї вимагатиме від боржника сплати боргу (ст. 512 ЦК України) – на цьому принципі побудована, зокрема, діяльність колекторів.

Право власності є речовим і майновим, однак його об'єктом визначається річ, хоча останнім часом дедалі більше допускається можливість набуття майнового права особою на праві власності. Права на чужі речі (володіння, сервітути, емфітевзис, суперфіцій – глави 30–34 ЦК України) також є речовими майновими правами. Одні з них оборотоздатні (можуть відчужуватися) – емфітевзис і суперфіцій, інші – ні (володіння, сервітути).

Поняття «майно» використовують також для визначення окремих майнових прав і обов'язків особи або їх сукупності. У такому значенні цей термін застосовують у нормах, що визначають частку не тільки майнових прав, а й обов'язків юридичних і фізичних осіб (наприклад, у нормах щодо наслідків реорганізації юридичних осіб і спадкоємства, коли до правонаступників переходять не тільки права, а й обов'язки).

Підприємство як єдиний майновий комплекс (ст. 191 ЦК України). Підприємством вважається єдиний майновий комплекс, що використовується для здійснення підприємницької діяльності (ч. 1 ст. 191 ЦК України). Відповідно до ч. 2 ст. 191 ЦК України, до складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також права на позначення, що індивідуалізують підприємство, його продукцію, роботи та послуги (фірмові найменування, знаки для товарів і послуг) та інші важливі права, якщо інше не передбачене законом або договором. Незалежно від того, чи є у складі підприємства традиційне нерухоме майно (земельні ділянки, будівлі, споруди, тощо), як єдиний майновий комплекс воно визнається нерухомістю (ч. 3 ст. 191 ЦК України).

Поширення режиму нерухомості на підприємство як єдиний майновий комплекс обумовлене його значущістю в цивільному обороті, значною вартістю та необхідністю державної реєстрації правочинів щодо нього. Визнання підприємства як єдиного майнового комплексу нерухомим майном не означає, що режим нерухомості поширюється і на рухоме за своїми властивостями майно, а також на зобов'язальні, особисті немайнові та виключні права, які можуть входити до його складу. Режим нерухомості поширюється тільки на підприємство загалом як цілісний майновий комплекс, а не на окремі види майна, яке входить до його складу. З моменту відчуження рухомих речей у результаті здійснення підприємством господарської діяльності чи з інших визначених законодавством підстав, на них не поширюється режим підприємства як єдиного майнового комплексу.

На нерухоме майно, яке входить до складу підприємства як єдиного майнового комплексу, поширюється загальний правовий режим, установлений законодавством для нерухомості. Підприємство як єдиний майновий комплекс (тобто сукупність майна, майнових і немайнових прав) є особливим об'єктом цивільних прав. Його особливості полягають у такому. Як єдиний майновий комплекс підприємство містить у своєму складі певну сукупність об'єктів цивільного права. Кількість і склад цих об'єктів визначаються статутними цілями діяльності комерційної юридичної особи, відокремлене майно якої він складає⁹⁷.

Підприємство як єдиний майновий комплекс має складну динамічну майнову структуру, яка постійно змінюється в результаті здійснення підприємницької діяльності за вартістю, а також у якісних і кількісних показниках. Майно, яке входить до складу підприємства як єдиного майнового комплексу, пов'язане єдиним господарським призначенням, яке визначається напрямом його підприємницької діяльності, визначеним засновницькими документами.

⁹⁷ Цивільний кодекс України. Станом на 01 січня 2023 р.: наук.-практ. коментар / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Є. О. Харитонова, канд. юрид. наук, доц. О. М. Калітенко. Київ : Норма права, 2023. 1424 с.

Підприємство як єдиний майновий комплекс загалом визнається матеріальним об'єктом цивільних прав, до складу якого відповідно до закону (ч. 2 ст. 191 ЦК України) можуть входити нематеріальні за своєю правовою природою блага – особисті немайнові та виключні права. Підприємство загалом або його частина можуть бути об'єктом купівлі-продажу, застави, оренди й інших правочинів, пов'язаних із установленням, зміною та припиненням речових прав.

5.4. Гроші (грошові кошти)

Відповідно до вимог ст. 192 ЦК України, законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України – гривня.

Іноземна валюта може використовуватися в Україні у випадках і порядку, що встановлені законом.

Грошима (грошовими коштами) визнаються нормативно визначені та виражені в емітованих в обіг паперових і металевих знаках або у безготівковій формі умовні вартісні одиниці (гривні, копійки або відповідні одиниці іноземної валюти, наприклад, долари і центи), які мають забезпечений на законодавчому рівні примусовий курс, що полягає в обов'язковості їх приймання за визначеною номінальною вартістю, визначають міру вартості речей, робіт, послуг, інших матеріальних і нематеріальних благ, а також втрат (майнової та немайнової шкоди, збитків тощо), визнаються у цивільному обороті законним платіжним та кредитним засобом і забезпечують здійснення всіх видів платежів та розрахунків, виконуючи функції загального еквівалента, обігу і нагромадження.

У цивільному обороті гроші оцінюються не кількістю грошових знаків (банкнот і монет), а загальною сумою виражених у них грошових одиниць. В юридичній літературі відзначають, що вказана ознака грошей дає підстави визнавати їх подібними до родових і подільних речей, однак не означає їх повного ототожнення.

Паперові гроші можуть бути індивідуально визначені шляхом переліку їх серій і номерів у банківських документах

або у відповідних протоколах при проведенні оперативно-розшукових заходів та інших слідчих дій. Гроші як об'єкти цивільних прав є заміінними. З огляду на це, боржник у разі посилення ним на те, що гроші, які він одержав від кредитора, загинули (вкрадені, загублені, фізично знищені тощо), не може бути звільнений від обов'язку їх повернення. Гроші можуть у певних випадках бути у цивільно-правових право-чинах товаром (наприклад – колекціонування).

Нині законом, що визначає правові засади здійснення валютних операцій, валютного регулювання та валютного нагляду, права й обов'язки суб'єктів валютних операцій і уповноважених установ та встановлює відповідальність за порушення ними валютного законодавства є Закон України «Про валюту і валютні операції». У цьому законі містяться такі визначення, що мають значення для нормативного розуміння валютних цінностей:

1) **валютні цінності** – національна валюта (гривня), іноземна валюта і банківські метали;

2) **іноземна валюта:**

– грошові знаки грошових одиниць іноземних держав у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави або групи іноземних держав, а також вилучені або такі, що вилучаються з обігу, але підлягають обміну на грошові знаки, що перебувають в обігу;

– кошти на рахунках у банках та інших фінансових установах, виражені у грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях (зокрема у спеціальних правах запозичення), що належать до виплати в іноземній валюті;

– електронні гроші, номіновані у грошових одиницях іноземних держав та (або) банківських металах;

3) **національна валюта (гривня):**

– грошові знаки грошової одиниці України – гривні у вигляді банкнот, монет, у тому числі обігових, пам'ятних та ювілейних монет, і в інших формах, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України, а також вилучені або такі, що вилучаються з обігу, але підлягають обміну на грошові знаки, що перебувають в обігу;

– кошти на рахунках у банках та інших фінансових установах, виражені у гривні; в) електронні гроші, номіновані у гривні;

4) валютна операція – операція, що має хоча б одну з таких ознак:

– операція, пов’язана з переходом права власності на валютні цінності та (або) права вимоги і пов’язаних з цим зобов’язань, предметом яких є валютні цінності, між резидентами, нерезидентами, а також резидентами і нерезидентами, крім операцій, що здійснюються між резидентами, якщо такими валютними цінностями є національна валюта;

– торгівля валютними цінностями;

– транскордонний переказ валютних цінностей і транскордонне переміщення валютних цінностей;

5) торгівля валютними цінностями – операції з купівлі, продажу або обміну валютних цінностей, що здійснюються і у готівковій формі (для банківських металів – із фізичною поставкою), і у безготівковій формі (для банківських металів – без фізичної поставки);

6) транскордонне переміщення валютних цінностей – ввезення, пересилання на митну територію України, вивезення, пересилання з митної території України або транзит через митну територію України банківських металів, готівкової валюти;

7) транскордонний переказ валютних цінностей – рух певної суми коштів в Україну або за її межі з метою зарахування цих коштів на рахунок отримувача або видачі йому в готівковій формі⁹⁸.

Гроші є особливою категорією об’єктів цивільного права, бо є загальним еквівалентом і тому їм характерна низка різноманітних особливостей, що зумовлено їх функціями, способами забезпечення та сферою правового регулювання. Тому вони заслуговують особливого розгляду. Гроші є багатоаспектною, міжгалузевою та історично мінливою категорією, що розвивається, і на кожному новому етапі набуває нового змісту, який дедалі ускладнюється зі зміною суспільно-економічних відносин. Особливість грошей у цивільному

⁹⁸ Про валюту і валютні операції: Закон України від 21.06.2018 № 2473-VIII.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19>

обороті виявляється у тому, що вони виконують призначення загального еквівалента та міри вартості та можуть замінити собою будь-який інший об'єкт цивільних прав, котрий має оплатний характер. Завдяки цьому гроші виступають в якості ціни у договірних і недоговірних зобов'язаннях, водночас розширюючи коло зобов'язальних відносин, і забезпечують динаміку матеріальних благ, тобто перехід їх від одних суб'єктів до інших.

Гроші (грошові кошти) – це виражена у формі банкнот, монет або записів на рахунках грошова одиниця, яка визначена законним засобом платежу, є універсальним еквівалентом і мірою вартості всіх інших об'єктів цивільних прав, що мають оплатний характер.

Гроші виконують низку різноманітних, проте пов'язаних між собою, функцій: 1) міра вартості; 2) засіб обігу; 3) засіб накопичення; 4) засіб платежу; 5) функція світових грошей.

Основною функцією грошей для цивільного права є їх здатність бути законним платіжним засобом, тобто універсальним засобом виконання майнових зобов'язань. Це є їхньою специфічною ознакою, яка різнить їх від інших благ визнаних об'єктами цивільних прав.

Бурхливий розвиток інформаційних технологій сприяв насамперед збільшенню обсягів електронної комерції, в якій широко використовувалися **електронні гроші**. Україна на шляху інтеграції до міжнародного співтовариства не може залишатись осторонь процесів, що відбуваються, зокрема у сфері інформаційних технологій. Надактуальним є питання правового регулювання електронних грошей у нашій державі. У Законі України «Про платіжні послуги» від 30.06.2021 № 1591-IX під «електронними грошима» розуміються одиниці вартості, що зберігаються в електронному вигляді, випущені емітентом електронних грошей для виконання платіжних операцій (зокрема з використанням наперед оплачених платіжних карток багатоцільового використання), які приймаються як засіб платежу іншими особами, ніж їх емітент, та є грошовим зобов'язанням такого емітента електронних грошей⁹⁹.

⁹⁹ Про платіжні послуги : Закон України від 30.06.2021 № 1591-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text>

Застосування електронних грошей в Україні з кожним днем набуває дедалі більшої ваги. Найважливішими питаннями, пов'язаними з перспективою розвитку електронних грошей в Україні, є питання їх правового визначення та законодавчого регулювання. Доопрацювання потребують положення, пов'язані з мінімізацією ризиків користування електронними грошима та контролю за їх випуском і легальністю.

5.5. Цінні папери

До об'єктів цивільного права відносяться цінні папери. Вони є специфічним об'єктом цивільного права.

До них неможливо застосувати загальне визначення поняття об'єктів цивільних правовідносин, їх не можна безпосередньо визначити як блага, заради яких суб'єкти вступають у правовідносини.

Заради цінних паперів як паперів не вступають у правовідносини, їх призначення – засвідчувати права їх законних держателів на цінності, що в них зазначені, забезпечувати одержання саме цих цінностей.

Можна виокремити такі **основні ознаки цінних паперів**:

- будь-який цінний папір повинен відповідати вимогам щодо форми, яка визначається законом. За загальним правилом, цінні папери є документами, що складаються на спеціальних бланках із певним ступенем захисту;

- цінні папери, за загальним правилом, можуть вільно передаватись однією особою іншій.

При передачі цінного паперу до нового держателя останньому переходять і всі зазначені у папері права;

- у кожному цінному папері повинна бути точно визначена юридична можливість здійснити ту дію, на яку має право законний утримувач паперу. Це може бути право на отримання визначеної суми грошей, прибутку у виді дивідендів чи процентів, певного майна, а також право брати участь в управлінні акціонерним товариством. Водночас види прав, що можуть бути закріплені у цінному папері, визначаються законом чи у встановленому емітентом порядку;

- не може мати місця часткова передача прав, зазначених у цінному папері. У випадках, коли цінний папір

підтверджує наявність не тільки майнових, а й інших прав, передача паперу означає передачу всіх прав, посвідчених ним;

– характерною ознакою цінних паперів є те, що здійснення втілених у них прав можливе зазвичай лише при пред'явленні цінних паперів.

Однак слід зазначити, що вказане правило застосовується не до всіх цінних паперів. Зокрема воно не застосовується до цінних паперів, що випущені у бездокументарній формі, тобто до таких цінних паперів, що є у формі записів на рахунках у системі, електронного обігу цінних паперів.

Характеризуючи цінні папери як об'єкти цивільних правовідносин, слід підкреслити, що у цивільному праві України вони належать до рухомих і неподільних речей, можуть бути індивідуально-визначеними і визначатися родовими ознаками.

Відповідно до вимог ст. 8 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», цінний папір є самостійним об'єктом цивільних прав, визначеним ст. 194 ЦК України¹⁰⁰.

Згідно з ч. 1 ст. 194 ЦК України, **цінний папір** як об'єкт цивільних прав, форма існування якого встановлюється законом, посвідчує грошове або інше майнове право, визначає взаємовідносини емітента цінного папера (особи, яка видала цінний папір) і особи, яка має права на цінний папір, передбачає виконання зобов'язань за таким цінним папером, а також можливість передачі іншим особам прав на цінний папір та прав за цінним папером або обмеження такої можливості у випадках та порядку, передбачених законом.

За змістом цінні папери поділяються на **товарні та грошові**.

Товарні цінні папери посвідчують право їх держателів на цінності, виражені у реальних речах (товарі). Товарні цінні папери ще називають товаророзпорядчими документами, оскільки при передачі такого паперу іншій особі володілець цього паперу розпоряджається зазначеним у папері майном.

¹⁰⁰ Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23.02.2006 № 3480-IV (в редакції Закону від 19.06.2020 № 738-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#n1973>

До товарних цінних паперів належать: коносамент, накладна, деякі приватизаційні папери тощо.

Грошові цінні папери надають право на отримання певних грошових сум або майнових прав, пов'язаних із грошовими вимогами чи часткою в компанії. До грошових цінних паперів належать: акції, облігації, векселі тощо.

Класифікацію цінних паперів за різноманітними критеріями здійснено в Законі України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки»¹⁰¹.

Відтак цінні папери *за порядком їх розміщення або видачі* поділяються на **емісійні або неемісійні**.

Емісійні цінні папери – це цінні папери, що посвідчують однакові права їх власників у межах одного випуску цінних паперів стосовно особи, яка бере на себе відповідні зобов'язання (емітента).

До емісійних цінних паперів належать:

- 1) акції;
- 2) акції корпоративних інвестиційних фондів;
- 3) корпоративні облігації;
- 4) облігації місцевих позик;
- 5) державні облігації України;
- 6) облігації міжнародних фінансових організацій;
- 7) депозитні сертифікати банків;
- 8) іпотечні облігації;
- 9) сертифікати фондів операцій із нерухомістю;
- 10) інвестиційні сертифікати;
- 11) казначейські зобов'язання України;
- 12) державні деривативи;
- 13) опціонні сертифікати;
- 14) фондові варанти;
- 15) кредитні ноти;
- 16) депозитарні розписки.

Цінні папери існують в електронній (електронні цінні папери) та паперовій (паперові цінні папери) формах.

¹⁰¹ Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23.02.2006 № 3480-IV (в редакції Закону від 19.06.2020 № 738-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#n1973>

Електронний цінний папір відображається у виді облікового запису на рахунок в цінних паперах у системі депозитарного обліку цінних паперів.

Паперовий цінний папір оформлюється на матеріальному носії як документ, що містить найменування виду цінного папера, а також визначені законодавством реквізити.

Цінні папери за *формою випуску (видачі)* можуть бути **на пред'явника, іменні або ордерні**.

Права на цінний папір і права за цінним папером, що існує в паперовій формі, належать:

1) пред'явникові цінного папера (цінний папір на пред'явника);

2) особі, зазначеній у цінному папері (іменний цінний папір);

3) особі, зазначеній у цінному папері, яка може сама реалізувати такі права або призначити своїм наказом іншу уповноважену особу (ордерний цінний папір). Водночас такий наказ (індосамент) може бути повним (із зазначенням імені особи, якій передаються права за таким ордерним цінним папером) або бланковим (без зазначення імені особи, якій передаються права за таким ордерним цінним папером).

Права на цінний папір і права за цінним папером, що існує в електронній формі, належать власникові рахунка в цінних паперах, відкритого в депозитарній установі, або іншій особі у встановлених законодавством випадках.

Емітент цінних паперів на пред'явника не має права на отримання із системи депозитарного обліку цінних паперів інформації про власників таких цінних паперів у будь-якій формі, крім випадків, передбачених Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

Емітент іменних цінних паперів має право на отримання із системи депозитарного обліку цінних паперів інформації про власників таких цінних паперів у формі реєстру власників іменних цінних паперів.

Ордерні цінні папери можуть існувати виключно в паперовій формі, крім випадків, установлених законом.

Емісійні цінні папери можуть бути за формою випуску виключно іменними або на пред'явника.

Іменні емісійні цінні папери існують виключно в електронній формі.

Емісійні цінні папери на пред'явника можуть існувати в паперовій та електронній формах. Емісійні цінні папери на пред'явника, що існують у паперовій формі, можуть бути знерухомлені – переведені в електронну форму існування шляхом депонування таких цінних паперів на рахунках у цінних паперах у Центральному депозитарії цінних паперів або Національному банку України відповідно до компетенції, встановленої Законом України «Про депозитарну систему України» в установленому Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку порядку. Емісійні цінні папери на пред'явника, що існують в електронній формі, не можуть бути переведені в паперову форму.

Неемісійні цінні папери можуть існувати в паперовій або електронній формі.

Цінні папери *за ступенем оборотоздатності* можуть бути **необмеженими** в обороті (перебувати у вільному обігу), **обмежено оборотоздатними** (обіг яких обмежений) або **частково обмежено оборотоздатними** (обіг яких частково обмежений).

В Україні у цивільному обороті можуть перебувати такі групи цінних паперів:

1) *пайові цінні папери* – цінні папери, що посвідчують участь власника таких цінних паперів (інвестора) у статутному капіталі та/або активах емітента (зокрема активах, що є в управлінні емітента) та надають їх власнику (інвестору) право на отримання частини прибутку (доходу), зокрема у виді дивідендів, та інші права, встановлені законодавством, а також проспектом або рішенням про емісію, а для цінних паперів інститутів спільного інвестування – проспектом (рішенням про емісію) інституту спільного інвестування. *До пайових цінних паперів належать:*

- а) акції;
- б) інвестиційні сертифікати;
- в) сертифікати фонду операцій з нерухомістю;
- г) акції корпоративних інвестиційних фондів;

2) *боргові цінні папери* – цінні папери, що посвідчують відносини позики і передбачають обов'язок емітента або особи, яка видала неемісійний цінний папір, сплатити у визначений строк кошти, передати товари або надати послуги,

а також інші права власника й обов'язки емітента і осіб, які надають забезпечення за облігаціями. До боргових цінних паперів належать:

- а) корпоративні облігації;
- б) державні облігації України;
- в) облігації місцевих позик;
- г) казначейські зобов'язання України;
- г) ощадні сертифікати банків;
- д) депозитні сертифікати банків;
- е) векселі;
- є) облігації міжнародних фінансових організацій;
- ж) фінансові аграрні ноти;

3) *іпотечні цінні папери* – цінні папери, випуск яких забезпечено іпотечним покриттям та які посвідчують право власників на отримання від емітента належних їм коштів. До іпотечних цінних паперів належать:

- а) іпотечні облігації;
- б) заставні;

4) *деривативні цінні папери* – цінні папери, що посвідчують право власника у визначених проспектом (рішенням про емісію цінних паперів) випадках та порядку вимагати від емітента придбання або продажу базового активу та/або реалізації встановлених проспектом (рішенням про емісію цінних паперів) прав щодо базового активу, та/або здійснення платежу (платежів) залежно від значення базового показника. До деривативних цінних паперів належать:

- а) опціонні сертифікати;
- б) фондові варанти;
- в) кредитні ноти;
- г) депозитарні розписки;
- г) державні деривативи.

Вимоги до деривативних цінних паперів (окрім державних деривативів), а також порядок їх емісії, обліку, обігу, викупу та погашення визначаються нормативно-правовими актами Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку;

5) *товаророзпорядчі цінні папери* – це цінні папери, що надають їх держателю право розпоряджатися майном, зазначеним у таких документах. До товаророзпорядчих цінних паперів належать:

- а) товарні аграрні ноти.

Держава може розмішувати на міжнародних ринках капіталу облігації зовнішньої державної позики України та державні деривативи.

Обов'язкові реквізити цінних паперів, вимоги щодо форми цінного паперу та інші необхідні вимоги встановлюються вищезгаданим законом.

Документ, який не містить обов'язкових реквізитів цінних паперів і не відповідає формі, встановленій для цінних паперів, не є цінним папером. До особи, яка набула право на цінний папір, одночасно переходять сукупно всі права, які ним посвідчуються (права за цінним папером).

Цінні папери за формою випуску можуть бути на пред'явника, іменні або ордерні. Права на цінний папір і права за цінним папером, що існують у документарній формі, належать:

1) пред'явникові цінного папера (цінний папір на пред'явника);

2) особі, зазначеній у цінному папері (іменний цінний папір);

3) особі, зазначеній у цінному папері, яка може сама реалізувати такі права або призначити своїм наказом іншу уповноважену особу (ордерний цінний папір).

Особа, яка розмістила (видала) ордерний цінний папір, та індосанти за ним відповідають перед його законним володільцем солідарно, якщо інше не встановлено законом. У разі задоволення вимоги законного володільця ордерного цінного паперу про виконання посвідченого цим папером зобов'язання однією або кількома особами з числа тих, хто зобов'язався за цінним папером, вони набувають право зворотної вимоги (регресу) щодо інших осіб, які зобов'язалися за цінним папером.

Відмова від виконання зобов'язання, посвідченого цінним папером, з посиланням на відсутність підстави зобов'язання або на його недійсність не допускається.

Володілець незаконно виготовленого або підробленого цінного паперу має право пред'явити особі, яка передала йому папір, вимоги про належне виконання зобов'язання, посвідченого цим папером, та про відшкодування збитків.

5.6. Особисті немайнові блага. Інформація

Особистими немайновими благами, які охороняються цивільним законодавством, є: здоров'я, життя; честь, гідність і ділова репутація; ім'я (найменування); авторство; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, які охороняються цивільним законодавством. Відповідно до Конституції України, життя і здоров'я людини, її честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. У ЦК України особистим немайновим благам як об'єкту цивільних прав присвячена ст. 201.

Особисті немайнові блага – це блага, що позбавлені майнового змісту, нерозривно пов'язані із суб'єктом цивільного права, визнані суспільством, а тому охороняються цивільним законодавством.

Будучи належними певному суб'єкту цивільних відносин і, таким чином, потрапляючи у сферу цивільно-правового регулювання, особисті немайнові блага стають об'єктом цивільних прав.

Мати особисті немайнові права можуть і *фізичні, і юридичні особи*. Особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом, а юридичній особі немайнові права можуть належати тільки через припис закону. Це пов'язане з тим, що поняття юридичної особи визначається актами цивільного законодавства, конституювання юридичної особи як суб'єкта цивільних відносин відбувається шляхом державної реєстрації, тобто вона за своєю суттю є соціальним утворенням, яке не може існувати поза сферою правового регулювання, де визначається її цивільно-правовий статус.

Більшість немайнових благ є природною властивістю фізичної особи. Однак, будучи закріпленими в правових нормах, вони набувають також правового значення об'єкта цивільних прав, виступаючи у подвійному значенні: як елемент правового статусу приватної фізичної особи і як об'єкт цивільних прав¹⁰².

¹⁰² Мазіна О. О. Поняття інформації як об'єкту цивільних правовідносин. URL: <https://dspace.oiuu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d70ab8ac-70de-4bc7-b77b-607987b81a19/content>

Такий підхід логічно пов'язаний із положеннями ст.ст. 26, 94 ЦК України, згідно з якими фізична особа може мати всі особисті немайнові права, встановлені Конституцією України і ЦК України, а юридична особа – лише ті особисті немайнові права, «які можуть їй належати», тобто є такими, що не суперечать суті юридичної особи.

Перелік особистих немайнових благ, наведений у ст. 201 ЦК України, не є вичерпним. Об'єктами цивільних прав є також немайнові блага, належні фізичній особі, вказані у книзі 2 ЦК України й інших актах законодавства, і немайнові блага, які можуть належати юридичній особі за ст. 94 ЦК України.

Оскільки у ст. 201 ЦК України йдеться про особисті немайнові блага, які «охороняються цивільним законодавством», виникає питання, чи можуть відносини щодо таких благ регулюватися цивільним законодавством, і чи вони є лише об'єктом правової охорони.

Комплексний аналіз ст. 201 і книги 2 ЦК України свідчить, що *особисті немайнові блага є об'єктом цивільних прав, а відносини, що складаються у зв'язку з використанням особистих немайнових благ, є об'єктом цивільно-правового регулювання.*

Водночас цивільно-правовий захист у цій сфері застосовується ширше, ніж цивільно-правове регулювання. Якщо цивільно-правове регулювання відносин щодо особистих немайнових прав може мати місце тільки у випадках, передбачених законом, то охорона особистих немайнових прав цивільним законодавством (навіть не врегульованих ним) можлива у будь-якому випадку за наявності таких умов:

- характер порушеного права (блага) є таким, що стосовно нього можуть виникати цивільні відносини;

- характер порушення є таким, що можливе використання спеціальних (наприклад, ст. 296 ЦК України) або загальних (ст. 16 ЦК України) засобів цивільно-правового захисту.

Для захисту нематеріальних благ одночасно можуть бути використані і спеціальні, і загальні способи захисту. Із загальних засобів найчастіше використовуються відшкодування завданих збитків та компенсація моральної шкоди (ст.ст. 22, 23 ЦК України).

Результати інтелектуальної, творчої діяльності й інші об'єкти права інтелектуальної власності створюють цивільні

права та обов'язки відповідно до книги четвертої ЦК України та інших законів. Результатами творчої діяльності є твори науки, літератури, мистецтва, винаходи та корисні моделі, промислові зразки, топографії інтегральних мікросхем, селекційні досягнення (сортів рослин, породи тварин) тощо. Для визнання їх об'єктами цивільних прав результати творчої діяльності повинні бути втілені у відповідну об'єктивну форму, достатню для їх сприйняття іншими людьми.

На відміну від речей, продукти творчої діяльності є благами нематеріальними, хоча самі матеріальні носії продуктів творчої діяльності (книги, магнітні плівки, інтегральні мікросхеми тощо) є речами і можуть бути об'єктами права власності й інших майнових прав. Відповідне майнове право на матеріальний носій не дає власнику права на результат творчої діяльності, яке, включаючи право авторства, завжди зберігається за його творцем.

Уважаємо за необхідне окрему увагу звернути на інформацію як об'єкт цивільних прав. Вирішальну роль у сучасному суспільстві виконує інформація. Сьогодні не виникає жодних сумнівів, що життя неможливе в інформаційному вакуумі. В умовах формування правової держави інформація як важливий ресурс суспільства набуває дедалі більшого значення.

Інформація є суттєвим елементом суспільних відносин, інтелектуальним надбанням народу і держави, складовою напрямів і темпів реформування економіки, адміністративної системи, демократичних змін. Так, інформація перетворюється у найважливіший товар, фактор конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів, на який сьогодні є високий попит.

Ринкові відносини, що функціонують на засадах самоорганізації, не можуть існувати за умов відсутності повноцінного інформаційного середовища; демократичні інститути не можуть реально існувати без інформаційної свободи; особистість, громадянське суспільство не можуть впливати на державу без концепції найбільш повного забезпечення прав людини, і насамперед права на інформацію.

Кожна людина користується інформацією. Право на інформацію є одним із природних прав людини, тому

відносини щодо одержання, розповсюдження та захисту інформації повинні бути врегульовані законом відповідно до сучасних умов правової реальності.

Окрім того, інформація є специфічним об'єктом товарного обігу і ресурсом сучасності, повноцінним об'єктом цивільних правовідносин. Тому недавнім часом зріс інтерес до цивільно-правового аспекта інформаційних відносин, посилення ролі цивільного права в їх регулюванні.

Легальне визначення інформації закріплено у ст. 200 ЦК України, згідно з якою **інформацією** є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Ідентичне визначення інформації закріплено і у ст. 1 Закону України «Про інформацію»¹⁰³.

На нашу думку, інформацію слід визначати як благо особливого роду, адже найістотніші ознаки інформації дають змогу охарактеризувати її як універсальний об'єкт цивільних прав, що за певних обставин може і поглинати інші об'єкти, і перетворюватись, набувати ознак цих об'єктів.

Вищенаведене вкотре підкреслює особливу правову природу інформації як об'єкта цивільних прав. Слід вказати, що законодавець був послідовним, закріпивши інформацію серед такої групи об'єктів, як нематеріальні блага, адже нематеріальна природа інформації є найважливішою її ознакою.

Враховуючи вищенаведене, звертає на себе увагу те, що інформація не просто є нематеріальним благом: цей об'єкт є настільки специфічним, що набуває статусу феномена, який за певних обставин здатний зосереджувати у собі зміст інших нематеріальних благ. Звертає на себе увагу позиція, відповідно до якої інформація як немайнове благо є складовою таких майнових благ, як документ, інформаційний продукт тощо. Водночас є інформація, яка не має жодного правового значення (інформація про фізичні та біологічні явища та процеси тощо).

Інформація як об'єкт цивільних прав є нематеріальним немайновим благом особливого роду, яке нерозривно

¹⁰³ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>

пов'язане з життям, з його виникненням і закінченням, що виявляється як особисте немайнове благо, як результат впливу на людину й інших суб'єктів і об'єктів права, як результат інтелектуальної, творчої діяльності, як відомості про осіб, події та явища, предмети, об'єкти і процеси незалежно від форми їхнього представлення.

Інформація як особисте немайнове благо охороняється відповідно до норм ст. 201 і Книги 2 ЦК України. Інформація може набувати ознак результату інтелектуальної, творчої діяльності й охоронятися нормами ст. 199 і Книги 4 ЦК України.

Уважаємо, що вищенаведене визначення є найбільш повним та універсальним, що дає змогу використовувати його не лише у сфері цивільного права, а й у комплексному законодавстві, закріпивши водночас такий загальний підхід до інформації як до об'єкта правовідносин:

- інформація як особисте немайнове благо;
- інформація як результат творчої інтелектуальної діяльності, тобто об'єкт виключних прав;
- інформація як інформаційний продукт, ресурс, документ, тобто інформаційний товар;
- як об'єкт корпоративних правовідносин.

Важливо зауважити, що правова природа інформації як об'єкта цивільних прав дає змогу виокремити її юридичні властивості й ознаки. Для будь-якої інформації характерною є наявність певних особливостей, які мають юридичне значення для обігу та використання такої інформації.

До юридичних властивостей інформації слід віднести її здатність бути захищеною у судовому порядку. Ця ознака дає змогу підтвердити, що інформація дійсно є об'єктом цивільних прав і характеризується ознакою оборотоздатності. Нагадаємо, що визнання у ст. 177 ЦК України інформації об'єктом цивільних прав означає, що їй як і будь-якому іншому об'єкту цивільних прав характерна *ознака оборотоздатності*. Згідно із ст. 178 ЦК України, об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи. Види об'єктів цивільних прав, перебування яких

у цивільному обороті не допускається (об'єкти, вилучені з цивільного обороту), мають бути прямо встановлені у законі. Види об'єктів цивільних прав, які можуть належати лише певним учасникам обороту або перебування яких у цивільному обороті допускається за спеціальним дозволом (об'єкти, обмежено оборотоздатні), встановлюються законом.

Так, *оборотоздатність є визначальною ознакою інформації*, що дає змогу однозначно стверджувати про її визнання об'єктом цивільних правовідносин.

Проаналізуємо ознаки інформації як об'єкта цивільних прав. Зазначимо, що ні у ЦК України, ні у Законі України «Про інформацію» не визначено істотні ознаки й особливості інформації як об'єкта права.

Аналіз легального визначення інформації дає підстави виокремити такі її ознаки:

- інформацією є відомості та/або дані;
- ці відомості та/або дані підлягають збереженню на матеріальних носіях або відображенню в електронному вигляді.

На нашу думку, вищенаведені ознаки інформації доволі складно розглядати як її істотні особливості, які дають змогу зрозуміти зміст поняття інформації. З огляду на різноманітність форм сприйняття інформації людиною зайвою вбачається вказівка на збереження інформації на матеріальних носіях або її відображення в електронному вигляді. На нашу думку, особливістю інформації як специфічного об'єкта правового регулювання є те, що інформація як відомості про явища навколишньої дійсності, події, процеси факти не залежить від форми представлення таких відомостей.

Усталеною є позиція, відповідно до якої найважливішими *ознаками інформації* слід вважати *змістовність і незалежність форми надання відомостей*. Незважаючи на те, що у правовій доктрині пропонується велика кількість інших ознак і властивостей інформації, саме ці дві ознаки розглядаються як визначальні та важливі саме з правового погляду.

До ознак інформації як специфічного об'єкта цивільних прав необхідно також віднести: системність, послідовність, невичерпність, універсальність, якість, масовість, селективність, здатність до трансформації або обмеження, субстанціональна несамостійність.

Проаналізуємо окремі із вищенаведених ознак інформації як об'єкта цивільних правовідносин більш детально.

Так, ознака *універсальності інформації* полягає у тому, що зміст інформації може стосуватися будь-яких питань навколишньої дійсності. Водночас під *якістю інформації* слід розуміти ступінь її відповідності об'єктивній реальності, меті та потребам конкретних користувачів.

Важливою ознакою інформації як об'єкта цивільних правовідносин є системність, яка полягає у тому, що інформація сама собою не є хаотичною сукупністю даних. Навпаки, йдеться про організовану матерію, побудовану на загальних для будь-якої системи началах.

Слід також проаналізувати *трансформованість* інформації як ознаку цього об'єкта цивільних прав. Сутність її полягає у тому, що зміст інформації не залежить від форми її фіксації.

Водночас *невичерпність* інформації за загальним правилом розуміють як таку її властивість, яка полягає у тому, що кількість користувачів будь-якої інформації та обсяг її використання не впливає на зміст інформації, водночас власне інформація (інформаційне наповнення) залишається незмінною.

Трансформованість інформації часто розглядається як ознака незалежності форми подання відомостей, під якою розуміють можливість існування будь-яких відомостей у будь-якій формі, із-поміж яких можна виокремити письмову, усну, візуальну, звукову й інші форми.

Важливо вказати, що у ст. 2 Закону України «Про інформацію» визначено основні принципи інформаційних відносин, якими є:

- гарантованість права на інформацію;
- відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією;
- достовірність і повнота інформації;
- свобода вираження поглядів і переконань;
- правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації;
- захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя.

Незважаючи на неоціненне значення вищенаведених принципів, дотримуємося позиції, що не всі з них за своєю

природою та змістом можна вважати саме принципами. Так, на нашу думку, достовірність і повноту інформації доцільно було б розглядати як *ознаку інформації*, а відкритість і доступність інформації може бути і *принципом інформаційних відносин*, і *ознакою інформації* як об'єкта таких відносин.

Форма існування конкретної інформації не залежить від змісту такої інформації та навпаки. Аналізуючи ознаки інформації, слід зауважити і на її легальну класифікацію. Так, у ст. 10 Закону України «Про інформацію» закріплено **види інформації за змістом**. За цим критерієм інформація поділяється на такі види:

- інформація про фізичну особу;
- інформація довідково-енциклопедичного характеру;
- інформація про стан довкілля (екологічна інформація);
- інформація про товар (роботу, послугу);
- науково-технічна інформація;
- податкова інформація;
- правова інформація;
- статистична інформація;
- соціологічна інформація;
- інші види інформації.

Однак наведена легальна класифікація не є єдиною. Важливим критерієм поділу інформації на види слід вважати режим доступу до інформації. Проаналізуємо більш детально.

Закон України «Про інформацію» у редакції Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» від 13 січня 2011 р., яка є чинною на сьогодні, не містить легального визначення режиму доступу до інформації, використовуючи поняття порядку доступу до інформації. Однак до 13 січня 2011 р. у ст. 28 Закону України «Про інформацію» зазначалося, що *режим доступу до інформації* – це передбачений правовими нормами порядок одержання, використання, поширення і зберігання інформації. За режимом доступу інформація поділяється на відкриту інформацію та інформацію з обмеженим доступом.

Держава здійснює контроль за режимом доступу до інформації. У Законі України «Про інформацію» підкреслюється, що за порядком доступу інформація поділяється на відкриту інформацію та інформацію з обмеженим доступом.

Будь-яка інформація є відкритою, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом (ст. 20). Інформацією з обмеженим доступом є конфіденційна, таємна і службова інформація. Конфіденційною є інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень. Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку згідно з передбаченими нею умовами, а також в інших випадках, визначених законом. Відносини, пов'язані з правовим режимом конфіденційної інформації, регулюються законом.

Порядок віднесення інформації до таємної або службової, а також порядок доступу до неї регулюються законами (ч.ч. 1–3 ст. 21 Закону України «Про інформацію»).

Незважаючи на прогресивний характер національного законодавства у частині визнання інформації об'єктом цивільних прав, прийняття спеціального інформаційного законодавства, визначення системи принципів інформаційних відносин та видів інформації, вважаємо, що в цій сфері є окремі проблеми, які потребують якнайшвидшого вирішення. Важливим інструментом для їх розв'язання є рекодифікація цивільного законодавства України. У розробленій провідними науковцями концепції оновлення ЦК України авторами детально проаналізовано наявні проблеми у сфері інформаційних правовідносин і запропоновано варіанти вдосконалення нормативного регулювання¹⁰⁴.

Так, зокрема, перспективним убачається закріплення в оновленому ЦК України інформаційної сфери як сфери соціальної дійсності, в якій мають місце приватноправові відносини, що регулюються цивільним законодавством. Не менш важливо однозначно визначити принципи регулювання інформаційних відносин, що можливо досягти шляхом уточнення переліку загальних засад цивільного законодавства, закріпленого у ст. 3 ЦК України.

¹⁰⁴ Соловійов Б. О. Інформація як об'єкт цивільних прав в оновленому цивільному кодексі України: проблеми визначення та основних ознак. URL: <file:///C:/Users/User%203/Downloads/660-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-1263-1-10-20220915.pdf>

Варто додатково закріпити такі принципи:

- свобода інформації та інформаційного обміну;
- неприпустимість свавільного втручання у сферу інформації про особу, персональних даних.

Звичайно, значення ст. 3 ЦК України для всієї системи приватного права важко перебільшити: йдеться не лише про базис правового регулювання приватноправових відносин, а й про ідеали та цінності свободи, існування яких у громадянському суспільстві забезпечується саме приватним правом.

Неможливо оминати й об'єктивні зміни сучасності, пов'язані із виникненням нових об'єктів правового регулювання. Йдеться насамперед про інформаційні продукти, інформаційні ресурси, інформаційні системи, криптовалюту, персональні дані, штучний інтелект, цифровий контент. Звичайно, що безпосередньою (якщо не єдиною) складовою всіх перелічених об'єктів є інформація.

Саме тому розширення переліку об'єктів цивільних прав, причиною якого є розвиток цивільного обороту, є своєчасним та обумовленим потребами сьогодення.

Питання для самоконтролю

1. Що таке об'єкт цивільного права?
2. У чому полягає відмінність між об'єктами, що обмежені у цивільному обороті, та об'єктами, що вилучені з цивільного обороту?
3. Які є види речей залежно від можливості індивідуалізації? Наведіть приклади та ключові відмінності.
4. Які види майна входять до складу підприємства як єдиного майнового комплексу?
5. Що є законним платіжним засобом, обов'язковим для приймання за номінальною вартістю на всій території України?
6. Які можна виокремити ознаки та різновиди цінних паперів?
7. Які є групи особистих немайнових благ?
8. Що таке інформація? Які є види інформації?

Рекомендована література

1. Про валюту і валютні операції : Закон України від 21.06.2018 р. № 2473-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19#Text>
2. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
3. Про платіжні послуги : Закон України від 30.06.2021 р. № 1591-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text>
4. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23.02.2006 р. № 3480-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#n1974>
5. Про цифровий контент та цифрові послуги : Закон України від 10.08.2023 р. № 3321-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text>
6. Грабар Н. М. Правове регулювання цінних паперів як об'єктів цивільних правовідносин. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 157–160.
7. Грущинська Н. Характеристика нерухомого майна як об'єкта цивільного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №2. С. 23–30.
8. Гузь Є. В. Рухоме майно як об'єкт цивільних правовідносин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Харків, 2015. 20 с.
9. Мазіна О. О. Поняття інформації як об'єкту цивільних правовідносин. URL: <https://dspace.oiiua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d70ab8ac-70de-4bc7-b77b-607987b81a19/content>
10. Скрипник В. Л. Оборотоzdатність об'єктів цивільних прав. *Публічне право*. 2018. № 4 (32). С. 190–196.
11. Соловійов Б. О. Інформація як об'єкт цивільних прав в оновленому цивільному кодексі України: проблеми визначення та основних ознак. URL: <file:///C:/Users/User%203/Downloads/660-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-1263-1-10-20220915.pdf>
12. Сафончик О. І. Об'єкти цивільних прав: окремі проблеми рекодифікації цивільного законодавства України. *Сучасні тенденції розвитку законодавства України в контексті проведення державних реформ* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 04 берез. 2021 р.) / відп. ред. Т. А. Латковська ; МОН України, Чернівець. юрид. ін-т Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.». Чернівці, 2021. С. 214–218.

13. Трофименко Д. С. Бездокументарні цінні папери як об'єкт цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Харків, 2018. 256 с.
14. Цивільний кодекс України. Станом на 01 січня 2023 р.: наук.-практ. коментар / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Є. О. Харитонова, канд. юрид. наук, доц. О. М. Калітенко. Київ : Норма права, 2023. 1424 с.
15. Шемет У. Р., Косяченко К. Е. Об'єкти цивільних прав: особливості та парадокси їх визначення. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/6_2019/13.pdf
16. Шляховська І. М. Цивільно-правове регулювання обігу обмежено оборотоздатних об'єктів : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 185 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/5806>

ГЛАВА 6

ПРАВОЧИНИ

- 6.1. *Поняття правочину, його ознаки та види*
- 6.2. *Умови дійсності правочину. Форма правочину*
- 6.3. *Недійсні правочини*
- 6.4. *Правові наслідки недійсності правочину*

6.1. Поняття правочину, його ознаки та види

Правочин є одним із найпоширеніших механізмів цивільно-правового регулювання та належить до найважливіших юридичних підстав виникнення, зміни й припинення цивільних правовідносин. Із правочинами пов'язані майже всі майнові правовідносини в державі. За їхньою допомогою громадяни та юридичні особи задовольняють свої інтереси в тій чи іншій сфері життєдіяльності.

Традиційно в юридичній літературі під правочином розуміють вольові та правомірні дії юридичних і фізичних осіб, безпосередньо спрямовані на досягнення певного правового результату, а саме на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків¹⁰⁵.

Інститут правочинів регулюється главою 16 ЦК України. **Правочин** – це дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦК України).

Правочин можна граматично розділити на терміни, які визначають його зміст, як-от «чинити право» або «правомірно чинити». Із самої дії впливає презумпція правомірності юридичного факту.

Можна виокремити такі характерні для правочину **ознаки**:

1) *правочином визнається не кожна дія, а вольова, яка спрямована на встановлення, зміну, припинення цивільних прав та обов'язків*. Якщо буде встановлено, що дія була

¹⁰⁵ Енциклопедія цивільного права України; відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ : Ін Юре, 2009. С. 168.

спрямована на якийсь інший результат, то така дія не буде визнаватися правочином. Так, якщо громадянин, порушуючи права інших суб'єктів, учиняє дію, то така дія, хоча й створює зміну прав та обов'язків, не буде вважатися правочином, оскільки вона спрямована на зовсім інший результат – порушити чиесь право. Не будуть вважатися правочинами й правомірні дії, якщо вони були продиктовані іншими цілями. Особа гасить пожежу, рятує потопуючого, віддає знахідку її власникові – це дії, але вони виникли не з метою встановлення, зміни, припинення прав або обов'язків. Такі юридичні факти називаються вчинками. Під час здійснення вчинку правові наслідки виникають лише завдяки досягненню, вказаному в законі, результату, котрий не залежить від того, на що були спрямовані дії особи (ст.ст. 337, 338, 343 ЦК України);

2) *правочином визнається така дія, яка не лише мала на меті створити будь-який результат, а й призвела до встановлення, зміни, припинення цивільних прав та обов'язків.* Так, укладаючи заповіт, спадкодавець учиняє дію, спрямовану на встановлення для спадкоємців прав та обов'язків;

3) *правочином визнається дія юридично незалежних, рівноправних осіб.* Якщо працівник поліції обмежує фактичне володіння річчю особи, то така дія не буде вважатися правочином, оскільки поліцейський реалізував свої повноваження. Відповідно до ст. 37 Закону України «Про Національну поліцію», поліцейський може тимчасово обмежити фактичне володіння річчю або пересування транспортного засобу для запобігання небезпеці, якщо є достатні підстави вважати, що річ або транспортний засіб можуть бути використані особою з метою посягання на своє життя і здоров'я або на життя чи здоров'я іншої людини, або пошкодження чужої речі.

Не будуть правочинами адміністративні акти органів державного управління, які хоча і породжують цивільні правовідносини (рішення органів місцевого самоврядування про надання земельної ділянки; рішення органу приватизації про передачу нерухомого майна у власність; видача ліцензії тощо), але діють як власні акти суб'єктів адміністративного права. Ті особи, яким вони адресовані, повинні їх виконати незалежно від свого бажання;

4) *правочин може призвести до настання цивільно-правових наслідків і безпосередньо, і в поєднанні з іншими юридичними фактами.* Так, наприклад, договір купівлі-продажу в момент його укладання породжує обов'язок продавця передати майно у власність покупцеві, а покупець зобов'язується прийняти й сплатити за нього певну грошову суму. В деяких випадках учинення правочину є недостатньою умовою для встановлення прав і обов'язків. Наприклад, для виникнення права на перехід спадщини недостатньо одного заповіту, потрібне ще й відкриття спадщини, що можливе в день смерті спадкодавця. У цьому разі встановлення прав і обов'язків відбувається на підставі поєднання правочину (заповіту) і події – факту смерті, де правочин є одним із елементів юридичного складу;

5) *правочином може бути лише правомірна дія.* Оскільки законодавство пов'язує з учиненням правочину виникнення, зміну та припинення цивільних прав і обов'язків, то правочини належать до категорії юридичних фактів, як правомірні дії, які відповідають вимогам закону й іншим нормативно-правовим актам. Цим правочини відрізняються від неправомірних дій. Відсутність правомірності у вчиненому правочині зумовлює необхідність розглядати його як цивільне правопорушення, що впливає з системи юридичних фактів, де протиправні дії (правопорушення) протиставляються діям правомірним. Тому, якщо особа намагається досягнути бажаного правового результату, порушуючи права іншої особи, таку дію неможливо вважати правочином у зв'язку з відсутністю у ній правомірності.

Правочини тісно пов'язані із договорами не лише як складові цивільного права, а й як зобов'язальні правовідносини. Договір – це правочин двох або більше осіб, який спрямований на встановлення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків. Однак очевидним є те, що поняття «правочин» ширше, ніж поняття «договір». Кожен договір є правочином, але не кожний правочин є договором. Учинення правочинів можливе і тоді, коли їх виникнення навіть не передбачене законом, проте й не суперечить йому. Останнє положення застосовується і для договору. Як і договір, правочин спрямований на досягнення певного правового результату і є актом волевиявлення особи.

Вищевикладене дає змогу зробити висновок, що **правочин** – це правомірна вольова дія одного або декількох учасників цивільних правовідносин, учинена у встановленій законом або домовленістю сторін формі, і яка призводить до юридичних наслідків, на які вона спрямована.

Метою вчинення правочину є результат, на досягнення якого спрямована дія суб'єкта. Це набуття, зміна та припинення прав й обов'язків юридичних і фізичних осіб шляхом реалізації правомірних дій. Правова мета, заради якої він учиняється, називається в науці цивільного права підставою правочину (causa). Наприклад, підставою договору найму є одержання речі в користування (для наймача) та одержання плати (для наймодавця). У разі відсутності такої мети неможливо говорити про найм.

Правочини можна класифікувати за низкою критеріїв.

За кількістю сторін, які вчиняють правочин, вони поділяються на односторонні, двосторонні та багатосторонні. Відповідно до ч. 3 ст. 202 ЦК України, одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами (наприклад, складання заповіту, оголошення конкурсу тощо). Двосторонні та багатосторонні правочини називаються договорами. Дво- чи багатостороннім правочином є такий правочин, для вчинення якого необхідна погоджена дія на настання, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків двох або більше сторін. Як приклад двостороннього правочину – договір купівлі-продажу. Багатостороннім правочином є, наприклад, договір про сумісну діяльність, укладений між трьома або більше сторонами.

За моментом настання цивільних прав та обов'язків правочини поділяються на консенсуальні та реальні. Для вчинення консенсуального правочину достатньо лише досягнення між сторонами згоди стосовно всіх істотних умов. Так, досягнення згоди між продавцем і покупцем стосовно істотних умов за договором купівлі-продажу покладає на продавця обов'язок передати річ покупцю, а останній зобов'язується сплатити за неї визначену суму грошей. Для вчинення реального правочину, на відміну від консенсуального, досягнення згоди стосовно істотних умов є недостатньо. Сторони також зобов'язані вчинити фактичні дії (передати майно),

лише після чого такий правочин буде вчиненим. Наприклад, за договором позики права й обов'язки між його сторонами виникають лише з моменту передачі речі. До такої передачі речі сторони не можуть вимагати один від одного примусового виконання такого договору, незважаючи на досягнення згоди стосовно всіх істотних умов.

За майновим інтересом для сторін правочини поділяються на платні і безплатні. У платних правочинах дії сторін мають майновий інтерес: дії однієї сторони відповідає обов'язок іншої вчинити зустрічну дію, пов'язану з наданням майна. Наприклад, за договором купівлі-продажу обов'язок продавця передати річ покупцю у власність тягне обов'язок останнього сплатити за нього визначену суму грошей. Своєю чергою, за безплатним правочином зустрічного майнового задоволення сторона не отримує: правочин має майновий інтерес лише для однієї сторони. Так, за договором дарування майновий інтерес має лише обдарований, який отримує від дарувальника майно у власність безплатно.

За значенням підстав (мети) правочину для його дійсності правочини поділяються на каузальні й абстрактні. Більшість правочинів є каузальними. Це правочини, які мають підставу (мету) вчинення. Так, за договором купівлі-продажу майно покупцю передається у власність; за договором майнового найму – у користування. Відсутність підстави (мети) у вчиненому правочину може зумовити його недійсність. В абстрактних правочинах не визначаються підстави їх учинення. Як приклад абстрактного правочину можна навести вексель. Незалежно від підстави отримання векселя (чи в наслідок купівлі-продажу, чи майнового найму), він зобов'язує одну особу виплатити визначену грошову суму іншій особі.

За строковістю правочини можна класифікувати на строкові та безстрокові. Строкові характеризуються наявністю строків дії цивільних прав та обов'язків сторін (наприклад, договір майнового найму, в якому визначений строк його дії). В безстрокових правочинах не вказується термін чинності правочину (той же договір майнового найму, але укладений на невизначений строк).

Від строкових правочинів слід відрізняти **умовні правочини**, в яких виникнення, зміна або припинення

цивільних прав і обов'язків пов'язується з настанням якоїсь обставини. Для того, щоб правочин був визнаний умовним, ця обставина мусить мати місце в майбутньому і, крім того, невідомо, настане вона чи ні. Отже, умовні правочини відрізняються від строкових тим, що строк настає завжди, а умова може настати, а може не настати (ст. 212 ЦК України). Якщо настання умови тягне виникнення або зміну цивільних прав і обов'язків, така умова називається відкладальною. Якщо настання умови тягне припинення цивільних прав і обов'язків, ця умова є скасувальною. Правочини, що не містять відкладальних або скасувальних умов, є безумовними.

Можна ще назвати інші види правочинів: **легітарні** (ґрунтуються на положеннях закону) та **волютарні** (ґрунтуються на вільному волевиявленні сторін); **біржові** (ті, що укладаються на біржах); **фідуціарні** (такі, що мають довірчий характер сторін). Водночас втрата довіри сторін одна до одної може спричинити розірвання договору в односторонньому порядку, наприклад, доручення, довіреність, комісія тощо.

Різновидом правочинів є **алеаторні правочини**. На момент учинення алеаторних правочинів невідомо, чи буде вартість надання однієї сторони більшою або меншою того блага, яке передається іншою стороною.

У таких правочинах зустрічне надання виявляється у можливості придбання майнового блага залежно від обставини, не підвладної волі сторін¹⁰⁶. Наприклад, у договорі довічного утримання на момент його укладання ще невідомо, скільки часу після укладання договору буде живим відчужувач. У випадку, якщо відчужувач проживе після укладання договору більше або менше строку, протягом якого набувач має надати послуги загальною сумою, еквівалентною відчужуваному майну відчужувача (квартира тощо), то в програші буде набувач (сума наданих ним послуг буде більшою за вартість квартири) або відчужувач (сума наданих йому послуг буде меншою за вартість квартири)¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Павлюк Н. М. Алеаторні договори в цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2025. Вип. 90. Ч. 2. С. 150.

¹⁰⁷ Мічурін Є. О. Правочини з житлом: Книга перша. (Серія «Юридичний радник»). Харків : Страйд, 2003. С. 16.

ЦК України (ст. 31) згадує також **дрібний побутовий правочин**, тобто такий, що задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість.

6.2. Умови дійсності правочину. Форма правочину

Для набрання правочином юридичної сили, він має відповідати умовам (вимогам) щодо його дійсності.

Дійсністю правочину називається його можливість зумовлювати, змінювати або припиняти для його сторін цивільні права й обов'язки. **Під умовами дійсності правочину** розуміються такі вимоги, яким повинен відповідати вчинений правочин: щодо змісту, дієздатності його сторін, спрямованості волі та відповідності її волевиявленню, а також форми вираження.

Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину, визначено у ст. 203 ЦК України.

Це вимоги щодо:

- змісту правочину, який не може суперечити ЦК України, іншим засадам цивільного законодавства, інтересам держави та суспільства, а також моральним засадам суспільства (ч. 1);

- дієздатності особи. Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності (ч. 2);

- волевиявлення учасника правочину. Воно має бути вільним і відповідати його внутрішній волі (ч. 3);

- форми правочину. Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом (ч. 4);

- правових наслідків правочину. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним (ч. 5);

- прав та обов'язків батьків (усиновлювачів), які вчиняють правочин в інтересах дітей. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей (ч. 6).

Порушення зазначених вимог чинності правочину, за винятком вимоги щодо форми, є підставою його недійсності (ч. 1 ст. 215 ЦК України).

У теорії цивільного права сформувалися такі **групи умов дійсності правочинів**: законність змісту; дотримання форми правочину; відповідність внутрішньої волі та волевиявлення; здатність осіб, які вчиняють правочин, до його вчинення¹⁰⁸. Крім зазначених, до вимог чинності правочину також належить спрямованість правочину на реальне настання правових наслідків, які ним обумовлені. Учиняючи правочин (укладаючи договір), сторони повинні усвідомлювати характер своєї спільної дії та прагнути досягти тих правових наслідків, які обумовлені правочином (договором).

Законність змісту правочину – це відповідність умов правочину вимогам нормативних актів. Цю умову дійсності правочину необхідно поділити на дві складові: зміст правочину не повинен містити тих умов, які нормативні акти забороняють; зміст правочину не повинен містити тих умов, які суперечать інтересам держави та суспільства і моральним засадам. Відповідно до п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим законам України, які ухвалюються відповідно до Конституції України та ЦК України, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актам Президента України, постановам КМУ, актам інших органів державної влади України, органів влади АРК у випадках і в межах, встановлених Конституцією України та законом, а також моральним засадам суспільства¹⁰⁹.

Правочин повинен також відповідати інтересам держави та суспільства. «Інтереси держави та суспільства» варто тлумачити в широкому розумінні. Оціночна конструкція

¹⁰⁸ Цивільне та сімейне право України : підручник / за ред. Є. О. Харитонova, Н. Ю. Голубевої. Київ : Правова єдність, 2009. С. 187.

¹⁰⁹ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

«інтереси держави та суспільства» покликана виконувати універсальну заборонну функцію¹¹⁰. Інтереси держави та суспільства порушуються у разі порушення нормативних актів, у яких вони закріплені. Безпосереднім об'єктом посягання з боку учасників незаконного правочину є публічно-правові акти за своєю природою.

Під інтересами держави і суспільства в цивільному законодавстві необхідно розуміти публічні інтереси, які законодавчо закріплені в актах публічного законодавства у виді відповідних імперативних приписів кримінального, адміністративного, податкового, митного законодавства¹¹¹.

Відповідність внутрішньої волі (бажання здійснити правочин) та волевиявлення (зовнішнього виявлення внутрішньої волі). Єдність волі та її виявлення – підстава для правової оцінки поведінки суб'єкта й визнання цієї поведінки як такої, що має юридичне значення. Воля є виявом психічної саморегуляції поведінки особи, волевиявлення – зовнішнє вираження волі. Загальновизнаним є факт, що відповідність між внутрішньою волею й зовнішнім волевиявленням є необхідною умовою дійсності правочину.

Наявність вад внутрішньої волі або відсутність внутрішньої волі пов'язані з неправомірною поведінкою інших осіб. Внутрішня воля одного з учасників може сформуватися під впливом таких негативних факторів, як помилка, обман, насильство та погроза, зловмисна домовленість представника однієї сторони з іншою стороною та збіг тяжких обставин (ст.ст. 229, 230, 231, 232, 233 ЦК України).

Здатність осіб, які вчиняють правочин, до його вчинення. Для дійсності правочину повинна бути також дотримана умова суб'єктивного складу, яка передбачає належну правоздатність і дієздатність осіб, що його вчиняють.

¹¹⁰ Кучер В. О., Курило Т. В. Порушення інтересів держави та суспільства як підстава недійсності правочину. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 3. С. 68–71.

¹¹¹ Білан О. П. Правочини, які порушують інтереси держави і суспільства, його моральні засади в цивільному законодавстві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2021. С. 194.

Законодавство встановлює, що від імені осіб, визнаних недієздатними, а також від імені неповнолітніх, які не досягли 14 років, правочини вчиняють опікуни (піклувальники), батьки та усиновителі (ст.ст. 31, 39 ЦК України). Закон наділяє малолітніх осіб віком до 14 років правом самостійно укладати дрібні побутові правочини.

Частково дієздатні особи віком від 14 до 18 років і обмежено дієздатні внаслідок зловживання спиртними напоями чи наркотичними засобами токсичними речовинами, азартними іграми тощо можуть учиняти правочини за згодою батьків, усиновителів та піклувальників (опікунів) (ст.ст. 32, 36 ЦК України).

Цивільна дієздатність юридичних осіб виникає одночасно з цивільною правоздатністю – з моменту створення, тобто дня державної реєстрації (ч. 4 ст. 87 ЦК України). Із цього моменту юридична особа має можливість учиняти правочини (укладати договори).

Реалізуючи свою правосуб'єктність шляхом укладення договорів, юридична особа набуває суб'єктивних цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону або через представників. Останні мають бути наділені такими повноваженнями за належно оформленою довіреністю. Відповідно до ст. 246 ЦК України, довіреність від імені юридичної особи видається її органом або іншою особою, уповноваженою на це її установчими документами, та скріплюється печаткою цієї юридичної особи. У випадках, установлених законом, юридична особа може набувати цивільних прав та обов'язків і здійснювати їх через своїх учасників (ч. 2 ст. 92 ЦК України).

Форма правочину. Для вчинення правочину недостатньо лише волевиявлення, необхідно також його належно оформити. Тому спосіб вираження волі сторін називають **формою правочину**.

Цивільне законодавство допускає волевиявлення на словах (усно), на папері (письмова форма чи нотаріально посвідчена), а також шляхом конклюдентних дій або мовчання. Сторони правочину мають право обирати його форму, якщо інше не встановлено законом.

Конклюдентні дії – це дії особи, які свідчать про намір учинити правочин. Шляхом конклюдентних дій можна вчинити правочин, для якого законом не встановлена обов’язкова письмова форма (ч. 2 ст. 205 ЦК України). Наприклад, кидаючи жетон в автомат, особа виражає волю на укладення договору перевезення громадським транспортом (метро).

Мовчання визнається виявом волі вчинити правочин у випадках, передбачених законодавством. Так, відповідно до ст. 764 ЦК України, якщо наймач продовжує користуватися майном після закінчення строку договору найму, то за відсутності заперечення наймодавця впродовж одного місяця, договір вважається поновленим на строк, який був раніше встановлений договором.

Усна (словесна) форма застосовується у всіх випадках, коли для цього виду правочину законом не передбачено іншу форму. Відповідно до ч. 1 ст. 206 ЦК України, усно можуть учинятися правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їхнього вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їхню недійсність.

Письмова форма є найпоширенішою формою правочину. Вона виражається в тому, що правочин учиняється шляхом фіксації його змісту за допомогою письмового тексту і підписання особами, які його вчинили, або за дорученням іншою особою у випадках, визначених законом. Це базовий вид письмової форми правочину – **проста письмова форма**.

Сформульований текст правочину обов’язково має бути підписаний стороною (сторонами). Підписання правочину – це скріплення тексту оригінальною позначкою, характерною лише цій особі. За допомогою підпису документа здійснюється ідентифікація особи, посвідчується її воля у правочині.

Фізичні особи підписують правочини власноручно. Якщо фізична особа у зв’язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноручно, за її дорученням текст правочину в її присутності підписує інша особа. Підпис іншої особи на тексті правочину, що посвідчується нотаріально, засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на вчинення такої нотаріальної дії, із зазначенням причин,

з яких текст правочину не може бути підписаний особою, яка його вчиняє. Підпис іншої особи на тексті правочину, щодо якого не вимагається нотаріального посвідчення, може бути засвідчений відповідною посадовою особою за місцем роботи, навчання, проживання або лікування особи, яка його вчиняє (ч. 4 ст. 207 ЦК України).

Правочин юридичної особи підписується особами, які уповноважені на це її установчими документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства.

Різновидом письмової форми правочину є його **електронна форма**, коли волевиявлення сторін виражається за допомогою електронних засобів зв'язку та фіксується в електронному документі.

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 р., електронним документом є документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, охоплюючи обов'язкові реквізити документа. Електронний документ може бути створений, переданий, збережений і перетворений електронними засобами у візуальну форму. Візуальною формою подання електронного документа є відображення даних, які він містить, електронними засобами або на папері у формі, придатній для приймання його змісту людиною.

Електронний документ має таку ж юридичну силу, як і паперовий. Для ідентифікації автора електронного документа може використовуватися електронний підпис.

Юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму (ст. 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 р.).

Різновидом письмової форми правочину, коли сторони не складають єдиного документа, є **спрощена письмова форма**. Відповідно до ст. 207 ЦК України, правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку. Зміст правочину може бути зафіксований в одному або кількох документах (зокрема електронних), у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони, або надсилалися ними до інформаційно-комунікаційної

системи, що використовується сторонами. У разі якщо зміст правочину зафіксований у кількох документах, зміст такого правочину також може бути зафіксовано шляхом посилання в одному з цих документів на інші документи, якщо інше не передбачено законом. При спрощеній письмовій формі підписання єдиного документа не вимагається.

Законодавець у ст. 208 ЦК України визначає випадки, коли *правочин має бути вчинений у письмовій формі*. Це:

- 1) правочини між юридичними особами;
- 2) правочини між фізичною та юридичною особою, за винятком тих, що повністю виконуються в момент учинення;
- 3) правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, за винятком тих, що повністю виконуються в момент учинення;
- 4) інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Письмова форма правочину з нотаріальним посвідченням передбачена ч. 1 ст. 209 ЦК України. Правочин підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, установлених законом або домовленістю сторін.

Нотаріальне посвідчення правочину обов'язкове:

- 1) *у випадках, встановлених законом*. Цивільне законодавство встановлює необхідність нотаріального посвідчення договорів купівлі-продажу, дарування, міни нерухомого майна (ст. 657, ч. 2 ст. 719 ЦК України), дарування валютних цінностей на суму, яка перевищує п'ятидесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян (ч. 5 ст. 719 ЦК України), договір ренти, договір про передачу нерухомого майна під виплату ренти (ч. 2 ст. 732 ЦК України), договір найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини) строком на три роки і більше (ч. 2 ст. 793 ЦК України), найму транспортного засобу за участю фізичної особи (ч. 2 ст. 799 ЦК України), позички транспортного засобу (крім наземних самохідних транспортних засобів) за участю фізичної особи (ч. 4 ст. 828 ЦК України), заповітів (ч. 3 ст. 1247 ЦК України) тощо;

- 2) *у випадках, передбачених домовленістю сторін*, навіть якщо за законом для правочинів цього виду ця форма

не вимагається. У такому випадку перевірка правочину нотаріусом є додатковою гарантією законності його змісту.

Нотаріальне посвідчення правочину здійснюється нотаріусом або іншою посадовою особою, яка відповідно до закону має право на вчинення такої нотаріальної дії, шляхом учинення на документі, в якому викладено текст правочину, посвідчувального напису.

Відповідно до ст. 54 Закону України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р., нотаріус при вчиненні нотаріальної дії перевіряє, чи відповідає зміст посвідчуваного ним правочину вимогам закону і дійсним намірам сторін.

Необхідною умовою окремих правочинів є їх **державна реєстрація**. Згідно з ч. 1 ст. 210 ЦК України, правочин підлягає державній реєстрації лише у випадках, встановлених законом. Наприклад, реєстрація правочинів передбачена для договорів розпорядження майновими правами інтелектуальної власності (ст. 1114 ЦК України), спадкового договору (ст. 1304 ЦК України).

Державна реєстрація не вважається формою правочину, а є особливим додатковим актом визнання та підтвердження державою його здійснення¹¹². Це означає, що правочин, який підлягає державній реєстрації, вважається вчиненим саме з моменту такої реєстрації. Без державної реєстрації він не породжує юридичних наслідків.

Від державної реєстрації правочинів необхідно відрізняти державну реєстрацію права власності та інших речових прав. У визначених випадках повинна проводитися державна реєстрація права власності, інших речових прав на нерухомі речі, обтяження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення (ст. 182 ЦК України). Така державна реєстрація проводиться відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 р.

¹¹² Кіріак О. В., Пацурківський Ю. П., Гудима-Підвербецька М. М. Цивільне право (загальна частина) : навч. посібник. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. С. 83.

6.3. Недійсні правочини

Під **недійсним правочином** необхідно розуміти дію суб'єкта цивільного права, спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, або вчинену без наміру створення правових наслідків, яка у зв'язку з порушенням умов чинності правочину не породжує правових наслідків із моменту вчинення. Такий правочин породжує інші наслідки, визначені в законі, які сторони не бажали досягнути.

До недійсних правочинів слід відносити правочини:

- 1) недійсні самі собою;
- 2) недійсні через рішення суду.

Нікчемний правочин. Це один із видів недійсних правочинів. Відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК України, *правочин є нікчемним, якщо його недійсність встановлена законом*. Тому визнання його недійсним судом не вимагається. Нікчемні правочини можуть не виконуватися його сторонами без будь-яких негативних наслідків. Стосовно нікчемного правочину діє презумпція його недійсності.

ЦК України до нікчемних правочинів відносить:

- правочин із порушенням вимоги закону про письмову форму, якщо нікчемність такого правочину встановлена законом (ст. 218);
- односторонній правочин (договір) з порушенням вимоги закону про його нотаріальне посвідчення (ст.ст. 219, 220);
- правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 221);
- правочин, учинений у визначених законом випадках без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224);
- правочин, учинений недієздатною фізичною особою (ст. 226);
- правочин, який порушує публічний порядок (ч. 1 ст. 228) тощо.

Нікчемність багатьох правочинів є очевидною. Той чи інший недолік правочину можна одразу виявити (порушення обов'язкової письмової форми, порушення вимоги закону про нотаріальне посвідчення правочину, вчинення правочину малолітньою та недієздатною особою тощо).

Однак, в окремих випадках нікчемність правочину є неочевидною та потребує доказування і може бути встановлена лише в судовому порядку. Наприклад, для того, щоб кваліфікувати вчинений правочин недійсним із підстав, передбачених ч. 1 ст. 228 ЦК України, необхідно судовим шляхом установити порушення вчиненим правочином публічного порядку. Водночас цей факт часто не буває безспірним, враховуючи оціночне поняття «публічний порядок».

Нікчемні правочини залежно від можливостей породження для його сторін цивільних прав та обов'язків можна поділяти на **відносно нікчемні** та **абсолютно нікчемні**.

До **абсолютно нікчемних** слід відносити такі нікчемні правочини, недійсність яких установлена законом і які за жодних обставин не можуть породжувати для його сторін правових наслідків. Наприклад, правочин, учинений без дозволу органу опіки та піклування – ст. 224 ЦК України; правочин, що порушує публічний порядок – ст. 228 ЦК України тощо.

До **відносно нікчемних** правочинів необхідно відносити такі правочини, які за позовом зацікавлених осіб можуть бути визнані судом дійсними, а саме:

- укладений усно правочин, для якого законом встановлена його недійсність у разі недодержання вимоги щодо письмової форми, якщо одна зі сторін учинила дію, а друга сторона підтвердила її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання (ч. 2 ст. 218 ЦК України);

- односторонній правочин із недодержанням нотаріальної форми, якщо він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі (ч. 2 ст. 219 ЦК України);

- договір з недодержанням нотаріальної форми, якщо сторони домовилися щодо всіх істотних умов, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення (ч. 2 ст. 220 ЦК України);

- правочин, який учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, якщо буде встановлено, що він учинений на користь цієї особи (ч. 2 ст. 221 ЦК України);

– правочин, який у визначених законом випадках учинений без дозволу органу опіки та піклування, якщо буде встановлено, що він відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування (ч. 2 ст. 224 ЦК України);

– правочин, який учинений недієздатною фізичною особою, якщо буде встановлено, що він учинений на користь цієї особи (ч. 2 ст. 226 ЦК України).

Оспорюваний правочин. *Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, установлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним* (ч. 3 ст. 215 ЦК України). Такий правочин називається **оспорюваним**.

До оспорюваних правочинів цивільне законодавство відносить:

– правочин, вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 222 ЦК України);

– правочин, вчинений фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності (ст. 223 ЦК України);

– правочин, вчинений дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України);

– правочин, вчинений юридичною особою без відповідного дозволу (ліцензії) (ст. 227 ЦК України);

– правочин, який вчинено під впливом помилки (ст. 229 ЦК України);

– правочин, вчинений під впливом обману (ст. 230 ЦК України);

– правочин, вчинений під впливом насильства (ст. 231 ЦК України);

– правочин, вчинений у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України);

– правочин, вчинений під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України) тощо.

Дійсність правочину, який може бути оспорений, є нестійкою, нестабільною. Недоліки такого правочину надають зацікавленій особі можливість звернутися до суду з позовом

про визнання його недійсним. Але таке звернення ще не означає, що воно буде задоволено судом і оспорюваний правочин буде визнано недійсним, оскільки позивач може не довести під час судового розгляду справи обґрунтованості своїх вимог.

Однією з ознак, яка відрізняє оспорюваний правочин від нікчемного, є **презумпція його правомірності**, що діє з моменту вчинення такого правочину. Відповідно до ст. 204 ЦК України, правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним.

У разі визнання оспорюваного правочину недійсним, він нічим не відрізняється від нікчемного, оскільки він за рішенням суду вважається недійсним зі зворотною силою – з моменту його вчинення. До нього, як і до нікчемного правочину, застосовуються наслідки недійсності правочинів.

На практиці нікчемні та оспорювані правочини розрізняють відповідно до тексту норм, що містяться у главі 16 «Правочини» та інших главах ЦК України. Тут передбачено два формулювання: «правочин є нікчемним» (ч. 1 ст. 219, ч. 1 ст. 220, ч. 2 ст. 221, ч. 1 ст. 224, ч. 1 ст. 226, ч. 2 ст. 228 тощо) та «правочин... може бути визнаний судом недійсним» (ч. 2 ст. 222, ч. 2 ст. 223, ч. 1 ст. 225, ч. 1 ст. 227, ч. 3 ст. 228 тощо). З тлумачення першого формулювання можна зробити висновки, що у зазначених статтях ідеться про нікчемні правочини. Друге формулювання має на увазі оспорювані правочини.

Убачається неможливим відносити правочини до нікчемних та оспорюваних лише за формальним критерієм – формулюванням норми закону. Наприклад, недійсність фіктивного (ст. 234) та удаваного (ст. 235) правочинів ЦК України не встановлено. Щодо фіктивного правочину цивільне законодавство містить правило про визнання такого правочину недійсним судом (на зразок оспорюваного правочину). Недійсність удаваного правочину теж не визначається, а презюмується положенням про потребу в разі вчинення удаваного правочину відносити сторін врегулювати правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили. Проте, фіктивний та удаваний правочини необхідно відносити до нікчемних, оскільки вони за своїм юридичним змістом не можуть

породжувати для його сторін цивільні права й обов'язки, а тому не можуть належати до оспорюваних.

Недійсність правочину зумовлюють недоліки його ознак або елементів, недотримання вимог, які є обов'язковими для його дійсності (ст.ст. 203, 215 ЦК України).

Це можуть бути: дефекти суб'єктного складу; дефекти (недотримання) форми; дефекти волі; дефекти змісту.

Зазначені недоліки правочинів дають змогу згрупувати недійсні правочини у чотири групи:

- 1) правочини з дефектами суб'єктного складу;
- 2) правочини з дефектами (недотримання) форми;
- 3) правочини з дефектами волі;
- 4) правочини з дефектами змісту.

Поділ усіх правочинів на вказані чотири групи є доволі умовним, оскільки окремі недійсні правочини можуть бути віднесені до різних груп. Окрім того, слід вказати, що правочин може мати складну недійсність (низку дефектів). У таких випадках правочин визнається недійсним за декількома підставами.

Правочини з дефектами суб'єктного складу. Правочини з недоліками суб'єктного складу поділяють на дві групи. Перша – правочини, вчинені фізичною особою за межами її цивільної дієздатності; друга – правочини, пов'язані з недоліками (спеціальною правоздатністю) юридичних осіб.

До правочинів, учинених фізичною особою за межами її цивільної дієздатності, належать:

- правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 221 ЦК України);
- правочин, учинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 222 ЦК України);
- правочин, учинений недієздатною фізичною особою (ст. 226 ЦК України);
- правочин, учинений дієздатною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України);
- правочин, учинений фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності (ст. 223 ЦК України);
- правочин, учинений без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224 ЦК України).

Правочини, пов'язані з недоліками (спеціальною правоздатністю) юридичних осіб – це правочини юридичних осіб, яких вона не мала права вчиняти, і охоплюються ст. 227 ЦК України.

Правочин, учинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 221 ЦК України). Правочини, вчинені малолітніми особами, є нікчемні, за винятком дрібних побутових, які вони можуть вчиняти самостійно.

Учинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності в окремих випадках може зумовити цивільні права й обов'язки. Цивільне законодавство встановлює два способи визнання правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, дійсним: по-перше, при подальшому схваленні такого правочину батьками (усиновлювачами) або одним із них, з ким проживає малолітня особа, або опікуном (ч. 1 ст. 221 ЦК України); по-друге, у випадку пред'явлення в суд позову про визнання його дійсним (ч. 2 ст. 221 ЦК України).

Закон не вимагає особливої форми подальшого схвалення батьками (усиновлювачами) або опікуном правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності. Подальше схвалення правочину малолітньої особи можливе у виді юридичної бездіяльності (мовчання) – незаявлення претензій другій стороні протягом одного місяця з моменту, коли стало відомо про його вчинення (ч. 1 ст. 221 ЦК України). У разі незгоди з учиненням малолітньою особою правочином батьки (усиновлювачі) або опікун зобов'язані пред'явити свої претензії до іншої сторони в активній формі, наприклад, вимагати повернення переданого малолітньою особою майна, інакше після закінчення місячного строку правочин малолітньої особи автоматично стає дійсним.

Окрім можливості подальшого схвалення правочину, вчиненого малолітньою особою за межами цивільної дієздатності, цивільне законодавство встановлює також інший спосіб визнання правочину малолітньої особи дійсним. Ідеться про визнання його дійсним за рішенням суду. За позовом заінтересованої особи суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він учинений на користь малолітньої особи (ч. 2 ст. 221 ЦК України).

Правочин, учинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 222 ЦК України). Відповідно до ч. 1 ст. 32 ЦК України, крім дрібних побутових правочинів, неповнолітня особа має право: 1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; 2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; 3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; 4) самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок).

Усі інші правочини неповнолітня особа вчиняє за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Розпоряджатися грошовими коштами, що внесені повністю або частково іншими особами у фінансову установу на її ім'я, неповнолітня особа може за згодою органу опіки та піклування і батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

Цивільне законодавство не визначає форму згоди батьків (усиновителів), піклувальників на вчинення правочинів неповнолітніми особами. Вона може надаватися і в усній, і в письмовій формі. Проте, відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 32 ЦК України, на вчинення правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника повинна бути письмова нотаріально посвідчена. Крім того, слід ще й отримати дозвіл органу опіки та піклування.

На практиці згода батьків або піклувальників нерідко виявляється у формі мовчазного схвалення вже здійснених неповнолітнім дій, що спрямовані на задоволення його культурних і матеріальних потреб.

Відповідно до ч. 1 ст. 222 ЦК України, правочин, який неповнолітня особа вчинила за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника, може бути згодом схвалений ними у такому ж порядку, як і у разі вчинення правочину малолітньою особою. Тобто подальше схвалення правочину можливе у виді юридичної бездіяльності (мовчання) – незаявлення претензій другій стороні протягом одного місяця з моменту, коли стало відомо про його вчинення (ч. 1 ст. 221 ЦК України).

Відсутність згоди і наступного схвалення батьків (усиновлювачів), піклувальників правочину, укладеного неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, є підставою для визнання судом такого правочину недійсним за позовом заінтересованих осіб.

Відповідно до п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», вимоги про визнання правочину недійсним за цією підставою можуть заявлятися і батьками (усиновлювачами), піклувальником, а також бабою і дідом (ч. 2 ст. 258 СК України), і будь-якою заінтересованою особою, а також самою неповнолітньою особою.

У разі якщо такий позов не пред'явлений, правочин є дійсним, оскільки фактично має місце схвалення його вказаними особами.

Правочин, учинений недієздатною фізичною особою (ст. 226 ЦК України). Правочин, учинений недієздатною особою, незалежно від того, чи він є дрібним побутовим, є нікчемним.

ЦК України дає право опікуну схвалити дрібний побутовий правочин підопічного після його вчинення шляхом незаявлення претензії другій стороні протягом одного місяця (ч. 1 ст. 226 ЦК України). Крім того, на вимогу опікуна правочин, учинений недієздатною фізичною особою (і дрібний побутовий, і правочин, що виходить за межі дрібного побутового), може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він учинений на користь недієздатної фізичної особи (ч. 2 ст. 226 ЦК України).

Правочин, який учинений особою, яка не була визнана в судовому порядку недієздатною, але в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, не може бути кваліфікований судом за ст. 226 ЦК України, що визначає наслідки вчинення правочину недієздатною фізичною особою. Для недійсності правочину за ст. 226 ЦК України не має значення похилий вік особи, яка вчиняє правочин, тяжка хвороба, вчинення правочину за декілька днів до смерті, вчинення правочину психічно хворою особою, але не визнаною в судовому порядку недієздатною

на момент його вчинення, усвідомлення недієздатною фізичною особою характеру і наслідків учинених дій. Ураховується лише її недієздатність у момент учинення правочину.

Правочин, учинений дієздатною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України). Несвідомий стан особи в момент учинення правочину, коли особа не усвідомлює значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути зумовлений різними обставинами. До них, наприклад, належать нервові потрясіння, фізична травма, глибоке алкогольне або наркотичне сп'яніння, тимчасовий психічний розлад.

Для недійсності правочину за ст. 225 ЦК України необхідно:

- 1) знаходження особи в такому стані, коли вона не може розуміти значення своїх дій і керувати ними;
- 2) вчинення правочину в такому стані;
- 3) звернення такою особою до суду з позовом про визнання такого правочину недійсним.

У разі смерті такої особи правочин може бути визнаний судом недійсним за позовом інших осіб, чиї цивільні права й інтереси порушені.

У разі наступного визнання фізичної особи, яка вчинила правочин, недієздатною позов про визнання правочину недійсним може пред'явити її опікун.

Для того, щоб визначити стан фізичної особи у момент укладення правочину, суд призначає судово-психіатричну експертизу і виносить рішення про визнання правочину недійсним, враховуючи водночас і висновок судово-психіатричної експертизи, і інші докази, які підтверджують перебування фізичної особи у момент учинення правочину в стані, за якого вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Правочин, учинений фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності (ст. 223 ЦК України). Відповідно до ст. 37 ЦК України, особа, яка у судовому порядку обмежена у цивільній дієздатності, може самотійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, учиняються

нею за згодою піклувальника. Відмова піклувальника дати згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або суду.

Відповідно до п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», вимоги про визнання правочину недійсним за цією підставою можуть заявлятися як піклувальником, так і будь-якою заінтересованою особою, а також самою особою, цивільна дієздатність якої обмежена.

Частина 1 ст. 223 ЦК України визначає, що правочин (за винятком дрібного побутового, який особа, дієздатність якої обмежено, може вчиняти самостійно), вчинений особою, дієздатність якої обмежено, без згоди піклувальника, може бути згодом схвалений піклувальником. Правочин вважається схваленим, якщо піклувальник, дізнавшись про його вчинення, не висунув претензій до іншої сторони протягом місяця.

У разі відсутності такого схвалення правочин за позовом піклувальника може бути визнаний судом недійсним, якщо буде встановлено, що він суперечить інтересам підопічного, членів його сім'ї або осіб, яких він відповідно до закону зобов'язаний утримувати.

Правочин, учинений без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224 ЦК України). Опікун учиняє від імені підопічного, а піклувальник дає згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових. Водночас є низка правочинів із майном підопічного, які опікуни не можуть учиняти, а піклувальники давати згоду на їх учинення без дозволу органу опіки та піклування. Це правочини, в яких опікун (піклувальник):

1) відмовляється від прав на майно підопічного, у тому числі речових прав на нерухоме майно, що підлягають державній реєстрації;

2) видає письмові зобов'язання від імені підопічного;

3) вчиняє правочини щодо:

– об'єкта житлової нерухомості та/або земельної ділянки, на якій розміщений такий об'єкт, власником або користувачем яких є підопічний;

– відчуження (у тому числі шляхом міни або внесення (передачі) до статутного (складеного) капіталу (пайового фонду) юридичної особи чи як вступного, членського та/або цільового внеску члена кооперативу), поділу, виділу нерухомого майна, об'єкта незавершеного будівництва, майбутнього об'єкта нерухомості, іншого цінного майна, зокрема транспортних засобів, власником якого є підопічний (ст. 71 ЦК України).

Що стосується майнових відносин батьків і дітей, вони можуть бути самостійними власниками майна, не залежно від того, проживають вони разом чи окремо (ч. 1 ст. 173 СК України). Зокрема, діти можуть отримати майно, прийнявши в подарунок, у спадок, також шляхом приватизації житла або отримання заробітку тощо. Будучи власником майна, дитина (наприклад, малолітня) не може самостійно ним розпоряджатися через відсутність відповідного обсягу цивільної дієздатності. За таких обставин батьки є законними представниками інтересів своїх дітей, і однією з функцій такого представництва є управління їх майном.

Батьки як законні представники дітей повинні здійснювати управління майном дітей насамперед в їх інтересах, оскільки, відповідно до ч. 2 ст. 155 СК України, батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини.

У разі вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, батьки зобов'язані отримати дозвіл органу опіки та піклування. Відповідно до ст. 177 СК України, батьки малолітньої дитини не мають права вчиняти, а батьки неповнолітньої дитини не мають права дитині давати згоду на вчинення без дозволу органів опіки та піклування правочинів щодо майнових прав:

1) відмовитися від прав на майно малолітньої дитини, у тому числі речових прав на нерухоме майно, що підлягають державній реєстрації;

2) видавати письмові зобов'язання від імені малолітньої дитини;

3) вчиняти правочини щодо:

– об'єкта житлової нерухомості та/або земельної ділянки, на якій розміщений такий об'єкт, власником або користувачем яких є малолітня дитина;

– відчуження (у тому числі шляхом міни або внесення (передачі) до статутного (складеного) капіталу (пайового фонду) юридичної особи чи як вступного, членського та/або цільового внеску члена кооперативу), поділу, виділу нерухомого майна, об'єкта незавершеного будівництва, майбутнього об'єкта нерухомості, іншого цінного майна, зокрема транспортних засобів, власником якого є малолітня дитина.

Правові наслідки вчинення правочинів без дозволу органу опіки та піклування визначаються ст. 224 ЦК України. Зокрема, такі правочини є нікчемними.

В окремих випадках закон надає право опікууну вчинити правочин, що виходить за межі дрібного побутового, а піклувальнику дати згоду на його вчинення без дозволу органу опіки та піклування (наприклад, за неможливості отримати такий дозвіл через наявність неробочих днів, коли зволікання при вчиненні такого правочину може призвести до завдання шкоди підопічному). Такий правочин може бути за позовом зацікавленої особи визнаний судом дійсними при встановленні відповідності його інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування (ч. 2 ст. 224 ЦК України).

Правочин, учинений юридичною особою, якого не мала права вчиняти (ст. 227 ЦК України). Зміст ст. 227 ЦК України зводиться лише до зазначення про можливість оспорення правочину юридичної особи, вчиненого нею без відповідного дозволу (ліцензії), хоча назва цієї статті надає змогу для застосування значно ширших підстав недійсності правочинів.

Коло видів діяльності, на здійснення яких необхідно отримати ліцензію, визначено ст. 7 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 2 березня 2015 р. та іншими законами. Ліцензуванню підлягають такі види господарської діяльності: банківська діяльність, діяльність з надання фінансових послуг; діяльність у сфері медіа, використання ядерної енергії; освітня діяльність; медична та ветеринарна практика; туроператорська діяльність; перевезення пасажирів, небезпечних вантажів та небезпечних відходів внутрішнім водним, морським, автомобільним, залізничним та повітряним транспортом, міжнародні

перевезення пасажирів та вантажів автомобільним транспортом; зовнішньоекономічна діяльність; будівельна діяльність та інші види діяльності.

Відповідно до ст. 227 ЦК України, правочин, вчинений юридичною особою без відповідного дозволу (ліцензії), є оспорюваним і може бути визнаний судом недійсним.

Юридична особа вважається такою, що не має ліцензії, якщо вона її не отримувала, закінчився термін її дії або вона була відкликана у визначеному законом порядку. Водночас не має значення, з яких причин не було ліцензії, а також, чи знала або повинна була знати про це інша сторона правочину.

Правочини з дефектами (недотриманням) форми. ЦК України до правочинів із дефектами форми відносить правочини, вчинені з порушенням обов'язкової письмової та письмової форми з нотаріальним посвідченням.

За загальним правилом, недодержання сторонами **письмової форми** правочину, встановленої законом, не має наслідком його недійсність, окрім випадків, установлених законом. Недотримання такої форми зазвичай не має наслідком недійсність правочину, а лише позбавляє суд при винесенні рішення права ґрунтуватися на показаннях свідків для заперечення факту вчинення правочину або оспорювання окремих його частин. Такі заперечення можуть доводитися письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами (ч. 1 ст. 218 ЦК України).

Учинений із порушенням письмової форми правочин є нікчемний лише у випадках, коли такий наслідок передбачено правовою нормою, що регулює цей вид правочину. Письмова форма є обов'язковим елементом, наприклад, для правочинів щодо забезпечення виконання зобов'язань, а саме: неустойки, поруки, гарантії, завдатку, застави (ч. 2 ст. 547 ЦК України); договору дарування майнового права та договору дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому (ч. 3 ст. 719 ЦК України); договору страхування (ч. 2 ст. 981 ЦК України); кредитного договору (ч. 2 ст. 1055 ЦК України), договору банківського вкладу (ч. 2 ст. 1059 ЦК України), договору комерційної концесії (ч. 1 ст. 1118 ЦК України) тощо.

ЦК України визначив можливість суду визнавати дійсним правочин із порушенням установленної законом

письмової форми, недодержання якої спричиняє його недійсність. Відповідно до ч. 2 ст. 218 ЦК України, для визнання судом правочину з порушенням обов'язкової письмової форми дійсним необхідно, щоб одна зі сторін учинила дію, а інша сторона підтвердила її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання.

Низка правочинів, що вчинені в письмовій формі, мають бути **нотаріально посвідчені**. Наслідки недотримання нотаріального посвідчення правочину є більш жорсткі, ніж у разі порушення письмової форми, і полягають у його нікчемності.

Але з цього правила є виняток: односторонній правочин із порушенням обов'язкової нотаріальної форми може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі (ч. 2 ст. 219 ЦК України).

Суд також може прийняти рішення про визнання дійсним договору, щодо якого сторонами недодержано вимоги закону про нотаріальне посвідчення. Суд має таке право за наявності умов: якщо сторони домовилися щодо всіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами; відбулося повне або часткове виконання договору хоча б однією стороною; ухилення від нотаріального посвідчення правочину сторони, на яку був покладений такий обов'язок (ч. 2 ст. 220 ЦК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 220 ЦК України, у випадку визнання договору з порушенням вимоги закону про нотаріальне посвідчення дійсним наступного його нотаріального посвідчення не вимагається.

Якщо правочин із порушенням обов'язкової письмової або нотаріальної форми за визначених законом умов, за яких він може бути визнаний судом дійсним, міститиме інші підстави нікчемності правочину (наприклад, учинення його малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності або особою, визнаною в судовому порядку недієздатною тощо), суд повинен відмовити сторонам у задоволенні позову про визнання правочину дійсним.

Якщо правочин із порушенням обов'язкової письмової або нотаріальної форми міститиме підстави оспоруваності правочину (наприклад, учинення його неповнолітньою або обмежено дієздатною особою за межами їх цивільної дієздатності тощо), керуючись презумпцією дійсності правочину за відсутності позову зацікавлених осіб про визнання його недійсним, суд вправі визнати правочин дійсним при наявності визначених у ЦК України (ч. 2 ст. 218, ч. 2 ст. 219, ч. 2 ст. 220) умов.

ЦК України визначає недійсність правочину (договору) лише у випадку недодержання сторонами форми, яка встановлена законом (ст.ст. 218, 219, 220). Тому недодержання обумовленої сторонами форми правочину не має наслідком його недійсність.

Правочини з дефектами волі. Велику кількість недійсних правочинів становлять правочини, вчинені всупереч волі їх учасників. У правочинах із дефектами волі внутрішньої волі немає взагалі, або вона не збігається із зовнішнім волевиявленням. Це такі правочини, в яких внутрішньої волі нема взагалі, або неправильно вона сформована внаслідок певних обставин: помилки, обману, психічного або фізичного насильства тощо.

Внутрішня воля, на відміну від зовнішнього волевиявлення, недоступна зовнішньому сприйняттю та впливу права. Тому будь-яка воля у вчиненому правочині презюмується: вважається, що вона відповідає зовнішньому волевиявленню. Однак, така презумпція відповідності волі та волевиявлення може бути спростована в судовому порядку з підстав та в порядку, передбаченому ЦК України.

До правочинів із дефектами волі можна віднести:

- правочин, вчинений під впливом помилки (ст. 229 ЦК України);
- правочин, вчинений під впливом обману (ст. 230 ЦК України);
- правочин, вчинений під впливом насильства (ст. 231 ЦК України);
- правочин, вчинений в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України);

– правочин, вчинений під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України). Зазначені правочини можна поділити на дві групи:

1) **правочини, при укладенні яких воля однієї або обох сторін сформувалася неправильно.** Особи, що вчиняють правочини, які належать до цієї категорії, здатні самостійно формувати свою волю, але внаслідок певних факторів хиблять під час її формування або вираження. Сюди можна віднести правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України), обману (ст. 230 ЦК України), помилки (ст. 229 ЦК України);

2) **правочини, здійснені без внутрішньої волі особи на вчинення правочину.** Тут зміст правочину формується під впливом іншої особи, яка водночас не обов'язково є суб'єктом вказаного правочину. Законодавець до правочинів, здійснених без внутрішньої волі, відносить правочини, вчинені під впливом насильства (ст. 231 ЦК України), а також правочини, вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України).

Правочин, учинений під впливом помилки (ст. 229 ЦК України). Причини помилки особи під час учинення правочину можуть бути пов'язані з: 1) діями третіх осіб (хтось підробив картину, яка стала предметом договору між покупцем і продавцем); 2) діями другої сторони правочину (одна зі сторін своєю необережною поведінкою сприяла помилці іншої сторони); 3) власним недбальством, неуважністю сторони, яка помилялася.

Помилки можна поділяти на 1) односторонні та 2) двосторонні.

Також розрізняють помилки 1) неістотні та 2) істотні.

Відповідно до ст. 229 ЦК України, недійсність правочину спричиняє наявність помилки щодо обставин, які мають істотне значення. Вирішення цього питання залежить від обставин справи і визначатиметься судом.

Відповідно до ст. 229 ЦК України, істотне значення має помилка щодо: 1) природи правочину; 2) прав та обов'язків сторін; 3) таких властивостей і якостей майна, які значно знижують його цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Цей перелік істотних помилок є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає.

Помилка стосовно правової природи правочину є єдиним випадком, коли має значення помилка в правових категоріях. В усіх інших випадках (незнання закону) помилка не має правового значення.

Помилка стосовно прав та обов'язків сторін, пов'язана з попередньою помилкою, оскільки права й обов'язки сторін визначають зміст правочину. Вчиняючи правочин з іншою правовою природою (наприклад, дарування замість довічного утримання), змінюється зміст правовідношення, яким є права й обов'язки сторін.

Помилки щодо властивостей і якостей майна, які значно знижують його цінність або можливість використання за цільовим призначенням, можуть бути, наприклад, у разі укладення договорів купівлі-продажу квартир. Часто такі правочини визнаються недійсними у зв'язку з виявленням у квартирах після вчинення правочину істотних дефектів.

Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, установлених законом. Мотив правочину може мати юридичне значення у разі укладення умовного договору.

Обставини, щодо яких помилилася сторона правочину, мають існувати саме на момент учинення правочину.

Правочин, учинений під впливом помилки, є оспорюваним і відповідно до ст. 229 ЦК України може бути визнаний недійсним за позовом зацікавленої сторони. Зазвичай це особа, яка помилялася, хоча нею може бути й інша сторона. Сторона на підтвердження своїх вимог про визнання правочину недійсним повинна довести, що така помилка насправді відбулася, тобто надати докази, які б свідчили про помилку.

Правочин, учинений під впливом обману (ст. 230 ЦК України). Особливістю такого правочину є умисел особи ввести іншу сторону в оману. За цією ознакою правочин відрізняється від правочину, вчиненого під впливом помилки.

Обман під час учинення правочину може бути здійснений двома способами:

1) *шляхом вчинення активних дій* (заперечення обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину). Наприклад, повідомлення неправдивих відомостей, пред'явлення підроблених документів тощо;

2) *шляхом бездіяльності* (замовчування існування таких обставин). Це може бути замовчування стороною договору відомостей про обставини, які б суттєво вплинули на поведінку контрагента. Якщо б останній знав про їх існування, договір не був би укладений.

Відповідно до ст. 230 ЦК України, правочин може бути визнаний судом недійсним, якщо особа була введена в оману щодо обставин, що мають істотне значення. Перелік обставин, що мають істотне значення такий самий, як і у правочині, вчиненому під впливом помилки. Ці обставини стосуються: природи правочину; прав та обов'язків сторін; властивостей та якостей майна, які значно знижують його цінність або можливість використання за цільовим призначенням.

Обман вчиняється однією стороною щодо іншої. Тому ст. 230 ЦК України поширюється лише на дво- та багатосторонні правочини. Як зазначено у п. 20 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» норми статті 230 ЦК України не застосовуються щодо односторонніх правочинів (наприклад, заповіт, довіреність).

Правочин, учинений під впливом насильства (ст. 231 ЦК України). Відповідно до ч. 1 ст. 231 ЦК України, правочин, вчинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним. Зміст ст. 231 ЦК України дає змогу зробити висновок, що законодавець допускає оскарження на цій підставі не лише двостороннього (багатостороннього), а й одностороннього правочину.

Насильством вважається протиправний фізичний і психічний тиск, спрямований як на особу, так і на її близьких та рідних із метою примусити до вчинення правочину. Воно може стосуватися майнових прав особи, яку примушують вчинити правочин (наприклад, підпал будинку, пошкодження автомобіля тощо).

Для визнання насильства підставою недійсності правочину, дія недобросовісної особи повинна відповідати таким вимогам:

1) ця дія повинна заподіяти або справити на особу враження реальної можливості заподіяння їй, її близьким родичам і майну майнової або моральної шкоди;

2) дія повинна бути незаконною та протиправною. Примус батька поручитися за борги сина під страхом оголошення його банкрутом не є насильством, оскільки порушення питання про банкрутство є правомірною дією, хоча може значною мірою погіршити соціальне положення сина;

3) дія повинна мати на меті заставити особу вчинити правочин усупереч власної внутрішньої волі.

Насильство може виражатися в нанесенні побоїв, мордуванні, спричиненні тілесних ушкоджень, незаконному позбавленні волі тощо. В багатьох випадках таке насильство підпадає під відповідні статті кримінального законодавства (побої, мордування, катування, погроза вбивством, незаконне позбавлення волі або викрадення людини тощо). Водночас насильство як підстава визнання правочину недійсним не обов'язково передбачає кримінальну відповідальність. Факт насильства не обов'язково має бути встановлений вироком суду.

Насильство може бути *фізичним і психічним*.

Фізичне насильство полягає у спричиненні болю, страждань особі, членам його сім'ї, родичам шляхом нанесення побоїв, здійснення катування для того, щоб примусити особу вчинити правочин.

Психічне насильство виявляється у психічному тиску на особу, членів сім'ї, родичів (залякування, погроза вбивством, заподіянням тілесних ушкоджень самій особі або її родичам тощо). Різновидом психічного насильства є погроза. Вона створює в особи, що вчиняє правочин, уявлення про дійсну можливість у майбутньому заподіяння їй, членам сім'ї, родичам суттєвої шкоди. З метою запобігання цьому особа змушена укласти правочин.

Погроза як підстава недійсності правочину повинна відповідати таким ознакам:

1) між погрозою та вчиненням правочину має бути *причинно-наслідковий зв'язок*;

2) погроза повинна мати *персоніфікований характер*; бути конкретною та спрямованою на певну фізичну особу;

3) погроза повинна бути *істотною*. Істотність погрози полягає у можливості спричинення шкоди істотним благам особи, членам її сім'ї або родичам (наприклад, життю, здоров'ю, честі, гідності, майну);

4) погроза має бути *дійсною*. Дійсною є та погроза, яка існує об'єктивно, а не в уяві особи, якій погрожують;

5) погроза має бути *реальною*. Реальність погрози визначається достатністю підстав побоювання її виконання. Наприклад, погроза перетворити людину в тварину є нездійсненою;

6) погроза має бути *протизаконною*. Водночас вона може стосуватися і *протиправних* (наприклад, погроза вбивством), і *правомірних дій* (наприклад, погроза повідомити правоохоронні органи про здійснення особою злочинної діяльності).

Правочин, учинений в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України). Стаття 232 ЦК України розрахована на випадки, коли особа, яка вчиняє правочин від імені однієї зі сторін (як результат представництва), умисно вступає в зговір з іншою стороною і укладає договір у супереч інтересів сторони, від імені якої вона діє.

Суб'єктний склад таких правочинів характеризується обов'язковою наявністю відносин представництва.

Основне завдання представника полягає в тому, щоб донести до контрагента волю особи, яку він представляє. Водночас він повинен діяти (вчиняти правочини) в інтересах особи, яку представляє, керуючись наданими йому повноваженнями. Частина 3 ст. 238 ЦК України вказує на добросовісність представника. Зокрема, представник не може вчиняти правочини від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є.

Під зловмисною домовленістю слід розуміти умисну змову представника однієї сторони правочину з другою стороною, внаслідок чого настають несприятливі наслідки для особи, від імені якої вчинено правочин. Форма зловмисної домовленості законом не визначається, тобто значення не має. Вона може бути і усною, і письмовою.

До ознак правочину, який учинено у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, необхідно віднести:

1) *здійснення дій представника в межах наданих йому повноважень*. Якщо правочин представник учинив після

закінчення наданих йому довірительом повноважень, підстав для визнання його недійсним, відповідно до ст. 232 ЦК України, немає;

2) *наявність умисної змови між представником потерпілої сторони і іншою стороною*. Відповідно до п. 22 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», для визнання правочину недійсним на підставі ст. 232 ЦК України представник усвідомлює, що вчиняє правочин всупереч інтересам довірителя та бажає (або свідомо допускає) їх настання.

На практиці довести змову представника потерпілої сторони та третьої особи доволі складно. Невигідність договору для довірителя (завищена або занижена ціна, не вигідні умови тощо) сама собою може бути лише побічним доказом наявності такої змови. Суд у кожному конкретному випадку повинен визначити, в чому полягає суть зловмисної домовленості;

3) *настання несприятливих наслідків для особи, яку представляють*. Такі наслідки переважно зачіпають майнові інтереси особи. Своєю чергою, представник, який учинив правочин, маючи власні інтереси та, нехтуючи інтересами особи, яку він представляв, теж бажає досягти певної мети. Проте цілі, які мали учасники змови, для визнання правочину недійсним значення не мають. Не має значення, чи одержав учасник такої домовленості яку-небудь вигоду від здійснення правочину, чи правочин був учинений із метою завдання шкоди довірительу;

4) *причинний зв'язок між зловмисною домовленістю і несприятливими наслідками для особи, яку представляють*. Несприятливих наслідків не було б, якщо не було зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною.

Лише за наявності всіх перелічених ознак правочин, учинений у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною, може бути визнаний за позовом зацікавленої особи судом недійсним за ст. 232 ЦК України.

Правочин, учинений внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою, за позовом

зацікавленої сторони може бути судом визнаний недійсним (належати до оспорюваних). Водночас слід враховувати, що такий правочин у момент учинення є дійсним і породжує для особи, яку представляють, до моменту винесення судом рішення про його недійсність цивільні права й обов'язки. Рішення, чи оспорювати правочин, приймає довіритель.

Правочин, який учинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай невідгідних умовах (ст. 233 ЦК України). Такі правочини називають кабальними.

Правочин, учинений під впливом тяжкої обставини (кабальний правочин), має такі ознаки:

1) *збіг тяжких обставин у потерпілого*. Тяжкими обставинами можуть бути тяжка хвороба особи, членів її сім'ї чи родичів, смерть годувальника, загроза втратити житло чи загроза банкрутства та інші обставини, для усунення або зменшення яких необхідно укласти такий правочин¹¹³.

Особа, яка оскаржує правочин, має довести, що за відсутності тяжкої обставини правочин не було б вчинено взагалі або вчинено не на таких умовах;

2) *явно виражені вкрай невідгідні для потерпілого умови вчинення правочину*. Наприклад, земельна ділянка віддається безоплатно або за ціною, в декілька разів нижчою за її дійсну вартість; надзвичайно низька винагорода за виконану роботу або надану послугу. Співмірність виконаних робіт, наданих послуг, переданого за правочином майна є оціночними поняттями, які суд буде встановлювати в кожному конкретному випадку;

3) *добровільність вчинення особою правочину під впливом тяжкої обставини і на вкрай невідгідних умовах*. Для визнання такого правочину недійсним, особа має його вчиняти добровільно, без наявності насильства, обману чи помилки;

4) *причинний зв'язок між збігом у потерпілого тяжких обставин та вчинення ним правочину на явно невідгідних для нього умовах*. Цей зв'язок буде встановлювати суд;

¹¹³ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text>

5) *поінформованість недобросовісної сторони про тяжкі обставини потерпілого і використання їх для своєї вигоди*. Юридичне значення має факт усвідомлення сторони про те, що правочин учиняється іншою стороною вимушено, під впливом тяжких обставин.

Правочин, який учинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, належить до оспорюваних і за позовом зацікавленої сторони може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину.

Правочини з дефектами змісту. До правочинів із дефектами змісту можна віднести фіктивні, удавані правочини, правочини, що порушують публічний порядок, інтереси держави та суспільства, моральні засади суспільства.

Фіктивний правочин (ст. 234 ЦК України). Відповідно до ч. 1 ст. 234 ЦК України, фіктивним є правочин, який учинено без наміру створення правових наслідків, що обумовлювалися цим правочином.

Таку дію складно назвати правочином, оскільки в ній немає однієї з ознак правочину: спрямованість сторін на настання правового результату. Правочину насправді не існує. Це є дії, які зовнішньо нагадують правочин: є лише імітація правочину. Тому факт фіктивності вчиненого правочину має бути встановленим у судовому порядку.

Фіктивний правочин характеризується такими ознаками:

1) бажання сторін створити видимість правовідносин перед третіми особами. *Правочин учиняється «для вигляду»;*

2) *наявність зовнішньої форми правочину (волевиявлення)*. Зазвичай укладення фіктивного правочину передбачає складання письмового договору, доволі часто – нотаріально посвідченого. Водночас зміст правочину переважно відповідає всім вимогам закону;

3) *невиконання правочину його учасниками*. Подальша поведінка сторін фіктивного правочину характеризується бездіяльністю (майно не передається, оплата не проводиться тощо);

4) *відсутність у сторін дійсного наміру створити наслідки, які обумовлювалися у цьому правочині*. Якщо в момент учинення правочину його учасники бажали настання правових

наслідків, що породжуються відповідним правочином, останній фіктивним не є. Також суд повинен відмовити в задоволенні позову про визнання правочину фіктивним, якщо одна сторона, укладаючи договір, прагне досягти правового результату, а інша – діє лише про людське око («для вигляду»).

Укладення фіктивного правочину завжди відбувається з певною метою і умисно. Фіктивний правочин зазвичай учиняється із протизаконною метою. Наприклад, вчинення фіктивного договору про відчуження майна із метою уникнення його конфіскації; приховування майна для недопущення його поділу при розірванні шлюбу тощо.

Якщо сторонами не вчинено будь-яких дій на виконання такого правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь-яких наслідків. Хоча можливі випадки, коли майно за таким правочином передається для видимості з подальшим поверненням.

Удаваний правочин (ст. 235 ЦК України). Відповідно до ст. 235 ЦК України, удаваним є правочин, який учинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили. Удаваним правочином, на відміну від фіктивного, сторони намагаються прикрити інший правочин, який насправді бажають учинити.

Досліджуючи удаваний правочин, необхідно мати на увазі, що сторони вчиняють два правочини: правочин, який фактично був учинений, та правочин, укладений для прикриття першого правочину. Саме у другому правочині немає справжньої волі сторін на його вчинення, тому він називається удаваним. Наприклад, поширеною є практика, коли з метою зменшення платежів, пов'язаних із відчуженням транспортних засобів, здійснюється так званий продаж автомобіля «по довіреності». Водночас продавець видає покупцю довіреність на право розпорядження транспортним засобом. Тут відбувається приховування відносин купівлі-продажу за удаваним договором доручення.

Правочин буде удаваним лише тоді, коли сторони безпосередньо в момент його вчинення матимуть на меті інший правочин.

У ЦК України немає прямої вказівки на те, до якого виду недійсних правочинів (нікчемних чи оспорюваних) необхідно

відносити удавані правочини, а лише закріплене правило, що якщо буде встановлено, що правочин був учинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили (ч. 2 ст. 235 ЦК України). Недійсність удаваного правочину прямо законом не встановлена, а лише припускається.

До ознак удаваного правочину слід віднести:

1) *наявність зовнішньої форми удаваного правочину (волевиявлення)*. Зазвичай удаваний правочин укладається у письмовій формі; доволі часто – нотаріально посвідчується. Водночас зміст правочину зазвичай відповідає всім вимогам закону;

2) *приховання удаваним правочином іншого правочину (прихованого)*;

3) *наявність у сторін наміру створити наслідки, які обумовлюються прихованим правочином*. Відсутність хоча б у однієї особи умислу на вчинення прихованого правочину вказує на його дійсність або можливість визнання його недійсним з інших підстав;

4) *бажання сторін створити видимість правовідносин перед третіми особами*. Удаваний правочин зазвичай учиняється із протизаконною метою. Мета такого правочину – це обійти вимоги закону, порушити права інших осіб, уникнути виконання обов'язків. Проте у разі віднесення правочину до удаваного мета значення не має.

Що стосується прихованого правочину, то його дійсність оцінюється на загальних підставах. Тому, якщо правочин не відповідатиме загальним умовам дійсності, що передбачені у ст. 203 ЦК України, міститиме недоліки форми, змісту, волі, суб'єктного складу, він може бути нікчемним або визнаний судом недійсним із застосуванням наслідків його недійсності.

Якщо правочин, що прикривається, не має дефектності елементів складу, визнається законодавцем дійсним. Тому лише факт прикриття правочину іншим не може бути підставою визнання його недійсним.

Правочин, що порушує публічний порядок, учинений з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства

(ст. 228 ЦК України). У ст. 228 ЦК України закріплено правові наслідки двох самостійних недійсних правочинів:

- 1) правочину, який порушує публічний порядок (ч.ч. 1, 2);
- 2) правочину, який суперечить інтересам держави і суспільства, його моральним засадам (ч. 3).

Ст. 228 ЦК України правочин, який порушує публічний порядок, відносить до нікчемних (ч. 2), а правочин, який суперечить інтересам держави і суспільства, його моральним засадам – до оспорюваних (вказівка законодавця у ч. 3 зазначеної статті про те, що такий правочин «... може бути визнаний недійсним»).

Поняття «публічний порядок» й «інтереси держави та суспільства» є взаємопов'язаними і застосовуються не до будь-яких правовідносин у державі, а лише щодо суттєвих основ правопорядку. Розмежування цих правочинів на практиці є доволі проблематичним, оскільки немає законодавчих положень щодо змісту понять «публічний порядок» та «інтереси держави та суспільства». Суди, ухвалюючи рішення, керуватимуться оціночними критеріями.

Перелік правочинів, які є нікчемними як такі, що порушують *публічний порядок*, визначений ст. 228 ЦК України. Це:

- 1) правочини, спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина;

- 2) правочини, спрямовані на знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, АРК, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.

Усі інші правочини, спрямовані на порушення інших об'єктів права, не є такими, що порушують публічний порядок.

Обов'язковою ознакою правочину, що порушує публічний порядок, є *спрямованість дії його учасників на досягнення протиправного результату*. Спрямованість дії вказує на усвідомлення протиправності своєї поведінки й бажання настання протиправного результату.

Правочини, які порушують державні або суспільні інтереси і не підпадають під правочини, що порушують публічний порядок (ч. 1 ст. 228 ЦК України), можуть бути визнані такими, що порушують інтереси держави та суспільства.

Якщо зміст терміна «публічний порядок» як критерію оцінки правочину розкритий у ч. 1 ст. 228 ЦК України,

то зміст терміна «інтереси держави і суспільства» чинне законодавство не визначає, що дає підстави тлумачити його надзвичайно широко.

Інтереси держави та суспільства порушуються у разі недотримання нормативних актів, у яких вони закріплені. Безпосереднім об'єктом посягання з боку учасників незаконного правочину є публічно-правові акти за своєю природою.

Одним із таких нормативно-правових актів є, наприклад, Закон України від 19 червня 2003 р. «Про основи національної безпеки України», який у ст. 3 об'єктами національної безпеки проголошує конституційні права і свободи людини і громадянина; духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне й навколишнє природне середовище і природні ресурси суспільства; конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканість держави. Водночас у ст. 7 цього Закону визначено основні реальні та потенційні загрози національним інтересам і національній безпеці України у зовнішньо- та внутрішньополітичній, економічній, соціальній та гуманітарній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній сферах, а також у сферах державної безпеки та безпеки державного кордону України.

Правочини, що порушують інтереси держави та суспільства, неможливо визначити вичерпним переліком у нормативно-правових актах. Оціночна конструкція «інтереси держави та суспільства» покликана виконувати універсальну заборонну функцію. Під такий правочин мають підпадати правочини, які порушують публічні нормативно-правові акти: валютне, митне, податкове, антимонопольне та інше публічно-правове законодавство, в якому закріплені основи державного ладу, політичної системи, економічної безпеки держави.

Відповідно до ч. 3 ст. 228 ЦК України, для визнання правочину недійсним із підстав суперечності інтересам держави та суспільства, його моральним засадам, на відміну від правочину, що порушує публічний порядок (ч. 1 ст. 228 ЦК України), не вимагається умислу на настання протизаконного результату.

Умисел сторін у разі вчинення правочину, що суперечить інтересам держави та суспільства, його моральним засадам, впливає лише на його наслідки, які мають конфіскаційний характер.

Так, якщо визнаний судом недійсний правочин вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то за наявності умислу в обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першій стороні на відшкодування одержаного. За наявності умислу лише в однієї із сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави.

Водночас слід зазначити, що наслідком правочину, що порушує публічний порядок, незважаючи на його спрямованість на досягнення шкідливого результату, є двостороння реституція.

Підставою недійсності правочину за ст. 228 ЦК України є також *порушення вчиненим правочином моральних засад суспільства*.

Вимоги моральності, на відміну від права, не закріплені в системі писаних норм. Вони одержують своє вираження в загальновизнаних уявленнях про належну поведінку, що виникли в результаті тривалого суспільного розвитку.

У будь-якому разі необхідно уникати розширеного тлумачення цього поняття, адже це може призвести до добровільного визнання недійсним правочину, в якому поведінка його учасників не містить ознак істотної суспільної небезпеки¹¹⁴.

¹¹⁴ Договірне право України. Загальна частина : навч. посібник / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін. ; за ред. О. В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 20.

6.4. Правові наслідки недійсності правочину

Учинення недійсного правочину, незалежно від підстав його недійсності, породжує особливі правові наслідки. Факт учинення недійсного правочину спричиняє настання негативних правових наслідків для його сторін, порівняно з наслідками, які вони прагнули досягти.

Цивільне законодавство визначає такі **види наслідків недійсності правочинів**:

1) **юридичні наслідки** випливають з факту вчинення недійсного правочину і полягають у ненастанні юридичних наслідків, які прагнули досягнути його сторони. Вони обмежуються лише постановкою питання про недійсність правочину. Це пов'язано з тим, що недійсний правочин не може спричинити інших правових наслідків, окрім тих, що пов'язані з його недійсністю (ч. 1 ст. 216 ЦК України). Нікчемний правочин є недійсним із моменту вчинення і не породжує для його сторін цивільні права й обов'язки. Оспорюваний правочин хоча і породжує в момент учинення правові наслідки, проте після його оспорення зацікавленою особою і визнання недійсним судом, є недійсним і нічим не відрізняється від нікчемного.

Правові наслідки недійсності нікчемного правочину, які встановлені законом, не можуть змінюватися за домовленістю сторін.

Нікчемний правочин, як і правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту вчинення. Якщо за недійсним правочином права й обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється (ст. 236 ЦК України).

Невідповідність окремої частини правочину вимогам закону не має наслідком недійсності інших його частин і правочину загалом, якщо допускається відокремлення цієї частини від інших частин правочину і є можливість припустити, що він був би вчинений сторонами і без включення до нього недійсної частини (ст. 217 ЦК України);

2) **майнові наслідки недійсності правочинів** породжують такі два юридичні факти, як учинення недійсного правочину та виконання його хоча б однією стороною повністю чи частково. Такі правові наслідки називаються майновими,

оскільки визначають юридичну долю переданого за недійсним правочином майна.

Відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК України, у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Такий наслідок недійсності вчиненого правочину називається **двосторонньою реституцією**.

Вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. В цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання в'їдикаційного позову, зокрема від добросовісного набувача, з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК України¹¹⁵;

3) додаткові майнові наслідки сторін недійсного правочину полягають у обов'язку відшкодування винною стороною заподіяних збитків і моральної шкоди іншій стороні або третій особі (ч. 2 ст. 216 ЦК України).

Зміст цієї норми передбачає, що додаткові наслідки недійсних правочинів настають за наявності і об'єктивних, і суб'єктивних ознак. Об'єктивною передумовою такої відповідальності є заподіяння збитків або моральної шкоди. Суб'єктивною ознакою є наявність вини однієї зі сторін під час учинення недійсного правочину, внаслідок якого була заподіяна шкода іншій стороні або третій особі.

Тому додатковий обов'язок відшкодувати заподіяні внаслідок учинення недійсного правочину збитки покладається

¹¹⁵ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text>

на особу лише як наслідок відповідальності за винну неправомірну поведінку, внаслідок якої потерпілій стороні або третій особі були заподіяні збитки та моральна шкода.

ЦК України додаткові наслідки недійсних правочинів поділяє на *загальні та спеціальні*. *Загальна норма* таких наслідків визначена у ч. 2 ст. 216 ЦК України, яка передбачає: якщо у зв'язку із учиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною. Водночас ця норма відшкодування шкоди винною стороною не пов'язує з виконанням недійсного правочину хоча б однією стороною, а лише вказує на такий обов'язок винної сторони. Тому відшкодуванню підлягають збитки та моральна шкода не лише у зв'язку з виконанням недійсного правочину, а й шкода, яка була заподіяна потерпілій стороні або третій особі внаслідок його укладення без подальшого виконання (наприклад, сплата нотаріусу мита за посвідчення недійсного договору тощо).

Спеціальні додаткові наслідки недійсності правочинів передбачені для правочинів, учинених із малолітньою (ст. 221 ЦК України), неповнолітньою (ст. 222 ЦК України), дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України), недієздатною фізичною особою (ст. 226 ЦК України), під впливом помилки (ст. 229 ЦК України), під впливом обману (ст. 230 ЦК України), під впливом насильства (ст. 231), у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України), під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України), а також у випадку укладення юридичною особою правочину, якого вона не мала права вчиняти (ст. 227 ЦК України).

Здійснивши аналіз статей ЦК України, що регламентують спеціальні додаткові наслідки недійсних правочинів, можна згрупувати такі правочини за об'єктом, який підлягає відшкодуванню, на три групи. До першої групи належать недійсні правочини, в яких *відшкодуванню підлягають лише збитки*, завдані внаслідок його укладення. Це зокрема правочин, учинений малолітньою особою (ч. 4 ст. 221 ЦК України), а також учинений під впливом помилки (ч. 2 ст. 229 ЦК України).

До другої групи належать правочини, в яких *відшкодуванню підлягає лише моральна шкода*. Це правочин, учинений недієздатною фізичною особою (ч. 4 ст. 226 ЦК України), а також дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ч. 3 ст. 225 ЦК України). Крім того, моральна шкода підлягає відшкодуванню також у випадку укладення юридичною особою правочину, якого вона не мала права вчиняти (ч. 2 ст. 227 ЦК України). Для відшкодування моральної шкоди обов'язковою ознакою є наявність вини недобросовісної сторони. Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 226 ЦК України, моральна шкода підлягає відшкодуванню опікуну недієздатної фізичної особи або членам її сім'ї, якщо буде встановлено, що дієздатна особа знала про психічний розлад або недоумство другої сторони або могла припустити такий стан.

Третю групу становлять правочини, в яких винна особа зобов'язана *відшкодувати і збитки, і моральну шкоду*. Це правочини, вчинені під впливом обману (ч. 2 ст. 230 ЦК України), насильства (ч. 2 ст. 231 ЦК України), тяжкої обставини (ч. 2 ст. 233 ЦК України), а також у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ч. 2 ст. 232 ЦК України).

Водночас окремі склади недійсних правочинів передбачають *відшкодування збитків у подвійному розмірі*. Відповідно до ч. 2 ст. 230 ЦК України, сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з учиненням цього правочину. Частина 2 ст. 231 ЦК України покладає обов'язок відшкодувати потерпілій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду на винну сторону (іншу особу), яка застосувала фізичний або психічний тиск.

Законом можуть бути встановлені *особливі умови застосування правових наслідків недійсності правочинів або особливі правові наслідки окремих недійсних правочинів*.

Особливі умови застосування та особливі правові наслідки визначаються особливостями того чи іншого складу недійсного правочину.

Особливі умови застосування наслідків недійсних правочинів свідчать про специфічні можливості здійснення

двосторонньої реституції. Якщо ч. 1 ст. 216 ЦК України обов'язок повернути отримане за недійсним правочином майно в натурі, а за неможливості такого повернення – відшкодувати його вартість покладає на сторони такого правочину, то особливі умови застосування реституції вказують на відхилення від цього загального правила. Наприклад, відповідно до ст. 221 ЦК України, на дієздатну сторону покладається обов'язок повернути отримане від малолітньої особи майно не особі, яка була стороною за вчиненим недійсним правочином, а її батькам (усиновлювачам) або одному з них, із ким вона проживає, або опікуну. Водночас останні зобов'язані повернути все одержане малолітньою особою дієздатній стороні, а за неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість за цінами, які існують на момент відшкодування.

Особливі правові наслідки недійсності правочинів указують на нехарактерні правові наслідки порівняно з тими, що визначені як загальне правило (ч.ч. 1, 2 ст. 216 ЦК України). Наприклад, особливі правові наслідки недійсності правочину, вчиненого малолітньою особою, полягають у покладенні на дієздатну сторону обов'язку відшкодувати збитки, завдані укладенням недійсного правочину, якщо в момент його вчинення вона знала або могла знати про вік другої сторони (ч. 4 ст. 221 ЦК України). Водночас закон не передбачає відшкодування батьками (усиновителями) або опікуном малолітньої особи збитків дієздатній стороні, що виникли у зв'язку із учиненням такого правочину.

До особливих наслідків недійсних правочинів можна віднести односторонню реституцію та недопущення реституції.

Одностороння реституція полягає у тому, що одна сторона правочину отримує виконане назад (за неможливості повернути отримане в натурі відшкодовується його вартість) і, як наслідок, поновлюється у попередньому становищі, а виконання, отримане від другого контрагента, або належне на відшкодування виконаного останньому не повертається і стягується за рішенням суду в дохід держави.

Під **недопущенням реституції** розуміють те, що жодна зі сторін не поновлюється у попереднє становище, а передане за таким правочином, як і все належне на виконання

правочину іншою стороною, стягується в дохід держави. Якщо під час односторонньої реституції конфіскаційні наслідки застосовуються до однієї сторони, то у разі недопущення реституції ця санкція застосовується до обох сторін.

Недопущення реституції та одностороння реституція передбачені як наслідок учинення правочину з метою, що завідомо суперечить інтересам держави та суспільства. Так, відповідно до ч. 3 ст. 228 ЦК України, якщо визнаний судом недійсний правочин вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то за наявності умислу в обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першій стороні на відшкодування одержаного.

За наявності умислу лише в однієї із сторін усе одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави.

Водночас обов'язковою ознакою застосування конфіскаційних негативних наслідків є умисел сторони (сторін) на настання протизаконного результату. Для ухвалення судом рішення необхідно встановлювати, в чому конкретно полягала завідомо суперечна інтересам держави і суспільства мета укладення договору, якою із сторін і якою мірою виконано зобов'язання, а також наявність наміру в кожній із сторін.

Якщо в законі немає вказівки на застосування до сторін особливих умов або правових наслідків недійсності вчинених правочинів, то застосовуються загальні правові наслідки, визначені ч.ч. 1, 2 ст. 216 ЦК України, а саме: двостороння реституція, відшкодування винною особою збитків та моральної шкоди потерпілій особі.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає відмінність між одностороннім, двостороннім і багатостороннім правочином?

2. Чим відрізняється реальний правочин від консенсуального? У чому полягає головна відмінність щодо моменту їх учинення?

3. Які наслідки настають, якщо правочин не відповідає обов'язковій письмовій або нотаріальній формі?

4. Чи потребує нікчемний правочин рішення суду для визнання його недійсним?

5. За яких умов можна визнати недійсним оспорюваний правочин?

6. Який основний правовий наслідок недійсності правочину? Поясніть, що таке реституція.

7. Чи завжди сторона, що вчинила недійсний правочин, має право на відшкодування збитків?

8. До якого виду недійсних правочинів належать удаваний та нікчемний правочини і чому?

9. Як може бути захищене право особи, яка уклала правочин, не усвідомлюючи значення своїх дій?

Рекомендована література

1. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22 травня 2003 р. № 2801-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>
2. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text>
3. Кучер В. О. Недійсні правочини та їх цивільно-правові наслідки : навч. посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 344 с.
4. Рушчак І. В., Белова М. В. Правомірність правочинів: діалектика приватних та публічних інтересів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2025. Вип. 87. Ч. 4. С. 405–411.
5. Юркевич Ю. М. Поняття правочинів та їх місце в системі юридичних фактів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 253–257.
6. Дзера І. І. Поняття та правова природа недійсних правочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 21–25.
7. Таш'ян Р. І. Недійсність правочинів у цивільному праві України : дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2024. 371 с.

ГЛАВА 7

ПРЕДСТАВНИЦТВО

- 7.1. Поняття та значення представництва*
- 7.2. Підстави виникнення представництва*
- 7.3. Види представництва, припинення представництва*
- 7.4. Суб'єкти представництва*
- 7.5. Обсяг і межі повноважень представника*
- 7.6. Правові наслідки вчинення правочину представником*

7.1. Поняття та значення представництва

Сучасний цивільний оборот забезпечує ефективну реалізацію та захист прав і законних інтересів учасників правовідносин завдяки інституту представництва. Саме представництво надає можливість особі діяти через іншу уповноважену особу – представника, що стало необхідним в умовах урегулювання ускладнених соціальних та економічних процесів, розширення підприємницької діяльності, участі в судових процесах тощо.

Правовий інститут представництва є одним із головних інститутів цивільного права, який є засобом делегування повноважень, передачі волевиявлення та спрощення взаємодії між учасниками цивільних правовідносин.

Представництво забезпечує усунення юридичних або фактичних перешкод, які не дають фізичній або юридичній особі самостійно укласти той чи інший правочин. Юридичні перешкоди зазвичай пов'язані з статусом фізичної або юридичної особи й обумовлені повною відсутністю дієздатності або недостатністю її обсягу для вчинення правочинів. Наприклад, згідно зі ст. 31 ЦК України, за малолітніх осіб правочини, окрім дрібних побутових, укладають батьки (усиновителі) або опікун. Вони є законними представниками цих осіб (ст. 242 ЦК України). У низці випадків без виникнення відносин представництва неможливе здійснення діяльності відокремленими підрозділами юридичної особи. Зокрема, керівники філій і представництв здійснюють представництво

за довіреністю, виданою на підставі акта органу юридичної особи (ч. 2 ст. 244 ЦКУ України). До фактичних перешкод прийнято відносити такі обставини реальної дійсності, які не дають змоги суб'єктам цивільного права самостійно укладати правочини. Такими перешкодами можуть бути хвороба, відсутність у місці проживання у момент учинення правочину (від'їзд у відрядження, на лікування або відпочинок), права необізнаність тощо. Відносини представництва можуть виникати також тоді, коли орган юридичної особи позбавлений можливості самостійно здійснити юридичні дії, наприклад, унаслідок значної завантаженості або у зв'язку з необхідністю вести справи одночасно у кількох місцях тощо¹¹⁶.

Аналіз реалізації норм про представництво в сучасному цивільному законодавстві засвідчив, що представництво є комплексним правовим інститутом, положення якого врегульовують відносини у межах не лише цивільного, а й інших галузей права: трудового, сімейного, земельного, міжнародного приватного, а також усіх галузей процесуального права. У процесі правозастосовчої діяльності непоодинокими є випадки, коли виникає потреба застосування норм права, які містяться в нормативних актах з інших галузей права¹¹⁷.

Загалом представництво охоплює і добровільну участь представника, і обов'язкову участь законного представника в інтересах осіб, які не мають повної цивільної дієздатності.

Сучасний інститут представництва – це ефективний засіб реалізації цивільних прав та обов'язків суб'єктів права, які внаслідок тих чи інших причин не можуть захистити свої права, свободи та законні інтереси самостійно. Інститут представництва закріплений в ст. 59 Конституції України, в якій визначено, що кожна особа має право на правничу допомогу, особа є вільною у виборі правозахисника¹¹⁸.

¹¹⁶ Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

¹¹⁷ Цюра В. В. Інститут представництва в цивільному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук : спец. 12.00.03. Київ, 35 с.

¹¹⁸ Овчатова-Редько А. О. Представництво в цивільному праві: поняття, види, реалізація. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. № 31. С. 152–163. URL: <https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/110/98>

Представництво в цивільному праві законодавчо закріплено в главі 17 ЦК України, яка регламентує загальні положення щодо здійснення представництва, порядок надання повноважень, вимоги до форми довіреності та правові наслідки перевищення повноважень.

Згідно із ст. 237 ЦК України, представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє.

Під представництвом І. Ю. Доманова розуміє вчинення однією особою, представником від імені іншої особи правочину, інших юридичних дій, що безпосередньо створюють, змінюють і припиняють цивільні права й обов'язки в особи, яку представляють¹¹⁹.

Є. А. Харитонов визначає представництво як діяльність однієї особи (представника) від імені та в інтересах іншої особи (особи, яку представляють – довірителя), що відбувається в межах визначених правовідносин між представником і особою, яку представляють, відповідно до яких юридичні права й обов'язки вникають безпосередньо в особи, яку вони представляють¹²⁰.

Представництво в цивільному праві – це організаційні немайнові відносини, в яких одна особа (представник) має можливість учиняти правочини й інші правомірні юридично значущі дії в межах наданих йому повноважень від імені та в інтересах іншої особи (принципала) щодо третіх осіб (за умови поінформованості останніх про це), чим безпосередньо створює, змінює або припиняє цивільні права й обов'язки і несе відповідальність перед особою, яку представляє. Водночас об'єктом відносин представництва є юридично значущі дії, спрямовані на виникнення, зміну, припинення прав та обов'язків, і результат таких дій стосовно осіб, інтереси яких представляють¹²¹.

¹¹⁹ Доманова І. Ю. Інститут добровільного представництва в цивільному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 17 с.

¹²⁰ Харитонов Е. О. Цивільне право. Приватне право. Цивілістика. Фізичні особи. Юридичні особи. Речове право. Зобов'язання. Види договорів. Авторське право. *Представництво*. Київ : А.С.К., 2001. 830 с.

¹²¹ Цюра В. В. Інститут представництва в цивільному праві : автореф. д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ. 35 с.

Представництво – це цивільно-правова форма, змістом якої є юридична можливість однієї особи (представника) діяти від імені, в інтересах і за рахунок іншої особи (довірителя). Тобто суб'єктивні цивільні права й обов'язки можуть здійснюватися не уповноваженими чи зобов'язаними особами, а їхніми представниками (за винятком випадків, коли в чинність вказівок закону й самої сутності прав і обов'язків вони можуть здійснюватися й виконуватися тільки особисто їхніми носіями)¹²².

У теорії цивільного права України представництво розглядається як вид опосередкованої участі особи у цивільному обороті. Його суть полягає в перенесенні вольового моменту з безпосереднього суб'єкта (представленого) на іншу особу (представника), що виконує дії з юридичними наслідками для першого.

Із погляду юридичної конструкції представництво охоплює:

- наявність бажання у представника вчиняти дії від імені особи, яку він представляє;
- узгодженість учинюваних дій представником із волею особи, яку він представляє, на основі договору, довіреності, закону чи акта;
- встановлення обмежень повноважень представника межами, визначеними правовстановлюючим актом;
- безпосередній вплив правочинів на права й обов'язки особи, яку представляють.

Ознаками представництва є:

1) представництво спрямоване на вчинення представником правочинів чи інших правомірних дій. Фактичні ж дії можуть вчинятися, але не як основні, а лише як супутні, допоміжні, які допоможуть досягти максимального результату у відносинах представництва;

2) правові наслідки правомірних дій представника настають не для нього, а для особи, яку він представляє;

3) представник вчиняє правочини з наміром створити для особи, інтереси якої він представляє, такі правові

¹²² Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

наслідки, які настали б, якби особа, інтереси якої представляють, сама безпосередньо здійснювала свої права (виконувала обов'язки);

4) представник повинен мати повноваження на вчинення того чи іншого правочину;

5) повноваження, необхідне для існування представництва, має спиратися на правову підставу. Такими підставами є: договір, закон, акт органу юридичної особи й інші підстави, встановлені актами цивільного законодавства;

6) представництво можливе лише щодо суб'єкта права, тобто фізичної або юридичної особи, які наділені правосуб'єктністю¹²³.

Мета представництва полягає у вчиненні представником правочинів в інтересах особи, яку він представляє. Тому представник не може вчиняти правочин від імені особи, яку представляє, в своїх інтересах або в інтересах іншої особи, яку він одночасно представляє. Винятки становлять відносини комерційного представництва. В останньому випадку обов'язковою є згода особи, яку представляють, на здійснення представником такого одночасного представництва інтересів кількох осіб. Учинення правочинів представником полягає у здійсненні ним власних дій, які, відповідно до наданих йому повноважень, створюють, змінюють або припиняють цивільні права й обов'язки в особі, яку представляють¹²⁴.

Важливо відрізнити представництво від посередництва, фактичного сприяння та органів юридичної особи, оскільки посередник діє від власного імені, але в інтересах іншої особи. Щодо фактичного сприяння, то тут особа лише технічно виконує певні дії, наприклад, кур'єр здійснює доставку документів. Орган юридичної особи діє як сама юридична особа, а не як представник. Винятком є лише уповноважені особи поза межами статутних функцій.

¹²³ Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 332 с.

¹²⁴ Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

Саме ж юридичне значення представництва для цивільного обороту є надзвичайно вагомим та виявляється і в теоретичному, і практичному аспектах правового регулювання цивільних правовідносин.

По-перше, інститут представництва забезпечує реалізацію цивільної правоздатності, тобто повноцінну участь суб'єктів цивільного права, навіть у випадках, коли вони не можуть або не хочуть діяти особисто. До об'єктивних причин осіб, що не можуть діяти в цивільному обороті, слід віднести недієздатність осіб, неповноліття, а до суб'єктивних причин – фізичну відсутність, відсутність професійної підготовки, відсутність особистого часу, перебування за кордоном, лікарняний, відрядження, позбавлення доступу до документів тощо.

По-друге, сприяє спрощенню цивільного обороту, створюючи умови для гнучкості й оперативності в реалізації цивільних прав, насамперед це виявляється в господарській, банківській, торговій і договірній сферах, що, своєю чергою, зменшує витрати часу та ресурсів.

По-третє, гарантує професійне ведення цивільних справ і підвищує юридичну якість дій через залучення кваліфікованих фахівців, дає змогу діяти через мережу філій, агентів, уповноважених осіб тощо.

По-четверте, є формою делегування правомочностей, що, зокрема, є важливим насамперед для юридичних осіб, діяльність яких не можлива без постійного представництва, яке дає можливість функціонування юридичних осіб у правовому полі, можливості їх участі у договорах, судових спорах, майнових операціях.

По-п'яте, юридичне значення представництва важливе для таких категорій осіб, правоздатність яких не супроводжується повною дієздатністю. До таких осіб закон відносить малолітніх осіб, осіб під опікою або піклуванням, недієздатних. Відповідно, завдяки представництву ці особи можуть укладати правочини, отримувати спадщину, захищати свої інтереси в суді.

По-шосте, завдяки чітко визначеним нормам ЦК України щодо обсягу повноважень, форми довіреностей, умов перевищення повноважень, інституту представництва забезпечує правову визначеність, що підвищує довіру до учасників правочинів і зменшує ризики зловживань.

Значення представництва зростає в умовах стрімкої цифровізації, розвитку електронного документообігу, а також зростання судової та договірної діяльності, де участь представників є не лише правом, а доволі часто і необхідністю. Представництво є тим інструментом, що забезпечує можливість гнучкої участі в цивільному обороті, розширює доступ до реалізації прав і забезпечує ефективність цивільних правовідносин.

7.2. Підстави виникнення представництва

Представництво не виникає самочинно – воно потребує правової основи, яка надасть представникові законне право діяти в інтересах і від імені іншої особи. Такою основою є підстави виникнення представництва, які визначають правомірність і легітимність дій представника, а також забезпечують захист прав представленого і третіх осіб.

Підстави виникнення – це юридичні факти, з настанням або існуванням яких закон пов'язує виникнення певних правовідносин, зокрема представництва. У контексті цивільного права **підстави виникнення представництва** – це *обставини чи дії (правочини, акти, норми закону тощо), які надають одній особі (представнику) законне повноваження діяти від імені та в інтересах іншої особи (довірителя).*

Підстави виникнення представництва в цивільному праві України мають різnorідну правову природу, з одного боку, вони охоплюють приватно-правові основи, з іншого – публічно-правові. Всі ці підстави спрямовані на досягнення цілісної мети – забезпечення реалізації цивільної дієздатності осіб, які з певних причин не можуть учиняти юридичні дії, проте мають на це право.

Представництво ґрунтується на наявності відповідної підстави, яка надає представникові повноваження діяти в інтересах та від імені іншої особи (довірителя). Відповідно до ч. 3 ст. 237 ЦК України, підставами виникнення представництва є договір, закон, акт органу юридичної особи й інші підстави, встановлені актами цивільного законодавства. Кожна з цих підстав має свою правову природу, сферу застосування, обсяг повноважень і механізм реалізації.

Обсяг і характер повноважень представника залежать від тих юридичних фактів, з яких виникає представництво.

Підставами виникнення представництва є юридичні факти, коло яких визначено в законі. Такими юридичними фактами (підставами виникнення повноважень) можуть бути:

1) договір, наприклад, договір доручення. Представник діє на підставі волевиявлення довірителя, зазначеного в договорі. Саме цей правочин створює зобов'язання діяти в інтересах довірителя;

2) закон, за яким батьки є представниками своїх малолітніх дітей. Це найімперативніша форма представництва, що виникає автоматично у випадках чітко зазначених у законі та не потребує довіреності;

3) акт органу юридичної особи, наприклад, директор товариства з обмеженою відповідальністю укладає договір купівлі-продажу від імені цього товариства чи призначення на певну посаду, пов'язану із здійсненням представницьких дій. У цьому випадку цивільне законодавство визнає представництво, що виникає на підставі внутрішніх рішень юридичної особи, зокрема, статуту або рішення уповноваженого органу. Саме таке представництво ґрунтується на інституційному статусі особи в межах юридичної особи, приміром директор, керівник філії;

4) рішення суду, у випадках, коли особа не може самостійно реалізувати свої права, суд може призначити їй представника, і відповідно, особа виконує обов'язки представника на підставі судового рішення;

5) акт уповноваженого державного органу або органу місцевого самоврядування, що виникає на підставі призначення або делегування повноважень у передбачених законом випадках, наприклад орган опіки та піклування призначив особу опікуном над недієздатним громадянином, надаючи йому право вчиняти правочини від імені підопічного. Фактично представник діє на підставі розпорядчого акта органу опіки і піклування;

6) інші підстави, встановлені актами цивільного законодавства, наприклад, факт спільного ведення господарства, спільності майна – при здійсненні одним із подружжя правочинів для спільного сімейного господарства він виступає

як особа, що діє від імені і в інтересах іншого з подружжя, бо згода останнього на здійснення такого правочину припускається – за винятком тих, що виходять за межі дрібних побутових.

Отже, підстави виникнення представництва в цивільному праві становлять важливий елемент правового регулювання інституту представництва загалом. Кожна з наведених підстав відображає певний спосіб формування представницьких повноважень – добровільний, імперативний чи адміністративно-призначувальний. Розмежування підстав виникнення представництва в цивільному праві України має істотне значення не лише для правильної правової кваліфікації відносин між представником і довірителем, а й для забезпечення стабільності цивільного обороту, захисту інтересів учасників правовідносин та запобігання можливим зловживанням.

7.3. Види представництва, припинення представництва

Види представництва передбачені у ч. 3 ст. 237 ЦК України, де зазначено, що представництво виникає на підставі договору, закону, акта органу юридичної особи та з інших підстав, установлених актами цивільного законодавства.

У науці цивільного права класифікація представництва традиційно здійснюється за низкою критеріїв, із-поміж яких можемо виокремити такі основні:

- джерело повноважень представника;
- характер та обсяг повноважень;
- правова природа відносин між представником та особою, яку він представляє.

Залежно від значення волевиявлення для встановлення правовідносин представництва і виникнення повноваження розрізняють певні види представництва.

Перша класифікація, за правовою підставою виникнення представництво поділяється на:

- 1) представництво за договором;
- 2) представництво за законом;
- 3) представництво за актом органу юридичної особи;
- 4) представництво за рішенням суду чи органу влади.

Представництво, що виникає на підставі договору, називають добровільним або договірним. Це означає, що на вчинення правочину від імені особи, яку представляють, повинна бути згода представника, виражена в договорі або безпосередньо в довіреності¹²⁵.

Уважається, що договірне представництво виникає за волею дієздатної особи, яка звертається за допомогою до представника для вчинення правочинів. У науці цивільного права є декілька позицій із приводу того, чи виникає договірне представництво виключно за волею особи, яку представляють, чи для цього необхідне і волевиявлення представника¹²⁶.

Договірне представництво є одним із найважливіших механізмів реалізації приватної ініціативи у сфері цивільного обігу. В системі представництва в цивільному праві договірна форма є найбільш поширеною та гнучкою в умовах ринкової економіки.

Представництво за договором – це представництво, що виникає в результаті угоди між представником і принципалом¹²⁷.

Представництво на підставі договору є договірним, оскільки підставою його виникнення є свідоме та вільне волевиявлення сторін представницьких правовідносин, що об'єктивується договором між ними¹²⁸.

Договірне представництво – це представництво, правовідносини якого виникають на підставі договору або іншого акта, в основі якого є волевиявлення особи, яку представляють (довірителя), та особи, яка представляє (повіреного), а також домовленість між ними. Договір доручення є безпосереднім виявом правовідносин щодо представництва.

¹²⁵ Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

¹²⁶ Кметик Х. В., Такаджі Л. Г. Сутність та особливості договірного представництва. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 5. С. 175–180. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2017_5_27.pdf

¹²⁷ Цивільне право України. Загальна частина : навч. посіб. / за ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. Київ : Алерта, 2014. 510 с.

¹²⁸ Цюра В. В. Інститут представництва в цивільному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук : спец. 12.00.03. Київ, 35 с.

Він опосередковує відносини представництва, для яких характерною є наявність двох видів юридичних зв'язків – внутрішніх і зовнішніх. Якщо для оформлення внутрішніх відносин (довіритель – повірений) застосовується договір доручення, то зовнішні відносини (довіритель – треті особи) визначаються за допомогою довіреності, яку довіритель видає повіреному. Своєю чергою, трудовий договір не є підставою представництва в цивільному праві. Агентський договір може бути підставою виникнення відносин представництва за певних умов (учинення юридично значущих дій від імені принципала)¹²⁹.

Договорами, на яких ґрунтується представництво, є договори, предметом яких є правочин, який учинив представник від імені та в інтересах довірителя – сторони договору. До таких договорів належать договори доручення, про спільну діяльність, агентська угода, в яких має міститися вказівка на обов'язок довірителя видати довіреність представнику. Правочини, передбачені договором, учинені представником без довіреності, виданої довірителем, мають визнаватися вчиненими неуповноваженою особою. В довіреності поряд із загальними вимогами до її змісту має міститися посилання на договір, на якому ґрунтується така довіреність¹³⁰.

Основними видами договірного представництва є:

- 1) представництво на підставі договору доручення;
- 2) представництво за договором комісії;
- 3) агентський договір;
- 4) комерційне представництво;
- 5) посередницькі договори із представницькими елементами.

Традиційною формою договірного представництва є договір доручення, який зосереджений на узаконенні правовідносин між представником та особою, яку представляють.

¹²⁹ Кметик Х. В., Такаджі Л. Г. Сутність та особливості договірного представництва. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 5. С. 175–180. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2017_5_27.pdf

¹³⁰ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. Київ : Юрінком Інтер, 2008. Т. 1. 831 с.

За договором доручення одна сторона (повірений) зобов'язується вчинити від імені та за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії. Правочин, учинений повіреним, створює, змінює, припиняє цивільні права й обов'язки довірителя.

Договором доручення може бути встановлено виключне право повіреного на вчинення від імені та за рахунок довірителя всіх або частини юридичних дій, передбачених договором. У договорі можуть бути встановлені строк дії такого доручення та (або) територія, у межах якої є чинним виключне право повіреного.

Представництво, яке ґрунтується на договорі, може здійснюватися за довіреністю. Представництво за довіреністю може ґрунтуватися на акті органу юридичної особи.

Довіреністю є письмовим документом, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами. Довіреність на вчинення правочину представником може бути надана особою, яку представляють (довірителем), безпосередньо третій особі.

Довіреність – це односторонній правочин і, відповідно, він має відповідати вимогам, установленим для всіх таких правочинів у ч. 3 ст. 202 ЦК України. Тому її видача не вимагає згоди представника, а прийняття довіреності або відмова від неї є правом представника. Довіреність адресована третім особам і засвідчує повноваження представника перед третіми особами. Довіреність може бути видана на ім'я однієї особи або декількох осіб. Як особа, яку представляють, може виступати одна або декілька осіб. Зміст довіреності визначається межами правоздатності особи, яку представляють. Зазвичай довіреність може видаватися тільки дієздатними громадянами. Неповнолітні громадяни можуть самотійно видавати довіреності в обсязі тих прав, які вони можуть здійснювати самотійно. Довіреність юридичній особі може бути видана тільки на укладення правочинів, що не суперечать її статуту-ві (положенню) або загальному положенню про організацію цього виду¹³¹.

¹³¹ Керимов С. Г. Деякі питання представництва малолітньої особи її опікуном. Держава і право : зб. наук. праць. Київ, 2005. Вип. 29. С. 452–457.

За загальним розумінням, існує три види довіреності: по-перше, *загальна довіреність*, характеризується тим, що спонукає представника до здійснення юридично значущих дій від імені довірителя. Отже, цю довіреність можна охарактеризувати як довіреність на вчинення широкого кола правочинів, які є в інтересах довірителя; по-друге, *спеціальна*, що надає юридичну можливість для вчинення однорідних типів правочинів та/або інших дій. Цей вид довіреності видається задля вчинення конкретного виду юридичних дій, наприклад, представництво особи в суді; по-третє, *разова довіреність* виявляється в разовому вчиненні юридично значущих дій, тобто заключенні договору від імені особи¹³².

Р. Шишка визначає поняття довіреності для договірнього представництва через її функції, серед яких виокремлює:

- уповноважуючу – наділяє представника певними повноваженнями на вчинення правочинів в інтересах особи, що видала довіреність;

- верифікаційну – вказує на особу представника. У довіреності зазначаються його офіційні дані за паспортом.

Якщо вчинений за довіреністю правочин підлягає документуванню, тоді вказуються дані про довіреність, а також остання (незалежно від того, чи є вона разовою, генеральною або безвідкличною) додається до цього документа. Так, довіреність додається до документа, на підставі якого вчинено правочин, наприклад, здійснено переказ коштів – у такому разі до платіжної відомості; – обмежуючу – вказано безпосередні правочини, на які уповноважено представника, та термін дії довіреності. Інколи вказується об'єкт і третя особа – наприклад, у довіреностях на отримання заробітної плати, пенсії¹³³.

О. Дзера з цього приводу наголошує, що повноваження представника можуть бути визначені конкретно, шляхом

¹³² Овчатова-Редько А. О. Представництво в цивільному праві: поняття, види, реалізація. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. № 31. С. 152–163. URL: <https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/110/98>

¹³³ Кметик Х. В., Такаджі Л. Г. Сутність та особливості договірнього представництва. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 5. С. 175–180. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2017_5_27.pdf

перелічення довірених йому дій, або в загальному вигляді, з передачею представнику загальних повноважень на вчинення правочинів від імені особи, яку представляють. У цьому випадку представник може вчиняти будь-які дії, які міг би вчиняти принципал, якщо їх учинення не суперечить сутності представництва та підставам його виникнення¹³⁴.

Правові наслідки дії довіреності обмежуються певним часовим проміжком, і законодавством передбачені підстави для її скасування або припинення.

Скасування довіреності – це односторонній правочин довірителя, спрямований на припинення дії виданої довіреності до закінчення строку, на який вона була оформлена. Таку дію довіритель може вчинити, незважаючи на причини, та вона є виявом принципу свободи волі.

Припинення довіреності – це загальний правовий наслідок. Коли довіреність втрачає чинність через настання передбачених законом чи договором обставин.

В Україні питання скасування та припинення довіреності регламентуються ЦК України, зокрема: ст. 248 ЦК України – підстави припинення довіреності; ст. 249 ЦК України – право довірителя у будь-який час скасувати довіреність, а представника – відмовитись від неї.

Однією з таких підстав є скасування довіреності особою, яка її видала. Порядок скасування довіреності визначений главою 4 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5 (далі – Порядок). Відповідно до Порядку, скасування довіреності здійснюється нотаріусом або завідувачем державного нотаріального архіву за заявою особи, яка видала довіреність¹³⁵.

Про скасування довіреності або передоручення нотаріус чи завідувач державного нотаріального архіву робить відмітку на примірнику довіреності, що зберігається у справах нотаріуса чи архіву, а також у реєстрі для реєстрації нотаріальних

¹³⁴ Цивільне право України : навч. посіб. / за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів : Львів. дер. ун-т внутрішніх справ, 2011. 468 с.

¹³⁵ Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : Наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>

дій. Напис про скасування довіреності або передоручення також робиться на примірнику довіреності особи, яка її видала, якщо такий примірник у неї є. У такому разі примірник з написом разом із заявою особи додається до примірника, що зберігається у справах нотаріуса чи архіву.

Особа, яка видала довіреність і згодом скасувала її, повинна негайно повідомити про це представника, а також відомих їй третіх осіб, для представництва перед якими була видана довіреність (ст. 249 ЦК України). Повідомлення про скасування довіреності може бути оформлено нотаріусом згідно з Порядком, зокрема шляхом передавання відповідної заяви.

Припинення дії довіреності підлягає обов'язковій реєстрації в Єдиному реєстрі довіреностей у порядку, встановленому Положенням про Єдиний реєстр довіреностей, затвердженим наказом Міністерства юстиції України від 28.12.2006 № 111/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 28.12.2006 за № 1378/13252.

В умовах воєнного або надзвичайного стану, за відсутності доступу до Єдиного реєстру довіреностей, нотаріальне посвідчення довіреностей і припинення їх дії здійснюються без використання цього реєстру, з подальшим внесенням до нього відповідних відомостей протягом п'яти робочих днів з дня відновлення доступу (пункт 7 глави 4 розділу II Порядку)¹³⁶.

Підставами припинення довіреності є:

1. *Закінчення строку довіреності* – якщо в документі визначено конкретний термін, після його спливу довіреність автоматично втрачає чинність.

2. *Скасування довіреності довіритель* – найпоширеніша підстава, що не потребує обґрунтування, довіритель скасовує довіреність.

3. *Відмова представника від повноважень* – представник має право самостійно відмовитися від виконання дій, покладених на нього довіреністю.

4. *Припинення юридичної особи* – довірителя або представника – якщо одна зі сторін є організацією, то її ліквідація автоматично тягне припинення довіреності.

¹³⁶ Порядок скасування довіреності від 28.08.2024. URL: https://just-dnipro.gov.ua/?view=viewnews&page_id=5290

5. *Смерть фізичної особи, яка видала довіреність, або представника* – у разі смерті одного зі сторін довіреність припиняє дію.

6. *Визнання довірителя недієздатним, обмежено дієздатним чи безвісно відсутнім* – оскільки це унеможлиблює подальше здійснення волевиявлення.

Із припиненням представництва за довіреністю втрачає чинність передоручення. У разі припинення представництва представник зобов'язаний негайно повернути довіреність.

Обов'язком довірителя є інформування представника та третіх осіб про скасування довіреності. Якщо цього довіритель не зробить, то вчинені представником дії матимуть юридичну силу для довірителя. Також, якщо треті особи не знали про скасування довіреності та діяли добросовісно, то укладені правочини можуть визнаватися дійсними. У постановах Верховного Суду підкреслюється, що треті особи мають доводити свою добросовісність у випадку укладення правочину після припинення довіреності.

Правовідносини представництва можуть бути припинені не тільки у зв'язку зі скасуванням довіреності особою, яку представляють, а й унаслідок відмови представника від учинення дій, які були визначені довіреністю. Таке обопільне право на одностороннє припинення довіреності пов'язане з довірчим характером цієї угоди. Відмова від цього права є недійсною. Однак представник не може відмовитися від учинення дій, визначених довіреністю, якщо ці дії були невідкладними або такими, що спрямовані на запобігання завданню збитків особі, яку він представляє, чи іншим особам (ч. 3 ст. 250 ЦК України)¹³⁷.

Окремою особливістю довіреності є те, що вона може бути безвідкличною, наприклад, була видана в межах забезпечення виконання зобов'язань і її не можна скасувати. Проте, її можна скасувати, якщо представник порушує обов'язки.

Представництво за договором комісії – це представництво, в якому комісіонер діє від власного імені, але результат діяльності стосується комітента. Угоди, укладені

¹³⁷ Представництво за довіреністю та передоручення. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/law/9492/>

комісіонером, породжують права й обов'язки спершу для нього, а потім передаються комітенту.

Відповідно до ст. 1011 ЦК України, за договором комісії одна сторона (комісіонер) зобов'язується за дорученням другої сторони (комітента) здійснити одну або кілька угод від свого імені, але за рахунок комітента. Така правова позиція була підтримана і в Постанові Великої Палати Верховного Суду від 26.06.2019 у справі № 910/210261/17, де зазначено, що комісіонер зобов'язаний передати комітенту все одержане в результаті виконання доручення, а його невиконання тягне настання відповідальності¹³⁸.

Представництво на підставі агентського договору виражається у тому, що агент зобов'язується за винагороду вчиняти юридичні та/або юридичні дії від імені та за рахунок принципала. Залежно від умов агентського договору представництва агент може діяти і від власного імені, і від імені принципала.

Із урахуванням судової практики (див справу № 910/5915/20, Господарський суд м. Києва, рішення від 15.12.2020) суд підкреслив, що агентський договір має передбачати чіткий перелік повноважень, територію діяльності агента і порядок звітності. Недотримання таких умов може свідчити про відсутність дійсного представництва¹³⁹.

Із розвитком електронних комп'ютерних технологій, мережі «Інтернет» неабиякої популярності набуває укладення договорів в електронній формі, що декларується та забезпечується в Україні, зокрема і на законодавчому рівні. Договори доручення та агентські договори, за умови дотримання у відповідних випадках вимог нотаріального посвідчення довіреності, можуть бути укладені в електронній формі, яка з огляду на характерні їй сутнісні характеристики відображення на певному носіїві та здатність бути доступною за допомогою людських можливостей є різновидом письмової форми договорів про представництво¹⁴⁰.

¹³⁸ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26.06.2019 у справі № 910/210261/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82726613>

¹³⁹ Рішення Господарського суду м. Києва від 29.06.2022 у справі № 910/803/22.

¹⁴⁰ Цюра В. В. Інститут представництва в цивільному праві : автореф. дис. на здобуття навч. ступеня д-ра. юрид. наук : спец. 12.00.03. Київ, 35 с.

Різновидом добровільного договірною представництва є комерційне представництво (ст. 243 ЦК України). Комерційним представником є особа, яка постійно та самостійно є представником підприємців під час укладення ними договорів у сфері підприємницької діяльності. Комерційне представництво одночасно кількох сторін правочину допускається за згодою цих сторін та в інших випадках, установлених законом. Повноваження комерційного представника можуть бути підтверджені письмовим договором між ним та особою, яку він представляє, або довіреністю. Особливості комерційного представництва в окремих сферах підприємницької діяльності встановлюються законом.

Ознаками комерційного представництва є те, що:

1) об'єктом комерційного представництва є вчинення договорів у сфері підприємницької діяльності;

2) комерційним представником та особою, яку представляють, можуть бути фізична особа-підприємець або юридична особа, яка є суб'єктом підприємницької діяльності;

3) комерційний представник зазвичай у межах цих правовідносин укладає договори неодноразово; відносини комерційного представництва характеризуються тривалим характером;

4) відплатний характер представницьких послуг комерційного представника зумовлений особливостями сфери використання моделі комерційного представництва й суб'єктного складу правовідносин комерційного представництва;

5) комерційне представництво одночасно кількох сторін правочину допускається за згодою цих сторін та в інших випадках, установлених законом;

6) повноваження комерційного представника можуть бути підтверджені письмовим договором між ним та особою, яку він представляє, або довіреністю¹⁴¹.

Під договором комерційного представництва пропонуємо розуміти договір, за яким одна сторона (комерційний представник) зобов'язується професійно та самостійно, на постійній основі вчиняти правочини у сфері підприємницької

¹⁴¹ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновської, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. 444 с.

діяльності за дорученням, від імені і за рахунок підприємця, а друга сторона (підприємець, якого представляють) зобов'язується оплатити послуги комерційного представника та сприяти йому у виконанні договору. Договір комерційного представництва може бути застосований в сферах страхування, під час укладення договорів щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності та в підприємницькій діяльності з метою ефективного управління корпоративними правами¹⁴².

Комерційне представництво передбачає можливість укладення договорів із кількома суб'єктами одночасно¹⁴³. Не допускається здійснення комерційним представником від імені особи, яку він представляє, правочинів, які так чи інакше стосуються його особисто. Комерційний представник зобов'язаний тримати в таємниці відомості, які стали йому відомі про такі правочини, не тільки на момент їх укладення і здійснення, а й після виконання цього йому доручення. Відносини комерційного представництва пов'язані з договорами доручення, комісії, агентськими та дилерськими правочинами. Однак особа, яка хоч і діє в чужих інтересах, але від власного імені (агент, комісіонер), а також особа, уповноважена на ведення переговорів щодо можливих у майбутньому правочинів (посередник), не є представниками.

Підставами припинення комерційного представництва умовно можна об'єднати в три групи:

- комерційне представництво припиняється шляхом його реалізації (належне виконання зобов'язання, яке виникло на підставі договору про комерційне представництво; вчинення дій (дії), на які представник був уповноважений згідно з виданою довіреністю; закінчення строку договору про комерційне представництво, довіреності, якщо він установлений);

- комерційне представництво може припинятися шляхом відмови від нього комерційного представника або особи,

¹⁴² Грабовий О. А. Договір комерційного представництва у Цивільному праві України : дис. ... д-ра. філософії : 081 «Право». Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2021. 239 с.

¹⁴³ Постанова Верховного Суду від 22.10.2024 у справі № 910/8328/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*.

яку представляють (одностороння відмова від договору про комерційне представництво комерційного представника, або особи, яку він представляє; скасування довіреності особою, яка її видала, або відмова представника від учинення дій, що були визначені в довіреності) при повідомленні другої сторони не пізніше, як за один місяць, якщо триваліший строк не встановлений договором;

– комерційне представництво припиняється у разі винесення Господарським судом ухвали про проведення санації боржника або прийняття постанови про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури щодо юридичної особи – комерційного представника, особи, яку представляють; визнання фізичної особи – комерційного представника, особи яку представляють, недієздатною, обмежено дієздатною, безвісно відсутньою, померлою, або у разі її смерті¹⁴⁴.

Посередницькі договори із представницькими елементами – це цивільно-правові договори, що передбачають участь особи (посередника) у встановленні, зміні або припиненні правовідносин між іншими особами, зокрема через реалізацію повноважень представника. У таких договорах посередництво не є основною метою, але має істотне значення для досягнення цілей сторін. Це не традиційне представництво, проте елементи представництва можуть реалізовуватись під час виконання договору. Вони мають змішану юридичну природу: поєднують договірне зобов'язання на вчинення дій із можливістю або обов'язком діяти від іншої особи (представляти). В собі такі договори можуть містити і пряме, і непряме представництво (залежно від умов договору).

До посередницьких договорів із представницькими елементами можна віднести франчайзинг, договір транспортно-го експедирування, консигнацію.

Законне представництво має матеріальне та процесуальне закріплення в нормах національного законодавства.

Матеріальна регламентація закріплена в ЦК України та СК України. Щодо процесуального, то приватно-процесуальні відносини регламентуються ЦПК України.

¹⁴⁴ Климівська І. Я. Підстави припинення комерційного представництва. *Університетські наукові записки*. 2009. № 1 (29). С. 128–133.

Щодо процесуального підходу до питання представництва і законного представництва зокрема, то цивільне процесуальне представництво визначається як сукупність процесуальних дій представника, що ґрунтується на відповідних правових підставах від імені відповідної особи шляхом участі у цивільному судочинстві для забезпечення реалізації права на захист їх цивільних прав та інтересів¹⁴⁵.

Особливість законного представництва полягає в тому, що суб'єктивні цивільні права належать одному суб'єктові, але здійснювати їх від свого імені він не може, тому в його інтересах можуть виступати інші особи (представники). Характерною рисою представництва за законом є спрямованість на захист законних інтересів осіб, які внаслідок малолітства, недосягнення повноліття не можуть у повному обсязі піклуватися про себе. Відповідно, їхня воля щодо вирішення питання про необхідність представлення їхніх інтересів не враховується, законодавством установлюється необхідність використання іншої особи для здійснення піклування¹⁴⁶.

Законне представництво (представництво за законом) – це тип представництва, яке встановлено виключно нормами законодавства, що застосовується у разі, якщо особа не здатна самотійно захищати свої права й інтереси. Це правило насамперед стосується неповнолітніх, недієздатних або обмежено дієздатних осіб.

Законне представництво має соціально-правове значення, оскільки спрямоване на гарантування участі у цивільному обороті найбільш уразливих суб'єктів.

Правозахисне значення законного представництва виражається в охороні прав неповнолітніх, малолітніх, недієздатних та обмежено дієздатних.

Соціальне – гарантує включення у цивільний оборот осіб, які без сторонньої допомоги не змогли б реалізувати свої можливості.

¹⁴⁵ Коросташивець Ю. Матеріальні та процесуальні аспекти правової регламентації законного представництва через призму національного законодавства. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2024. Вип. 2 (70). С. 38–41.

¹⁴⁶ Керимов С. Г. Представництво за законом в цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. НДІ приватного права і підприємства Акад. прав. наук України. Київ, 2006. 194 с.

Превентивне – запобігає зловживанням з боку інших учасників цивільних відносин.

Процесуальне – забезпечує можливість участі в судових процесах в інтересах підопічних.

Міжнародно-правове – відповідає стандартам Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю та практиці ЄСПЛ.

Основними суб'єктами законного представництва в цивільному праві України, згідно зі ст. 242 ЦК України є:

Законні представники:

Батьки – автоматично представляють малолітніх і неповнолітніх. Підставою такого представництва є народження дитини, шлюб із матір'ю, визнання батьківства, рішення суду.

Усиновлювачі – мають таке ж правове становище, як і батьки, та представляють усиновлених дітей на підставі закону і рішення про усиновлення.

Опікуни, піклувальники – призначаються рішенням суду або органами опіки.

Адміністрації закладів – якщо діти перебувають на повному утриманні дитячих будинків чи інтернатів.

Особи, яких представляють:

Малолітні – діти до 14 років.

Неповнолітні – діти з 14–18 років.

Повнолітні особи, які визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними.

Правовий статус законного представника підтверджується свідоцтвом про народження дитини, рішенням суду про усиновлення, рішенням про встановлення опіки чи піклування та посвідчення опікуна чи піклувальника, а у випадку сімейного влаштування дитини – відповідними адміністративними актами.

Повноваження законного представника можна поділити на загальні та спеціальні. *Загальні повноваження законного представника* випливають із закону і охоплюють усі необхідні дії для захисту прав та інтересів підопічного й управління майном останнього, якщо інше не обмежено законом або рішенням суду чи органу опіки.

Спеціальні повноваження законного представника можливі у разі виконання умови, чи у разі надання дозволу. Так, орган опіки та піклування надає законному представнику

дозвіл на вчинення певних правочинів щодо майна дитини, наприклад, договори, які підлягають нотаріальному посвідченню чи держреєстрації.

Важливим моментом є те, що законний представник не може здійснювати діяльність на шкоду підопічному, не повинно бути конфлікту інтересів. Забороняється законному представнику діяти у власних інтересах чи інтересах третіх осіб, якщо це завдасть шкоди підопічному. Також часто для вчинення правочинів потрібна згода другого із батьків, доволі часто нотаріально посвідчена, насамперед якщо питання стосується нерухомого майна і транспортних засобів малолітньої дитини.

Законний представник наділений широким обсягом прав та обов'язків. Він може вчиняти будь-які правочини від імені підопічного, які спрямовані на охорону та реалізацію його прав.

Припинення законного представництва відбувається з досягненням повної цивільної дієздатності за загальним правилом із 18 років, у разі реєстрації шлюбу – з моменту реєстрації та за рішенням суду чи органу опіки та піклування – з 16 років. Законне представництво припиняється також і тоді, коли законний представник втрачає такий статус, наприклад позбавлення батьківських прав. Рішенням суду чи органу опіки та піклування можливо також припинити чи скасувати законне представництво.

Представництво за актом органу юридичної особи є однією з форм законного представництва, що прямо передбачена ч. 3 ст. 237 ЦК України. Зазначений вид представництва ґрунтується на рішенні або положенні статутного чи іншого уповноваженого органу юридичної особи, яким уповноважується певна особа діяти від її імені. Такий акт не є цивільно-правовим договором, а є одностороннім волевиявленням юридичної особи. Він формує внутрішні організаційно-правові відносини, наслідком яких є зовнішні представницькі повноваження. Цей акт має правову силу, прирівняну до довіреності, хоча формально не є довіреністю.

Відповідно до ч. 2 ст. 244 ЦК України, представництво за довіреністю може ґрунтуватися на акті органу юридичної особи. Таке представництво виникає, наприклад,

у результаті видання виконавчим або компетентним органом юридичної особи акта (наказу, розпорядження) про призначення працівника на посаду, пов'язану зі здійсненням представницьких функцій, зокрема з укладення угод.

Фактично, представництво за актом органу юридичної особи є автономною підставою представництва і не потребує окремої довіреності. Органом, який створює повноваження у вказаному представництві, є самі учасники (збори), наглядова рада або інший компетентний орган, відповідно до установчих документів.

Судова практика підтверджує важливість дотримання внутрішньостатутних повноважень. Так, у Постанові Верховного Суду від 19.02.2020 у справі № 910/1320/19 суд підтвердив, що представництво, яке здійснює керівник юридичної особи відповідно до статуту, є представником на підставі акта органу, а не за довіреністю¹⁴⁷.

Представництво за рішенням суду чи органу влади – це вид законного представництва, яке виникає без волі сторін, а за ініціативою та в межах повноважень відповідних органів державної влади чи суду. Метою такого представництва є захист інтересів осіб, які самостійно не можуть здійснювати свої права й обов'язки, а також забезпечення законності та порядку в цивільних правовідносинах.

До основних видів представництва за рішенням суду чи органу влади можна віднести:

1. Опікунство та піклування.
2. Представництво в інтересах відсутніх осіб – суд призначає представника для захисту відсутньої особи.
3. Представництво за виконавчими органами влади – це представництво в межах державної влади, наприклад, управління майном держави.

Відповідно до другої класифікації, представництво поділяється за формою здійснення на:

1. Зовнішнє – вчинення дій щодо третіх осіб, наприклад, підписання договору. Це така форма представництва,

¹⁴⁷ Постанові Верховного Суду від 19.02.2020 у справі № 910/1320/19. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87798049>

коли представник діє від імені та в інтересах іншої особи у правовідносинах із третіми особами, а правові наслідки виникають безпосередньо для довірителя (ст. 238 ЦК України – правочини, які вчиняє представник, ст. 234 ЦК України – довіреність).

2. Внутрішнє – дії, що здійснюються всередині організації, наприклад, директор управляє персоналом. Це форма представництва, що реалізується в межах внутрішньої організаційної структури, без виходу на зовнішніх контрагентів. Доволі часто виявляється у межах юридичної особи, між органами управління чи працівниками (ч. 3 ст. 237 ЦК України – представництво за актом органу, ст. 91 ЦК України – правоздатність юридичних осіб).

Є тісний взаємозв'язок між внутрішньою і зовнішньою формами представництва. Доволі часто внутрішні органи, наприклад, загальні збори учасників уповноважують керівника на вчинення зовнішніх правочинів.

Відповідно до третьої класифікації, представництво поділяється за обсягом повноважень на:

1. Загальне – представник має практично необмежені повноваження щодо певного виду дій або всіх справ довірителя.

2. Спеціальне – повноваження обмежені конкретною сферою діяльності або видом правочинів.

3. Разове – повноваження надане на вчинення одного конкретного правочину.

4. Умовне – представництво може реалізовуватися лише за настанням певних умов (настання події, погодження третьої особи).

Указана класифікація за обсягом повноважень залежить від того, наскільки широкі або обмежені права має представник під час вчинення юридичних дій від імені довірителя.

Відповідно до четвертої класифікації, представництво поділяється за суб'єктним складом на:

1. Представництво фізичних осіб.

2. Представництво юридичних осіб.

3. Публічно-правове представництво – представництво держави або органів влади.

7.4. Суб'єкти представництва

Суб'єкти представництва в цивільному праві утворюють цілісну систему, де кожен виконує чітко визначене завдання. Довіритель є носієм інтересу, представник – його виразником, а третя особа – контрагентом у правовідносинах.

Ефективність інституту представництва значною мірою залежить від чіткого визначення правового статусу кожного суб'єкта, дотримання меж повноважень представника та гарантування захисту інтересів довірителя.

Відносини представництва є у формі цивільно-правових організаційних немайнових відносин, за своєю природою мають організаційно-формувальний та/або організаційно-делегуєчий характер і формою їх виразу є юридична процедура, спрямована на виникнення та упорядкування дій учасників цивільного обороту.

Організаційні цивільні відносини представництва перебувають у взаємозв'язку з іншими, неорганізаційними майновими й особистими немайновими цивільними відносинами і їм характерні такі ознаки: немайновий організаційний характер дій, що становлять зміст організаційно-правових цивільних відносин; похідний характер таких відносин; сприяють виникненню інших цивільно-правових відносин, забезпечуючи їх реалізацію, контроль за виконанням або інформування про існування таких основних відносин; складаються стосовно спеціального об'єкта – юридичної процедури, сутність якої полягає в упорядкованості дій учасників організаційних відносин, спрямованих на досягнення певного правового результату; мають спеціальну мету – упорядкування таких відносин; зміст таких відносин становлять організаційне суб'єктивне право й організаційний юридичний обов'язок¹⁴⁸.

Представницькі правовідносини є важливим інструментом цивільного права, який забезпечує участь осіб у цивільному обороті через уповноважених суб'єктів. Представницькі правовідносини дійсно характеризуються їх відокремленістю, однорідністю та взаємопов'язаністю, а тому становлять зміст самостійного комплексного, полігалузового інституту

¹⁴⁸ Цюра В. В. Інститут представництва в цивільному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец.12.00.03. Київ, 35 с.

права. Йому характерні такі особливості: це система норм цивільного законодавства щодо відносин, призначенням яких є забезпечення юридичної процедури щодо надання допомоги з боку однієї особи (представника) іншій особі в набутті та реалізації суб'єктивних прав та обов'язків у її відносинах із третіми особами; норми інституту представництва регулюють відносини, що мають організаційний характер, а також внутрішні відносини принципала і представника, який учиняє правочини в інтересах принципала з третіми особами, та не поширюються на відносини між представником і третьою особою¹⁴⁹.

Представниками й тими, кого представляють, можуть бути і громадяни, і юридичні особи¹⁵⁰.

Суб'єкти представництва в цивільному праві – це особи, між якими виникають представницькі правовідносини, що мають на меті набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків для іншої особи через діяльність представника.

Щоб стати суб'єктом цивільних правовідносин фізична особа повинна бути суб'єктом права, тобто мати таку юридичну властивість, як правосуб'єктність. Правосуб'єктність є здатністю мати права й обов'язки, бути суб'єктом правовідносин. Правосуб'єктність складається з двох елементів: правоздатності (передбачена нормами права здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки) і дієздатності (передбачена нормами права здатність суб'єкта своїми діями набувати прав та обов'язків, і реалізовувати їх).

Юридичні особи також наділені правоздатністю, яка виникає з моменту її створення та припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців запису про її припинення. Юридична особа набуває прав і бере на себе обов'язки через свої органи відповідно до закону, інших правових актів і установчих документів¹⁵¹.

¹⁴⁹ Цюра В. В. Інститут представництва в цивільному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук : спец. 12.00.03. Київ, 35 с.

¹⁵⁰ Цивільне право України : навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 384 с.

¹⁵¹ Цюра В. В. Суб'єкти представницьких правовідносин. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2017. С. 87–90.

Правосуб'єктність має дві сторони: громадську (потреби, суспільний розвиток) та юридичну і її правосуб'єктності в цивільному праві (закріплення ознак суб'єктів права в юридичних нормах)¹⁵².

Визначення правоздатності має суттєве значення для юридичної особи, оскільки встановлює основні принципи її участі в обороті та формуванні внутрішньої організаційної структури. У процесі вибору організаційно-правової форми юридичної особи, засновники враховують майбутній вид правоздатності, на підставі цього визначають ефективність свого вибору¹⁵³.

За законом дієздатність юридичної особи є невідчужуваною та її обмеження можливе лише за рішенням суду. Крім того, за загальним правилом, усі юридичні особи наділені законом рівною дієздатністю, оскільки юридичну особу неможливо обмежити в дієздатності чи визнати недієздатною.

У цивільному праві України держава, як і територіальна громада, є окремим, специфічним суб'єктом представництва, оскільки вона може виступати як довіритель у певних правовідносинах.

Держава має цивільну правоздатність із моменту свого утворення та універсальну правосуб'єктність – може набувати цивільних прав та обов'язків у будь-яких сферах, що не заборонені законом. Свої права й обов'язки реалізує через органи державної влади та уповноважених посадових осіб. До таких органів належать: органи державної влади – КМУ, центральні органи виконавчої влади та міністерства; органи місцевого самоврядування – у межах делегованих державою повноважень; юридичні особи публічного права – державні підприємства, установи, організації, тобто, ті що створені державою; уповноважені посадові особи (наприклад, прокурор, який представляє інтереси держави в суді за ст. 23 Закон України «Про прокуратуру»). Також є довірительом у відносинах, де інтереси держави виражають уповноважені суб'єкти.

¹⁵² Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : Арттек, 2020. 479 с.

¹⁵³ Парасюк В. М., Парасюк М. В. Особливості правосуб'єктності юридичної особи. *Visegrad Journal on Human Rights*, 2018. № 2. С. 139–145.

Особливості держави як довірителя є у тому, що її воля виражається через компетенцію органу, а представник завжди діє від імені держави, а не від власного імені. Майнова відповідальність настає за рахунок Державного бюджету України. За законом, не допускається змішування інтересів держави та приватних осіб у правочинах.

У відносинах представництва розрізняють внутрішні та зовнішні правові зв'язки. Представництво охоплює правовідносини:

- 1) між тим, кого представляють, і представником;
- 2) між тим, кого представляють, і третьою особою;
- 3) між представником і третьою особою.

Внутрішні відносини представництва складаються між тим, кого представляють, і представником, зумовлюючи виникнення у того, кого представляють, прав і обов'язків унаслідок діяльності представника.

Зовнішні відносини представництва бувають двох видів:

- 1) відносини між представником і третіми особами, які мають фактичний характер;
- 2) правові відносини між тим, кого представляють (довірителем), і третіми особами, встановлення яких є результатом дій представника.

З огляду на зовнішні правовідносини представництва представник зобов'язаний інформувати третю особу про представницький характер своєї дії (інформаційний обов'язок) і надати докази наявності та змісту повноваження.

Загальний аналіз відносин представництва дає змогу виокремити три суб'єкти представництва:

- 1) особа, чиї інтереси представляють;
- 2) безпосередньо сам представник;
- 3) третя особа, з якою у довірителя виникає правовий зв'язок завдяки діям представника.

Особа, яку представляють (довіритель) – фізична або юридична особа, від імені та в інтересах якої представник учиняє юридично значущі дії – правочини. Особою, яку представляють, може бути будь-яка фізична особа з моменту народження або юридична особа – з моменту виникнення в установленому порядку.

Представник – фізична або юридична особа, наділена повноваженням щодо вчинення юридично значущих дій в інтересах і від імені особи, яку представляють. Фізична особа як представник повинна мати повну дієздатність, тобто бути повнолітньою, необмеженою у дієздатності.

Юридичні особи, що володіють спеціальною правосуб'єктністю, можуть виконувати функції представників, якщо це не суперечить цілям їхньої діяльності, закріпленим у законі.

Третя особа у таких правовідносинах – це фізична або юридична особа, з якими внаслідок дій представника встановлюються, змінюються або припиняються суб'єктивні права й обов'язки для особи, яку представляють. Третіми особами можуть бути всі особи, що володіють цивільною правосуб'єктністю¹⁵⁴.

Суб'єкти представництва в цивільному праві утворюють взаємопов'язану правову конструкцію, в якій представник реалізує волю довірителя в інтересах останнього стосовно третьої особи. Такі відносини ґрунтуються на довірі, наданих повноваженнях і обов'язковому дотриманні законодавства України.

Представництво, яке виникає на підставі закону, охоплює широкий суб'єктний склад, включаючи правовідносини, що виникають між малолітніми, неповнолітніми, обмежено дієздатними, недієздатними тощо особами, з одного боку, й батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, прийомними батьками тощо, з іншого боку, в аспекті внутрішніх відносин представництва, а також у зовнішніх відносинах – із третіми особами, зокрема органами державної влади та місцевого самоврядування. Особливістю цього суб'єктного складу є його детальне закріплення на законодавчому рівні й наявність численних меж та обмежень повноважень законних представників¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Цивільне право (загальна частина) : навч. посібник / О. В. Кіріяк, Ю. П. Пацурківський, М. М. Гудима-Підвербецька. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. 304 с.

¹⁵⁵ Цюра В. Законне представництво як підстава виникнення цивільних правовідносин. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 1. Ч. 1. С. 113–117.

7.5. Обсяг і межі повноважень представника

Безпечність представницьких правовідносин залежить від чіткого визначення обсягу та меж повноважень представника. Неналежне оформлення чи перевищення таких повноважень може призвести до визнання правочину недійсним, відмови у задоволенні позову чи покладення особистої відповідальності на представника.

Повноваження представника – це міра можливої поведінки, закріплена у законі, договорі, акті органу державної влади чи місцевого самоврядування або що впливає з обставин справи, яка визначає право представника вчиняти правочини від імені довірителя.

В. Гранін повноваження представника трактує як можливість представника діяти від імені іншої особи, яку він представляє, а також як чинник, що визначає зміст і межі такої дії, тобто воно є видом і мірою можливої поведінки¹⁵⁶.

Повноваження представника – це коло прав і обов'язків, якими він наділений і які визначені в договорі, довіреності, законі, адміністративному акті, акті органу юридичної особи.

Метою визначення обсягу повноважень представника є захист інтересів особи, яку представляють, від можливих зловживань, чітке визначення меж дій представника.

Завданням визначення обсягу повноважень представника є можливість забезпечити ефективне здійснення цивільних прав та обов'язків через іншу особу, організувати правомірну участь представника у правовідносинах і запобігти виходу представника за межі компетенції.

Повноваження представника є юридичною можливістю останнього вчиняти власні дії навіть у тому разі, якщо саме це повноваження впливає з обов'язку здійснювати представництво, адже такий обов'язок, не є елементом внутрішнього правовідношення представництва, а є у межах іншого

¹⁵⁶ Гранін В. Л. Повноваження представника та його реалізація за цивільним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Одеса, 2005. 20 с.

правовідношення, що передує представництву, будучи передумовою виникнення останнього¹⁵⁷.

У широкому змісті повноваження представника – це суб'єктивний обов'язок представника перед особою, яку він представляє, вчинити певні юридичні дії від її імені, виражений у встановленій законом формі, доступний для сприйняття третіми особами.

У вузькому змісті повноваження представника – це коло дій, які він управі вчинити стосовно третьої особи в межах покладеного на нього обов'язку.

Якщо особа та повноваження представника визначаються безпосередньо особою, яку представляють, то має місце добровільне представництво. Воно ґрунтується найчастіше на довіреності або договорі доручення.

Різновидом добровільного (договірного) є комерційне представництво. **Комерційний представник** – це особа, яка постійно та самостійно є представником від імені підприємців під час укладення ними договорів у сфері підприємницької діяльності.

Отже, повноваження представника обмежуються або законом, або адміністративним актом, або волею особи, яку представляють. Слід мати на увазі, що представник може бути уповноважений на вчинення лише тих правочинів, право на вчинення яких має особа, яку він представляє¹⁵⁸.

Основними істотними ознаками повноважень представника є те, що представник учиняє всі дії від імені довірителя, в інтересах довірителя та за кошти довірителя.

Обсяг повноважень визначає, які саме дії та в якому обсязі має право вчиняти представник. **Обсяг повноважень може бути:**

1. Загальний (максимально широкий) – представник уповноважений на широке коло дій, наприклад, керівник юридичної особи має право представляти її інтереси в усіх органах без окремих довіреностей.

¹⁵⁷ Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар. Т. 2 : Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки та терміни. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. 784 с.

¹⁵⁸ Представництво і довіреність. URL: <https://buklib.net/books/24889/>

Загальні вимоги стосовно повноважень представника полягають у такому:

- обсяг повноважень представника залежить від конкретної правової підстави виникнення правовідносин представництва: положень договору доручення, закону, акта органу юридичної особи;

- представник може бути уповноважений на вчинення лише тих правочинів, право на вчинення яких має особа, яку він представляє. Це правило стосується лише випадків добровільного представництва, позаяк обов'язкове представництво існує для того, аби надати можливість захистити права осіб із недостатнім обсягом цивільної дієздатності;

- представник не має права вчиняти правочин, що може бути вчинений лише особою, яку представляють, особисто. Необхідність учинення правочину особисто може впливати не лише із закону, а й із тексту, власне, правочину. Із-поміж прикладів правочинів, які, відповідно до закону, мають вчинятися особисто і не можуть бути предметом представництва, – заповіт, подання заяви про прийняття спадщини, управління майном управителем за договором управління майном тощо; – правочин завжди має вчинятися в інтересах особи, яку представляють. Із метою забезпечення інтересів цієї особи представникові заборонено вчиняти представницький правочин у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є¹⁵⁹.

2. Спеціальний (обмежене коло дій) – повноваження стосуються певного виду дій або конкретної сфери, наприклад, адвокат представляє клієнта лише у певній справі.

3. Разовий (одна конкретна дія) – повноваження на вчинення однієї конкретної дії, наприклад, продаж конкретного автомобіля чи будинку).

Метою встановлення меж повноважень є насамперед захист інтересів довірителя від неправомірних або надмірних дій представника, забезпечення правової визначеності у відносинах із третіми особами, запобігання зловживанням і перевищенню влади, чітке окреслення завдань представника.

¹⁵⁹ Новохатська Я. Представництво. URL: men06_2015_c168_Novohatska.doc (дата звернення: 10.07.2025).

Межі повноважень представника – це визначений законом, правочином або актом органу влади обсяг прав, у межах якого представник може діяти від імені особи, яку він представляє.

Головними ознаками меж повноважень представника є:

1. Визначеність – обсяг дій чітко встановлений документом або законом.

2. Обмеженість у просторі та часі – межі діють до певної дати, у певній сфері чи відносно конкретних правочинів.

3. Зовнішня вираженість – закріплюються в письмовій формі, наприклад, довіреність, рішення суду.

4. Обов'язковість дотримання – вихід представником за межі наданих повноважень тягне як наслідок недійсність правочину або його непоширення на довірителя.

5. Можливість перевірки третіми особами – контрагенти мають право ознайомитись із обсягом повноважень представника та перевірити, чи він не вийшов у своїй діяльності за межі дозволених дій.

Межі повноважень – це правові та фактичні кордони, за які представник не має права виходити. Такими межами є:

– **законодавчі межі** – межі, встановлені ЦК України, зокрема, ст.ст. 238 – 241, іншими законами;

– **договірні межі** – ті, що визначені у довіреності, договорі доручення чи іншому правочині;

– **фактичні межі** – це ті межі, які зумовлені обставинами справи й інтересами довірителя.

Відповідно до ст. 238 ЦК України, представник може бути уповноважений на вчинення лише тих правочинів, право на вчинення яких має особа, яку він представляє. Законом також закріплено те, що представник не може вчиняти правочин, який, відповідно до його змісту, може бути вчинений лише особисто тією особою, яку він представляє та не може вчиняти правочин від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є, за винятком комерційного представництва, а також щодо інших осіб, установлених законом.

Основними особливостями щодо меж повноважень представника є:

1) діяльність представника має охоплювати бажання та волю довірителя;

2) дії представника завжди мають бути узгоджені з довірителем;

3) представник діє від імені та в інтересах довірителя;

4) представник може діяти лише в межах наданих йому прав довірителем чи забезпечено законом, враховуючи наявність таких прав та обов'язків в довірителя;

5) юридичні наслідки після дій представника настають для довірителя, а не представника.

Одним із можливих повноважень представника є передоручення, але це є його право, а не обов'язок. Його суть полягає у забезпеченні інтересів представленого на умовах передбачених у договорі або довіреності.

Особливістю такого передоручення є те, що представник передає свої повноваження іншій особі (заміснику) на підставі нового договору чи довіреності, яка підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню. Проте первісний представник не звільняється від відповідальності перед довірителем за дії нового представника (замісника), якщо інше не передбачено законом або договором. Він здійснює контроль за діями замісника і несе відповідальність за вибір особи замісника. Передоручення призводить до виникнення прямих прав та обов'язків між замісником і довірителем.

Обов'язком представника є негайне повідомлення представленого про передоручення, вказавши дані замісника. Невиконання цього обов'язку може бути підставою для припинення представника до відповідальності за збитки.

Указане підтверджується і у постанові Верховного Суду від 16.05.2019, справа № 401/2995/16-ц, де зазначено, що повідомлення про вчинене передоручення має бути направлено особі, яку представляють, негайно, оскільки особа, яку представляють, якщо вона вважає за необхідне, має право в односторонньому порядку скасувати проведене передоручення. Тому невиконання цього обов'язку

представником тягне його відповідальність перед особою, яку представляють, за дії замісника, як за свої власні¹⁶⁰.

Припинення передоручення відбувається одночасно з припиненням первісного представництва, у разі скасування довіреності довірительом, а також, якщо замісник відмовиться від повноважень.

Неналежне здійснення повноваження представником може відбуватися в кількох типових випадках: перевищення меж повноваження; неналежне передоручення повноважень і подальше неналежне їх здійснення особою, яка передала повноваження, та її представником; привласнення представником неіснуючих у нього повноважень¹⁶¹.

Співвідношення обсягу та меж повноважень визначає баланс між інтересами довірителя та потребами цивільного обігу. З одного боку, надмірне обмеження дій представника може знизити ефективність представництва, а з іншого – невизначеність чи занадто широкий обсяг повноважень підвищує ризики зловживань і порушення прав довірителя. Оптимальною є чітка конкретизація дій представника із застосуванням принципів розумності та справедливості.

Обсяг і межі повноважень представника є системоутворювальним чинником інституту представництва. Вони гарантують передбачуваність і безпеку цивільного обороту, водночас створюючи умови для реалізації права на вільне розпорядження майновими й особистими немайновими правами через представника. Ефективність представництва залежить від чіткого закріплення та належного дотримання визначених меж представницьких повноважень, а також від зваженої практики їх застосування судами.

¹⁶⁰ Постанова Верховного Суду від 16.05.2019 у справі № 401/2995/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81877324>

¹⁶¹ Гранін В. Л. Повноваження представника та його реалізація за цивільним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Одеса, 2005. 20 с.

7.6. Правові наслідки вчинення правочину представником

Правові наслідки правочину, вчиненого представником у межах його повноважень, виникають безпосередньо для довірителя. Правочин, учинений представником, створює, змінює, припиняє цивільні права й обов'язки особи, яку він представляє. Це означає, що представник не набуває суб'єктивних прав і не несе обов'язків за правочином, окрім випадків, передбачених договором або законом. Усі цивільно-правові наслідки виникають у довірителя.

Якщо укладена представником угода спричинила для контрагента збитки, то зобов'язаною стороною буде не представник, а особа, яка надала йому повноваження для вчинення цього правочину¹⁶².

Такі відносини приховують у собі певну небезпеку для особи, яку представляють, адже остання потрапляє у вразливу позицію: така особа наперед погоджується, що вона буде зв'язана тими діями, котрі сама не вчиняла. Водночас, позаяк усі юридичні наслідки дій представника не стосуватимуться самого представника, а стосуватимуться особи, яку він представляє, – представник може бути не таким розважливим і оглядним, яким був би у разі, коли б наслідки стосувалися його самого, або навіть гірше – може зумисне скористатися своїм становищем і зловживати повноваженнями на шкоду особі, яку представляє.

Відповідно, Верховний Суд у своїй постанові від 04.04.2018 року, справа № 205/2692/15, вказав на те, що за загальним правилом представник має завжди діяти у найкращих інтересах довірителя¹⁶³.

Саме тому вважається, що відносини представника є фудуціарними, тобто такими, що ґрунтуються на особливій

¹⁶² Бірюков І. А., Заїка Ю. О., Співак В. М. Цивільне право України. Загальна частина Київ : Наукова думка, 2000. 304 с.

¹⁶³ Постанова Верховного Суду у складі колегії судів Першої судової палати КСУ від 4.04.2018 року у справі № 205/2692/15. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73661024>

довірі між сторонами. Якщо я доручаю комусь учинити щось від мого імені, я розраховую, що він учинить це саме так, як учинив би це я, себто вчинить це на мій інтерес і маючи на увазі мою вигоду.

З огляду на це право, слід захищати особу, яку представляють, як уразливу сторону шляхом установлення загально-го обов'язку представника діяти виключно в інтересах особи, яку він представляє, а не в своїх власних інтересах чи в інтересах третіх осіб¹⁶⁴.

Щоб правочин, учинений представником, спричинив юридичні наслідки для довірителя повинні бути виконані такі умови:

1) наявність належних повноважень (представник зобов'язаний діяти в межах наданих йому повноважень);

2) чітке зазначення, що дія вчиняється від імені довірителя (якщо особа не повідомила контрагента про те, що вона діє як представник, вважається, що вона діє від власного імені);

3) відповідність правочину вимогам закону, зокрема, дотримання форми правочину (ст.ст. 205–210 ЦК України) та його законності (ст. 203 ЦК України).

Якщо ж представник перевищив повноваження або діяв без них, правові наслідки для довірителя не виникають, окрім випадків, коли він згодом схвалив правочин (ст. 241 ЦК України). У разі відсутності зазначеного схвалення права й обов'язки виникають безпосередньо у представника, якщо інше не встановлено договором і, відповідно, представник може бути притягнений до відповідальності за заподіяння шкоду.

У разі, якщо представник, діючи в межах повноважень, але з перевищенням наданих йому вказівок чи зловживаючи довірою, вчиняє правочин, який завдає шкоди довірителю, останній має право вимагати:

– визнання правочину недійсним, якщо є підстави за ст. 215 ЦК України;

¹⁶⁴ Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар. Т. 2 : Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки та терміни. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. 784 с.

– відшкодування збитків згідно з ст.ст. 22, 1166 ЦК України.

Щодо перевищення повноважень, то воно має місце, коли представник учиняє дії, на вчинення яких він не був уповноважений (договором, довіреністю, статутом, актом органу юридичної особи). Прийнято розрізняти перевищення повноважень у якісному і в кількісному відношенні¹⁶⁵.

Перевищення повноважень у якісному відношенні має місце, якщо представник учинив не той правочин, на який його вповноважено, учинив правочин щодо іншого предмета, або не з тим контрагентом, або ж обрав не той спосіб виконання чи не той спосіб забезпечення.

Про перевищення повноважень у кількісному відношенні йдеться тоді, коли повноваження представника визначено із посиланням на ті або інші одиниці вимірювання (кількість, ціну, вагу, розмір, об'єм тощо) і представник, вчиняючи правочин, не дотримав відповідних обмежень, установлених числовими показниками. Наприклад, купив більшу кількість товару, ніж було потрібно, або придбав товар за вищою ціною, ніж було погоджено тощо)¹⁶⁶.

Правові наслідки правочину, вчиненого представником, прямо залежать від меж і характеру наданих йому повноважень. Загальне правило – усі наслідки виникають у довірителя, а не у представника, але у разі перевищення або відсутності повноважень – відповідальність може перейти на представника.

Третя особа також залежить від меж повноважень представника, але закон і судова практика захищають її права у випадках недобросовісних дій представника чи двозначного формулювання довіреності.

¹⁶⁵ Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. С. 341.

¹⁶⁶ Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар. Т. 2 : Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки та терміни. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. 784 с.

Отже, правові наслідки вчинення правочину представником завжди пов'язані із балансом інтересів трьох учасників: довірителя, представника і третьої особи, а правильне визначення меж повноважень виконує ключову роль у забезпеченні правової визначеності.

Питання для самоконтролю

1. Що є підставою виникнення представництва?
2. Який правочин не може вчиняти представник?
3. Що таке довіреність?
4. Назвіть правові наслідки видачі довіреності, в якій не вказано дату її вчинення?
5. Хто такий замісник представника?
6. Які Ви знаєте види довіреності?
7. Вкажіть підстави припинення довіреності?
8. Що розуміється під перевищенням повноважень представником у цивільному праві України?
9. За яких умов представник має право здійснити передоручення своїх повноважень?
10. Які вимоги висуває цивільне законодавство України до суб'єктів представництва?

Рекомендована література

1. Паращук Л., Кучер А. Особливості представництва у цивільному праві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 2 (22). С. 94–100.
2. Слома В. Участь представника у цивільних правовідносинах. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 4. С. 119–123.
3. Цюра В. В. Теоретичні питання інституту представництва в цивільному праві України : монографія. Київ : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2016. 490 с.
4. Спасибо-Фатєєва І. В. Проблеми сучасного регулювання представництва. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1 (41). С. 249–259.
5. Цюра В. Законне представництво як підстава виникнення цивільних правовідносин. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 1. Ч. 1. С. 113–117.

6. Овчатова-Редько А. О. Представництво в цивільному праві: поняття, види, реалізація. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. № 31. С. 152–163. URL: <https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/110/98>
7. Коросташивець Ю. Матеріальні та процесуальні аспекти правової регламентації законного представництва через призму національного законодавства. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. Юридичні науки. 2024. Вип. 2 (70). С. 38–41.
8. Весна Н. О. Зміна та розірвання договору як цивільне правовідношення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Харків, 2018. 20 с.
9. Кметик Х. В., Такаджі Л. Г. Сутність та особливості договірного представництва. *Форум права*. 2017. № 5. С. 175–180.
10. Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : Артєк, 2020. 479 с.
11. Гелецька І. О. Представницька правосуб'єктність як передумова виникнення відносин представництва. *Legalsciences: research and European innovations : proceedings of international scientific and practical conference (Czestochowa, 23–24 april, 2021)*. Czestochowa : Baltija Publishing, 2021. Р. 64–68.
12. Грабовий О. А. Поняття договору комерційного представництва. *Право і суспільство*. 2018. № 3. С. 44–50.
13. Грабовий О. А. Договір комерційного представництва у Цивільному праві України : дис. ... д-ра. філософії : 081 «Право». Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2021. 239 с.

ГЛАВА 8

ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

- 8.1. *Сутність і засади здійснення суб'єктивних цивільних прав*
8.2. *Захист суб'єктивних цивільних прав та інтересів: поняття, форми і способи*
8.3. *Цивільно-правова відповідальність: поняття, ознаки й умови настання*

8.1. Сутність і засади здійснення суб'єктивних цивільних прав

У юридичній літературі під здійсненням суб'єктивного цивільного права розуміється вчинення уповноваженою особою дій, спрямованих на використання можливостей, закладених у суб'єктивному праві, для задоволення потреб носія цього права або інших осіб¹⁶⁷, або як реалізацію мір можливої поведінки уповноваженої особи шляхом здійснення належних їй правомочностей (права на власні дії, права на чужі дії та права на захист)¹⁶⁸. Р. Стефанчук зазначив, що здійсненням суб'єктивного цивільного права є всі можливі види поведінки носія відповідного суб'єктивного цивільного права, що спрямовані і на реалізацію окремих повноважень, що становлять зміст цього права, і на здійснення цього права загалом, що може відбуватись у визначеній законодавством формі¹⁶⁹. О. Кот здійсненням суб'єктивного права називає фактичне вчинення уповноваженим суб'єктом певних актів поведінки, які відповідають наданій можливості (моделі поведінки)¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Цивільне право України : навчальний посібник / за заг. ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. Київ : Істина, 2004. С. 224.

¹⁶⁸ Цивільне право України : підручник : у 2 т. / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2004. Т. 1. С. 254.

¹⁶⁹ Стефанчук Р. О. Цивільна правоздатність та дієздатність як необхідні передумови здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3–4 (19–20). С. 114.

¹⁷⁰ Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. С. 18.

Очевидно, що ці визначення мають спільну рису – здійснення права – це завжди вияв поведінки уповноваженої особи, яка має на меті задоволення певних інтересів¹⁷¹.

Слід виокремити такі ознаки здійснення суб'єктивних цивільних прав: 1) встановлений і забезпечений законом та договором порядок реалізації суб'єктивних цивільних прав; 2) є способом задоволення інтересу; 3) характерні особливості стадії та структура здійснення прав; 4) учасники договірної зобов'язання повинні мати необхідний обсяг цивільної дієздатності; 5) можливість права вимоги є основоположною правомочністю у договірному зобов'язанні, що є змістом суб'єктивного цивільного права у такому зобов'язанні; 6) право вимоги полягає у правомірних діях або в утриманні від їх учинення; 7) для здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях необхідно виконати певні дії (укладення договору, його виконання і захист прав у разі їх порушення); 8) здійсненню підлягає лише майнове цивільне право; 9) вид майнового права визначається залежно від виду договірної зобов'язання, в межах якого воно виникає; 10) суб'єктивному цивільному праву завжди відповідає цивільний обов'язок, що і становить суть договірної зобов'язання¹⁷².

Для характеристики здійснення цивільних прав важливими є принципи їх здійснення. У ст. 3 ЦК України закріплені загальні засади цивільного законодавства. Засади та принципи – синонімічні поняття. Отож такими засадами є: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією України та законами; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права й інтересу; справедливість, добросовісність і розумність.

За своєю значущістю зазначені засади-принципи варто розглядати не тільки як засади цивільного законодавства, а й приватного права загалом. Ці засади також є в основі здійснення цивільних прав. Тобто у разі здійснення

¹⁷¹ Панченко С. В. Поняття здійснення цивільних прав учасників договірних зобов'язань. *Наукові записки. Серія: Право*. 2023. Вип. 15. С. 174–175.

¹⁷² Там само.

належних суб'єкту прав він має керуватися цими засадничими положеннями. Зосередимося на засадах – принципах здійснення цивільних прав.

Загальні засади, закріплені у ст. 3 ЦК України, можуть отримати конкретизацію, деталізацію, доповнення у принципах, покладених в основу здійснення цивільних прав. Такі засади можна встановити на підставі аналізу норм ст. 12 ЦК України. Насамперед ідеться про свободу здійснення суб'єктивних цивільних прав¹⁷³.

Отож, відповідно до приписів ст. 12 ЦК України, особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд. Саме у такому законодавчому підході виражається принцип диспозитивності у здійсненні цивільного права. Про це слушно зауважує З. Ромовська¹⁷⁴. На думку Я. Шевченко, диспозитивність цивільного права має бути розвинена, зокрема, через надання особам – учасникам цивільно-правових відносин – широкої можливості здійснювати належні їм права на власний розсуд¹⁷⁵.

Із законодавчого положення про те, що особа здійснює своє право вільно, на власний розсуд, слідує важливий висновок, що особа не може примушуватися до здійснення належного їй права. Відповідно до ч. 2 ст. 14 ЦК України, особа не може бути примушена до дій, учинення яких не є обов'язковим для неї. Тобто у разі відсутності імперативних законодавчих приписів про необхідність учинення певних дій особа діє вільно, без примусу та спонукання до певної поведінки. Цивільні правовідносини можна охарактеризувати як вільні відносини, які ґрунтуються на рівності, диспозитивності та вільному волевиявленні їх учасників¹⁷⁶.

¹⁷³ Щербина Б. С. Здійснення цивільних прав за законодавством України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. № 29. Т. 2. С. 12.

¹⁷⁴ Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс : підручник. Київ : Атіка, 2005. С. 426.

¹⁷⁵ Шевченко Я. М. Методологічна основа права власності // *Вибрані праці* (1964–2012 рр.) / Вступне слово акад. Н. С. Кузнецова ; відп. ред. Р. О. Стефанчук. Київ : ВГО «Асоціація цивілістів України»; Одеса : Центр досліджень права ім. Савіної. Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. С. 216.

¹⁷⁶ Щербина Б. С. Здійснення цивільних прав за законодавством України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. № 29. Т. 2. С. 13.

Для здійснення суб'єктивного цивільного права необхідними є певні передумови: 1) наявність в особи конкретного права, його законодавче визнання у формі загального дозволу чи прямого закріплення та правомірні підстави набуття такого права конкретною особою; 2) наявність в особи – суб'єкта права – належного обсягу цивільної дієздатності; 3) відсутність юридичних та фактичних перешкод для відповідної поведінки суб'єкта; 4) належний суб'єкт здійснення права¹⁷⁷.

Першою передумовою здійснення суб'єктивного цивільного права є наявність в особи конкретного права, тобто законодавче його визнання у формі загального дозволу чи прямого закріплення та правомірні підстави набуття такого права конкретною особою. Здатність мати цивільні права й обов'язки мають усі фізичні особи (ч. 1 ст. 25 ЦК України). Такий стан охоплюється поняттям цивільної правоздатності¹⁷⁸.

Наступною передумовою здійснення права є наявність в особи – суб'єкта права – належного обсягу цивільної дієздатності як здатності своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (ч. 1 ст. 30 ЦК України).

Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи безпосередньо впливає на її здатність здійснювати ті чи інші права. Так, наприклад, відповідно до норми ст. 21 ЦК України, малолітня особа має право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини та здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної творчої діяльності, що охороняються законом. Неповнолітня особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, відповідно до приписів ст. 32 ЦК України, крім дрібних побутових правочинів, має право: самостійно розпоряджатися своїм заробітком або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;

¹⁷⁷ Щербина Б. С. Здійснення цивільних прав за законодавством України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2017. № 29. Т. 2. С. 15.

¹⁷⁸ Там само. С. 13.

бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я. Інші правочини така особа вчиняє за згодою батьків (усиновителів) або піклувальника. Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Всі інші правочини вчиняються нею за згодою піклувальника (ст. 37 ЦК України). А, відповідно до ст. 41 ЦК України, недієздатна фізична особа не має права на вчинення будь-якого правочину. Правочини від її імені та в її інтересах учиняє її опікун. Особи з повною цивільною дієздатністю можуть вільно здійснювати будь-які права та набувати будь-які обов'язки.

Іншою передумовою здійснення суб'єктивного цивільного права є *відсутність юридичних та фактичних перешкод для відповідної поведінки суб'єкта*. Наприклад, за ч. 4 ст. 373 ЦК України, власник земельної ділянки має право використовувати її на свій розсуд, відповідно до її цільового призначення. Відтак здійснення суб'єктом належного йому права власності на земельну ділянку обмежується юридично, через установлення вказівки на цільове використання ділянки.

Фактичні перешкоди у здійсненні права можуть мати суб'єктивний характер. Наприклад, суб'єкт не може здійснювати належного йому права за станом здоров'я. У такому разі йому на допомогу може прийти інститут представництва, помічника, опікунства чи таке нездійснення може мати тимчасовий характер і з перебігом хвороби суб'єкт особисто здійснюватиме належні йому права¹⁷⁹.

Ще однією передумовою здійснення права є *належний суб'єкт здійснення права*. Особа може здійснювати свої права особисто або передавати здійснення окремих повноважень іншим особам – її представникам¹⁸⁰. Передання повноважень вона має здійснювати на належній правовій підставі,

¹⁷⁹ Щербина Б. С. Здійснення цивільних прав за законодавством України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. № 29. Т. 2. С. 13.

¹⁸⁰ Там само.

наприклад, шляхом видання довіреності. Відповідно до ч. 1 ст. 238 ЦК України, представник може бути уповноважений на вчинення лише тих правочинів, право на вчинення яких має особа, яку він представляє. У певних випадках, установлених законом, здійснення права допускається лише особисто. Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 1234 ЦК України, право на заповіт здійснюється особисто.

За ч. 2 ст. 12 ЦК України, нездійснення особою своїх цивільних прав не є підставою для їх припинення, крім випадків, установлених законом. Отож нездійснення свого права, за загальним правилом, не може тягнути жодних негативних наслідків для його носія. Але у певних випадках закон вимагає активної поведінки від суб'єкта права¹⁸¹. Наприклад, з огляду на аналіз норм ст. 344 ЦК України – набувальна давність – нездійснення особою належного їй права власності на нерухоме майно чи рухому річ може призвести, за наявності законодавчо встановлених умов, до набуття відповідного права у набувача на підставі набувальної давності. Невикористання сервітуту протягом трьох років поспіль є підставою для його припинення за ч. 1 ст. 406 ЦК України.

За ч. 3 ст. 12 ЦК України, особа може відмовитися від свого майнового права. Відмова від права має наслідком його припинення для суб'єкта. Така відмова не може спричинити жодних негативних (застосування засобів відповідальності) чи будь-якого іншого характеру наслідків для суб'єкта. Відмова від права і, відповідно, відмова від його здійснення є актом вольової, усвідомленої поведінки особи. Якщо відмова вчиняється під тиском, обманом, погрозою, насильством тощо, то вона не може призвести до припинення права. Наприклад, у разі укладення правочину, спрямованого на відчуження майна (припинення права власності суб'єкта) під впливом помилки, обману, погрози, насильства, збігу тяжких обставин, тобто коли йдеться про відсутність єдності волі та волевиявлення у правочині (ст.ст. 229–233 ЦК України), такий правочин може бути визнаний недійсним (оспорюваний правочин).

¹⁸¹ Щербина Б. С. Здійснення цивільних прав за законодавством України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. № 29. Т. 2. С. 14.

В основу здійснення цивільних прав покладено презумпція добросовісності та розумності поведінки особи – суб'єкта права¹⁸². Відповідно до ч. 4 ст. 12 ЦК України, якщо законом встановлено правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом.

8.2. Захист суб'єктивних цивільних прав та інтересів: поняття, форми і способи

У ст. 55 Конституції України закріплено право особи на захист своїх прав та інтересів у компетентних як національних, так і міжнародних органах, установах. Також встановлено, що особа має право захищати свої права і свободи будь-якими незабороненими законом засобами від порушень і протиправних посягань. Відповідні положення Конституції України відображено в цивільному законодавстві, зокрема в ч. 1 ст. 15 ЦК України, де визначено право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорування та у ч. 1 ст. 16 ЦК України, де передбачено можливість звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу у визначених законом способах¹⁸³.

Зі змісту ст. 15 ЦК України випливає, що право на захист є суб'єктивним правом, яке особа здійснює у разі порушення, невизнання чи оспорування права. Для особи право на захист полягає у можливості використання в межах, установлених законом, засобів самозахисту, а також у можливості звернення до відповідного державного, самоврядного чи громадського органу або уповноваженої особи за захистом свого цивільного права чи інтересу¹⁸⁴.

¹⁸² Щербина Б. С. Здійснення цивільних прав за законодавством України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. № 29. Т. 2. С. 14.

¹⁸³ Панченко С. В. Поняття захисту цивільних прав учасників зобов'язань. *Часопис цивілістики*. 2023. Вип. 51. С. 13.

¹⁸⁴ Харитонов Є. О., Саніахметова Н. О. Цивільне право України : підручник. Київ : Істина, 2003. С. 183.

Право на захист можна розглядати як встановлену законом можливість застосувати примусові заходи, які передбачені законом або договором і спрямовані на припинення правопорушення та відновлення порушеного права або на компенсацію заподіяних правопорушенням збитків і моральної шкоди. Водночас захистом прав є дії уповноваженої особи, безпосередньо спрямовані на досягнення вказаної мети¹⁸⁵.

Основними ознаками, які характерні для поняття «захист», є: 1) підставою застосування є порушення, невизнання або оспорування права, а також створення загрози порушення права; 2) виявляється через діяльність особи у формі дії; 3) особа самостійно вчиняє дії або шляхом звернення до компетентних органів; 4) метою захисту є поновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного права; 5) законодавством може бути встановлено межі здійснення особою права на захист¹⁸⁶.

У контексті дослідження цього питання важливим видається з'ясування співвідношення категорій «захист» та «охорона» цивільних прав. У науці цивільного права є із цього приводу такі групи поглядів:

- 1) це різні, але схожі поняття;
- 2) це різні стадії існування суб'єктивного цивільного права;
- 3) суб'єктивне право охорони охоплює право на захист;
- 4) право на захист є ширшим і охоплює за своїм обсягом право охорони¹⁸⁷.

У юридичній літературі зауважено, що, незважаючи на те, що правовий захист пов'язаний із правовою охороною, це є різні поняття за змістом, які повинні розмежовуватися і використовуватися для позначення різних правових явищ.

¹⁸⁵ Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України (витяг). *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 8. С. 18; Кот. О. О. Правова природа права на захист цивільних прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. Вип. 41. Т. 1. С. 115.

¹⁸⁶ Панченко С. В. Поняття захисту цивільних прав учасників зобов'язань. *Часопис цивілістики*. 2023. Вип. 51. С. 14, 16.

¹⁸⁷ Желіховська Ю. В. Охорона цивільних прав та інтересів нотаріусом : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Київ, 2012. С. 6.

Розмежування цих взаємопов'язаних понять є в площині моменту настання порушення прав та інтересів.

У доктрині цивільного права під поняттям «охорона цивільних прав» розуміється система заходів, які здійснюють органи державної влади та громадські об'єднання та спрямовані на попередження порушень прав людини або усунення перешкод, що не є порушеннями, на шляху здійснення прав і свобод¹⁸⁸. Зазначена система охоплює заходи не лише правового, а й економічного, політичного, організаційного, виховного й іншого характеру, спрямовані на забезпечення всіх необхідних умов для здійснення суб'єктом своїх прав. До правових заходів охорони належать усі визначені законодавством цивільно-правові заходи, за допомогою яких забезпечується функціонування та розвиток цивільних правовідносин у їх нормальному, непорушному стані¹⁸⁹.

Водноча із положень глави третьої ЦК України «Захист цивільних прав та інтересів» впливає, що під захистом слід розуміти дії уповноваженого суб'єкта, а також діяльність юрисдикційних органів та осіб, які у передбаченому законом порядку зобов'язані вжити достатніх заходів для поновлення порушеного, оспорюваного чи невизнаного цивільного права¹⁹⁰.

До прав, що підлягають цивільно-правовому захисту, належать усі майнові й особисті немайнові права, які належать суб'єктам цивільного права. Значно складнішою є ситуація з поняттям «інтерес», оскільки в законодавчих актах немає його визначення. Офіційне тлумачення цього поняття надано в Рішенні Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 1-10/2004 (справа про охоронюваний законом

¹⁸⁸ Майкут Х. В. До питання нотаріальної форми захисту цивільних прав. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Т. 2. С. 66.

¹⁸⁹ Цивільне право України : підручник: У 2-х кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2005. Кн. 1. С. 231.

¹⁹⁰ Мацегорін О. І. Поняття та зміст захисту цивільних прав. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 144; Панченко С. В. Поняття захисту цивільних прав учасників зобов'язань. *Часопис цивілістики*. 2023. Вип. 51. С. 17.

інтерес), в якому зазначено, що поняття «охоронюваний законом інтерес» треба розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності й іншим загальноправовим засадам¹⁹¹.

Підставами захисту цивільного права, відповідно до ч. 1 ст. 15 ЦК України, є: 1) порушення цивільного права; 2) невизнання цивільного права; 3) оспорювання цивільного права. Застосування встановлених законом або договором способів захисту цивільних прав можливе лише за наявності зазначених підстав, що перешкоджають особі в реалізації її права¹⁹².

Зміст зазначених у ст. 15 ЦК України підстав для захисту не розкривається, але він відображений у відповідних нормах статей, що регулюють ту чи іншу категорію правовідносин.

Порушення цивільних прав може виявлятися, зокрема, в таких випадках:

- недотримання сторонами в момент учинення правочину вимог закону (ст. 215 ЦК України);
- поширення про особу недостовірної інформації (ст. 277 ЦК України);
- розкриття таємниці про стан здоров'я особи (ст. 286 ЦК України);
- піддання фізичної особи катуванню, жорстокому або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню (ст. 289 ЦК України);
- неповага до гідності та честі особи (ст. 297 ЦК України);
- протиправне позбавлення права власності чи його обмеження (ст. 321 ЦК України);

¹⁹¹ Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України (витяг). *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 8. С. 18.

¹⁹² Боднар Т. В. Деякі проблеми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 114.

- безпідставне заволодіння особою майном іншої особи-власника (ст. 387 ЦК України);
- створення власнику перешкод у здійсненні права користування чи розпорядження своїм майном (ст. 391 ЦК України);
- неправомірне використання твору без згоди автора (ст. 443 ЦК України);
- невиконання чи неналежне виконання умов зобов'язання (ст. 610 ЦК України);
- безпідставна одностороння відмова від договору (ст. 651 ЦК України);
- продаж товару неналежної якості (ст. 678 ЦК України);
- втрата (нестача) чи пошкодження речі (ст. 951 ЦК України);
- спричинення фізичній чи юридичній особі майнової чи немайнової (моральної) шкоди (ст.ст. 1166–1167 ЦК України)¹⁹³.

Невизнання цивільного права полягає в пасивному запереченні наявності у особи суб'єктивного цивільного права, зокрема на майно, право на користування майном, на спадкування, на частину в загальному майні, яке безпосередньо не спричиняє шкоду суб'єктивному праву, але створює невпевненість у правовому статусі носія суб'єктивного права. Водночас тут немає звернення інших осіб до юрисдикційних органів про відсутність у особи цивільного права. Таким випадком може бути невизнання нотаріусом дійсності наданого стороною правовстановлювального документа під час укладення договору¹⁹⁴.

Оспорування суб'єктивного цивільного права відображає такий стан правовідносин, коли суб'єктивне цивільне право заперечується в юрисдикційному органі. Якщо таким органом є суд, то особа, чиє право оспорується, може вимагати його визнання шляхом звернення із зустрічним позовом¹⁹⁵.

До підстав цивільно-правового захисту в доктрині цивільного права відносять також зловживання правом,

¹⁹³ Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України (витяг). *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 8. С. 18.

¹⁹⁴ Там само. С. 18–19.

¹⁹⁵ Там само. С. 19.

наявність небезпеки, створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної або майну юридичної особи¹⁹⁶.

Форми захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів. У цивільному праві під формою захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів розуміється комплекс внутрішніх взаємоузгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав, що відбуваються в межах єдиного правового режиму і здійснюваних уповноваженими органами, а також самою уповноваженою особою (носієм права)¹⁹⁷.

У доктрині цивільного права вказують на існуванні двох основних форм захисту цивільних прав: юрисдикційної та неюрисдикційної¹⁹⁸. Суть *юрисдикційної форми* полягає в тому, що особа, право якої порушено, оспорується чи не визнається, звертається за захистом до державного чи іншого компетентного органу, який уповноважений приймати необхідні міри для відновлення порушеного права або припинення правопорушення¹⁹⁹. У межах юрисдикційної форми захисту цивільних прав та інтересів можна мовити про загальний порядок захисту прав у судах і про спеціальний порядок захисту – адміністративний і нотаріальний²⁰⁰.

Неюрисдикційна форма захисту цивільних прав та інтересів є сукупністю дій уповноваженої особи з відновлення

¹⁹⁶ Панченко С. В. Поняття захисту цивільних прав учасників зобов'язань. *Часопис цивілістики*. 2023. Вип. 51. С. 16; Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту. Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2007. С. 181.

¹⁹⁷ Майкут Х. В. До питання нотаріальної форми захисту цивільних прав. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Т. 2. С. 65; Ярова Т. М. Поняття і види форм захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів. *Науковий вісник Чернівецького університету: Правознавство*. 2007. Вип. 375. С. 63.

¹⁹⁸ Цивільне право України : підручник: в 2 т. Т. 1 / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. С. 219–220.

¹⁹⁹ Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб : колективна монографія / В. Л. Яроцький, В. І. Борисова, І. В. Спасибо-Фатєєва, І. В. Жилінкова та ін. / за наук. ред. проф. В. Л. Яроцького. Харків : Юрайт, 2013. С. 203.

²⁰⁰ Майкут Х. В. До питання нотаріальної форми захисту цивільних прав. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Т. 2. С. 65.

порушеного права без звернення за захистом цього права до компетентних державних органів й організацій²⁰¹.

Із-поміж усіх форм захисту цивільних прав та інтересів, пріоритетне місце безспідставно належить саме судовому захисту, закріпленому в ст. 16 ЦК України²⁰². Така думка підтверджується з урахуванням того, що Конституція України наділила суди особливими повноваженнями, які не можуть бути делеговані чи привласнені іншими органами чи особами, а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини в державі (ст. 124 Конституції)²⁰³.

Право на судовий захист – це одна із основ цивільного законодавства, що становить надання державою суб'єкту цивільних правовідносин можливостей звернутися до суду в разі загрози або порушення його цивільних прав, інтересів або свобод, та вимагати вирішення судом конфлікту і винесення ним рішення для усунення правопорушення та задоволення охоронюваних законом інтересів²⁰⁴.

Система захисту цивільних прав та інтересів охоплює сукупність способів, що можуть бути застосовані судом у процесі вирішення цивільних справ. У ч. 2 ст. 16 ЦК України наведено перелік деяких із них: визнання суб'єктивного права, визнання правочину недійсним, усунення протиправних дій, відновлення становища, що існувало, до порушення, виконання обов'язку в натурі під примусом, застосування зміни або припинення правовідношення, відшкодування майнової або немайнової шкоди, визнання незаконності рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування. В кожній справі, наділеній своїм індивідуальним змістом, суд повинен застосувати правильний спосіб захисту, який відповідатиме природі права

²⁰¹ Цивільне право України : підручник: в 2 т. Т. 1 / кол. авторів; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. С. 219–220.

²⁰² Сидоренко М. В. Виникнення права на захист цивільних прав, свобод та інтересів. *Актуальні проблеми політики*. 2012. № 44. С. 332.

²⁰³ Кочина О. С., Лугина Є. Ю. Судовий захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 218.

²⁰⁴ Там само. С. 219.

або охоронюваного законом інтересу та характеру порушення цього права чи інтересу²⁰⁵.

Способи цивільного захисту, передбачені ЦК України, для суду не є вичерпними, адже згідно з ЦК України, можуть бути використані ті способи, що встановлені договором, законом чи судом, у певних випадках²⁰⁶. Відсутність конкретизованої системи способів захисту цивільних прав є однією із ознак судової форми захисту, що відрізняє її від інших юрисдикційних форм, які можуть застосовувати в межах своєї компетенції лише ті способи, які чітко зазначені в законі²⁰⁷.

У доктрині цивільного права із-поміж переваг судового захисту цивільних прав та інтересів підкреслюють такі: гарантування обов'язковості судових рішень суду щодо вирішення спору; судовий захист є універсальним правом, тобто поширюється на необмежене коло осіб; повноваження судового захисту належить лише спеціально утвореному органу – суду; встановлення та перевірка фактичних обставин, розгляд справи по суті здійснюється лише за закріпленою в законодавстві процедурою; правосуддя здійснюється кваліфікованими спеціалістами – суддями, які дотримуються своїх обов'язків і засад судочинства, верховенства права, не порушують принципів судової влади²⁰⁸. Проте, даних позитивних характеристик не достатньо, щоб назвати звернення до суду ідеальним шляхом вирішення цивільних справ. Не можна оминути того, що судовий процес є тривалим, і нерідко може займати декілька років, а його здійснення потребує значних матеріальних і моральних ресурсів. Результат розгляду справи

²⁰⁵ Кочина О. С., Лугина Є. Ю. Судовий захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 219.

²⁰⁶ Іванова С. М. Система способів захисту цивільних прав та інтересів за законодавством України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 29. С. 343.

²⁰⁷ Кочина О. С., Лугина Є. Ю. Судовий захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 219.

²⁰⁸ Діденко Л. В. Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав. *Вісник Запорізького національного університету*. 2020. № 3. С. 48.

в судовому рішенні може бути досконало обґрунтованим, але водночас не задовольняти інтереси сторін конфлікту²⁰⁹.

Реалізація права на судовий захист здійснюється шляхом звернення до суду, який є безпосереднім суб'єктом судової влади, що здійснює правосуддя в межах чітко визначеної процедури, гарантує особі дотримання принципу законності, верховенства права, незалежності суду під час захисту її цивільних прав, свобод та інтересів²¹⁰.

Застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить і від змісту права чи інтересу, за захистом якого звернулася особа, і від характеру його порушення, невизнання або оспорення. Такі право чи інтерес мають бути захищені судом у спосіб, який є ефективним, тобто таким, що відповідає змісту відповідного права чи інтересу, характеру його порушення, невизнання або оспорення та спричиненим цими діями наслідкам²¹¹. Вимога захисту цивільного права чи інтересу має забезпечити їх поновлення, а у разі неможливості такого поновлення – гарантувати особі отримання відповідного відшкодування²¹².

Альтернативною формою захисту цивільних прав та інтересів в контексті судової форми захисту визнається діяльність третейських судів. Відповідно до ст. 21 ЦПК України,

²⁰⁹ Кочина О. С., Лугина Є. Ю. Судовий захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 219.

²¹⁰ Там само. С. 220.

²¹¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05 червня 2018 року у справі № 338/180/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74963905> (дата звернення: 01.09.2025); Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30 січня 2019 року у справі № 569/17272/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80116150> (дата звернення: 01.09.2025); Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 вересня 2019 року у справі № 487/10132/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86243059> (дата звернення: 01.09.2025); Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19 лютого 2020 року у справі № 210/4458/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88138152> (дата звернення: 01.09.2025); Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 вересня 2020 року у справі № 469/1044/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270734> (дата звернення: 01.09.2025).

²¹² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01 квітня 2020 року у справі № 610/1030/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88138152> (дата звернення: 01.09.2025).

сторони мають право передати спір на розгляд третейського суду, крім випадків, установлених законом²¹³.

Захист цивільних прав здійснюється в адміністративному порядку шляхом звертання до вищого органу (посадової особи) або іншого уповноваженого органу. Так, відповідно до ст. 17 ЦК України, Президент України здійснює захист цивільних прав та інтересів у межах повноважень, визначених Конституцією України. У випадках, установлених Конституцією України та законом, особа має право звернутися за захистом цивільного права та інтересу до органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування. Орган державної влади, орган влади АРК або орган місцевого самоврядування здійснюють захист цивільних прав та інтересів у межах, на підставах та у спосіб, що встановлені Конституцією України та законом. Рішення, прийняте зазначеними органами щодо захисту цивільних прав та інтересів, не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду²¹⁴.

Можливість захисту цивільних прав нотаріусом передбачено ст. 18 ЦК України. Ст. 5 Закону України «Про нотаріат» зобов'язує нотаріуса сприяти фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів²¹⁵. На відміну від різноманітних способів захисту цивільних прав у суді, нотаріус, відповідно до ст. 18 ЦК України, здійснює захист тільки в один спосіб – шляхом учинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, передбачених законом²¹⁶.

Учинення виконавчого напису здійснюється нотаріусом тоді, коли суб'єктивне цивільне право особи порушено. Ця нотаріальна дія є основним позасудовим безспірним способом

²¹³ Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 01.09.2025).

²¹⁴ Цивільне право України: підручник: в 2 т. Т. 1 / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. С. 220.

²¹⁵ Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення: 01.09.2025).

²¹⁶ Майкут Х. В. До питання нотаріальної форми захисту цивільних прав. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Т. 2. С. 66.

примусового виконання зобов'язань, який дає змогу кредиторі під час дотримання певних формальних вимог за допомогою нотаріуса здійснити швидке поновлення своїх порушених прав у разі невиконання боржником своїх обов'язків²¹⁷.

Порядок учинення виконавчого напису нотаріусом регламентується Законом України «Про нотаріат» та Наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 282/20595 «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України».

Згідно з Постановою КМУ «Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів» від 29 червня 1999 р. № 1172 учинення виконавчого напису нотаріусом є можливим лише в разі:

- стягнення заборгованості за нотаріально посвідченими договорами, що передбачають сплату грошових сум, передачу або повернення майна, а також право звернення стягнення на заставлене майно;
- стягнення заборгованості, що впливає з відносин, пов'язаних із авторським правом;
- стягнення заборгованості з батьків або осіб, що їх замінюють, за утримання дітей у закладах освіти;
- стягнення заборгованості з батьків або осіб, що їх замінюють, за утримання дітей і підлітків у загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах соціальної реабілітації;
- стягнення за диспашею;
- стягнення заборгованості з військовослужбовців, звільнених із військової служби, і військовозобов'язаних після закінчення зборів;
- повернення об'єкта лізингу;
- стягнення заборгованості з орендної плати за користування державним і комунальним майном;
- стягнення заборгованості за векселями, опротестованими нотаріусами в установленому законом порядку;
- стягнення заборгованості за аграрними розписками;

²¹⁷ Бережна І. Г. Способи захисту цивільних прав та інтересів нотаріусом. *Форум права*. 2012. № 4. С. 82. URL: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12bigtin.pdf>.

– стягнення заборгованості з виплати дивідендів у разі їх виплати через депозитарну систему України²¹⁸.

Стягнення за виконавчим написом провадиться в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження».

До неюрисдикційних форм захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів належить самозахист. Самозахист полягає в самостійних односторонніх діях володільця права, а також у самостійних односторонніх діях третьої особи щодо захисту свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань у договірних чи позадоговірних відносинах.

Виокремлюють такі ознаки:

– самозахист застосовується у разі порушення цивільного права чи загрози його порушення (протиправних посягань);

– самозахист застосовується у разі порушення цивільного права особи, яка захищається або іншої особи;

– самозахист здійснюється в односторонньому порядку (тобто без звернення до компетентних органів);

– самозахист реалізується лише у формі дії;

– способи самозахисту не повинні бути заборонені законом та не суперечити моральним засадам суспільства;

– способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням;

– спрямованість дій при самозахисті на забезпечення недоторканості права, усунення порушення, ліквідацію його наслідків;

– способи самозахисту можуть бути встановлені актами цивільного законодавства чи договором або можуть обиратися самою особою;

– можливість майбутнього оскарження дій особи, яка самостійно захистила своє право, до компетентних органів.

²¹⁸ Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів : Постанова КМУ від 29 червня 1999 р. № 1172. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1172-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.09.2025).

Залежно від сфери поширення способи самозахисту поділяють на такі, що застосовуються:

- у договірних зобов'язаннях (оперативні санкції, наприклад, передбачені ст.ст. 665, 666, 672, 690 ЦК України);
- у недоговірних зобов'язаннях (заподіяння шкоди в стані необхідної оборони)²¹⁹.

Способи захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів. Цивільне законодавство не містить визначення поняття «способи захисту цивільних прав та інтересів». За призначенням вони можуть вважатися визначеним законом механізмом матеріально-правових засобів здійснення охорони цивільних прав та інтересів, що приводиться в дію за рішенням суду в разі їх порушення чи реальної небезпеки такого порушення²²⁰.

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ в одному зі своїх рішень надав визначення «способам захисту» суб'єктивних цивільних справ, та встановив, що під ними розуміють закріплені законом матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких проводиться поновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і вплив на правопорушника²²¹.

У ч. 2 ст. 16 ЦК України встановлено способи захисту цивільних прав та інтересів судом. До них належать:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яка порушує право;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання обов'язку в натурі;
- 6) зміна правовідношення;
- 7) припинення правовідношення;
- 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;

²¹⁹ Цивільне право України : підручник: в 2 т. Т. 1 / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. С. 222.

²²⁰ Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України (витяг). *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 8. С. 17.

²²¹ Рішення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19.11.2014 р. по справі № 6-24684св1. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41579274> (дата звернення: 01.09.2025).

- 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Класифікуючи способи захисту цивільних прав, науковці насамперед виокремлюють *матеріально-правові* (наприклад, відшкодування збитків, відновлення становища, яке існувало до порушення, скасування нормативного акта, укладеного органом державної влади, розірвання договору тощо) та *процесуально-правові* способи (тобто дії юрисдикційних органів, спрямовані на поновлення порушеного права).

Змістом матеріально-правових способів захисту цивільних прав є дії, безпосередньо спрямовані на усунення перешкод, що виникли на шляху реалізації суб'єктами їхніх цивільних прав. Хоч загалом цивільно-правові заходи спрямовані на усунення перешкод у процесі реалізації цивільних прав і мають поновлюваний характер, їхній зміст різноманітний. За своєю конкретною метою матеріально-правові дії із захисту можна поділити на присічні, поновлювальні у вузькому розумінні й штрафні. Особливості матеріально-правових способів захисту обумовлені співвідношенням загальноцивільстичних і спеціальних засобів і методів правового регулювання. Крім того, важливо враховувати, що способи захисту цивільних прав передбачено охоронними нормами цивільного матеріального права. Змістом же процесуальних способів захисту цивільних прав є дії юрисдикційних органів, спрямовані на попередження порушення цивільних прав або реалізацію матеріально-правових заходів захисту цивільних прав. Процесуальні способи захисту цивільних прав є метою і результатом спільної процесуальної діяльності юрисдикційних органів та інших осіб. Юрисдикційні акти захисту різні за своєю юридичною силою і оснований на різній компетенції й процесуальній діяльності відповідних юрисдикційних органів. Із-поміж судових способів захисту розрізняють забезпечувальні заходи, акти з приводу заявлених вимог (наприклад, судові рішення і заходи примусового виконання)²²².

²²² Притика Ю. Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія. Юридичні науки*. 2004. Вип. 60/62. С. 18–19.

Залежно від джерела походження, способи захисту прав поділяються на ті, що *прямо закріплені у законодавстві, а також на ті, що визначені сторонами у договорі*, що узгоджується з положеннями ст. 16 ЦК України.

Окрім того, способи захисту можна класифікувати з урахуванням мети їх застосування. У цьому контексті виокремлюють: 1) способи, спрямовані на припинення порушення права; 2) способи, що забезпечують відновлення порушеного права; 3) способи, пов'язані з компенсацією матеріальних втрат, спричинених порушенням права (тобто реалізацією заходів цивільно-правової відповідальності)²²³.

Згадані способи захисту мають універсальний характер, вони можуть застосовуватися до всіх чи більшості відповідних суб'єктивних прав. Водночас зазначений перелік способів захисту цивільних прав чи інтересів не є вичерпним²²⁴. Відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України, суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках.

Слід зазначити, що застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить і від змісту суб'єктивного права, за захистом якого звернулася особа, і від характеру його порушення. З цією метою суд повинен з'ясувати характер спірних правовідносин сторін (предмет і підставу позову), характер порушеного права позивача та можливість його захисту в обраний ним спосіб²²⁵.

Окрім того, Велика Палата Верховного Суду зауважила на те, що суд може застосувати не встановлений законом спосіб захисту лише за наявності двох умов одночасно: по-перше, якщо дійде висновку, що жодний установлений законом спосіб захисту не є ефективним саме у спірних правовідносинах, а по-друге, якщо дійде висновку, що задоволення викладеної

²²³ Притика Ю. Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2004. Вип. 60/62. С. 19.

²²⁴ Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України (витяг). *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 8. С. 20.

²²⁵ Там само.

в позові вимоги позивача призведе до ефективного захисту його прав чи інтересів²²⁶.

Отож універсальними способами захисту цивільних прав та інтересів є такі матеріально-правові заходи примусового характеру:

1) *визнання права* як спосіб захисту цивільних прав застосовується у разі, якщо наявний спір про право як таке, тобто право, що належить конкретній особі не визнається іншою особою або у разі відсутності правовстановлювальних документів, що засвідчують належність об'єкта права особі. Можна мовити про те, що такий спосіб захисту цивільних прав застосовується у випадку, коли безпосереднього порушення права не відбувається, воно не визнається іншими учасниками цивільних відносин. Наприклад, при втраті правовстановлювальних документів на нерухоме майно (квартиру), особа має звернутися до суду з позовною заявою про визнання права власності на таке майно²²⁷.

Характерною рисою захисту права шляхом його визнання є те, що цей спосіб не вносить будь-яких змін до наявних правовідносин. Рішення суду про визнання права лише надає їм чітку визначеність. Окрім того, ЦК України містить норми, які дають змогу шляхом визнання права захистити й цивільний інтерес. У разі визнання судом права у таких випадках фактично встановлюється те цивільне право особи, яке до цього не існувало, а виникає лише з моменту набрання рішенням суду про визнання права законної сили²²⁸. Зокрема, мається на увазі визнання права власності на самочинно збудоване нерухоме майно, в порядку спадкування, тощо²²⁹.

²²⁶ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 червня 2020 року у справі № 145/2047/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90933484> (дата звернення: 01.09.2025).

²²⁷ Новосад А. С. Щодо питань захисту цивільних прав та інтересів. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 23 лютого 2018 р.). Дніпро : ДДУВС, 2018. С. 63.

²²⁸ Ярема А. Г. Система способів захисту цивільних прав судом. *Вісник Верховного Суду України*. 2009. № 12. С. 36.

²²⁹ Френдій Н. А. Визнання права як спосіб його захисту: теоретичний аспект та проблеми правозастосування. *Форум права*. 2015. № 2. С. 164.

Отож позов про визнання права подається у випадках, коли належне певній особі право не визнається, оспорується іншою особою, або у разі відсутності в неї документів, що засвідчують належність їй права. Тобто метою подання цього позову є усунення невизначеності у відносинах суб'єктів, створення необхідних умов для реалізації права й запобігання діям третіх осіб, які перешкоджають його здійсненню. Крім того, наслідком визнання права може бути визнання наявності або відсутності обов'язків у особи або їх припинення, визнання особи такою, яка втратила право, визнання наявності правовідносин тощо, про що також можуть заявлятися позовні вимоги²³⁰.

Рівною мірою інститут «визнання права» здатний захищати й особисті права особи. В цьому випадку він застосовується не лише тоді, коли право порушено, а й тоді, коли ще не має прямого порушення, проте існування права оспорується²³¹;

2) *визнання правочину* недійсним як спосіб захисту цивільних прав і цивільних інтересів застосовується у випадках, якщо необхідно відновити становище, що існувало до укладення правочину з порушенням умов, необхідних для чинності правочину (ст. 203 ЦК України). Його застосування регулюється ст.ст. 215–236 ЦК України. Метою звернення до суду з таким позовом є застосування наслідків його недійсності (реституції), відшкодування збитків або моральної шкоди у випадках, коли її відшкодування передбачено законом.

За змістом ст.ст. 215, 216 ЦК України, вимога про визнання оспорюваного правочину недійсним та про застосування наслідків його недійсності може бути заявлена і однією зі сторін правочину, і іншою заінтересованою особою, права та законні інтереси якої порушено вчиненням правочином²³²;

3) *припинення дії, яка порушує право*. Сутність цього способу захисту цивільних прав полягає у можливості вимагати

²³⁰ Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України (витяг). *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 8. С. 22.

²³¹ Френдїй Н. А. Визнання права як спосіб його захисту: теоретичний аспект та проблеми правозастосування. *Форум права*. 2015. № 2. С. 164.

²³² Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України (витяг). *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 8. С. 26.

від особи, яка неналежно виконує зобов'язання або інші дії не-правового характеру, припинення порушення суб'єктивного права учасників цивільних правовідносин. Зазвичай такий спосіб захисту цивільних прав застосовується при триваючому порушенні і водночас особа, яка є потерпілою стороною, такого права не позбавляється повністю, а лише потерпає від неналежної реалізації свого права²³³;

4) *відновлення становища, яке існувало до порушення*, передбачає застосування реституції, тобто повернення у первісний стан положення, що існувало раніше²³⁴;

5) примусове виконання обов'язку в натурі як спосіб захисту цивільного права означає, що зобов'язана особа має виконати чітку визначену дію, що становить предмет зобов'язання на користь особи, суб'єктивні права якої були порушені²³⁵;

6) *зміна правовідношення* – пов'язаний із необхідністю змінити існуюче правовідношення в інше, переростання одного обов'язку в інший, покладенні на боржника нового обов'язку (наприклад, вимоги про зміну вартості товару, асортимент якого не відповідає умовам договору купівлі-продажу);

7) *припинення правовідношення* – пов'язаний із необхідністю припинення існуючого правовідношення у разі, наприклад, невиконання чи неналежного виконання боржником своїх обов'язків або неправомірного використання кредитором (носієм) свого суб'єктивного права²³⁶.

І зміна, і припинення правовідношення є самостійними способами захисту цивільних права, але водночас можуть використовуватися одночасно з іншими способами захисту. Найчастіше зміна та припинення правовідношення реалізується в юрисдикційному порядку, але не виключається

²³³ Новосад А. С. Щодо питань захисту цивільних прав та інтересів. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 23 лютого 2018 р.). Дніпро : ДДУВС, 2018. С. 63–64.

²³⁴ Там само. С. 64.

²³⁵ Там само.

²³⁶ Цивільне право України : підручник: в 2 т. Т. 1 / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. С. 223.

і застосування неюрисдикційної форми захисту, коли, наприклад, особа, яка є стороною у договорі, може самостійно, не звертаючись до суду чи інших державних органів, вимагати припинення договору достроково, якщо інша сторона, дійсно виконує свої зобов'язання неналежно²³⁷;

8) *відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди* – підставою для застосування є наявність заподіяної майнової шкоди особі, цивільне право якої було порушене²³⁸.

Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, так само може застосовуватися і самостійно, і поряд з іншими способами у договірних і недоговірних зобов'язаннях²³⁹. Відповідно до ч. 2 ст. 22 ЦК України, збитками визнають втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода);

9) *відшкодування моральної (немайнової) шкоди* полягає у покладанні на порушника обов'язку відшкодувати заподіяні моральні страждання у матеріальній формі, тобто виплата грошової компенсації або надання певного майна²⁴⁰;

10) *визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади або органу місцевого самоврядування,*

²³⁷ Новосад А. С. *Щодо питань захисту цивільних прав та інтересів. Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 23 лютого 2018 р.). Дніпро : ДДУВС, 2018. С. 64.

²³⁸ Цивільне право України : підручник: в 2 т. Т. 1 / кол. авторів; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. С. 223.

²³⁹ Новосад А. С. *Щодо питань захисту цивільних прав та інтересів. Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 23 лютого 2018 р.). Дніпро : ДДУВС, 2018. С. 64; Цивільне право України : підручник: в 2 т. Т. 1 / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. С. 223

²⁴⁰ Новосад А. С. *Щодо питань захисту цивільних прав та інтересів. Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 23 лютого 2018 р.). Дніпро : ДДУВС, 2018. С. 64.

їхніх посадових і службових осіб характеризується тим, що чітко зазначений суб'єкт порушення суб'єктивного цивільного права, але водночас є певна особливість, що такі спори не є суто цивільно-правовими, а розглядаються в порядку адміністративного судочинства²⁴¹.

Особа, законний інтерес або право якої порушено, може скористатися способом захисту, який прямо передбачений нормою матеріального права або може скористатися можливістю вибору між декількома способами захисту, якщо це не заборонено законом. Якщо ж спеціальні норми не встановлюють конкретних заходів, то особа має право обрати спосіб із передбачених ст. 16 ЦК України з урахуванням специфіки порушеного права й характеру правопорушення²⁴².

У ЦК України та інших законах для захисту певних чи окремих категорій прав можуть установлюватися спеціальні способи захисту прав. Наприклад, земельне законодавство регулює відносини, зокрема й цивільні, об'єктом яких є земля; сімейне законодавство містить норми щодо захисту цивільних прав, пов'язаних із сімейними відносинами, тощо. З урахуванням наведеного суд під час розгляду і вирішення цивільної справи визначає спосіб захисту, виходячи із закону, який регулює конкретні правовідносини, і тих юридичних фактів, що зумовлюють виникнення цих правовідносин і цього спору.

Особливості щодо захисту особистих немайнових прав визначені в ст. 275 ЦК України, за положеннями якої захист цих прав здійснюється способами, встановленими гл. 3 ЦК України, і може здійснюватися також іншим способом відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило порушення²⁴³.

Або, наприклад, відповідно до п. 5 ч. 3 ст. 55 Закону України «Про авторське право і суміжні права», суд має право

²⁴¹ Новосад А. С. Щодо питань захисту цивільних прав та інтересів. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 23 лютого 2018 р.). Дніпро : ДДУВС, 2018. С. 64.

²⁴² Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України (витяг). *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 8. С. 21.

²⁴³ Там само. С. 20–21.

постановити рішення про заборону опублікування творів, виконань, фонограм, відеогам, вилучення (конфіскацію) піратських примірників творів, фонограм, відеогам чи записів програм організацій мовлення та обладнання і матеріалів, призначених для їх виготовлення і відтворення, публікацію у пресі інформації про допущене порушення тощо²⁴⁴ – такий спосіб захисту не вказаний в ст. 16 ЦК України²⁴⁵.

Водночас, коли спеціальна норма закону встановила інший, аніж визначений у ст. 16 ЦК України, спосіб захисту, застосовується спосіб захисту, встановлений спеціальною нормою. Одночасно можуть застосовуватися положення ст. 16 ЦК України і положення спеціальної норми щодо способу захисту у випадках, коли ці способи тотожні й на них поширюється дія ЦК України (ст. 8 СК України)²⁴⁶.

8.3. Цивільно-правова відповідальність: поняття, ознаки й умови настання

У цивільному законодавстві України немає норми, яка б закріплювала визначення поняття «цивільно-правова відповідальність». У доктрині цивільного права така ситуація пояснюється тим, що «цивільно-правова відповідальність» є нині абстрактною науковою категорією, на якій основані різні конструкції й інститути цивільного законодавства. Наявність значної кількості розуміння цієї категорії обумовлюється використанням терміна «відповідальність» у різних цілях, що суттєво впливає з сутності цієї правової категорії²⁴⁷.

²⁴⁴ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01 грудня 2022 року № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 01.09.2025).

²⁴⁵ Ромащенко І. Можливість захисту публічних прав цивільно-правовими способами захисту. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. Вип. 95. С. 109.

²⁴⁶ Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України (витяг). *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 8. С. 20–21.

²⁴⁷ Комарницька І. І., Буцяк М. Поняття, ознаки та види цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 159–160.

Є такі основні позиції щодо визначення поняття цивільно-правової відповідальності²⁴⁸:

1) цивільно-правова відповідальність як певний обов'язок правопорушника перетерпіти негативні наслідки. Відповідальність виражається у заміні невиконаного обов'язку новим, чи у приєднанні щодо невиконаного обов'язку додаткового обов'язку, або у позбавленні права, з якого випливає порушений обов'язок;

2) цивільно-правова відповідальність як «охоронне правовідношення», тобто це не лише обов'язок особи зазнати у майбутньому певних втрат, а правовідношення, зміст якого становлять взаємні права й обов'язки правопорушника і органу державної влади²⁴⁹;

3) цивільно-правова відповідальність як санкція (захід державного примусу). З цього приводу в юридичній літературі зазначають, що під цивільно-правовою відповідальністю слід розуміти як окремий вид юридичної відповідальності, що полягає в застосуванні державного примусу до правопорушника шляхо позбавлення особи певних благ або покладення обов'язків майнового характеру щодо відшкодування шкоди²⁵⁰.

Цивільно-правова відповідальність – це покладення на правопорушника згідно з законом невиконаних правових наслідків, що виявляються у позбавленні певних прав чи заміні невиконаного обов'язку новим, або в приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового обов'язку. Покладення на особу додаткових обов'язків як певної міри відповідальності має місце при пред'явленні до правопорушника вимог щодо відшкодування ним збитків чи сплати штрафу або пені²⁵¹.

²⁴⁸ Немцева А. О. Теоретичні аспекти відповідальності без вини у цивільному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 27–28.

²⁴⁹ Карнаух Б. Сутність і явище цивільно-правової відповідальності. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2012. № 2 (69). С. 293.

²⁵⁰ Комарницька І. І., Буцяк М. Поняття, ознаки та види цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 161.

²⁵¹ Гуйван П. Д. Цивільна відповідальність як елемент охоронного матеріального правовідношення. *Юридичний вісник*. 2021. № 1. С. 143–150.

З приводу співвідношення санкції і відповідальності можна зазначити, що відповідальність за порушення є санкцією, але не будь-яка санкція є відповідальністю²⁵². Наприклад, усунення перешкод щодо здійснення права користування й розпорядження майном (ст. 391 ЦК України) є санкцією, що є наслідком правопорушення. Однак така санкція не пов'язана із додатковими обмеженнями для правопорушника і не є мірою відповідальності, а лише мірою захисту речових прав. Тому, з одного боку, санкція, що виявляється цивільно-правовою відповідальністю, є певною мірою відповідальністю за правопорушення²⁵³.

Оскільки цивільно-правова відповідальність є різновидом загальної юридичної відповідальності, їй характерні ознаки останньої, тобто негативні наслідки для правопорушника, суспільний осуд, державний примус)²⁵⁴. Негативні наслідки означають зменшення певної частини його майна. Суспільний осуд є негативною реакцією держави та суспільства на правопорушення. Державний примус полягає в тому, що міри відповідальності встановлюються згідно з законодавством у правових нормах, реалізація яких забезпечується силою держави²⁵⁵.

Юридична відповідальність призводить до певних негативних наслідків для правопорушника, тобто обмеження

²⁵² Панченко Ю. О. Поняття цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань. *Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 29 травня 2020 р.). Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020. Ч. 2. С. 32.

²⁵³ Комарницька І. І., Буцяк М. Поняття, ознаки та види цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 160.

²⁵⁴ Гашин В. Основні поняття, особливості та форми цивільно-правової відповідальності. *Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання* : матеріали V Всеукраїнської студентської науково-технічної конференції. (м. Тернопіль, 19–20 квітня 2012 р.). Тернопіль : Тернопільський національний технічний університет ім. І. Пулюя, 2012. Т. 2. С. 134.

²⁵⁵ Біленко М. С. Щодо питання цивільно-правової відповідальності в умовах уніфікації законодавства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 24; Комарницька І. І., Буцяк М. Поняття, ознаки та види цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 160.

майнових, особистих або інших інтересів. У цьому разі правопорушник має нести додаткові майнові обтяження. Обтяженнями чи несприятливими наслідками можуть бути такі обтяження:

- заміна невиконаного обов'язку новим, наприклад, обов'язок відшкодувати збитки, завдані простроченням боржника (ст. 612 ЦК України);

- зміна умов зобов'язання при односторонній відмові від зобов'язання (ст. 615 ЦК України);

- заміна основного обов'язку новим, додатковим, часто має місце при порушенні абсолютних суб'єктивних прав (наприклад, відшкодування шкоди, завданої власникові земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель, пов'язаних із зниженням їх цінності, ст. 394 ЦК України);

- відшкодування збитків і моральної шкоди при визнанні правочину недійсним (ст. 216 ЦК України);

- приєднання до порушеного обов'язку нового (наприклад, окрім виконання зобов'язання, обов'язок відшкодувати збитки, сплатити неустойку, ст. 552 ЦК України);

- зміна або припинення правовідношення (ст.ст. 16, 22 ЦК України)²⁵⁶.

Окрім загальних ознак, цивільно-правовій відповідальності характерні такі специфічні особливості:

- 1) спрямованість на майнову сферу правопорушника, вона не зачіпає його особистого статусу, отже, цивільно-правовій відповідальності характерний майновий характер;

- 2) відсутність публічно-правового характеру – це відповідальність рівних суб'єктів один перед одним;

- 3) у цивільних (приватних) правовідносинах, на відміну від публічно-правових, відповідальність є не просто покаранням. Обумовлено це автономією волі, покладеної в основу цивільно-правового регулювання. Отже, найважливішою рисою цивільно-правової відповідальності є автономія волі її суб'єктів;

- 4) компенсаційна спрямованість: спрямована на еквівалентну компенсацію потерпілому завданої шкоди,

²⁵⁶ Комарницька І. І., Буцяк М. Поняття, ознаки та види цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 160.

та її застосування, таким чином, має на меті відновлення майнової сфери потерпілого від правопорушення²⁵⁷.

Для цивільно-правової відповідальності властивим є ще те, що це насамперед відповідальність особи, яка порушила суб'єктивне цивільне право, перед потерпілим, а потім перед державою чи суспільством (які в кожному випадку зацікавлені в підтриманні правопорядку і дотриманні прав та інтересів приватних осіб). Окрім того, для цивільно-правової відповідальності властивим також є встановлення відповідальності за відсутності вини. Отже, підстав для суспільного осуду немає, однак, відповідальність є. Властивим для цивільно-правової відповідальності є також те, що її міри завжди виражаються в певних негативних наслідках для правопорушника, забезпечуючи водночас поновлення первісного стану для потерпілої особи²⁵⁸.

У цивільному законодавстві України розрізняють різновиди відповідальності за певними критеріями: за підставами виникнення прав й обов'язків, за порушення яких визначено відповідальність, яка поділяється на договірну й позадоговірну.

Договірною є відповідальність у формі відшкодування збитків, тобто, сплати неустойки, втрати сплаченого за вдатку чи позбавлення суб'єктивного права за невиконання чи неналежне виконання взятого зобов'язання, що виникає з укладеного договору. Наприклад, за поставку товарів, що виявилися недоброякісними відбракованими, постачальник має сплатити покупцеві штраф в розмірі 20% від вартості товару, і, повертає вартість товару, за наявності сплати товару покупцем та відшкодовує витрати, які були завдані покупцеві у зв'язку із проведенням експертизи, зберіганням, поверненням забракованих товарів. Відповідальність у цьому випадку є договірною, адже вона настає за умов

²⁵⁷ Івашенко В. В. Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 66–67; Приленський І. Поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 160–161.

²⁵⁸ Резніченко С. В., Церковна О. В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди : теорія і практика : монографія. Одеса : ОДУВС, 2009. С. 36.

порушення обов'язків, що оснований згідно з договором поставки²⁵⁹.

Відтак договірна відповідальність завжди є санкцією за порушення договірного зобов'язання, а саме виникає на підставі цивільно-правового договору. Під договірною відповідальністю розуміють відповідальність, що настає у випадках невиконання і неналежного виконання зобов'язання, що виникло з договору²⁶⁰.

Недоговірною або позадоговірною є відповідальність, яка настає у разі вчинення протиправних дій однією особою до іншої при відсутності між ними договору чи незалежно від договірних відносин наявних між ними. Ця відповідальність настає при порушенні обов'язку, що встановлений законом чи підзаконним актом, і виражається зазвичай у формі відшкодування завданих збитків. Наприклад, у разі заподіяння каліцтва чи іншого нанесеного ушкодження здоров'ю організації або громадянин, які відповідальні за заподіяну шкоду, зобов'язані відшкодувати заробіток потерпілому, що був втрачений ним унаслідок втрати чи зменшення його працездатності, виплатити одноразову допомогу потерпілому у встановленому законодавством порядку й компенсувати витрати, що були спричинені ушкодженням здоров'я, зокрема на лікування, сторонній догляд, посилене харчування тощо (ст.ст. 455 та 456 ЦК України). В цьому разі відповідальність є недоговірною або позадоговірною, адже потерпілий з організацією чи громадянином може перебувати в договірних трудових відносинах²⁶¹.

Відмінність між договірною й недоговірною відповідальністю полягає у тому, що суб'єктом договірної відповідальності є певна особа (боржник), що перебуває із потерпілою особою у відносинах, а суб'єктом недоговірної відповідальності може бути будь-яка особа, що порушила право

²⁵⁹ Комарницька І. І., Буцяк М. Поняття, ознаки та види цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 160.

²⁶⁰ Приленський І. Поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 162.

²⁶¹ Гуйван П. Д. Цивільна відповідальність як елемент охоронного матеріального правовідношення. *Юридичний вісник*. 2021. № 1. С. 143–144.

потерпілого, перебуваючи із ним у абсолютних відносинах. Однак, на практиці можуть бути випадки, коли правопорушник й потерпілий перебувають в договірних відносинах, однак заподіяння шкоди будь-якою із сторін іншій, що не пов'язане із виконанням договірної зобов'язання, і за таких обставин може виникнути недоговірна відповідальність, яка врегульовується зазвичай імперативно. ЦК України встановлює для договірної відповідальності лише загальні правила – загального або спеціального характеру для окремих договірних зобов'язань. Вони є диспозитивними, і, сторони мають право врегулювати питання відповідальності при укладенні договору²⁶².

Якщо суб'єктів цивільно-правової відповідальності більше ніж один, то відповідальність може мати солідарний, частковий або субсидіарний характер²⁶³.

Солідарна цивільно-правова відповідальність характеризується тим, що на вимогу кредитора на боржника у повному обсязі може бути покладена відповідальність. Настає солідарна відповідальність лише у випадках, передбачених законом або договором. Так у ст. 1190 ЦК України зазначено, що особи, спільними діями чи бездіяльністю, за яких було завдано шкоди потерпілому, несуть солідарну відповідальність.

Частковою або дольовою визнається відповідальність, коли два чи більше суб'єктів відповідають перед кредитором у рівних частках, якщо інше не передбачено законодавством чи договором. Відповідно до ст. 540 ЦК України, якщо у зобов'язанні є кілька кредиторів чи кілька боржників, кожний із кредиторів має право вимагати виконання зобов'язання, а кожний із боржників зобов'язаний виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено цивільним законодавством чи договором.

Субсидіарна або додаткова відповідальність настає тоді, коли у зобов'язанні беруть участь лише два боржника, один

²⁶² Комарницька І. І. Адміністративна відповідальність: теоретико-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2020. Т. 7. № 2 (26). С. 156.

²⁶³ Комарницька І. І., Буцjak М. Поняття, ознаки та види цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 161.

із яких є основним, а інший – додатковим. При відмові основного боржника чи ненаданні ним відповіді на пред’явлену вимогу в розумний строк, щодо задоволення вимоги кредитора, кредитор має право пред’явити вимогу у повному обсязі до особи, що несе субсидіарну відповідальність. Особливість субсидіарної відповідальності у тому, що основною умовою притягнення до відповідальності додаткового боржника є неможливість повністю чи частково отримати задоволення вимоги від основного боржника згідно ст. 619 ЦК України²⁶⁴.

Залежно від розміру цивільно-правова відповідальність може поділятися на повну, обмежену та кратну (підвищену).

Основним принципом цивільно-правової відповідальності є принцип *повного відшкодування* заподіяної шкоди, згідно з яким майнова шкода, завдана неправомірними діями, бездіяльністю та рішеннями особистим немайновим правам юридичної чи фізичної особи, а також шкода, що була завдана майну юридичної чи фізичної особи, відшкодовується у повному обсязі особою, що її завдала (ст. 1166 ЦК України). Відповідно до ч. 1 ст. 164 ЦК України, за порушення зобов’язання законодавством встановлено неустойку, і незалежно від відшкодування збитків, вона підлягає стягненню у повному розмірі.

У чинному законодавстві допускаються винятки із загального правила, коли розмір відшкодування може бути збільшено або обмежено безпосередньо законом чи умовами договору²⁶⁵. Пояснюється це положення значною мірою тим, що цивільне право, будучи регулятором нормальних економічних відносин, виконує також завдання виховного і стимулюючого характеру, спонукаючи таким чином контрагентів до добросовісного виконання своїх обов’язків²⁶⁶.

²⁶⁴ Аванесян Г. М., Басенко Р. О. Цивільне право України (Загальна частина) : навчально-методичний посібник. Полтава : ППЕП, 2020. С. 63.

²⁶⁵ Комарницька І. І., Буцяк М. Поняття, ознаки та види цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 161.

²⁶⁶ Приленський І. Поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 161.

Зменшення чи обмеження розміру відповідальності правопорушника допускається, якщо: 1) доказана провина обох сторін у невиконанні чи неналежному виконанні зобов'язання; 2) кредитор навмисно або необачно посприяв збільшенню розміру збитків чи не вжив усіх заходів щодо їх зменшення; 3) рішенням суду може бути зменшений розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоду завдано злочином (ст. 1193 ЦК України)²⁶⁷.

Відповідальність, що настає з вини обох сторін і кредитора, і боржника, інколи називають *змішаною*. І хоча відповідальність за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання несе лише боржник, зменшення обсягу відповідальності для боржника дає можливість зробити припущення, що частина такої відповідальності розподіляється між ним і кредитором. Кредитор унаслідок такого розподілу отримує відшкодування не в повному обсязі. Не слід плутати змішану відповідальність із спільним заподіянням шкоди, що здійснюється кількома боржниками, при цьому сам потерпілий залишається невинним. В разі спільного заподіяння шкоди настає солідарна або часткова відповідальність. Суб'єкти, спільними діями чи бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть перед потерпілим солідарну відповідальність. За заявою потерпілого судом може бути визначено відповідальність осіб, що спільно завдали шкоди, у тій частці, що відповідає ступеню їх вини (ст. 1190 ЦК України)²⁶⁸.

Зміст *кратної відповідальності* полягає у обов'язку сплатити збитки в більшому розмірі, ніж розмір завданої шкоди. Визначення розміру стягнення здійснюється з'ясуванням завданих збитків і їх кратним множенням. Кратний розмір відшкодування може встановлюватися і за домовленістю сторін²⁶⁹.

²⁶⁷ Комарницька І. І., Буцяк М. Поняття, ознаки та види цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 161.

²⁶⁸ Аванесян Г. М., Басенко Р. О. Цивільне право України (Загальна частина) : навчально-методичний посібник. Полтава : ПІЕП, 2020. С. 158–159.

²⁶⁹ Гришко У. Особливості цивільно-правової відповідальності перевізника за порушення прав споживачів транспортних послуг. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 4.

Повне відшкодування щодо нанесених збитків, заподіяних порушенням договірних зобов'язань між юридичними особами, передбачається у сферах купівлі-продажу, поставки, деяких підрядних відносинах тощо. Стосовно більшості інших зобов'язань таких як, наприклад, постачання електроенергії та газу, перевезення, капітального будівництва, проєктних робіт передбачається не обмежена відповідальність за порушення договорів чи у формі виплаченої неустойки, і, допускається стягнення лише неустойки, а не нанесених збитків або у формі дійсної, тобто фактичної шкоди, без відшкодування упущеної вигоди. У співвідношенні неустойки та збитків, загальною є штрафна неустойка, тобто при встановленні неустойки за порушення зобов'язання, її стягнуть в повному розмірі понад відшкодування завданих збитків. У зобов'язаннях за участю суб'єктів підприємницької діяльності замість обмеженої відповідальності запроваджується, повна майнова відповідальність. За порушення зобов'язань за договором будівельного підряду підрядник і замовник сплачують передбачену в договорі чи законом неустойку і у повному обсязі відшкодовують нанесені збитки²⁷⁰.

У науці цивільного права більшість цивілістів, не даючи визначення цивільно-правового правопорушення, одразу переходять до визначення його складу²⁷¹. Склад цивільного правопорушення є складним юридичним фактом, який породжує відносини між правопорушником і потерпілим. У результаті цього виникає обов'язок правопорушника щодо усунення шкоди, заподіяної протиправним діянням²⁷².

Загальноприйнятим в юридичній літературі є положення про те, що умовами настання цивільно-правової відповідальності є склад цивільного правопорушення,

²⁷⁰ Горайнов А. М. Примус і цивільно-правова відповідальність. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 3 (139). С. 37.

²⁷¹ Кривенко Ю. В. Поняття та підстави цивільно-правової відповідальності. *Шерешевські читання: Проблеми цивілістики в умовах пандемії та IT: матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 10 грудня 2021 р.) / МОН України, НУ «ОЮА» ; за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2021. С. 31.*

²⁷² Парасюк В. М. Склад правопорушення як підстава цивільно-правової відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 125.

який охоплює такі елементи: 1) протиправну поведінку (дії чи бездіяльність особи); 2) шкідливий результат такої поведінки (збитки); 3) причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою (збитками); 4) вину особи, яка вчинила правопорушення²⁷³.

Отже, для притягнення правопорушника до цивільної відповідальності доцільно установити в його діянні склад, тобто наявність протиправного діяння, шкоди, причинно-наслідкового зв'язку між протиправним діянням та шкодою, а також вини²⁷⁴. Особливістю цивільно правової відповідальності є можливість її настання і за наявності всіх перелічених умов (елементів складу цивільного правопорушення), і за відсутності одного чи більше елементів. У тих випадках, коли необхідне встановлення всіх умов (обов'язкових умов), ми маємо справу з класичною моделлю складу цивільного правопорушення. Коли ж відповідальність може наступити за відсутності однієї чи більше умов (факультативні умови), слід говорити про усічену модель складу цивільного правопорушення²⁷⁵.

Першою об'єктивною умовою для настання цивільно-правової відповідальності є протиправне діяння. У науковій літературі найбільш поширеним визначенням проти-

²⁷³ Біленко М. С. Щодо питання цивільно-правової відповідальності в умовах уніфікації законодавства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 25; Кривенко Ю. В. Поняття та підстави цивільно-правової відповідальності. *Шерешевські читання: Проблеми цивілістики в умовах пандемії та ІТ* : матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 10 грудня 2021 р.) / МОН України, НУ «ОЮА» ; за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2021. С. 32; Парасюк В. М. Склад правопорушення як підстава цивільно-правової відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 125; Приленський І. Поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 164.

²⁷⁴ Парасюк В. М. Склад правопорушення як підстава цивільно-правової відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 125.

²⁷⁵ Кривенко Ю. В. Поняття та підстави цивільно-правової відповідальності. *Шерешевські читання: Проблеми цивілістики в умовах пандемії та ІТ* : матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 10 грудня 2021 р.) / МОН України, НУ «ОЮА» ; за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2021. С. 33; Цивільне право України : підручник: у 2 т. Т. 1 / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. С. 234.

правності як поведінки (дії або бездіяльності), яка не відповідає, суперечить нормам права, порушує їх²⁷⁶.

Протиправне діяння може проявлятися у формі дії чи бездіяльності. Діяння передбачає вольове ставлення суб'єкта до нього та його наслідків. Воно також має мету, на яку і спрямовується. Крім того, діяння має бути усвідомленим. Свідомість діяльності людини загалом характеризується цілеспрямованістю діянь і передбаченням наслідків. Бездіяльність передбачає невчинення конкретного, передбаченого нормою права діяння, яке зобов'язаний суб'єкт у цій ситуації мав змогу вчинити. Тобто, бездіяльність визнається протиправною лише у тому разі, якщо вона допущена особою, яка повинна була і могла діяти. «Повинна була» – це юридичний критерій, який передбачає юридичний обов'язок учиняти конкретні дії; «мати змогу» – фізичний критерій, який передбачає фізичну можливість учинення передбачених дій²⁷⁷.

Обов'язок учинення певного діяння, за невиконання якого настає цивільна відповідальність, може впливати з вимог закону, підзаконного нормативно-правового акта, з попередніх дій правопорушника, із професійних чи службових обов'язків, з родинних зав'язків, з договірних зобов'язань. Варто констатувати, що бездіяльність на рівні з дією має інтелектуально-вольовий зміст, і вони однаково можуть викликати протиправний результат, який являє собою зміни в об'єктивному світі²⁷⁸.

Елементом цивільного правопорушення може бути лише протиправне діяння, тобто таке діяння, яке суперечить нормам права. Протиправність визначається тим, що діяння порушує право в об'єктивному значенні, а отже, і суб'єктивне право. За наявності інших елементів складу цивільного

²⁷⁶ Габріадзе М. Система цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 89; Кривенко Ю. В. Поняття та підстави цивільно-правової відповідальності. *Шерешевські читання: Проблеми цивілістики в умовах пандемії та ІТ* : матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 10 грудня 2021 р.) / МОН України, НУ «ОЮА» ; за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонов. Одеса : Фенікс, 2021. С. 32.

²⁷⁷ Парасюк В. М. Склад правопорушення як підстава цивільно-правової відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 125.

²⁷⁸ Там само.

правопорушення така поведінка є елементом складу правопорушення. Шкода, яка має бути компенсована в контексті цивільно-правової відповідальності, може бути завдана лише протиправним діянням. Шкода виступає як мета, а протиправна поведінка як засіб для її досягнення. Для притягнення до цивільно-правової відповідальності необхідна наявність шкоди як результату протиправної поведінки. Шкоду розуміють як негативні зміни, що призводять до зменшення благ, які охороняються цивільним правом²⁷⁹.

Другою умовою настання цивільно-правової *відповідальності є наявність шкоди (збитків)*. У цивільному праві шкода є негативним наслідком протиправного діяння, який виникає в результаті порушення майнових і особистих немайнових прав особи²⁸⁰. Виокремлюють майнову та моральну шкоду. Грошовим вираженням майнової шкоди є збитки, які можуть виражатися в таких формах:

1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) (ч. 2 ст. 22 ЦК України).

Згідно з ч. 2 ст. 23 ЦК України, моральна шкода полягає: у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Третім елементом складу цивільного правопорушення є причинно-наслідковий зв'язок між протиправним діянням та шкодою, яка ним заподіяна. Відсутність причинного

²⁷⁹ Парасюк В. М. Склад правопорушення як підстава цивільно-правової відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 125–126.

²⁸⁰ Там само. С. 126.

зв'язку означає, що шкода виникла не внаслідок протиправного діяння суб'єкта, а є наслідком інших причин. Саме тому відповідальність заподіювача шкоди виключається²⁸¹.

Проблема причинно-наслідкового зв'язку є однією із найскладніших у сучасній цивілістиці. Загалом здебільшого причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою настільки очевидний, що не виникає жодних сумнівів у його наявності. У літературі виділяють вимоги, яким має відповідати причинно-наслідковий зв'язок як елемент цивільного правопорушення. Зокрема, до них відносять такі: 1) причинно-наслідковий зв'язок повинен мати таку часову послідовність, коли протиправна поведінка передує завданій шкоді (спочатку вчинюється діяння, а потім настають негативні наслідки); 2) причина має породжувати наслідок, тобто причинний зв'язок має бути прямим, а не навпаки; 3) причина та наслідок мають бути юридично значущими, тобто здатними породжувати цивільні права й обов'язки в суб'єктів відповідного правовідношення²⁸².

Вина є четвертим елементом складу цивільного правопорушення. Відповідно до ст. 614 ЦК України, вина є підставою для відповідальності за порушення зобов'язання – особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. У ЦК України відсутнє поняття «вина», лише вказується на дві її форми, а саме умисел і необережність. Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання (ч. 1 ст. 614 ЦК України). Відтак варто зробити висновок, що вина буде встановлюватися в тому разі, якщо особа не вжила достатніх заходів щодо належного виконання зобов'язання²⁸³.

Вина в цивільному праві розглядається як психічне ставлення особи до свого діяння та його наслідків. У чинному

²⁸¹ Парасюк В. М. Склад правопорушення як підстава цивільно-правової відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 126.

²⁸² Загородній С. Актуальні проблеми виникнення цивільно-правової відповідальності. *Право і безпека*. 2011. № 1 (38). С. 229.

²⁸³ Парасюк В. М. Склад правопорушення як підстава цивільно-правової відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 126.

ЦК України не виокремлюються види умислу. Що стосується необережності, то в декількох статтях законодавець вказує на «грубу необережність». Це, зокрема, ч. 2 ст. 1193, ч. 4 ст. 337, ч. 3 ст. 340, ч.ч. 2, 3 ст. 950 ЦК України. У науці цивільного права також виділяється проста необережність, на противагу грубій. Отож варто констатувати деяку законодавчу непослідовність у виділенні видів вини²⁸⁴.

Умисел у цивільному праві розуміють як усвідомлення особою протиправності свого діяння, передбачення його шкідливих наслідків і бажання їх настання або, хоча і не бажання, але свідоме припущення настання таких шкідливих наслідків. Необережність є найбільш поширеною формою вини в цивільному праві. Для необережності характерно те, що в поведінці правопорушника відсутній намір на усвідомлене вчинення правопорушення. Необережність у цивільному праві варто розуміти як випадки, за яких особа передбачала настання небезпечних наслідків, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити²⁸⁵.

У цивільному праві розмежовується лише проста та груба необережність. Критерієм їх розмежування є ступінь завбачливості. Проста необережність характеризується тим, що особа не проявляє достатньої завбачливості, яка необхідна за характером і умовами правопорушення. Груба необережність – відсутність у поведінці правопорушника мінімального ступеня завбачливості, який характерний для будь-якого учасника майнового обороту, чи відсутність взагалі будь-якої передбачуваності й обережності. Особливістю цивільного права є те, що в окремих випадках вина є факультативною підставою для виникнення цивільно-правової відповідальності²⁸⁶. Так, наприклад, закон дає змогу притягнути до цивільно-правової відповідальності власника

²⁸⁴ Парасюк В. М. Склад правопорушення як підстава цивільно-правової відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 126.

²⁸⁵ Там само.

²⁸⁶ Загородній С. Актуальні проблеми виникнення цивільно-правової відповідальності. *Право і безпека*. 2011. № 1 (38). С. 229.

джерела підвищеної небезпеки за завдану шкоду (ч. 5 ст. 1187 ЦК України) чи професійного зберігача за втрату (нестачу) або пошкодження речі, яку прийнято на зберігання (ст. 950 ЦК України) і без наявності вини²⁸⁷.

Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності:

- *випадок* (або казус – те, чого заздалегідь не можна передбачити і відвернути настання. Він характеризується суб'єктивною невідворотністю. Тому, якщо буде доведено, що шкода заподіяна випадково, то тим самим буде спростовано наявність вини заподіювача шкоди);

- *непереборна сила* (п. 1 ч. 1 ст. 263 ЦК України) або форс-мажорні обставини характеризуються об'єктивною невідворотністю. Інколи дії непереборної сили можна передбачити, але відвернути їх за допомогою відомих засобів неможливо. До дії непереборної сили належать як природні явища (землетруси, повені, урагани тощо), так і явища суспільного характеру (військові дії, страйки, заколоти, революції тощо). При цьому необхідно мати на увазі, що ці явища повинні відповідати ознакам надзвичайності й непереборності. Відсутність хоча б однієї з цих ознак буде доказом відсутності явища непереборної сили;

- вина кредитора;

- самозахист цивільних прав (ст. 1169 ЦК України);

- крайня необхідність (ч. 2 ст. 1171 ЦК України)²⁸⁸.

Останнім, проте найбільш вагомим елементом системи цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання є *форма відповідальності*. Так, популярною в цивілістичній науковій літературі є позиція, згідно з якою відповідальність за порушення договірних зобов'язань реалізується у двох *формах*: у формі стягнення збитків, а також у формі неустойки²⁸⁹.

²⁸⁷ Цивільне право України : підручник: в 2 т. Т. 1 / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000», 2014. С. 234.

²⁸⁸ Там само. С. 235.

²⁸⁹ Габріадзе М. Система цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 89.

Найбільш поширеною формою відповідальності є відшкодування збитків²⁹⁰. Збитки є найсуттєвішим та найпоширенішим наслідком порушення цивільних прав особи. Відшкодування збитків є загальною мірою цивільно-правової відповідальності та застосовуються у разі будь-яких порушень зобов'язання (договірних та недоговірних). Відшкодування збитків спрямується на відновлення майнового стану потерпілої особи, що існував до правопорушення та за допомогою майна такого правопорушника, тому має компенсаційний характер.

Тому вказана форма відповідальності має загальне значення і застосовується у всіх випадках порушення цивільних прав (окрім випадків, коли законом чи договором не передбачено інше). Інші форми цивільно-правової відповідальності повинні застосовуватися у ситуаціях, що передбачені безпосередньо законом чи договором²⁹¹.

Відповідно до ст. 22 ЦК України, до збитків належать: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі; 2) а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 3) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

У разі відсутності збитків застосовуються за невиконання або неналежне виконання зобов'язань визначені форми відповідальності. До таких форм слід віднести стягнення неустойки (штрафу, пені), втрату завдатку, а також санкції, котрі застосовуються в окремих видах зобов'язань²⁹².

Неустойка виконує як функції виду забезпечення виконання зобов'язання, так і міри (форми) цивільно-правової відповідальності (незалежно від того, передбачена вона

²⁹⁰ Біленко М. С. Щодо питання цивільно-правової відповідальності в умовах уніфікації законодавства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 25; Приленський І. Поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 162.

²⁹¹ Приленський І. Поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 162–163.

²⁹² Там само. С. 162.

умовами договору чи ні)²⁹³. Відповідно до ст. 549 ЦК України, неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторowi у разі порушення боржником зобов'язання. Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення.

Однак аналіз наукових досліджень у сфері цивільно-правової відповідальності дає змогу зробити висновок про існування двох основних форм відповідальності, на їх основі формується третя форма – комбінована. Перша базова форма полягає в зобов'язанні винної особи здійснити передачу майна, сплату грошей тощо. Характерними рисами такого виду відповідальності є те, що вона є факультативним обтяженням і має безеквівалентний характер. Друга базова форма полягає в позбавленні особи прав, що їй належать. Змішана форма містить елементи двох перших базових форм.

На думку М. Габріадзе, більш вдалим є розподіл форм відповідальності на загальні й спеціальні. Загальною формою відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань є обов'язок боржника відшкодувати збитки, заподіяні порушенням зобов'язання, кредиторowi. Зазначена форма цивільно-правової відповідальності застосовується в разі невиконання будь-якого зобов'язання, унаслідок чого вона й розглядається як універсальна категорія. Однак основною умовою притягнення особи до цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування збитків є наявність зазначених збитків. Якщо ж збитків немає, потрібні спеціальні форми відповідальності за порушення зобов'язань, до яких належать стягнення неустойки: штрафу або пені, відмова від повернення завдатку та різні санкції, що застосовуються до окремих видів зобов'язань. Варто зазначити, що, оскільки стягнення збитків, які виникли внаслідок невиконання чи неналежного виконання зобов'язання, є загальною формою

²⁹³ Біленко М. С. Щодо питання цивільно-правової відповідальності в умовах уніфікації законодавства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 25.

відповідальності, навіть якщо сторони в договорі не передбачили такий захід відповідальності, застосування його є доцільним та обґрунтованим.

Що стосується спеціальних форм відповідальності, то до них варто зарахувати відповідальність за прострочення виконання грошового зобов'язання, передбачену ст. 625 ЦК України: на боржника покладається обов'язок сплатити кредитору суму заборгованості з урахуванням установленого індексу інфляції, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлено договором або законом. Проценти, що стягуються за прострочення виконання грошового зобов'язання, є санкцією за його порушення. Отже, на відміну від процентів, які є звичайною платою за користування грошима, зокрема, за договором позики (ст. 1048 ЦК України), до них застосовуються загальні норми про цивільно-правову відповідальність²⁹⁴. Проценти, установлені ст. 625 ЦК України, підлягають стягненню за наявності протиправного невиконання (неналежного виконання) грошового зобов'язання.

Питання для самоконтролю

1. Що таке цивільно-правовий захист?
2. У чому полягає відмінність цивільно-правового захисту від охорони та від забезпечення цивільних прав та інтересів?
3. Хто може бути суб'єктами цивільно-правового захисту?
4. Що таке самозахист цивільних прав? Які є види заходів самозахисту?
5. Які є підходи до визначення цивільно-правової відповідальності?
6. Яке співвідношення понять «цивільно-правова відповідальність» і «цивільно-правова санкція»?
7. Які види цивільно-правової відповідальності?
8. Розкрийте зміст підстав цивільно-правової відповідальності. Які підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності?

²⁹⁴ Габріадзе М. Система цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 89–90.

Рекомендована література

1. Біленко М. С. Щодо питання цивільно-правової відповідальності в умовах уніфікації законодавства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 23–27.
2. Вчення про цивільно-правову відповідальність : монографія / І. В. Спасибо-Фатєєва, Л. М. Баранова, О. О. Беляєв та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2025. 816 с.
3. Габріадзе М. Система цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 80–92.
4. Комарницька І. І., Буцяк М. Поняття, ознаки та види цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 159–162.
5. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.
6. Кот. О. О., Великанова М. М. Способи захисту цивільних прав: оновлення статті 16 ЦК України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 3. С. 242–255.
7. Панченко С. В. Поняття захисту цивільних прав учасників зобов'язань. *Часопис цивілістики*. 2023. Вип. 51. С. 13–18.
8. Панченко С. В. Поняття здійснення цивільних прав учасників договірних зобов'язань. *Наукові записки. Серія: Право*. 2023. Вип. 15. С. 172–176.
9. Приленський І. Поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 159–165.
10. Цивільно-правова відповідальність у вітчизняній і зарубіжній доктрині та практиці : монографія / В. В. Надьон ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. 416 с.

ГЛАВА 9

СТРОКИ. ПОЗОВНА ДАВНІСТЬ

9.1. Строки та терміни: поняття і види

9.2. Обчислення строків

9.3. Позовна давність

9.1. Строки та терміни: поняття і види

Юридичне послуговування часом здійснюється передусім через нормативне закріплення категорій, пов'язаних із часовими вимірами та їх похідними.

Як обґрунтовано вважає О. Пушняк, час у правовій системі є низкою різнопланових явищ: з одного боку, календарного часу, з іншого – загального соціального часу та його специфічної підформи – власного правового часу правових явищ. Останній може бути визначений як система часових параметрів (тривалість, послідовність, ритм, темп) існування, тобто розвитку і функціонування певного правового об'єкта²⁹⁵.

ЦК України формулює базові часові конструкції приватного права – строки та терміни, – які мають упорядковувати цивільний обіг, стабілізувати правовідносини, задати учасникам часові межі та стимулювати належне виконання договірних та інших обов'язків. ЦК України послідовно розмежовує ці категорії, надаючи кожній самостійне значення: *термін* відображає момент, *строк* – тривалість. Критерії розмежування охоплюють: а) тривалість (*строк* завжди охоплює певний відрізок часу, *термін* – лише мить); б) юридичну релевантність тривалості (для *строку* має правове значення саме протяжність); в) складність структури (*строк* охоплює початковий і кінцевий терміни).

Строки виконують важливу роль для учасників цивільних правовідносин, забезпечуючи можливість реалізації

²⁹⁵ Пушняк О. В. Право і час : монографія. Харків : Видавництво «ФІНН», 2009. С. 146.

суб'єктивних прав, захисту порушених прав і необхідність учинення певних юридичних дій. Пропущення строків може призвести до неможливості захистити своє право або взагалі припинення певного права²⁹⁶.

Як наголошує В. Луць, цивільно-правові строки слід розглядати як часову форму розвитку цивільних правовідносин, форму існування та здійснення (виконання) суб'єктивних прав і обов'язків, які становлять зміст правовідносин²⁹⁷. Строки (терміни) у регулятивних правовідносинах – це строки (терміни) здійснення суб'єктивних цивільних прав і виконання обов'язків²⁹⁸. Будучи часовою формою, в якій відбуваються події і вчиняються дії (бездіяльність), строки породжують юридичні наслідки лише у зв'язку з діями і подіями²⁹⁹.

Юридичний вплив на характер темпорального руху матеріального права має не строк, а його настання чи сплив³⁰⁰.

На думку П. Гуйвана, головне призначення цивільно-правових строків полягає в тому, що вони мають забезпечити визначеність відносин насамперед стосовно обсягу повноважень чи обов'язків суб'єктів у той чи інший період або момент. І саме завдяки такій визначеності у носія права чи обов'язку з'являється стимул до певних матеріально значущих дій³⁰¹.

²⁹⁶ Гусарев С. Д. Функція строків в цивільному праві України. *Правова позиція*. 2023. № 3 (40). С. 137–144. URL: <https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2023/3/27.pdf>

²⁹⁷ Луць В. В. Строки і терміни у цивільно-правових договорах: окремі аспекти. *Право України*. 2015. № 4. С. 43–50.

²⁹⁸ Луць В. В. Методологічне значення категорій «строк» і «термін» у цивільному праві України. *Часопис цивілістики* : наук.-практ. журн. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Є. О. Харитонов (заст. голов. ред.), К. Г. Нєкіт (відп. секр.) та ін. Одеса, 2018. Вип. 31. С. 80–87. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ab33f31e-46d0-4051-a4d9-e9e011659619/content>

²⁹⁹ Луць В. В. Строки і терміни у цивільному праві : монографія. Київ : Юрінком-Інтер, 2013. С. 18.

³⁰⁰ Гуйван П. Д. Характеристика цивільно-правового строку як сутнісного складника змісту суб'єктивного права. *Нове українське право*. 2022. Вип. 3. С. 17–24. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/278/243>

³⁰¹ Гуйван П. Д. Право на справедливий суд: сутність та темпоральні виміри за міжнародними стандартами : монографія. Харків : Право, 2019. С. 267.

Загалом, як слушно вважає О. Пушняк, поняття правового часу конкретизується через систему таких часових понять, як: тривалість, послідовність, ритм, темп, які сутнісно пов'язані з категорією становлення – основою темпоральності. Ознаками правового часу є: об'єктивність; обумовленість процесами, які відбуваються у правовій системі, в основі яких є юридична діяльність; упорядкованість; одномірність; односпрямованість і незворотність; конструктивна спрямованість; відносна зворотність; неоднорідність, багатовимірність; системність часових проявів юридичної дійсності; нерівномірність; єдність перервності та безперервності; накопичувальна властивість³⁰².

Відповідно до ст. 251 ЦК України, яка називається «Поняття строку та терміну», строком є певний період у часі, зі впливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. Терміном є певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. Строк та термін можуть бути визначені актами цивільного законодавства, правочином або рішенням суду.

Відмінність між строками та термінами виявляється і на рівні законодавчої техніки: терміни встановлюють, натомість щодо строків застосовують категорії відліку та руху в часі – обчислення, початок перебігу, закінчення, зупинення, переривання, можливість подовження чи поновлення.

О. Кіріяк наголошує, що ототожнення «терміна» з «моментом у часі» спричиняє практичні суперечності: так, ч. 3 ст. 5 ЦК України прив'язує застосування нових актів до моменту набрання чинності, тоді як доктрина й Конституція України (ст. 160) – до дня прийняття; це підтверджено й Рішенням КСУ від 03.10.1997 № 4-зп³⁰³ («з дня», без годин/хвилин), тож сам «момент» не має усталеного правового значення.

³⁰² Пушняк О. В. Право і час : монографія. Харків : Видавництво «ФІНН», 2009. С. 146–147.

³⁰³ Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) : Рішення Конституційного Суду України від 03.10.1997 р. № 4-зп/97 (справа № 18/183-97). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-97#Text>

Водночас ч. 2 ст. 252 ЦК України визначає термін через календарну дату або подію, що неминуче настане, а не через «момент». Тому для узгодженості О. Кіріак пропонує уніфікувати категорії «строки», «терміни», «момент у часі», відрегувавши зокрема ч. 2 ст. 251 ЦК України і остаточно відмовившись від прив'язки терміна до «моменту у часі», залишивши тільки дату або неминучу подію³⁰⁴.

Слід розрізняти терміни, які входять до структури строку, і терміни, здатні існувати автономно. Будь-який строк є складеною конструкцією з початковим і кінцевим термінами, тоді як окремих термін може функціонувати як елемент строку або самостійно. Так, позовна давність – це строк, пов'язаний із початковим терміном (моментом початку перебігу; див. ст. 261 ЦК України) і кінцевим терміном (моментом спливу). В середині цього строку можливі проміжні терміни – моменти зупинення та відновлення перебігу чи його переривання, що впливають на загальну тривалість. Як зазначає П. Гуйван, позовні права, які випливають із охоронних відносин, спрямовані на охорону регулятивних цивільних прав та інтересів. Для задіяння цього механізму уповноваженій за охоронним правовідношенням особі надається секундарне право – позовне домагання, реалізувавши яке, досягається необхідний результат: вимога може бути здійснена у примусовому порядку. Для реалізації матеріального права на позов (домагання) встановлюється обмежений відрізок часу – позовна давність³⁰⁵. Погоджуємося з думкою П. Гуйвана про те, що позовна давність визначає строк дії матеріального права на позов³⁰⁶.

О. Печений слушно зазначає, що необхідно розрізняти терміни, що входять до складу строків, і терміни, що не входять до їх складу. Тобто якщо будь-який строк є складним

³⁰⁴ Кіріак О. Співвідношення понять «термін» і «момент у часі» за цивільним законодавством України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 32–36. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/3/6.pdf>

³⁰⁵ Гуйван П. Д. Темпоральні характеристики зобов'язального права монографія : у 2 т. Харків : Право, 2016. Т. 1. Теоретичні питання строків у зобов'язальному праві. Загальні засади темпорального регулювання зобов'язань. С. 269.

³⁰⁶ Гуйван П. Д. Позовна давність : монографія. Харків : Право, 2012. 448 с.

поняттям, що містить початковий і кінцевий терміни, то термін може існувати і у складі строку, і самотійно. Наприклад, позовна давність, будучи строком, пов'язана з початковим терміном – початком її перебігу (ст. 261 ЦК України) та кінцевим терміном – спливом позовної давності. У межах позовної давності як строку можуть існувати й проміжні терміни, наприклад моменти зупинення і поновлення перебігу позовної давності³⁰⁷.

С. Гусарев на підставі аналізу різних теоретичних підходів до розуміння правової природи строку та його місця в системі цивільного права України, підсумовуючи, зазначив, що найбільш обґрунтованим є розуміння строку як темпоральної характеристики об'єктивної дійсності (часова форма), що впливає на правовідносини. З настанням перебігом і спливом цієї характеристики настають певні юридичні наслідки³⁰⁸.

У цивілістичній доктрині напрацьовано розгорнену систему класифікації строків і термінів, побудовану на застосуванні різних класифікаційних критеріїв.

І. За джерелом установлення:

- актами цивільного законодавства (ст.ст. 4, 10, 46, 256, 344 ЦК України);
- міжнародними договорами, що є частиною національного права (ст. 8 Конвенції ООН про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів³⁰⁹);
- правочином (строк довіреності – ст. 247; строк договору – ст. 631; пропозиція укладення договору з визначеним строком для відповіді – ст. 643; зазначення часу в заповіті – ст. 1247 ЦК України);
- рішенням суду (ч. 3 ст. 1272 ЦК України – додатковий строк для прийняття спадщини);
- правовими звичаями (ст. 7 ЦК України);

³⁰⁷ Цивільне право (частина загальна). Курс лекцій : навч. посіб. / за ред. І. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 229.

³⁰⁸ Гусарев С. Д. Функція строків в цивільному праві України. *Правова позиція*. 2023. № 3 (40). С. 137–144. URL: <https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2023/3/27.pdf>

³⁰⁹ Конвенція ООН про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів 1974 року : ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 14.06.1974 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_002#Text

– іншими актами цивільного законодавства (ст.ст. 88, 91 Закону України «Про нотаріат»³¹⁰ – строки для вчинення і пред'явлення виконавчих написів; закони «Про акціонерні товариства»³¹¹, «Про іпотеку», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань»³¹², «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки»³¹³);

– рішеннями органів юридичних осіб та спільностей: загальні збори учасників, збори співвласників, учасників простого товариства, власників облігацій;

– актами органів публічної влади та суб'єктів владних повноважень (адміністративні строки та терміни).

II. За ступенем автономії встановлення:

– імперативні (не можуть бути змінені сторонами чи судом; напр.: строки для визнання особи безвісно відсутньою – ст. 43 ЦК України; для оголошення померлою – ст. 46 ЦК України);

– диспозитивні (можуть встановлюватися / змінюватися учасниками в межах закону, наприклад: строки виконання зобов'язання – ст. 530; строк довіреності – ст. 247; строк договору – ст. 631; строк виконання завдання за публічною обіцянкою винагороди – ст. 1146 ЦК України);

– імперативно диспозитивні³¹⁴;

III. За ступенем визначеності формули часу:

– визначені (календарна дата, конкретний проміжок);

– невизначені (оцінкові формули): «негайно» (наприклад, ч. 1 ст. 57; ч. 3 ст. 248; ч. 2 ст. 250; ч. 1 ст. 337 ЦК України), «своєчасно» (ч. 4 ст. 112; ч. 2 ст. 255; ч. 2 ст. 538), «розумний

³¹⁰ Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>

³¹¹ Про акціонерні товариства : Закон України від 27.07.2022 р. № 2465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n1985>

³¹² Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text>

³¹³ Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23.02.2006 р. № 3480-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>

³¹⁴ Возняковська К. А., Кіріак О. В. Строки у цивільному праві України: проблеми класифікації та правозастосування. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. № 02. С. 253–259. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/04/36.pdf>

строк» (ч. 2 ст. 564; ч. 2 ст. 619; ч. 2 ст. 670; ч. 4 ст. 672; ч. 2 ст. 690; ч. 3 ст. 704)³¹⁵;

– відносно визначені³¹⁶.

IV. За цільовим призначенням:

– строки здійснення цивільних прав – проміжок, у межах якого носій права може реалізувати надані йому можливості (зокрема строки придатності, зберігання, гарантійні);

– строки виконання цивільних обов'язків (наприклад, строк поставки, задачі робіт);

– строки захисту цивільних прав (позовна давність (ст. 256 ЦК України)).

V. За правовою природою і поновлюваністю:

– давності (позовна давність): можуть бути поновлені судом за поважних причин пропуску (ч. 5 ст. 267 ЦК України);

– присічні (прекльюзивні³¹⁷): не підлягають поновленню; з пропуском строку право припиняється (ч. 5 ст. 112 ЦК України, ч.ч. 1–3 ст. 1281 ЦК України).

Верховний Суд у постанові від 17.04.2018 р. у справі № 522/407/15-ц³¹⁸ формулює такі правові позиції. Верховним Судом розмежовано позовну давність та присічні строки: строки пред'явлення вимог кредитора до спадкоємців за ст. 1281 ЦК України є присічними (прекльюзивними) й відрізняються від позовної давності. Наслідок пропуску присічного строку – позбавлення кредитора права вимоги як матеріального права, а відтак неможливість судового захисту (ч. 4 ст. 1281 ЦК України). Наслідок спливу позовної давності – відмова в позові за наявності заяви сторони; саме право вимоги не припиняється (ч. 4 ст. 267 ЦК України).

³¹⁵ Цивільний кодекс України. Станом на 01 січня 2023 р.: наук.-практ. коментар / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Є. О. Харитонова, канд. юрид. наук, доц. О. М. Калітенко. Київ : Норма права, 2023. С. 264–265.

³¹⁶ Подвірна О. В. Строки та терміни у цивільному праві: темпоральний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 66–68. URL: http://lsej.org.ua/8_2020/17.pdf

³¹⁷ Маріц Д. О. Прекльюзивні строки в цивільному праві. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2013. № 3 (41). С. 67–71. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/3_2013/14.pdf.

³¹⁸ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17.04.2018 р. у справі № 522/407/15-ц (провадження № 14-53 цс 18). URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/73469649>

Також Верховним Судом наголошено про наслідки пропуску присічного строку для основного та забезпечувального зобов'язань. Пропуск строків, визначених ст. 1281 ЦК України, позбавляє кредитора права вимоги за основним і додатковим зобов'язаннями, що веде до їх припинення (ст. 598 ЦК України; п. 1 ч. 1 ст. 593 ЦК України; ст. 17 Закону України «Про іпотеку»). Смерть іпотекодавця сама собою не припиняє іпотеку; спадкоємець стає іпотекодавцем (ч. 1 ст. 1282 ЦК України; ч. 1 ст. 23 Закону «Про іпотеку»³¹⁹). Іпотека припиняється як наслідок припинення забезпечуваного зобов'язання, зокрема через втрату кредитором права вимоги у зв'язку з пропуском присічного строку.

Тягар доведення своєчасного пред'явлення вимоги покладається на кредитора. Лист спадкоємця про вступ у спадщину та переговори щодо реструктуризації не є доказом пред'явлення кредитором вимоги в розумінні ст. 1281 ЦК України³²⁰.

Боржник звільняється від відшкодування шкоди, якщо доведе, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або порушення потерпілим правил користування або зберігання товару. Строки, передбачені ч. 1 ст. 1211 ЦК України, за цільовим призначенням є строками існування права (на відшкодування шкоди), а за своєю сутністю є присічними строками. Такі строки не є позовною давністю, а тому норми про позовну давність, її зупинення і переривання на них поширені бути не можуть (Постанова Верховного Суду від 06.07.2022 р. у справі № 0808/7199/2012)³²¹.

VI. За правовими наслідками:

– правовстановлюючі (правостворюючі) – з ними пов'язується виникнення правовідносин чи окремих прав /

³¹⁹ Про іпотеку : Закон України від 05.06.2003 р. № 898-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#n436>

³²⁰ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17.04.2018 р. у справі № 522/407/15-ц (провадження № 14-53 цс 18). URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/73469649>

³²¹ Крат В. Строки. Позовна давність: практика Верховного Суду : Презентація. 11.11.2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Krat_prezent_stroki_pozovna_davnist.pdf

обов'язків (досягнення 18 років як термін набуття повної цивільної дієздатності; ч. 1 ст. 34 ЦК України);

– правоприпиняючі – з їх впливом припиняються певні права чи обов'язки (припинення поруки у разі непрезентації вимоги кредитором у встановлений час – ч. 4 ст. 559 ЦК України).

VII. За способом визначення:

– календарною датою – конкретний термін (строк повернення боргу до певної дати);

– певним проміжком часу – рік, квартал, місяць, тиждень, день, година (поквартальна / щомісячна поставка);

– вказівкою на подію, що неминуче настане – подієві строки (початок навігації у водних перевезеннях, коли конкретну дату наперед визначити неможливо).

9.2. Обчислення строків

У цивільному праві строки обчислюють у роках, місяцях, тижнях, днях або годинах, а терміни визначають календарною датою або подією, що неминуче настане. Ці підходи є уніфікованими й застосовуються також в інших галузях законодавства (ст. 252 ЦК України; ст. 12 СК України³²²; ст. 122 ЦПК України³²³). Водночас у договірній і судовій практиці допустимо використовувати й інші часові маркери (на кшталт «банківських» чи «робочих» днів). ЦК України оперує, зокрема, категорією кварталу (ч.ч. 2–4 ст. 254, ст. 1061 ЦК України).

Хоча ст. 252 ЦК України називає мінімальною одиницею обчислення годину, в спеціальних нормативних актах трапляються хвилини, секунди та навіть мілісекунди. Так, відповідно до п. 27 Постанови КМУ від 27.12.2018 р. № 1145 «Про затвердження Порядку проведення перевірки відповідності якості надання деяких комунальних послуг та послуг з управління багатоквартирним будинком параметрам, передбаченим договором про надання відповідних послуг»,

³²² Сімейний кодекс України : Кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

³²³ Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

вимірювання тиску в системах централізованого постачання гарячої води здійснюється з 7 год 00 хв до 9 год 00 хв або з 19 год 00 хв до 22 год 00 хвилин. Вимірювання температури гарячої води здійснюється на металевій частині корпусу фільтра вузла розподільного обліку через одну хвилину після відкриття водорозбірного крана або за відсутності вузла обліку гарячої води – у точці водорозбору не раніше ніж через одну хвилину після відкриття водорозбірного крана³²⁴.

Згідно з п. 9 Постанови КМУ від 03.06.2020 № 483 «Деякі питання оренди державного та комунального майна», форматами позначення часу є години; години та хвилини; хвилини, секунди і мілісекунди (час зазначається в 24-годинному форматі)³²⁵.

Для терміну закон допускає визначення через подію, яка має неминуче настати. Йдеться про юридично значущі події, як-от народження дитини (ч. 2 ст. 1298 ЦК України), смерть фізичної особи (ч. 1 ст. 1298, ст. 744, ст. 446 ЦК України). Подією може бути й факт, пов'язаний зі спеціальними правовими режимами, наприклад, визнання особи зниклою безвісти за особливих обставин (збройний конфлікт, надзвичайні ситуації тощо – абз. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин»³²⁶).

Договір може фіксувати термін через подію, точна дата якої наперед невідома, але її настання гарантоване: передача дарунка в день народження дитини обдарованого; доставка вантажу до початку навігації; постачання палива до початку опалювального сезону тощо.

³²⁴ Про затвердження Порядку проведення перевірки відповідності якості надання деяких комунальних послуг та послуг з управління багатоквартирним будинком параметрам, передбаченим договором про надання відповідних послуг : Постанова КМУ від 27.12.2018 р. № 1145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1145-2018-%D0%BF#n10>

³²⁵ Деякі питання оренди державного та комунального майна : Постанова КМУ від 03.06.2020 № 483. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-2020-%D0%BF?find=1&text=%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%83%D0%BD%D0%B4#w1_2

³²⁶ Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин : Закон України від 12.07.2018 р. № 2505-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text>

Подією у значенні ч. 2 ст. 252 ЦК України може бути лише така майбутня обставина, настання якої безумовно неминуче й не залежить від волі сторін. Якщо ж правові наслідки прив'язані до обставини з імовірнісним характером, ідеться не про термін, а про умову. Це впливає з порівняння ч. 2 ст. 252 і ст. 253 ЦК України: для строку закон оперує поняттям «подія, з якою пов'язано його початок» (*dies a quo* і може залежати від дій сторін), тоді як для терміну – подією, що неминуче настане (об'єктивована від волі сторін). Саме в цьому є принципова різниця у законодавчій техніці визначення строків і термінів.

Відповідно до ст. 253 «Початок перебігу строку» ЦК України, перебіг строку починається з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок.

У ст. 254 «Закінчення строку» ЦК України законодавцем визначено, що строк, що визначений роками, спливає у відповідні місяць та число останнього року строку. До строку, що визначений півроком або кварталом року, застосовуються правила про строки, які визначені місяцями. Водночас відлік кварталів ведеться з початку року. Строк, що визначений місяцями, спливає у відповідне число останнього місяця строку. Строк, що визначений у півмісяця, дорівнює п'ятнадцяти дням. Якщо закінчення строку, визначеного місяцем, припадає на такий місяць, у якому немає відповідного числа, строк спливає в останній день цього місяця. Строк, що визначений тижнями, спливає у відповідний день останнього тижня строку. Якщо останній день строку припадає на вихідний, святковий або інший неробочий день, що визначений відповідно до закону у місці вчинення певної дії, днем закінчення строку є перший за ним робочий день.

Згідно з положеннями ст. 255 ЦК України «Порядок вчинення дій в останній день строку», якщо строк установлено для вчинення дії, вона може бути вчинена до закінчення останнього дня строку. У разі, якщо ця дія має бути вчинена в установі, то строк спливає тоді, коли у цій установі за встановленими правилами припиняються відповідні операції. Письмові заяви та повідомлення, здані до установи зв'язку до закінчення останнього дня строку, вважаються такими, що здані своєчасно.

Наведемо низку прикладів зі судової практики. Визначення початку строку має практичне значення, оскільки від цього залежить і правильність обчислення строку, і встановлення факту його закінчення, що обумовлює ті чи інші юридичні наслідки, які настають у зв'язку із цим. Характерною рисою строків, визначених законом, є неможливість їх зміни за волевиявленням учасника або учасників правовідносин, за винятком випадків, безпосередньо визначених законом. Тому, вирішуючи питання, чи своєчасно вчинена певна дії, або ж чи має місце бездіяльність, визначальним є дотримання суб'єктом владних повноважень темпоральних рамок, передбачених у нормативно-правовому акті, без не виправданого для конкретної ситуації зволікання. Днем бездіяльності, своєю чергою, є останній день установленого законом строку, в який мало бути вчинено дію або прийнято рішення. Визнанню бездіяльності протиправною передуює встановлення обов'язку виконання суб'єктом владних повноважень певних дій (прийняття рішення) у визначений законом строк (Постанова Верховного Суду від 12.09.2019 р. у справі № 9901/120/19)³²⁷.

Строк як часова категорія характеризується не тільки початковим, а й кінцевим моментом. Для правильного обчислення різних видів строків важливе значення має визначення початку їх перебігу. Перебіг строку починається з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок. Тобто день, в якому безпосередньо мав місце момент початку перебігу строку, при обчисленні останнього не враховується (Постанова Верховного Суду від 16.06.2021 у справі № 554/4741/19)³²⁸.

Положення ст. 253 ЦК України поширюються й на інші випадки встановлення початку перебігу строків. Колегія суддів, з урахуванням принципу розумності, враховує, що в окремих положеннях ЦК України міститься правило про визначення перебігу строку «від дня» чи «з часу», а не «від наступного дня». Такий прийом законодавчої техніки законодавець

³²⁷ Крат В. Строки. Позовна давність: практика Верховного Суду : Презентація. 11.11.2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Krat_prezent_stroki_pozovna_davnist.pdf

³²⁸ Там само.

застосував, керуючись принципом економії нормативного матеріалу, проте він не змінює загального правила, передбаченого у ст. 253 ЦК України. Тому початок перебіг строку для прийняття спадщини починається з наступного дня після відповідної календарної дати, тобто строк для прийняття спадщини має обчислюватись з наступного дня після дня смерті особи або оголошення її померлою. Під час визначення кінцевого дня строку слід ураховувати, що правила ч. 5 ст. 254 ЦК України поширюються на будь-які сфери цивільно-правового регулювання і стосуються будь-яких суб'єктів цивільних правовідносин. Тому коли останній день строку припадає на вихідний, святковий або інший неробочий день, що визначений відповідно до закону у місці вчинення певної дії, днем закінчення строку є перший за ним робочий день (Постанова Верховного Суду від 16.06.2021 р. у справі № 554/4741/19)³²⁹.

9.3. Позовна давність

Законодавець дає визначення позовної давності у ЦК України. Так, за ст. 256, позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

Позовна давність дисциплінує суб'єктів правовідносин, визначаючи межі реалізації та охорони суб'єктивних прав. Право на судовий захист гарантується Конституцією й міжнародними актами, однак держава встановлює часові межі його здійснення, аби уникнути затягувань і правової невизначеності. Історично інститут постає з римського права: у ранній період позови були «вічними», згодом з'явилися загальні (приблизно 30 років), підвищені (40 років, зокрема для *actio hypothecaria*) та скорочені (5 років; окремі преторські – *annus utilis*) строки. В українському правовому просторі перші норми містяться у Віслицькому статуті Казимира (1347 р.): 30 років для викупу маєтків із застави, 6 – для витребування майна вдови, 4 – для стягнення позики, 3 роки 3 місяці – для вимог колишніх підопічних тощо. Соборне уложення 1649 р.

³²⁹ Крат В. Строки. Позовна давність: практика Верховного Суду : Презентація. 11.11.2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Krat_prezent_stroki_pozovna_davnist.pdf

деталізувало різновиди давності (наприклад, 40 років для вимог молодших братів щодо вотчини: ст. 13 гл. XVII). «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. оперувало категоріями «давність» і «земська давність» (переважно 10 років). Дві великі кодифікації – Загальне австрійське цивільне уложення 1811 р. та Звід законів російської імперії 1832 р. забезпечили комплексне врегулювання: види позовної давності, підстави зупинення / перерви, коло вимог, що не підлягають позовній давності, хоч і з помітними відмінностями підходів. За радянського періоду дві кодифікації – ЦК УРСР 1922, 1963 р. також містили норми про позовну давність³³⁰.

Позовна давність – це інститут матеріального, а не процесуального права: він впливає на здійснення суб'єктивних прав у часовому вимірі й відмежовується від процесуальних строків, зокрема строків звернення до суду. Сплив позовної давності не перешкоджає поданню позову: суд приймає заяву, але за наявності заяви сторони про застосування позовної давності відмовляє у позові (ч.ч. 3, 4 ст. 267 ЦК України). На практиці межі позовної давності беруться до уваги й під час захисту цивільних прав іншими юрисдикційними суб'єктами: органами державної влади та місцевого самоврядування (ст. 17 ЦК України) і нотаріусом (ст. 18 ЦК України).

Як слушно зауважує В. Луць, протягом строку позовної давності особа може розраховувати на судовий захист порушеного права; назва інституту передає подвійність його природи: «позов» як форма захисту і «давність» як часові межі цього захисту. Запровадження таких меж опосередковує публічний інтерес: упорядковує цивільний обіг, забезпечує правову визначеність і спонукає суб'єктів своєчасно реалізовувати право на захист під загрозою настання несприятливих наслідків у разі зволікання³³¹.

³³⁰ Бреус Б. В. Генеза інституту позовної давності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 95–97. URL: http://lsei.org.ua/6_2019/22.pdf

³³¹ Цивільне право України: Академічний курс: підручник: у 2 т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. Т. 1. Загальна частина. С. 387; Гуйван П. Д. Позовна давність: монографія. Харків: Право, 2012. С. 411; Луць В. В. Строки і терміни у цивільному праві: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. С. 65.

Як зазначає Б. Карнаух, позовна давність є часовим обмеженням права на доступ до суду; саме собою таке обмеження не порушує основоположних прав людини. Несумісність із Європейською конвенцією з прав людини³³² виникає лише тоді, коли встановлені часові межі не мають розумного виправдання за критеріями, сформованими у практиці ЄСПЛ (легітимна мета, передбачуваність і пропорційність обмеження, збереження «сутності» права на суд)³³³.

Строки позовної давності не є довільним витвором законодавця: вони об'єктивно зумовлені природою права, яке впорядковує часовий зв'язок між учиненим діянням і його правовими наслідками в проміжку між подією та моментом їх реалізації³³⁴.

Як слушно підкреслює Б. Карнаух, позовна давність – ключовий інститут на перетині матеріального й процесуального права; тому помилки в її застосуванні потенційно здатні спричинити порушення практично будь-якого з гарантованих прав людини³³⁵.

Як впливає з міркувань І. В. Спасибо-Фатєєвої, презюмована ЄСПЛ логіка така: позовна давність – це легітимний інструмент, що надає боржнику (правопорушнику в приватно-правових відносинах) матеріально-правове домагання бути звільненим від судового переслідування після спливу встановленого часу; відтак, вирішуючи питання про пропуск давності, національний суд одночасно зважає і право кредитора на доступ до суду, і право боржника на правову визначеність та звільнення від подальшого переслідування³³⁶.

³³² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Рада Європи ; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 р., ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

³³³ Карнаух Б. П. Позовна давність крізь призму практики Європейського суду з прав людини. Строки. Позовна давність : зб. ст. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 30–45.

³³⁴ Стовба О. В. Час як темпорально-онтологічне підґрунтя реалізації норм цивільного права. Строки. Позовна давність : зб. ст. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 120.

³³⁵ Карнаух Б. П. Позовна давність крізь призму практики Європейського суду з прав людини. Строки. Позовна давність : зб. ст. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 30.

³³⁶ Позовна давність: коментар судової практики / І. В. Спасибо-Фатєєва, Я. М. Романюк та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Право, 2017. С. 5.

На думку П. Гуйвана, «право на позов» у матеріальному розумінні є охоронним суб'єктивним правом, що реалізується шляхом подання позовної заяви в межах позовної давності. Повторне звернення з тотожною вимогою не допускається. Звідси позовна давність постає як елемент цього охоронного права, здійснення якого має разовий характер: подання позову трансформує «можливість звернення» у повноваження на судовий захист. Після належного пред'явлення позову функція позовної давності для цієї вимоги вичерпується (її подальший перебіг не має самостійного значення щодо задоволеної вимоги)³³⁷.

Предметом позовної давності є матеріально-правова вимога про захист права чи інтересу – і порушеного, і оспорюваного або невизнаного, за умови відповідності загальним заходам цивільного законодавства (ст. 15 ЦК України).

Позовну давність слід відрізняти від інших строків здійснення / захисту прав, до яких не застосовуються правила глави 19 ЦК України (про початок, зупинення, переривання, поновлення), зокрема: строк пред'явлення претензії до правочину малолітнього / неповнолітнього (ч. 1 ст. 221, ч. 1 ст. 222 ЦК України), спеціальні строки відшкодування шкоди від недоліків товарів / робіт / послуг (ст. 1211 ЦК України), строки прийняття / відмови від спадщини (ст.ст. 1270, 1273 ЦК України), пред'явлення вимог кредиторами спадкодавця (ст. 1281 ЦК України), охорони спадкового майна (ст. 1283 ЦК України), видачі свідоцтва про право на спадщину (ст. 1298 ЦК України), учинення виконавчих написів (ст. 18 ЦК України; ст. 88 Закону України «Про нотаріат»), нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язання, застосування адміністративно-господарських санкцій тощо.

Інститут позовної давності виконує у приватному праві подвійну функцію: дисциплінує учасників обороту та оберігає від «давніх» спорів, у яких докази втрачають надійність. Показовою в цьому контексті є постанова Касаційного цивільного суду від 15.01.2020 р. у справі № 200/19766/16-ц. Позивачка просила визнати недійсним договір відчуження квартири (1998 р.), укладений її тодішнім чоловіком

³³⁷ Гуйван П. Д. Позовна давність : монографія. Харків : Право, 2012. С. 412–413.

без її згоди на користь його матері; стверджувала, що про порушення дізналася лише у 2016 р. Суди відмовили, а КЦС це рішення підтримав і з двох причин окреслив важливі орієнтири. По-перше, щодо початку перебігу давності застосовувалися норми ЦК УРСР 1963 р. (правочин укладено до 01.01.2004): загальна давність – 3 роки (ст. 71), її застосування – обов'язкове судом незалежно від заяви сторін (ст. 75), а початок пов'язаний не лише з моментом, коли особа фактично дізналася, а й коли повинна була дізнатися про порушення (ст. 76). Звідси ключова презумпція: обізнаність про стан своїх майнових прав презюмується; тому позивач має довести, що не просто «не знав», а саме об'єктивну неможливість дізнатися раніше. Відповідач, своєю чергою, може доводити, що інформацію було реально отримати завчасно. Такий підхід суголосний практиці ЄСПЛ: давність слугує юридичній визначеності, захищає від прострочених позовів і запобігає несправедливості розгляду «давніх» подій. По-друге, КЦС вказав на належний спосіб захисту в сімейно-майнових спорах: сама собою відсутність згоди одного з подружжя на відчуження спільного майна не автоматично тягне недійсність правочину; зазвичай ідеться про компенсацію вартості частки, а не про визнання недійсним договору³³⁸.

У потерпілої особи повинно бути достатньо часу для звернення до суду за захистом своїх прав, але цей період не повинен бути безкінечним чи невинувато довгим. Це дисциплінує потенційних позивачів, додає правозастосовному процесу стрункості, а правовідносинам – стабільності³³⁹. Позовна давність покликана забезпечувати юридичну визначеність і остаточність цивільного обігу, захищаючи відповідача від «прострочених» вимог і від ризику ухвалення рішень на підставі доказів, достовірність і повнота яких знецінені плинном часу³⁴⁰.

³³⁸ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 15.01.2020 р. у справі № 200/19766/16-ц (провадження № 61-4313св19). URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87144757>

³³⁹ Романюк А. Б. Проблеми правового регулювання строків реалізації права на судовий захист. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1 (10). С. 90–94. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1_2016/20.pdf

³⁴⁰ Позовна давність: коментар судової практики / І. В. Спасибо-Фатєєва, Я. М. Романюк та ін.; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Право, 2017. С. 5.

Позовна давність не припиняє самого суб'єктивного матеріального права: навіть після спливу її строку особа зберігає можливість звернутися до суду, і суд повинен прийняти позов до розгляду. Водночас загальним наслідком пропуску позовної давності є відмова у задоволенні вимоги, якщо про сплив позовної давності своєчасно заявить інша сторона спору. Отже, позовна давність обмежує не право на звернення до суду, а перспективи успішного судового захисту після спливу встановленого законом строку.

Проблемним є застосування позовної давності до триваючих правопорушень, коли порушення цивільного права має не одномоментний, а тривалий характер. Постає питання, чи «задавнює» сплив позовної давності таке порушення загалом; водночас судова практика, зокрема й Верховного Суду, не є цілком усталеною.

Отже, подання позову можливе й після закінчення строку позовної давності: суд не вправі відмовити у розгляді лише через сплив часу, адже саме під час розгляду з'ясовується, чи справді строк сплив і чи не існує підстав для його переривання, зупинення або поновлення. Водночас слід розрізняти два виміри права на позов: у процесуальному розумінні – це право на судовий розгляд, яке реалізується незалежно від позовної давності; у матеріально-правовому – це право на примусовий захист, яке може бути реалізоване лише в межах встановленого строку позовної давності.

Г. Гриценко наголошує на потребі чіткого розмежування позовної давності як строку захисту цивільних прав і присічних (преклюзивних) строків. Сплив позовної давності не припиняє самого суб'єктивного права, а лише блокує його примусовий (позовний) захист; тому за ч. 1 ст. 267 ЦК України особа, яка виконала зобов'язання після закінчення цього строку, не може вимагати повернення виконаного, навіть якщо не знала про пропуск строку. Натомість закінчення присічного строку ліквідує саме право, тож виконане після його спливу підлягає поверненню як набуте без достатньої правової підстави (ст. 1212 ЦК України)³⁴¹.

³⁴¹ Позовна давність: коментар судової практики / І. В. Спасибо-Фатєєва, Я. М. Романюк та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Право, 2017. С. 7.

Призначення позовної давності полягає в наданні уповноваженій особі розумного й достатнього проміжку часу для звернення по захист права. Після спливу цього строку втрачається можливість примусового (судового) захисту, однак саме порушене суб'єктивне право не припиняється. Саме цим позовна давність відрізняється від присічних (преклюзивних) строків, сплив яких тягне припинення права як такого. В ширшому вимірі цивільно-правові строки слугують інструментом правової визначеності, окреслюючи в часі обсяг повноважень і обов'язків учасників приватноправових відносин у конкретний період чи момент³⁴².

Варто чітко розрізняти позовну давність і претензійний строк – обидва належать до строків захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів, але слугують різним «рівням» захисту. Як слушно зазначає Л. Баранова, позовна давність установлюється для реалізації права на судовий захист, тоді як претензійний строк – для досудового врегулювання (звернення з претензією до контрагента)³⁴³.

Межі дії позовної давності – це коло приватноправових відносин, у яких можливість юрисдикційного захисту обмежена встановленими законом строками. Розрізняють:

1) зовнішні (ст. 9, ч. 2 ст. 1 ЦК України) та внутрішні (ст. 268 ЦК України, ст. 20 СК України тощо);

2) об'єктивні (позови про визнання) та суб'єктивні (ст. 268 ЦК України) межі дії позовної давності³⁴⁴.

Загальна позовна давність становить три роки (ст. 257 ЦК України). Водночас для окремих вимог законом може бути встановлена *спеціальна позовна давність* – і скорочена, і більш тривала порівняно із загальною (ст.ст. 257, 258 ЦК України). Окремо слід ураховувати винятки з дії позовної давності: на визначені законом вимоги вона не поширюється (ст. 268 ЦК України).

³⁴² Гуйван П. Д. Право на справедливий суд: сутність та темпоральні виміри за міжнародними стандартами : монографія. Харків : Право, 2019. С. 267.

³⁴³ Позовна давність: коментар судової практики / І. В. Спасибо-Фатєєва, Я. М. Романюк та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Право, 2017. С. 7.

³⁴⁴ Цивільне право (загальна частина). Курс лекцій : навч. посіб. / за ред. І. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 239–240.

Зауважимо, що воєнний стан істотно змінив режим обчислення строків позовної давності. Прикінцеві та перехідні положення ЦК України доповнено п. 19, за яким у період дії воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. № 64/2022, затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. № 2102-IX, перебіг позовної давності, визначений цим Кодексом, зупиняється на строк дії такого стану (Розділ доповнено п. 19 згідно із Законом № 2120-IX від 15.03.2022 р.; в редакції Закону № 3450-IX від 08.11.2023 р.).

Власне, особливої уваги заслуговує практика застосування п. 19 розділу «Прикінцеві та перехідні положення» ЦК України, зокрема в умовах дії воєнного стану. Верховним Судом сформовано правові позиції. Показовим прикладом є постанова Касаційного господарського суду від 17.09.2024 р. У межах цієї справи суд детально проаналізував положення договору поруки, а також особливості застосування положень ЦК України, що стосуються відсоткових ставок та впливу воєнного стану на виконання договірних зобов'язань. Ключовим аспектом цієї постанови є висновки Суду про те, що конструкція п. 19 розділу «Прикінцеві та перехідні положення» ЦК України передбачає продовження не лише строків позовної давності, а й строку дії договору поруки, визначеного ч. 4 ст. 559 ЦК України. Суд чітко зазначив, що буквальне тлумачення цієї норми охоплює можливість обмеження її дії виключно строками позовної давності. Обґрунтовуючи свою позицію, Верховний Суд виходив із наміру законодавця надати підтримку боржникам у період кризи, а також із необхідності забезпечення послідовного та єдиного тлумачення правових норм. Було констатовано, що законодавець установив автоматичне продовження строків, зазначених, зокрема, у ст. 559 ЦК України, без будь-яких додаткових умов чи застережень. Це положення, викладене у п. 19 розділу «Прикінцеві та перехідні положення» ЦК України (у редакції Закону № 2120-IX), розглядається як окреме застереження щодо календарного періоду застосування

цієї норми та поширення її дії на відповідні правовідносини у часі³⁴⁵.

За загальними правилами позовна давність в один рік застосовується, зокрема, до вимог:

- 1) про стягнення неустойки (штрафу, пені);
- 2) про спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації.

У цьому разі позовна давність обчислюється від дня поміщення цих відомостей у засобах масової інформації або від дня, коли особа довідалася чи могла довідатися про ці відомості;

- 3) про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності (ст. 362 ЦК України);

- 4) у зв'язку з недоліками проданого товару (ст. 681 ЦК України);

- 5) про розірвання договору дарування (ст. 728 ЦК України);

- 6) у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти (ст. 925 ЦК України);

- 7) про оскарження дій виконавця заповіту (ст. 1293 ЦК України);

- 8) про визнання недійсним рішення загальних зборів товариства. Проте, для акціонерних товариств (ч. 1 ст. 50 Закону України «Про акціонерні товариства») цей строк становить *три місяці*³⁴⁶.

Ст. 259 ЦК України визначає можливість зміни тривалості позовної давності. Законодавець допускає лише збільшення строків за домовленістю сторін, причому таке збільшення

³⁴⁵ Голоцевіч Д., Мосьондз А. Процесуальні строки і позовна давність у цивільних правовідносинах: особливості в умовах воєнного стану. *Юридична Газета*. 2024. № 8 (786). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/procesualni-stroki-i-pozovna-davnist-u-civilnih-pravovidnosinah-osoblivosti-v-umovah-voennogo-stanu-.html>

³⁴⁶ Верба О. Б. Проблеми позовної давності у цивільному праві України. Проблеми правового регулювання приватних відносин в умовах оновлення цивільного законодавства України : колективна монографія / О. В. Авраменко, У. Б. Андрусів, О. Б. Верба та ін.; за ред. проф. І. В. Красницького та проф. Ю. М. Юркевича. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 2023. С. 407–408.

оформлюється письмовим договором. Водночас скорочення позовної давності домовленістю сторін заборонене, що відповідає принципу захисту прав слабшої сторони та забезпечення стабільності цивільного обороту.

Ст. 260 ЦК України встановлено, що обчислення позовної давності здійснюється за загальними правилами визначення строків, викладеними у ст.ст. 253–255 ЦК України. Важливо, що сторони не можуть змінювати порядок обчислення позовної давності власними домовленостями.

Перебіг позовної давності починається (ст. 261 ЦК України) з дня, коли особа дізналася або могла дізнатися про порушення свого права та про особу порушника. Водночас закон передбачає низку спеціальних ситуацій: щодо правочинів, укладених під впливом насильства, – від моменту припинення такого насильства; щодо нікчемних правочинів – від дня початку їх виконання; у випадках порушення прав неповнолітніх – від дня досягнення ними повноліття. Окремо врегульовано початок перебігу строку за зобов'язаннями з визначеним строком виконання (зі спливом строку) та за зобов'язаннями без визначеного строку або такими, що виконуються на вимогу (від моменту виникнення права пред'явити вимогу). Для регресних зобов'язань відлік ведеться від дня виконання основного обов'язку. Законом від 2019 р. додано норму щодо строків у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. Законом від 2025 р. передбачено спеціальне правило для спорів про витребування чи визнання права власності на нерухоме майно, що вибуло з державної чи комунальної власності. Закон допускає встановлення винятків із загальних правил початку перебігу позовної давності.

В. Луць аргументовано зазначає, що, з урахуванням особливостей конкретних правовідносин початок перебігу позовної давності може бути пов'язаний із різними юридичними фактами та їх оцінкою управомоченою особою³⁴⁷.

Заміна сторін у зобов'язанні не впливає на порядок обчислення та перебіг позовної давності, адже остання «прив'язана» до права чи обов'язку, а не до суб'єктного складу.

³⁴⁷ Луць В. В. Строки і терміни у цивільному праві : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. С. 71.

До підстав зупинення перебігу позовної давності належать непереборна сила, установлений законом мораторій, зупинення дії відповідного нормативно-правового акта, а також перебування сторін у складі Збройних Сил України чи інших військових формувань у період воєнного стану. Перебіг позовної давності зупиняється на весь час існування обставин, а після їх припинення продовжується з урахуванням уже минулого часу (ст. 263 ЦК України).

Переривання перебігу позовної давності відбувається у разі визнання боргу чи обов'язку боржником, а також у разі пред'явлення позову, навіть якщо він стосується лише частини вимоги чи одного з кількох боржників. Після переривання позовна давність обчислюється заново, і час, що минув до переривання, до нового строку не зараховується.

Залишення позову без розгляду не зупиняє перебігу позовної давності. Однак, у випадках, коли позов подано в межах кримінального провадження і залишено без розгляду, час від його подання до набрання чинності рішенням суду не зараховується до позовної давності. Якщо після цього залишається менше ніж шість місяців строку, він продовжується до шести місяців.

Суд не наділено повноваженням за власною ініціативою застосовувати позовну давність³⁴⁸.

Зі впливом позовної давності до основної вимоги вважається, що вона спливла і до додаткових вимог (неустойка, звернення стягнення на заставу тощо).

Наслідки спливу позовної давності: особа, яка добровільно виконала зобов'язання після спливу позовної давності, не може вимагати повернення виконаного. Водночас суд приймає до розгляду заяви про захист прав незалежно від спливу позовної давності, але застосовує її лише за заявою сторони. Сплив позовної давності, на який посилається сторона, є підставою для відмови в позові. Якщо ж суд визнає поважними причини пропуску строку, право підлягає захисту.

³⁴⁸ Позовна давність : коментар судової практики / І. В. Спасибо-Фатєєва, Я. М. Романюк та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Право, 2017. С. 119.

Ст. 268 ЦК України передбачає винятки із загального правила: позовна давність не поширюється на вимоги щодо захисту особистих немайнових прав (крім випадків, встановлених законом), на вимоги вкладників до банків, на вимоги про відшкодування шкоди життю чи здоров'ю (крім випадків шкоди від недоліків товарів), на вимоги страхувальника до страховика, на вимоги державних органів у сфері резервів, на вимоги щодо відчуження гуртожитків, які охороняються спеціальним законом. Окрім того, інші винятки можуть бути прямо встановлені законом.

Питання для самоконтролю

1. Що таке позовна давність і яке її призначення у цивільному праві?
2. Яка тривалість загальної позовної давності?
3. У чому полягає відмінність між загальною та спеціальною позовною давністю?
4. Для яких вимог застосовується скорочена позовна давність в один рік?
5. Які приклади вимог підпадають під спеціальну позовну давність у чотири роки?
6. Чи можуть сторони договору збільшувати тривалість позовної давності, і якщо так, то як?
7. Чи дозволяється скорочення позовної давності за домовленістю сторін?
8. За якими правилами здійснюється обчислення позовної давності?
9. Коли починається перебіг позовної давності у загальному випадку?
10. Які спеціальні правила встановлено для початку перебігу позовної давності за вимогами неповнолітніх, за регресними зобов'язаннями чи у разі насильства?
11. Які обставини можуть зупинити перебіг позовної давності?
12. Що таке переривання перебігу позовної давності та які дії можуть його спричинити?
13. Які наслідки має залишення позову без розгляду для перебігу позовної давності?
14. Які основні наслідки впливу позовної давності для права на судовий захист?
15. На які категорії вимог позовна давність не поширюється відповідно до закону?

Рекомендована література

1. Верба О. Б. Проблеми позовної давності у цивільному праві України. Проблеми правового регулювання приватних відносин в умовах оновлення цивільного законодавства України : колективна монографія / О. В. Авраменко, У. Б. Андрусів, О. Б. Верба та ін. ; за ред. проф. І. В. Красницького та проф. Ю. М. Юркевича. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 2023. 868 с.
2. Гуйван П. Д. Позовна давність : монографія. Харків : Право, 2012. 448 с.
3. Гуйван П. Д. Право на справедливий суд: сутність та темпоральні виміри за міжнародними стандартами : монографія. Харків : Право, 2019. 584 с.
4. Гуйван П. Д. Темпоральні характеристики зобов'язального права : монографія : у 2 т. Харків : Право, 2016. Т. 1. Теоретичні питання строків у зобов'язальному праві. Загальні засади темпорального регулювання зобов'язань. 440 с.
5. Кіріяк О. Співвідношення понять «термін» і «момент у часі» за цивільним законодавством України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 32–36.
6. Крат В. Строки. Позовна давність: практика Верховного Суду : Презентація. 11.11.2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Krat_prezent_stroki_pozovna_davnist.pdf
7. Луць В. В. Строки і терміни у цивільному праві : монографія. Київ : Юрінком-Інтер, 2013. 320 с.
8. Позовна давність: коментар судової практики / І. В. Спасибо-Фатєєва, Я. М. Романюк та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Право, 2017. 150 с.
9. Цивільний кодекс України. Станом на 01 січня 2023 р.: наук.-практ. коментар / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Є. О. Хариітонова, канд. юрид. наук, доц. О. М. Калітенко. Київ : Норма права, 2023. 1424 с.

РОЗДІЛ 2

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

ГЛАВА 10

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

10.1. Поняття та зміст особистих немайнових прав фізичної особи

10.2. Види особистих немайнових прав фізичної особи

10.3. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи

10.4. Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи

10.5. Захист особистих немайнових прав фізичної особи

10.1. Поняття та зміст особистих немайнових прав фізичної особи

Основні засади правового регулювання та охорони особистих немайнових правовідносин були закладені ще в Стародавньому Римі³⁴⁹. Сьогодні з огляду на перманентний розвиток вітчизняної цивілістичної науки неможливо не помітити тенденцію зростання інтересу до вивчення особистих

³⁴⁹ Стефанчук Р. О. Загальнотеоретичні проблеми поняття та системи особистих немайнових прав фізичних осіб у цивільному праві України : монографія. Хмельницький : Вид-во Хм. ун-ту управл. та права. 2006. С. 39.

немайнових прав і нематеріальних благ. Окрім того, проблема реалізації особистих немайнових прав є однією з найактуальніших у межах доктринальних досліджень, що зумовлено, по-перше, тим, що нематеріальні блага «пронизують» усі сфери життєдіяльності людини та визначають не тільки внутрішнє благополуччя громадян України, а й духовно-моральний потенціал українського суспільства. По-друге, це зумовлено посиленням гуманістичного спрямування правових систем під впливом загальноєвропейських стандартів тощо.

Особисті немайнові права (правовідносини) є однією з двох груп цивільних правовідносин (ч. 1 ст. 1 ЦК України). Як система норм – це підгалузь цивільного права, поряд з іншими підгалуззями особисті немайнові права сприяють формуванню уявлення не тільки про систему всього цивільного права та законодавства, а й про місце особистих немайнових прав у системі цивільного права³⁵⁰.

Конституція України особистим правам людини присвячує розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Перелік цих прав і свобод доволі об'ємний, проте не є вичерпним (ст. 22), а самі вони не є відчужуваними (ст. 21). Держава гарантує рівність прав і свобод людини незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак (ст. 24)³⁵¹. Нині в Конституції України закріплено: право на життя, свободу, особисту недоторканність, недоторканність приватної власності та сімейну таємницю, таємницю листування тощо. Конституційні норми встановлюють правові гарантії реального здійснення особистих немайнових прав. Утім, конституційного проголошення, як показує історичний досвід, недостатньо для ефективного здійснення та захисту цих прав, з огляду на що, у різних галузях права

³⁵⁰ Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 179.

³⁵¹ Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. С. 166–167.

є механізми, що забезпечують зазначені в Основному законі права певними правовими засобами захисту.

Особисті немайнові права є: втіленням основоположного конституційного принципу пріоритетності людини та її прав і свобод, гуманізації відносин між людьми; усвідомленням місця людини як найвищої соціальної цінності в суспільстві. Саме тому цивільне законодавство насамперед звернено до особистості, до самоцінності індивіда, до його автономії. Ці права, як жодні інші, можуть повною мірою сприяти розвитку внутрішньої сфери суб'єкта і забезпечити його духовні інтереси³⁵². В системі особистих немайнових прав фізичних осіб за романською системою приватного права втілюється плюралістична концепція, що має своїм наслідком наявність множини взаємопов'язаних і диференційованих прав особистості (*droits de la personnalité*), які можуть бути об'єднані в дві групи, залежно від їх спрямованості: спрямовані на охорону фізичної цілісності (право на охорону свого життя) та на охорону нефізичної індивідуальності (право на ім'я, індивідуальність, честь, репутацію, право на професійну таємницю, на таємницю листування). Одночасно інші аспекти особистості, не будучи визначеними як об'єкти суб'єктивних цивільних прав, через принцип невтручання в особисте життя та генеральний делікт, мають приватноправовий захист у межах застосування цивільно-правової відповідальності³⁵³.

Ознаки особистих немайнових прав складаються з особливостей їх правового регулювання та тісного зв'язку з об'єктом – нематеріальними благами, зокрема:

1) ці права особистісні – це означає, що вони не можуть бути відчужені (і примусово, і добровільно, і постійно, і тимчасово) від імені носія цих прав та/або передані іншим особам, що категорично не допускає участі таких прав у цивільному обороті. Наприклад, право на захист особистих

³⁵² Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 179.

³⁵³ Посикалюк О. О. Особисті немайнові права фізичних осіб в романській, германській, англо-американській системах приватного права : монографія. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. С. 194.

немайнових прав померлого, що переходять за спадщиною до його спадкоємців, не тягне їх надбання останніми;

2) ці права спрямовані на виявлення та розвиток індивідуальних якостей особистості. На виявлення та розвиток індивідуальності можуть бути спрямовані і особисті немайнові, і майнові права, але немайнові права мають пріоритет під час індивідуалізації. Особисті немайнові права охороняють самобутність і своєрідність суб'єкта права;

3) ці права немайнові – це означає, що вони не мають майнового (економічного) змісту, тобто фактично неможливо визначити вартість цих прав, а відповідно і блага, що є його об'єктом, у грошовому еквіваленті;

4) ці права за своїм характером є абсолютними правами, тобто їх носію протистоїть невизначена кількість осіб, зобов'язаних утримуватися від порушення права. Тобто, ніхто не має права вчиняти будь-які дії, які порушують нематеріальні блага громадянина України. У разі порушення права, правовласник може вдатися до встановлених законом заходів захисту;

5) ці права належать кожній людині – це означає, що вони належать усім громадянам України, які мають рівні можливості для реалізації та захисту цих прав;

6) ці права належать особі згідно із чинним законодавством – це означає, що основою їх виникнення є юридичний факт (подія або дія), що передбачена в законі. Наприклад, авторське право виникає у зв'язку із створенням певного твору. Особисті немайнові права належать лише автору та не можуть бути передані (відчужені) іншим особам і не переходять у спадщину (*ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права»³⁵⁴*);

6) ці права належать громадянинові України довічно. Виникнення особистих немайнових прав пов'язане зазвичай із народженням, припинення – зі смертю. Майнові права на твір, передбачені ЦК України, може бути передано (відчужено) іншій особі на підставі закону чи правочину повністю (на всі способи використання твору на території всіх держав

³⁵⁴ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>

світу) або частково (на окремі способи використання твору на території всіх держав світу або на окремі способи використання твору на території окремих держав світу, або на всі способи використання твору на території окремих держав світу). Особа, до якої перейшли майнові права на твір у повному складі або частково, є суб'єктом авторського права у межах набутих прав. Суб'єкт авторського права має право надати дозвіл на використання твору або розпоряджатися майновими правами на твір в інший спосіб, що не суперечить закону (ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права»³⁵⁵; ст. 1113 ЦК України). Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір спливає через 70 років, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком смерті автора, крім випадків, передбачених ч.ч. 3–6 ст. 31 Закону України «Про авторське право і суміжні права»³⁵⁶. Для творів, оприлюднених анонімно або під псевдонімом, строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір спливає через 70 років, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком, в якому твір було оприлюднено. Якщо взятий автором псевдонім не викликає сумніву щодо особи автора або якщо авторство твору, оприлюдненого анонімно або під псевдонімом, розкривається не пізніше ніж через 70 років після оприлюднення твору, застосовується строк, передбачений ч. 2 ст. 31 Закону України «Про авторське право і суміжні права»³⁵⁷.

Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір, створений у співавторстві, спливає через 70 років, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком смерті останнього співавтора. Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на аудіовізуальний твір спливає через 70 років, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком смерті останнього з авторів, визначених ч. 1 статті 16 Закону України «Про авторське право і суміжні права»³⁵⁸.

³⁵⁵ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>

³⁵⁶ Там само.

³⁵⁷ Там само.

³⁵⁸ Там само.

Отже, **особисте немайнове право** – це абсолютне суб'єктивне право, яке належить кожному громадянину України, є невіддільним та невід'ємним від нього, не має економічного змісту, має властивість індивідуалізації особистості, виникає у нього від народження та належить йому довічно.

Права, що виникають із приводу особистих нематеріальних благ, мають свої специфічні, характерні для них властивості, риси.

По-перше, немайнові права **невіддільні від особистості їх носія**, належать конкретній людині й іменуються «особистими». Нерозривний зв'язок немайнових прав з особистістю їхнього носія дає змогу відрізнити одного суб'єкта права від іншого, індивідуалізувати людину, зберегти і захистити її неповторність і своєрідність³⁵⁹.

По-друге, особисті немайнові права **мають абсолютний характер**. Так, людині, їх носію, протистоїть необмежене коло зобов'язаних осіб, кожна з яких повинна утримуватися від порушення цих прав. Якщо у відносних правовідносинах заздалегідь відомі обидва суб'єкти цих відносин, то в абсолютних – відомим є тільки один суб'єкт (носій особистого права), інший суб'єкт, або суб'єкти (зобов'язані особи) – невідомі, їх існує невизначена кількість, і кожний із них зобов'язаний не порушувати особистого права, що охороняється законом. І тільки у разі порушення особистого права з невизначеної кількості зобов'язаних утримуватися від порушення осіб виокремлюється порушник, який і є суб'єктом відповідальності³⁶⁰.

По-третє, особисті немайнові права **позбавлені матеріального (майнового) змісту**. Навіть якщо вторгнення у сферу особистих прав призвело до вельми негативних наслідків економічного характеру для їх носія, особисті права не наповнюються матеріальним змістом. Наприклад, порушення ділової репутації фізичної особи може призвести до розриву ділових відносин із нею, що, безумовно,

³⁵⁹ Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 179.

³⁶⁰ Там само.

призведе до погіршення її матеріального стану, і нині, і надалі. Проте саме особисте право не стає майновим³⁶¹.

Особисті немайнові правовідносини – це врегульовані нормами цивільного права суспільні відносини, які виникають щодо юридичного закріплення за суб'єктами нематеріальних благ (результатів інтелектуальної, творчої діяльності, інформації, особистих немайнових благ) та подальшого використання цих об'єктів.

Особисті немайнові – це суб'єктивні права, які виникають щодо нематеріальних благ та спрямовані на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних, соціальних потреб (інтересу)³⁶².

За суб'єктним складом особисті немайнові права поділяються на **ті, що можуть належати фізичній особі, та ті, що можуть належати юридичній особі**. Юридична особа здатна мати такі ж права (обов'язки), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Наприклад: юридична особа не може мати таких прав, як: право на життя, здоров'я, гідність, материнство, батьківство.

За сферою виникнення виокремлюють особисті немайнові права у сфері: **інтелектуальної діяльності; особистого життя; сімейних відносин; інформаційних відносин; медичних відносин.**

За оборотоздатністю об'єктів особисті немайнові права поділяються на **ті, що виникають щодо необоротоздатних та оборотоздатних нематеріальних благ. Особисті немайнові права (правовідносини), що виникають на необоротоздатні об'єкти:** не мають економічного змісту; тісно пов'язані з особою, тобто належать кожній особі від народження і довічно, особа не може від них відмовитися або бути їх позбавленою. До таких належать, скажімо, право на життя, охорону здоров'я, свободу, особисту недоторканність, гідність. **Особисті немайнові права (правовідносини),**

³⁶¹ Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. С. 166–167.

³⁶² Сліпченко С., Жорнокуй Ю. Особисті немайнові права у національній доктрині цивільного права. *Право України*. 2019. № 1. С. 105–119.

що виникають на оборотоздатні об'єкти, мають подвійну природу, тобто, крім немайнової природи, можуть мати і майнову природу, а тому щодо них виникають правовідносини з подвійною природою, які складаються з парних прав – особистих немайнових і майнових. Майнова складова правовідносин містить право на самостійне використання своїх благ і право надання третім особам доступу до свого блага для його правомірного використання. Надаючи третім особам право доступу до об'єкта, його носій може визначити і форми, способи, межі такого використання. Непередаваною (невідчужуваною, нездатною переходити від одного суб'єкта до іншого) є лише немайнова складова. До таких прав належать, наприклад, право на: ім'я, честь, ділову репутацію, інформацію, особисті папери, зображення³⁶³.

Зміст особистого немайнового права становить можливість особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя. Норми цивільного права не тільки охороняють, а й регулюють особисті немайнові відносини. Як результат, виникають абсолютні правовідносини, які формуються за принципом: а) для уповноважених осіб установлюються межі можливої (дозволеної) поведінки щодо свого блага; б) для зобов'язаних осіб установлюються межі необхідної (належної) поведінки щодо чужого блага. Водночас межі дозволеної поведінки передбачають учинення у своїх інтересах дій (юридичних або фактичних) стосовно свого об'єкта й можливість звернення вимог до всіх інших про утримання від дій, що порушують особисте немайнове право або перешкоджають його здійсненню. У межах необхідної поведінки передбачається потреба в бездіяльності зобов'язаної особи, а саме: утримування від дій, що можуть порушити право уповноваженої особи; утримування від дій, що можуть перешкоджати здійсненню цього права; зазнання наслідків вимог уповноваженої особи.

Особа здійснює особисті немайнові права самостійно. В інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх

³⁶³ Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 179.

фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники. Особисті немайнові права можуть здійснюватися фактичними або юридичними способами.

Фактичні способи здійснення – це дія або система дій управомоченої особи, що не має ознак правочинів або інших юридично значущих дій. Наприклад: використання підприємцем своєї ділової репутації або зміна людиною своєї зачіски, нанесення собі татуювання тощо.

Юридичні способи здійснення – це дія або система дій, що мають ознаки правочинів або інших юридично значущих дій. Наприклад: надання згоди людиною, що зображена на фотографії, на використання її зображення або розпорядження особистими паперами³⁶⁴.

Це стосується прав на ім'я, на повагу до честі, гідності та ділової репутації, на індивідуальність, на особисте життя та його таємницю, на інформацію та інші права, що забезпечують соціальне буття особи.

10.2. Види особистих немайнових прав фізичної особи

Особисті немайнові права фізичної особи – це суб'єктивні права, що мають забезпечити існування людини як біосоціальної істоти і спрямовані на задоволення її фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних, соціальних потреб³⁶⁵.

Вони поділяються на особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи й особисті немайнові права, що забезпечують її соціальне буття.

Слід зазначити, що класифікація особистих немайнових прав необхідна для їх вивчення, виявлення ознак і способів захисту. Класифікація особистих немайнових прав сприяє вдосконаленню чинного законодавства України.

³⁶⁴ Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 179.

³⁶⁵ Там само.

10.3. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи

Право на життя – це юридично забезпечена міра можливої поведінки уповноваженої особи стосовно свого життя, тобто біологічного існування. Життя – найцінніше благо людини. Позбавлення цього блага означає припинення існування особистості, індивіда, члена суспільства, воно є незворотнім. Це право є основним, природним і невід’ємним. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права в п. 1 ст. 6 зазначає, що це право – «невід’ємне право кожної людини. Воно охороняється законом. Ніхто може бути довільно позбавлений життя». А в Європейській конвенції «Про захист прав людини та основоположних свобод» 1950 р. зазначається, що «ніхто не може бути навмисно позбавлений життя інакше, як на виконання смертного вироку, винесеного судом за скоєння злочину, щодо якого законом передбачено таке покарання». Водночас позбавлення життя, яке є результатом захисту особи від протиправного насильства; здійснення законного арешту чи запобігання втечі особи, затриманої на законних підставах; дій, передбачених законом для придушення бунту чи заколоту, Конвенція не розглядає як порушення цієї статті.

Зміст права на життя складається з правомочності на збереження життя та правомочності на розпорядження життям. Медичні, наукові й інші досліді можуть провадитися лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою.

Право на смерть. Досі є актуальним питання про те, чи має людина право на смерть. Переважною є думка, що наявність у людини права на життя не означає, що так само є юридичне право на смерть. Історично склалося, що бажання людини позбавити себе життя має негативну реакцію із боку суспільства, релігійних центрів, держави. У християнстві самогубство вважається тяжким гріхом, який позбавляє людину можливості потрапити до раю. У багатьох західних країнах самогубство законодавчо вважалось злочином. У Франції кримінальне законодавство передбачає покарання за пропаганду чи рекламу тих чи інших речей для скоєння

самогубства. Винятком були кілька цивілізацій, таких як Рим, де самогубство було нормою, або Японія, де існував священний ритуал «харакірі».

В Україні забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя. Так, згідно з ст. 281 ЦК України, забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя. Стерилізація може відбутися лише за бажанням повнолітньої фізичної особи. Штучне переривання вагітності, якщо вона не перевищує дванадцяти тижнів, може здійснюватися за бажанням жінки. У випадках, установлених законодавством, штучне переривання вагітності може бути проведене при вагітності від дванадцяти до двадцяти двох тижнів. Перелік обставин, що дозволяють переривання вагітності після дванадцяти тижнів вагітності, встановлюється законодавством. Повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством.

Право на охорону здоров'я – це юридично забезпечена міра можливої поведінки управомоченої особи щодо стану фізичного, психологічного благополуччя, відсутності хвороб і фізичних дефектів. Охорона здоров'я забезпечується системою діяльності державних та інших організацій, що передбачені Конституцією України. Фізична особа має право вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю.

Право на охорону здоров'я в Україні закріплене в Конституції (ст. 49) та Основах законодавства про охорону здоров'я, що означає обов'язок держави забезпечувати його захист та створення умов для його реалізації кожною людиною, зокрема через гарантування доступу до медичної допомоги, медичного страхування, безпечного довкілля та здорових умов праці. Це охоплює право на вільний вибір лікаря та закладу, захист від дискримінації за станом здоров'я і право на відшкодування завданої шкоди. Держава зобов'язана створювати умови для реалізації цього права, забезпечувати захист і вживати заходів для поновлення порушених прав у сфері охорони здоров'я.

Право на охорону здоров'я охоплює доступ до кваліфікованої медичної допомоги, вільний вибір лікаря та закладу охорони здоров'я. Держава сприяє поліпшенню умов праці, навчання, побуту, а також розв'язанню екологічних проблем і впровадженню здорового способу життя.

У разі порушення прав у сфері охорони здоров'я, відповідні органи зобов'язані вжити заходів для їх поновлення, а особи мають право на судовий захист.

Право на медичне страхування – це створення страхових фондів для відшкодування витрат на медичні послуги та лікування, що є складовою права на охорону здоров'я. Право на медичне страхування гарантоване Конституцією України (ст. 49) та реалізується і через державну систему, і через добровільне медичне страхування від приватних компаній. Державна система забезпечує базовий перелік послуг, тоді як добровільне страхування надає ширший спектр послуг, який можна обрати, сплачуючи страхові внески. Застрахована особа має право на своєчасну медичну допомогу та захист своїх прав у суді.

Види медичного страхування:

1. *Обов'язкове державне медичне страхування:* забезпечує базовий рівень медичної допомоги, що покриває послуги від діагностики та лікування до надання лікарських засобів; обсяг послуг може бути обмеженим порівняно з добровільним страхуванням.

2. *Добровільне медичне страхування (ДМС):* оформлюється шляхом укладання договору зі страховою компанією; вимагає сплати страхових внесків; надає ширший вибір медичних послуг, клінік і лікарів, а також можливість отримати допомогу поза чергою.

Права застрахованої особи: своєчасно отримувати медичну допомогу належного обсягу та якості; брати участь в управлінні Фондом через своїх представників; звертатися до суду для захисту своїх прав; отримувати безоплатно консультації з питань медичного страхування від робочих органів Фонду.

Право на медичну допомогу – це юридично забезпечена можливість обирати медичний заклад, лікаря, методи медичної допомоги, відмови від лікування. Тільки в разі

реальної загрози життю медична допомога надається без згоди фізичної особи, її батьків (усиновлювачів), опікунів.

Конституція України гарантує право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. ЦК України встановлює право фізичної особи на надання їй медичної допомоги та визначає умови її надання. Право на охорону здоров'я визнане як основне право людини у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права та Конвенції про права дитини.

Право на медичну допомогу в Україні закріплене в Конституції (ст. 49) та Цивільному кодексі, гарантуючи кожному право на охорону здоров'я та отримання медичної допомоги. Держава забезпечує надання безоплатної допомоги у державних і комунальних закладах, а також право на вибір лікаря, згоду на лікування та право на якісну й безпечну медичну допомогу.

Ключові аспекти права на медичну допомогу:

Безоплатність: у державних і комунальних закладах медицини допомога надається безоплатно.

Доступність: держава створює умови для забезпечення доступного медичного обслуговування для всіх громадян України.

Якість та безпека: пацієнт має право на якісну та безпечну допомогу, що надається відповідно до медичних стандартів, а також на інформацію про ризики, пов'язані з медичним втручанням.

Вибір лікаря: особи, які досягли 14 років, мають право вільно обирати лікаря та методи лікування.

Інформована згода: медичне втручання проводиться лише за згодою пацієнта, який має право отримувати повну інформацію про свій стан здоров'я.

Невідкладні випадки: у ситуаціях реальної загрози життю медична допомога надається без згоди пацієнта або його представників.

Право на таємницю: пацієнт має право на таємницю про стан свого здоров'я, діагноз і факт звернення за медичною допомогою. Пацієнти мають право на недоторканність приватного життя, інформацію, якісне лікування та свободу від дискримінації, тортур і жорстокого поводження.

Право на інформацію про стан свого здоров'я – це юридично забезпечена можливість отримання достовірної, повної інформації (зокрема ознайомлення з відповідними документами, що стосуються здоров'я) про стан свого здоров'я.

В Україні кожен повнолітній громадянин має право на достовірну та повну інформацію про стан свого здоров'я, включаючи діагноз, результати обстежень і методи лікування. Це право закріплено у Цивільному кодексі та Основах законодавства України про охорону здоров'я. Лікарі зобов'язані надати цю інформацію, а також можуть надати неповну інформацію, якщо це може нашкодити здоров'ю пацієнта або процесу лікування.

Ключові аспекти права на інформацію: громадянин має право знати повну та достовірну інформацію про свій стан здоров'я; має право ознайомлюватися з медичними документами, які стосуються його здоров'я. Йому повинні надати інформацію про можливі методи лікування, їхні переваги, ризики та наслідки. Також громадянин має право відмовитися від отримання будь-якої інформації про свій стан здоров'я, якщо не бажає її знати.

Батьки, усиновлювачі, опікуни та піклувальники мають право на інформацію про стан здоров'я дитини або підопічного. У випадку якщо інформація про здоров'я може погіршити стан хворого або його батьків (усиновлювачів), опікунів, зашкодити процесу лікування, медичні працівники мають право надати неповну інформацію, обмежити можливість їх ознайомлення з окремими медичними документами.

Право на таємницю про стан здоров'я – це юридично забезпечена можливість дотримання таємниці про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз тощо. Водночас забороняється за місцем роботи або навчання вимагати від особи інформацію про діагноз або методи лікування, а особа, якій інформація про стан здоров'я стала відомою у зв'язку з виконанням нею своїх службових обов'язків, або з інших джерел, зобов'язана утримуватися від її розповсюдження.

Медична інформація є лікарською таємницею, яку не можна розголошувати без згоди особи, за винятком випадків, передбачених законом.

Медичні працівники можуть обмежити надання інформації або ознайомлення з документами, якщо ця інформація може погіршити стан здоров'я або зашкодити лікуванню.

Право на таємницю про стан здоров'я має:

- повнолітня фізична особа має право на достовірну і повну інформацію про стан свого здоров'я, у тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються її здоров'я;

- батьки (усиновлювачі), опікун, піклувальник мають право на інформацію про стан здоров'я дитини або підопічного;

- у разі смерті фізичної особи члени її сім'ї або інші фізичні особи, уповноважені ними.

Медична інформація про пацієнта може бути розголошена:

- у разі письмової згоди пацієнта;
- у випадку мотивованої вимоги органів дізнання, слідства, прокуратури і суду, санепідемслужби;

- якщо зберігання таємниці істотно загрожує здоров'ю і життю пацієнта і/або інших осіб (небезпечні інфекційні захворювання);

- у випадку залучення до лікування інших спеціалістів, для яких ця інформація є професійно необхідною.

Допускається передача відомостей про стан психічного здоров'я особи та надання їй психіатричної допомоги без згоди особи або без згоди її законного представника для:

- організації надання особі, яка страждає на тяжкий психічний розлад, психіатричної допомоги;

- провадження досудового розслідування, складання досудової доповіді щодо обвинувачених або судового розгляду за письмовим запитом слідчого, прокурора, суду та представника уповноваженого органу з питань пробації.

За незаконне розголошення лікарської таємниці передбачено кримінальну відповідальність згідно зі ст.ст. 132 та 145 Кримінального кодексу України³⁶⁶.

Відповідно до ст. 132 Кримінального кодексу України, розголошення службовою особою лікувального закладу,

³⁶⁶ Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року.

допоміжним працівником, який самочинно здобув інформацію, або медичним працівником відомостей про проведення медичного огляду особи на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини, або захворювання на синдром набутого імунодефіциту (СНІД) та його результатів, що стали їм відомі у зв'язку з виконанням службових або професійних обов'язків, – карається штрафом від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до 240 годин, або виправними роботами на строк до 2 років, або пробачієм наглядом на строк до 3 років, або обмеженням волі на той самий строк, із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

Відповідно до ст. 145 Кримінального кодексу України, умисне розголошення лікарської таємниці особою, якій вона стала відома у зв'язку з виконанням професійних чи службових обов'язків, якщо таке діяння спричинило тяжкі наслідки, – карається штрафом від 1000 до 4000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до 240 годин, або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років, або виправними роботами на строк до 2 років.

Право фізичної особи, що перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я, – це юридично забезпечена можливість допуску до неї інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, нотаріуса, адвоката, священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду.

Фізична особа, яка перебуває на стаціонарному лікуванні, має право на допуск до неї інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, піклувальника, а також нотаріуса, адвоката та священнослужителя для здійснення богослужінь чи релігійних обрядів. Це право закріплено в ст. 287 ЦК України і є одним зі спеціальних прав пацієнта, пов'язаних із перебуванням у медичному закладі.

Право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище – це юридично забезпечена можливість

користуватися здоровим і сприятливим для життя навколишнім середовищем, чистим повітрям, вживати чисту воду, перебувати у сприятливому середовищі на роботі, вдома, в побуті, на відпочинку, навчанні тощо. Це право містить також: право на достовірну інформацію про стан навколишнього середовища, якість їжі та предметів побуту, право на збір такої інформації та її розповсюдження, право вимагати припинення діяльності, що призводить до знищення, пошкодження, забруднення навколишнього середовища.

Право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище – це конституційне право кожної людини в Україні, яке гарантує можливість проживати в умовах, що не спричиняють шкоди життю та здоров'ю, а також право на отримання інформації про стан довкілля та відшкодування завданої шкоди. Кожна людина має право на проживання в екологічно безпечному навколишньому середовищі. Це право забезпечується державою та передбачає можливість звертатися до компетентних органів за захистом у разі порушення.

Гарантується вільний доступ до інформації про стан навколишнього середовища, якість харчових продуктів і побутових предметів, а також право на її поширення.

Громадяни України мають право брати участь в обговоренні та внесенні пропозицій до проєктів нормативно-правових актів і рішень щодо діяльності, яка може негативно впливати на довкілля.

У разі порушення права на безпечне довкілля, людина має право на відшкодування завданої їй шкоди.

Кожен може вимагати від держави, фізичних та юридичних осіб дотримання вимог екологічної безпеки та звертатися до компетентних органів або до суду за захистом свого права. Держава забезпечує реалізацію цього права та захист порушених прав. Державні органи влади та місцевого самоврядування розглядають звернення та вживають заходів для вирішення питань екологічної безпеки.

Право на свободу – це юридично забезпечена можливість особи на свій розсуд здійснювати дії стосовно себе, розпоряджатися своїми вчинками, часом. Свобода охоплює фізичну, економічну, політичну, особисту (духовну) свободу.

Забороняються будь-які форми фізичного чи психічного тиску на фізичну особу, втягування її до вживання

спиртних напоїв, наркотичних і психотропних засобів, учинення інших дій, що порушують право на свободу. Ст. 288 ЦК України гарантує право кожної фізичної особи на свободу та забороняє будь-який тиск або дії, що порушують це право, включаючи примушування до вживання алкогольних, наркотичних чи психотропних речовин.

Відповідно до вказаного права, ніхто не може бути заарештований або утримуватися під вартою інакше, як на підставах, передбачених чинним законодавством, а затриманий повинен негайно бути звільнений, якщо у встановлений законом термін йому не буде вручено вмотивоване судове рішення про обмеження (позбавлення) волі. Ця норма спрямована на захист особистості від насильства, маніпуляцій і будь-яких інших форм обмеження її свободи.

Право на особисту недоторканність – це юридично забезпечена можливість особи на захист від будь-якого посягання, що охоплює тілесну, психологічну, статеву недоторканність. Ст. 289 ЦК України гарантує право на особисту недоторканність, включаючи заборону на катування та жорстоке поводження.

Право на особисту недоторканність – це фундаментальне право людини на фізичну свободу та захист від незаконного втручання, зокрема від свавільного арешту чи затримання. Воно передбачає, що ніхто не може бути позбавлений волі, крім випадків та в порядку, встановлених законом, а у разі затримання людина має бути негайно поінформована про підстави та мати право на суд. Це право забороняє катування та жорстоке поводження, гарантуючи безпеку людини.

Тілесна недоторканність передбачає, що особі, без її згоди, забороняється завдавати тілесних ушкоджень, застосовувати тортури, катування, наносити удари, побої, в інший спосіб завдавати фізичного болю, вживати силу, крім випадків, що передбачені законодавством, заражати інфекціями, вводити в організм препарати, що викликають одурманювання, стерилізувати, штучно переривати вагітність, проводити медико-біологічні дослідження, силоміць брати донорську кров тощо. Це право забороняє свавільний арешт чи затримання, а також будь-які інші дії, спрямовані на обмеження можливості людини вільно розпоряджатися собою,

крім випадків, передбачених законом, і в чітко встановленому судовому порядку.

Ключові аспекти тілесної недоторканності:

Свобода від незаконних затримань і арештів: ніхто не може бути затриманий чи арештований без вмотивованого рішення суду, яке приймається на підставах і в порядку, встановлених законом.

Захист від насильства: особа має право на захист від катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує її гідність, поводження чи покарання.

Свобода волі: недоторканність особи означає свободу від будь-якого примусу та можливість вільно розпоряджатися собою.

Судовий порядок: будь-які обмеження фізичної свободи можливі лише за рішенням суду.

Право на захист: затримана особа має право негайно отримати інформацію про причини затримання, захищати себе та користуватися правовою допомогою захисника.

Психічна недоторканність передбачає, що особа, без її згоди, не може бути піддана психічному впливу з боку інших суб'єктів, погрозам, шантажу тощо. Психічна недоторканність означає право людини на свободу та особисту цілісність, захист від примусових психіатричних втручань, незаконних затримань чи будь-яких дій, що посягають на її психічну свободу та волю. Це право гарантується Конституцією України та міжнародними стандартами, вимагаючи законних підстав і процедур для будь-яких обмежень особистої свободи, зокрема і психічної.

Основні аспекти психічної недоторканності: ніхто не може бути примусово госпіталізований у психіатричні заклади або зазнавати інших форм примусового психічного впливу без законних підстав; людина має право самостійно приймати рішення щодо свого психічного здоров'я та лікування, якщо для цього немає законодавчо встановлених винятків; психічна недоторканність захищає від будь-яких свавільних затримань, утримань або дій, що обмежують психічну свободу людини; у випадках, коли є законні підстави для обмеження психічної свободи (наприклад, за рішенням суду), повинні суворо дотримуватися встановлені законом процедури тощо.

Утім, хоча психічна недоторканність тісно пов'язана з правом на свободу та особисту недоторканність, вона також охоплює специфічні аспекти захисту психічної сфери людини від зовнішнього тиску та примусового втручання.

Статева недоторканність передбачає, що особа, яка досягла статевої зрілості, самостійно вирішує питання щодо свого статевого життя, статевої корекції, а також передбачає захищеність особи, що не досягла статевої зрілості, від статевого посягання. Тобто під статевою свободою слід розуміти право особи самостійно обирати собі партнера для сексуального спілкування, форму такого спілкування і не допускати у цій сфері будь-якого примусу.

У кримінально-правовому контексті дорослою визнається особа, яка досягла шістнадцятирічного віку, є психічно здоровою та може сама визначати, з ким і в який спосіб вона задовольнятиме свої сексуальні потреби. Якщо статева свобода пов'язується зі спроможністю особи розпоряджатися собою у сфері сексуального спілкування, то статева недоторканність означає охоронюваний законом стан, за якого забороняється вступати у сексуальні контакти з особою, що з певних причин (у нашому випадку – через недосягнення відповідного віку) не є носієм статевої свободи. Статева недоторканність, будучи поняттям абсолютним, означає, що певні інтереси недоторканної особи за жодних умов не можуть бути порушені іншим суб'єктом, а вчинені щодо неї сексуальні дії визнаються кримінально караними³⁶⁷. Зґвалтування є найбільш тяжким і найпоширенішим кримінальним правопорушенням проти статевої свободи та статевої недоторканності особи.

Право на сім'ю – це юридично забезпечена можливість особи створити та (або) жити в сім'ї, рівно як і поза її межами. Ст. 291 ЦК України передбачає, що фізична особа незалежно від віку та стану здоров'я має право на сім'ю. Фізична особа не може бути проти її волі розлучена з сім'єю,

³⁶⁷ Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практичний посібник / О. О. Дудоров; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Северодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 92 с.

крім випадків, установлених законом. Фізична особа має право на підтримання зв'язків із членами своєї сім'ї та родичами незалежно від того, де вона перебуває. Ніхто не має права втручатися у сімейне життя фізичної особи, крім випадків, передбачених Конституцією України³⁶⁸. Отже, на законодавчому рівні проголошено право особи на сім'ю.

Особа, що досягла шлюбного віку (чоловіки та жінки – 18 років), або яка не досягла шлюбного віку, але народила дитину, має право на створення власної сім'ї. Право на сім'ю охоплює правомочності: створити сім'ю, зокрема укладенням шлюбу; розірвати шлюб і припинити існування сім'ї; підтримувати чи не підтримувати зв'язки із членами сім'ї та родичами незалежно від місця свого перебування; вимагати поваги до свого сімейного життя. Право на сім'ю вказує також на те, що ніхто не може бути насильно ізольований від сім'ї, позбавлений її, ніхто не має права втручатися в справи сім'ї, крім випадків, передбачених законом.

Право на опіку та піклування – це юридично забезпечена можливість малолітньої, неповнолітньої особи, або особи, що визнана судом недієздатною або обмежено дієздатною: проживати в сім'ї опікуна (піклувальника); на всебічний розвиток; виховання; освіту; повагу до людської гідності; збереження права користування житлом, в якому вона проживала до встановлення опіки (піклування); захист від зловживань з боку опікуна (піклувальника) тощо. Опікуном (піклувальником) може бути повнолітня дієздатна особа, що дала на це згоду. У разі постійного проживання підопічного в дитячому закладі, закладі охорони здоров'я, функції опікуна (піклувальника) покладаються на адміністрацію цих закладів.

Поряд з опікою (піклуванням) є також патронат. Патронат – це передача органом опіки та піклування, на підставі угоди про патронат, дитини, позбавленої батьківського піклування, на виховання в сім'ю іншої особи (в сім'ю патронного вихователя) до досягнення повноліття, за плату.

³⁶⁸ Красник К. С. Право особи на сім'ю за сімейним законодавством України. Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994–2019 pp.). Харків, 2019. URL: https://www.univd.edu.ua/general/publishing/konf/22_11_2019/pdf/122.pdf

Патронат над дитиною, згідно із ст. 252 СК України, – це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин³⁶⁹. Метою патронату над дитиною є забезпечення захисту прав дитини, яка через складні життєві обставини тимчасово не може проживати разом із батьками / законними представниками, надання їй та її сім'ї послуг, спрямованих на реінтеграцію дитини у сім'ю або надання дитині відповідного статусу для прийняття подальших рішень з урахуванням найкращих інтересів дитини щодо забезпечення її права на виховання в сім'ї або в умовах, максимально наближених до сімейних.

10.4. Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи

Право на ім'я – це юридично забезпечена можливість особи мати ім'я, змінювати його, використовувати певне ім'я, дозволяти чи забороняти його використання іншими особами, вимагати, щоб до володільця цього права зверталися на ім'я та не перекручували його.

Право на ім'я – це невід'ємне особисте немайнове право кожної фізичної особи на власне ім'я, що забезпечує її індивідуалізацію в суспільстві та державі, а також дає змогу використовувати ім'я в усіх сферах діяльності. Це право захищається ст. 294 ЦК України, яка гарантує право на транскрипцію імені відповідно до національної традиції та виправлення його перекручень.

Право на ім'я може розумітися у двох значеннях. Перше – право отримати ім'я, що є елементом правоздатності фізичної особи, а не суб'єктивним правом. Друге – право на отримане ім'я. Саме воно і є суб'єктивним правом. Очевидно, що з моменту об'єктивації імені виникає і суб'єктивне право на отримане ім'я³⁷⁰.

³⁶⁹ Сімейний кодекс України : Кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

³⁷⁰ Сліпченко С. О. Щодо абсолютності права на ім'я фізичної особи. *Юрист України*. 2012. № 1–2 (18–19). С. 41–45.

У широкому сенсі, ім'я охоплює власне ім'я громадянина, його прізвище та по батькові, тобто складається з трьох частин. Це загальне правило, застосування якого залежить від національних традицій, до яких належить людина, та порядку визначення імені дитини.

Основні аспекти права на ім'я:

Індивідуалізація. Ім'я є однією з ключових ознак, що індивідуалізує фізичну особу, робить її видимою для інших людей і держави.

Використання. Фізична особа має право використовувати своє ім'я в усіх сферах своєї діяльності, що охоплює і публічне, і приватне життя.

Псевдонім. За певних умов, передбачених законом, фізична особа може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти анонімно.

Транскрипція. Людина має право на точний запис свого прізвища та імені відповідно до національної традиції, особливо при записі в документах.

Захист. Ім'я захищається від перекручень і неправомірного використання. Перекручене ім'я має бути виправлене, а документ, в якому воно міститься, підлягає заміні.

Право на ім'я, як й інші особисті немайнові права, є невідчужуваним. Ім'я надається фізичній особі при народженні, і подальші зміни можливі лише в передбаченому законом порядку. Використання імені інших людей у творах, ЗМІ чи інших сферах допускається лише за їх згодою або з дотриманням певних умов, передбачених законом.

Прізвище (родове ім'я) дитини визначається за прізвищем батьків. Якщо мати, батько мають різні прізвища, то прізвище дитини визначається за їхньою згодою.

Ім'я (власне ім'я) дитини також визначається за згодою батьків. У разі народження дитини жінкою, що не перебуває у шлюбі, та за відсутності добровільного визнання батьківства ім'я дитини визначається матір'ю. Дитині може бути надано не більше, ніж два імені, якщо інше не впливає зі звичаїв національних меншин, до яких належать мати та (або) батько.

По батькові (патріархальне ім'я) дитини визначається відповідно до імені батька. По батькові дитини, що народжена поза шлюбом і за відсутності встановленого батьківства, визначається за іменем особи, яку мати назвала батьком.

Спир між батьками щодо прізвища, імені та по батькові дитини може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. Якщо ж батьки дитини невідомі, то її родове, власне та патріархальне імена визначають органи опіки та піклування.

Отже, ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить.

При здійсненні окремих цивільних прав фізична особа відповідно до закону може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені (ст. 28 ЦК України).

Псевдонім – це вигадане ім'я, яке використовується людиною, у випадках, не заборонених законом, замість справжнього (прізвища, власного імені та по батькові)³⁷¹. Псевдонім може бути обраний із різних причин, наприклад, для приховування справжньої особистості, створення унікального бренду, підкреслення певних рис характеру чи творчого світогляду, а також із політичних чи інших мотивів.

Основні характеристики псевдоніма:

Вигаданість. Це не справжнє ім'я, дане при народженні, а створене.

Публічність. Використовується в публічній сфері, наприклад, при підписанні творів чи в творчій діяльності.

Альтернатива. Слугує заміною або доповненням до справжнього імені, що зафіксоване в офіційних документах.

Авторство. Часто вибирається автором або видавцем для позначення авторства.

Причини використання псевдоніма:

– *Приховування особистості:* з метою забезпечення анонімності або таємниці.

– *Творчий брендинг:* створення нового іміджу чи особистості, що відповідає творчій діяльності.

– *Політичні чи релігійні мотиви:* в історії чимало діячів брали псевдоніми з політичних чи релігійних причин.

³⁷¹ Сліпченко С. О. Ім'я фізичної особи та його місце в системі об'єктів цивільного права. *Форум права*. 2014. № 3. С. 352–355. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2014_3_59.pdf

– *Естетичні причини*: для обрання більш лаконічного, привабливого або курйозного імені.

Право на зміну імені – це зміна одного мовного вираження (його частини) на інше, за допомогою якого персоніфікується фізична особа.

Фізична особа, що досягла 16 років, має право на власний розсуд, а особа, що досягла 14 років, – за згодою батьків або одного з них (з яким вона проживає), або піклувальника змінити свої прізвище, ім'я та по батькові. Прізвище, ім'я та по батькові можуть бути змінені в разі усиновлення дитини.

Фізична особа також може змінити прізвище під час реєстрації, розірвання шлюбу або визнання його недійсним. Водночас дозволяється прийняття тільки прізвища іншого з подружжя як спільного або приєднання до свого прізвища іншого з подружжя, а в разі розірвання шлюбу, – зміна тільки на дошлюбне прізвище.

Право на використання імені залежно від способу здійснення цього права можна умовно поділити на самотійне використання та використання імені іншими особами.

Самотійне використання імені полягає в можливості особи використовувати його у всіх сферах своєї діяльності, забороняти використання свого імені іншими суб'єктами, вимагати від інших осіб називати себе належним чином, приховувати своє ім'я, виступаючи в передбачених випадках анонімно або під псевдонімом, тощо.

Використання імені іншими особами, залежно від згоди носія цього права, поділяється на використання імені за згодою уповноваженої особи або за відсутності її. Використання імені іншими особами без згоди носія цього права допускається: з метою висвітлення його діяльності або діяльності організації, в якій він працює (служить, навчається), що ґрунтується на відповідних документах (звітах, стенограмах, протоколах, аудіо-, відеозаписах, архівних матеріалах тощо); у разі затримання його за підозрою або звинуваченням у скоєнні злочину, або в разі скоєння ним адміністративного правопорушення, в разі набрання законної сили звинувачувального вироку суду стосовно цього громадянина, або винесення постанови у справі про адміністративне порушення.

У всіх інших випадках використання імені іншими особами можливе лише за згодою носія цього права, яка є правочином³⁷².

Право на повагу до честі та гідності – це юридично забезпечена можливість особи вимагати від інших осіб, щоб оцінка її особистості, справ і вчинків спиралася на реальні обставини та не перекручувалася відомостями, що не відповідають дійсності.

Чесність – це соціальна оцінка людини, її морально-етичних якостей, поведінки, діяльності. Чесність – це особисте немайнове право фізичної особи, яке є морально-етичною категорією, та прямо не визначене чинним законодавством. Однак уважається в межах судової практики, що чесність виявляється через позитивне ставлення людей, що оточують, до особи, їх позитивну оцінку її дій та бездіяльності відповідно до категорій зла та добра, а також позитивну оцінку її особистості загалом. Чесність відрізняється від поняття гідності тим, що гідність розуміється здебільшого як оцінка особи з погляду її високої цінності як людини, поваги до її особистості. Ділова репутація передбачає характеристику суб'єкта підприємницької діяльності через призму чесності, справедливості, принциповості, законності ведення діяльності.

Гідність – це самооцінка (усвідомлення) людиною своїх якостей, здібностей, світогляду, соціального значення. Це внутрішня цінність людини, що охоплює самоповагу, усвідомлення власної цінності та рівності з іншими людьми, а також повагу до прав і свобод кожної особистості. Це фундаментальне право, яке належить кожному від народження, не залежить від зовнішніх обставин і виявляється у здатності людина поводитися чесно, самостійно та відповідально.

³⁷² Сліпченко С. О. Правочини у механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (м. Харків, 7 чер. 2014 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2014. С. 67– 69; Сліпченко С. О. Правочини, спрямовані на виникнення, зміну та припинення особистих немайнових прав. *Сучасні проблеми цивільного права та процесу* : матеріали круглого столу, присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (м. Харків, 19 груд. 2014 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. С. 15–18.

Основні аспекти гідності:

– *Самоповага та самоцінність.* Гідність – це розуміння власної унікальності й цінності, незалежно від соціального статусу чи професійних якостей.

– *Повага до інших.* Вона передбачає повагу до прав та свобод інших людей, визнання їхньої безумовної цінності.

– *Моральні якості.* Охоплюють чесність, безкорисливість, благородство та відповідальність за свої дії.

– *Природне право.* Гідність є невід’ємною якістю людини, що дається за фактом існування і не може бути відібрана або передана.

– *Суспільна цінність.* На рівні суспільства гідність є основою для захисту соціальних прав і забезпечення гідного рівня життя для всіх громадян.

Як виявляється гідність: гідність є внутрішнім усвідомленням, а не зовнішнім визнанням; людина з гідністю чинить правильно, навіть перед обличчям особистих слабкостей чи емоцій; визнання та дотримання прав інших людей є виявом гідності.

Право на недоторканність ділової репутації – це юридично забезпечена можливість особи вимагати від інших суб’єктів адекватної та своєчасної оцінки сукупності своїх якостей, із якими носій ділових якостей в очах контрагентів, клієнтів, споживачів, співпрацівників, шанувальників (для шоу-бізнесу), виборців (для виборних посад) персоніфікується з-поміж інших суб’єктів сфери свого існування, та усувати будь-які непрапормірні посягання.

Право на індивідуальність – це юридично забезпечена можливість фізичної особи і зберегти, і змінити свою національну, культурну, релігійну, мовну самобутність, а також можливість вільного вибору форм та способів виявлення своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства²⁷³. Право на індивідуальність – це фундаментальне право кожної людини на самовираження, збереження своєї унікальної сутності,

²⁷³ Сліпченко С. О. Індивідуальність фізичної особи як об’єкт особистих немайнових прав. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право.* 2010. № 929. С. 340–344.

національної, культурної, релігійної та мовної самобутності, а також на вільний вибір способів вияву своєї унікальності, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства. Це право закріплене у ст. 300 ЦК України.

Ключові аспекти права на індивідуальність: кожна людина має унікальні риси, якості та досвід, які формують її індивідуальність; право на збереження цих аспектів своєї особистості; можливість вибирати форми та способи, якими людина виявляє себе, не порушуючи закон і суспільні норми; індивідуальність є особистим немайновим благом, яке людина має право захищати.

Право на індивідуальність пов'язане з концепцією суверенітету особистості, що означає право людини розпоряджатися своїм тілом, життям і можливостями.

Також право на індивідуальність тісно пов'язане з можливістю вільно висловлювати власні думки та переконання.

Право на індивідуальність є важливим природним правом людини, яке дає змогу їй залишатися собою та реалізувати свій унікальний потенціал у суспільстві.

Право на особисте життя – це юридично забезпечена свобода вибору своєї поведінки в індивідуальному житті (тобто такому, що не має публічного значення), що охоплює будь-яке втручання з боку інших осіб за винятком випадків, прямо передбачених законом. Вказане право надає людині можливість відокремити своє особисте життя, самотійно вирішувати всі питання, що стосуються особистого життя, та забороняє втручання третіх осіб, окрім випадків, що передбачені законом або узгоджені з особою³⁷⁴.

Право на таємницю особистого життя – це юридично забезпечена свобода обрання людиною правового режиму для відомостей (інформації), що стосується різних аспектів (сторін) її особистої життєдіяльності, розголошення яких (передача) може завдати шкоди громадянину.

³⁷⁴ Сліпченко С. О., Сисоєнко М. І. Захист права на особисте життя в інтернет просторі. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 20. С. 308–314 ; Сліпченко С. О., Доценко О. М. Особисте життя як об'єкт особистого немайнового права, що забезпечує соціальне буття фізичної особи. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2011. № 945. Вип. 9. С. 131–136.

Відомості (інформацію) про приватне життя можуть містити інформацію про: інтимні сторони людини, її звички, схильності, стан здоров'я, фізичні та фізіологічні особливості, засоби особистого спілкування, вчинення юридично значущих дій, фінансові справи тощо.

Водночас свобода обрання правового режиму передбачає можливість носія права і розкрити інформацію, і залишити її конфіденційною загалом або в окремій її частині. В останньому випадку доступ сторонніх осіб до інформації, що становить таємницю особистого життя, можливий тільки в разі надання згоди уповноваженою особою. Без згоди уповноваженої особи доступ до таких відомостей можливий тільки в разі існування прямої вказівки закону, за умов дотримання підстав, умов та порядку її отримання, використання, розкриття. Наприклад: відомості про приватне життя фізичної особи можуть бути розкриті без її згоди іншими особами лише за умови, що вони містять ознаки правопорушення, що підтверджується рішенням суду³⁷⁵.

Право на особисті папери – це збірне поняття. Воно охоплює і немайнове право на їх зміст, і речове право власності на носій цього змісту. Перше означає можливість особи, якій вони належать та (або) особистого життя якої стосуються, дозволяти або забороняти ознайомлюватися з такими особистими паперами, використовувати їх, зокрема шляхом публікації, відтворювати або розповсюджувати відомості, які вони містять. У разі смерті таких осіб це право переходить до їх дітей, удови (удівця), а, якщо вони відсутні, – батьків, братів, сестер. Друге означає можливість володіння, користування, розпорядження особистими паперами (матеріальними носіями відомостей)³⁷⁶.

До особистих паперів належать документи, щоденники, інші записи, архівні матеріали тощо.

³⁷⁵ Сліпченко С. О., Доценко О. М. Особисте життя як об'єкт особистого немайнового права, що забезпечує соціальне буття фізичної особи. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2011. № 945. Вип. 9. С. 131–136.

³⁷⁶ Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 179.

У випадках, коли цінні папери були передані до фондів бібліотек або архівів, будь-хто має право на вільне ознайомлення з ними, за умови дотримання прав заінтересованих осіб.

Право на таємницю кореспонденції – це право на таємницю переписки, телеграм, телефонних розмов, телеграфних повідомлень та інших видів кореспонденції. Воно є спорідненим за змістом праву на особисті папери.

Порушення таємниці кореспонденції може бути дозволене судом у випадках, що встановлені законом із метою запобігання злочину або з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи, якщо в інший спосіб отримати інформацію неможливо.

Право на інформацію – це передбачена законом можливість вільно збирати, зберігати, використовувати та розповсюджувати інформацію. Під інформацією розуміються відомості про властивості об'єктів, обставин, явищ, переведені у знакову форму для їх подальшого повідомлення іншим особам.

Це право не поширюється на відомості, що становлять: таємницю особистого життя, за виключенням випадків, передбачених законом; державну таємницю; конфіденційну інформацію юридичної особи.

Суб'єкт, що поширює інформацію, зобов'язаний впевнитися в її достовірності (відповідності дійсності). Водночас передбачається вірогідною інформація, яку поширює посадова особа або службовець під час виконання ним своїх службових обов'язків, а також інформація, що міститься в офіційних джерелах (звіти, стенограми, повідомлення ЗМІ, засновниками яких є відповідні державні органи або органи місцевого самоврядування). Особа, що поширює таку інформацію, не зобов'язана перевіряти її вірогідність і не несе відповідальності в разі її спростування³⁷⁷.

Право на зображення можна умовно поділити на дві складові. Перша – *це право давати згоду або забороняти проведення фото-, кіно-, теле- та відеозйомок*. Друга – *це право*

³⁷⁷ Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 179.

давати згоду або забороняти використання свого зображення, що відображене в художніх творах, тобто, фактично, право на використання носія із зображенням.

Право на проведення фото-, кіно-, теле-, відеозйомок – це юридично забезпечена можливість уповноваженої особи зафіксувати на матеріальному носії візуальний образ, зовнішній вигляд іншої особи. Така зйомка може проводитися лише за згоди суб'єкта, якого знімають. Без згоди зйомка припускається лише в разі, коли вона здійснюється відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах, інших заходах публічного характеру або у випадках, прямо установлених законом.

Фізична особа, яка надала згоду на те, щоб бути знятою на фото-, кіно-, теле-, відеоплівку, може вимагати припинення публічного показу свого зображення в частині, що стосується її особистого життя.

Право особи, що зображена в художніх творах, – це право давати згоду або забороняти використання свого зображення³⁷⁸ в художніх творах. Його можна здійснити і шляхом заборони, і шляхом надання згоди³⁷⁹ на публічний показ, демонстрацію, розповсюдження художніх творів з її зображенням. Водночас потрібна згода або особи, про зображення якої йдеться, або, у разі її смерті, – її дітей, удови (вдівця), а якщо вони відсутні, – батьків, братів, сестер.

Якщо людина позувала автору за плату, то такий твір із зображенням може бути публічно продемонстрований, відтворений або розповсюджений без її згоди. Особа, що позувала авторові за плату, а після її смерті – її діти, удова (удівець), батьки, брати, сестри можуть вимагати припинення використання твору за умови відшкодування автору або іншій зацікавленій особі пов'язаних із цим збитків.

Фотографія може бути поширена без дозволу фізичної особи, що на ній зображена, якщо це обумовлено необхідністю захисту її інтересів або інтересів інших осіб.

³⁷⁸ Сліпченко С. О. Зображення як об'єкт цивільного права. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 2 (69). С. 114–121.

³⁷⁹ Сліпченко С. О. Надання згоди фізичною особою, що зображена на фотографії, як юридичний факт за ЦК України. *Право України*. 2008. № 3. С. 110–114.

Право на місце проживання – це юридично забезпечені можливості фізичної особи вільно обирати собі місце проживання, зберігати за собою обране місце повсякденного життя та змінювати його, крім випадків, установлених законом. Отже, уповноважена особа наділяється трьома правомочностями: обирати, зберігати, змінювати своє місце проживання.

Право на недоторканність житла – це юридично забезпечена можливість вільно, на власний розсуд сформувавши свій приватний простір і встановити ступінь його соціальної автономності. Формування житлового простору, наприклад, відбувається шляхом фізичного виділення місця (місцевості), де буде розвиватися приватне і сімейне життя особи або побудова будівлі, створення (чи нестворення) в них певного комфорту (затишку, порядку) тощо³⁸⁰. Встановлення ступеня соціальної автономності житла, наприклад, відбувається шляхом визначення меж: самотності (залишатися наодинці чи з кимось); інтимності (зберігати чи не зберігати тісні зв'язки між членами сім'ї, друзями, одновітцями, колегами тощо); анонімності, тобто залишати абсолютно закритим своє існування (як, де, з ким та коли) у житлі, розкрити його частково або повністю, розкрити всьому соціальному середовищу чи лише певній частині; дистанціювання (зупинити, призупинити комунікації з оточуючими та з ким саме)³⁸¹.

При встановленні загальної заборони на незаконне втручання у здійснення права на недоторканність житла передбачається і можливість законного втручання. За загальним правилом, таке втручання відбувається лише за вмотивованим рішенням суду.

Право на свободу літературної, художньої, наукової та технічної творчості – це юридично забезпечена можливість вільного вибору сфер, змісту та форм (способів,

³⁸⁰ Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 179.

³⁸¹ Сліпченко С. О. Визначення об'єкта у праві на недоторканність житла. *Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслової (м. Харків, 16 берез. 2012 р.)* / редкол. : В. І. Борисова (відп. ред.) та ін. Харків : Право, 2012. С. 76–79.

прийомів) творчості. Водночас відсутність цензури в процесі творчості та результатів творчої діяльності є найважливішою гарантією здійснення цього права³⁸².

Право на вибір роду занять – це юридично забезпечена можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати для себе будь-який вид правомірної діяльності, спрямованої на задоволення потреб. Незважаючи на доволі широку свободу наданого вибору при здійсненні фізичною особою права на вибір роду занять, така свобода має свої межі. Особі може бути заборонено виконувати певну роботу або обіймати певні посади у випадках і в порядку, встановлених законом. Забороняється використання і примусової праці. Водночас не вважаються примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншими рішеннями суду, а також робота чи служба відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Право на свободу пересування – це юридично забезпечена можливість вільно, на власний розсуд переміщатися територією України у будь-якому напрямку, у будь-який спосіб, у будь-який час, за винятком обмежень, які встановлюються законом, а також вільно виїхати за межі України і безперешкодно повернутись до неї.

Можливістю вільного пересування по території України наділена фізична особа, яка досягла 14 років. Фізична особа, яка не досягла 14 років, має право пересуватися територією України лише за згодою батьків (усиновлювачів), опікунів та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними. Крім того, право на вільне пересування територією України може бути додатково обмежене за географічними ознаками (наприклад, обмеження пересування через прикордонну смугу, територією військових об'єктів, приватних ділянок) чи за суб'єктивним складом (наприклад, обмеження пересування осіб, до яких відповідно до процесуального законодавства застосовано запобіжні заходи, пов'язані з обмеженням або позбавленням волі, осіб,

³⁸² Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 179.

які за вироком суду відбувають покарання у виді позбавлення або обмеження волі.

Право на свободу об'єднань передбачає можливість фізичних осіб за власною ініціативою об'єднатися в політичні партії та громадські організації. Законом, статутом об'єднання громадян можуть бути встановлені вимоги, відповідно до яких особа може бути засновником цього об'єднання чи її членом. Належність чи не належність фізичної особи до політичної партії не може бути підставою для обмеження її прав, надання пільг або переваг.

Право на мирні зібрання передбачає можливість вільно збиратися на мирні зібрання, конференції, засідання, фестивалі тощо. Обмеження реалізації права на мирні зібрання можуть установлюватися лише судом і тільки відповідно до закону.

Право на мирні зібрання – це закріплене в Конституції України (ст. 39) фундаментальне право громадян збиратися мирно, без зброї, проводити мітинги, походи та демонстрації. Для реалізації цього права необхідно завчасно сповістити про намір провести зібрання органи влади, а обмежити його можна лише в умовах воєнного або надзвичайного стану або за рішенням суду, наприклад, із метою запобігання злочинам чи охорони здоров'я.

10.5. Захист особистих немайнових прав фізичної особи

Захист особистих немайнових прав – це юридично закріплена можливість уповноваженої особи використовувати заходи правоохоронного характеру з метою відновлення порушеного немайнового права та припинення дій, що його порушують. Захист може здійснюватися і у способи, що передбачені, і ті, що не передбачені ЦК України, відповідно до змісту суб'єктивного права, способу його порушення та наслідків, спричинених його порушенням³⁸³. Особисті немайнові

³⁸³ Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 179.

права автора, передбачені *ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права»*, охороняються безстроково³⁸⁴.

Захист нематеріальних благ, від яких залежить фізичне та психічне благополуччя громадян України, здебільшого пов'язані зі скоєнням правопорушень під час надання різних послуг. Окрім того, особливість цивільно-правових способів захисту об'єктів полягає в тому, що коли відбулося порушення нематеріальних благ вони підлягають відновленню незалежно від вини правопорушника.

Відновлення порушеного особистого немайнового права застосовується у випадках, коли право особи хоча й виникло, але було зменшене внаслідок дій іншої особи. Одним із видів цього способу захисту є спростування інформації, що не відповідає дійсності. Спростування передбачає можливість особи, право якої порушене, або право членів її сім'ї дати відповідь щодо інформації, яка не відповідає дійсності, тобто довести правоту і вимагати від суб'єкта, що поширив таку інформацію, її спростування³⁸⁵.

Припинення дій, що порушують немайнове право, застосовується у випадках, коли можливо забезпечити таке становище, в якому зобов'язана особа повинна буде утримуватися від дій, що порушують чуже право. Одним із різновидів цього виду захисту є заборона поширення інформації, що порушує особисті немайнові права. Так, якщо право фізичної особи порушено в газеті, книзі, кінофільмі, телевізійній передачі, суд може заборонити їх видання, або вже видане розповсюджувати до усунення порушення.

Поряд із наведеними способами захисту порушеного особистого немайнового права суб'єкт, право якого порушене, внаслідок чого йому було завдано шкоди, має право вимагати відшкодування такої шкоди або компенсації³⁸⁶.

Рішення суду, спрямоване на захист немайнового права, – це акт, яким суд ухвалює заходи для захисту особистих прав

³⁸⁴ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>

³⁸⁵ Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 179.

³⁸⁶ Там само.

особи, які не мають матеріального вираження, наприклад, право на честь, гідність, ділову репутацію чи уникнення дискримінації. Таке рішення може охоплювати примусове виконання обов'язку в натурі, спростування недостовірної інформації, або інші способи, передбачені законодавством, що застосовуються для відновлення порушених прав. Рішення суду, спрямоване на захист немайнового права, обов'язково має бути виконане. В разі якщо особа, яка за рішенням суду має здійснити певні дії для усунення порушення, ухиляється від виконання судового рішення, на неї може бути накладено штраф. Водночас сплата штрафу не звільняє від обов'язку виконати рішення суду.

Ключові аспекти такого рішення:

- *Об'єкт захисту.* Немає майнового характеру, тобто не стосується грошей чи матеріальних благ. Ідеться про особисті немайнові права, що захищені законом.

- *Підстави для звернення.* Захист надається у разі порушення, невизнання або оспорування особистих немайнових прав чи інтересів особи.

- *Мета рішення.* Відновити порушені права й інтереси особи шляхом застосування відповідних способів захисту.

- *Способи захисту.* Суд може обрати різні способи захисту, як-от: примусове виконання обов'язку в натурі (наприклад, спростування поширеної інформації); визнання такого правочину недійсним; припинення дії, що порушує право; відшкодування моральної шкоди.

Питання для самоконтролю

1. Які види особистих немайнових прав ви можете назвати?
2. Що собою являють особисті немайнові права, які забезпечують природне існування: право на життя, здоров'я, безпечне довкілля, свободу й особисту недоторканність?
3. Що собою являють особисті немайнові права, які забезпечують соціальне буття: право на ім'я, гідність, честь, ділову репутацію, особисту таємницю, інформацію, а також право на зміну імені та захист при фото-, відеозйомці?
4. Які ознаки характерні особистим немайновим правам?
5. Як здійснюються особисті немайнові права?

6. Які способи захисту можуть бути застосовані до порушених особистих немайнових прав?

7. У яких випадках застосовується відновлення порушеного особистого немайнового права?

Рекомендована література

1. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практичний poradnik / О. О. Дудоров; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Сєверодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2018. 92 с.
2. Красник К. С. Право особи на сім'ю за сімейним законодавством України. Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994–2019 pp.). Харків, 2019. URL: https://www.univd.edu.ua/general/publishing/konf/22_11_2019/pdf/122.pdf
3. Посикалюк О. О. Особисті немайнові права фізичних осіб в романській, германській, англо-американській системах приватного права : монографія. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. 237 с.
4. Сліпченко С. О. Ім'я фізичної особи та його місце в системі об'єктів цивільного права. *Форум права*. 2014. № 3. С. 352–355. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2014_3_59.pdf
5. Сліпченко С. О. Індивідуальність фізичної особи як об'єкт особистих немайнових прав. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2010. № 929. С. 340–344.
6. Сліпченко С. О., Сисоєнко М. І. Захист права на особисте життя в інтернет просторі. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 20. С. 308–314.
7. Сліпченко С., Жорнокуй Ю. Особисті немайнові права у національній доктрині цивільного права. *Право України*. 2019. № 1. С. 105–119.
8. Стефанчук Р. О. Загальнотеоретичні проблеми поняття та системи особистих немайнових прав фізичних осіб у цивільному праві України : монографія. Хмельницький : Вид-во Хм. ун-ту управл. та права, 2006. 174 с.

РОЗДІЛ 3

ПРАВО ВЛАСНОСТІ ТА ІНШІ РЕЧОВІ ПРАВА

ГЛАВА 11

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

- 11.1. Поняття речового права. Ознаки речових прав*
- 11.2. Види речових прав. Право власності, його зміст*
- 11.3. Суб'єкти права власності. Види права власності*
- 11.4. Здійснення права власності. Межі здійснення права власності*
- 11.5. Набуття права власності: презумпція, підстави*
- 11.6. Припинення права власності*

11.1. Поняття речового права. Ознаки речових прав

Книга 3 ЦК України присвячена вивченню речового права. Основи речового права були закладені у римському приватному праві, рецепція якого мала місце під час прийняття цивільних кодексів європейських держав. Із прийняттям ЦК України приватне право української держави знову стало частиною європейської правової системи. Однак процес удосконалення цивільно-правових норм триває із метою адаптації законодавства України загалом, і цивільного зокрема, до стандартів правового регулювання приватних відносин у Європейському Союзі.

Основи правового регулювання речових відносин були закладені ще у Конституції України, тобто ще до прийняття ЦК України. Зокрема, в Основному Законі України вперше суб'єктом права власності визнано Український народ. Конституція України гарантує захист права власності всіх суб'єктів і їх рівність перед законом, визначає зміст права власності та межі його здійснення. Зрештою, Основний Закон України закріплює неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, які встановлені у Конституції та законах України. Отож Конституція України закріплює найважливіші положення стосовно речового права, зокрема права власності. Ці положення конкретизуються у Рішеннях Конституційного Суду України.

Під **речовим правом** слід розуміти право особи на річ, яке вона здійснює відповідно до закону. В теорії цивільного права вказують, що йдеться про панування особи над річчю. Речові права характеризуються певними ознаками, які дають змогу їх відокремити від інших цивільних прав. Розглянемо кожен із **ознак** речових прав.

Так, *речові права ще називають абсолютними, оскільки у них чітко визначений (конкретизований) суб'єкт, наділений речовим правом, і невизначене коло суб'єктів, на яких покладено обов'язок не порушувати це право. Ще однією ознакою речового права є наявність принципу слідування, тобто речове право пов'язане із об'єктом, щодо якого воно виникло. Речове право припиняється лише із знищенням речі як предмета матеріального світу. Речове право завжди пов'язане із конкретною річчю. Зрештою зміна власника речі не обумовлює припинення речового права. До прикладу, в разі зміни власника земельної ділянки право користування нею (сервітут) для проходу чи прогону худоби зберігає свою чинність.*

Наступною ознакою речових прав є *їх зміст та перелік, які можуть визначатися лише законом. Це означає, що сторони договору не можуть змінювати зміст речового права чи установлювати нові, не передбачені чинним цивільним законодавством України речові права. Отож для врегулювання змісту та переліку речових прав законодавець використовує імперативний метод правового регулювання.*

І останньою важливою характеристикою речових прав є *публічність, тобто відкритість*. Указана ознака розкривається через офіційне визнання державою України права власності й інших речових прав на нерухоме майно, а також у певних випадках рухомі речі. Таке визнання здійснюється шляхом державної реєстрації речового права у Єдиному державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Така державна реєстрація здійснюється відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»³⁸⁷. Законодавство України не вимагає державної реєстрації речових прав на рухомі речі, але надає таку можливість кредитуру для забезпечення його вимог у разі невиконання боржником своїх обов'язків (наприклад, щодо повернення позики, передання речі тощо). Ця процедура регулюється окремим законом³⁸⁸.

Із державною реєстрацією речових прав на нерухоме майно не слід плутати державну реєстрацію автомобілів, автобусів, самохідних машин і прирівняних до них транспортних засобів і мопедів. По-перше, ці транспортні засоби є рухомими речима. По-друге, державна реєстрація транспортних засобів покликана забезпечити безпечність користування ними, оскільки діяльність із керування транспортним засобом є джерелом підвищеної небезпеки (у разі завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки цивільно-правова відповідальністю настає незалежно від вини особи, що ним керує). Безпечність користування транспортним засобом полягає у контролі за відповідністю його конструкції установленим вимогам правил і нормативів, дотриманням законодавства щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), використанням транспортних засобів в умовах воєнного і надзвичайного стану, а також запобігання вчиненню щодо них протиправних дій. Тому сервісні центри МВС здійснюють державну реєстрацію (перереєстрацію),

³⁸⁷ Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01 липня 2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>

³⁸⁸ Йдеться про Закон України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» від 18 листопада 2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1255-15#Text>

зняття з обліку об'єкта, тобто транспортних засобів, а не права. По-третє, державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно здійснюють державні реєстратори або нотаріуси. Державна реєстрація самохідних транспортних засобів здійснюється сервісними центрами МВС України.

11.2. Види речових прав. Право власності, його зміст

Речове право є родовим поняттям, яке охоплює *два види речових прав: речове право на своє майно і речові права на чуже майно*. Речове право на своє майно називається правом власності. У ЦК України міститься законодавче (легальне) визначення права власності. Так, згідно із ч. 1 ст. 316 **під правом власності** слід розуміти *право особи на річ або ж майно, яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших суб'єктів*. В одній із редакцій законопроекту ЦК України вказано, що право власності є найбільш повним речовим правом на річ (майно). Однак, як бачимо, остаточна редакція ст. 316 ЦК України не містить цієї ознаки права власності як речового права. Водночас саме власник наділений усім комплексом правоможливостей (повноважень) щодо майна, яке йому належить. У Концепції оновлення Цивільного кодексу України³⁸⁹ передбачено необхідність законодавчого закріплення цієї тези після рекодифікації цивільного законодавства України. Конституційний Суд України зазначає, що право власності є природним правом особи³⁹⁰. Хоча право власності і є природним правом особи, та за своєю юридичною природою воно є майном, а саме речовим.

³⁸⁹ Концепція оновлення Цивільного кодексу України (2020). Київ : Видавничий дім «АртЕк». С. 5–7. URL: <https://pravo.ua/wp-content/uploads/2021/01/Proekt-Koncepcii-onovlennja-Civilnogo-kodeksu-Ukraini.pdf>

³⁹⁰ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Приватного акціонерного товариства «Одестеплокомуненерго» щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису статті 37 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (щодо непорушності права власності) від 16 листопада 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-22#Text>

Речові права на чуже майно є похідними від права власності, хоча й обмежують повноваження власника відповідно до закону. З огляду на це, особа, якій належить речове право на чуже майно, не може мати більше прав, ніж власник. Речовим правам на чуже майно буде присвячений окремий розділ, тому тут лише коротко надається огляд цього виду речових прав. Станом на сьогодні розпочався процес реформування речових прав на чуже майно. Так, Законом України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб»³⁹¹ передбачено новий вид речових прав на чуже майно – право узурфрукту та право відання. Натомість право господарського відання і право оперативного управління зберігатимуться лише протягом перехідного періоду. Хоча їх віднесення до речових прав на чуже майно було дискусійним.

У ЦК України особливим видом права власності є право довірчої власності. Інститут права довірчої власності є новим для нашої правової системи, яка належить до континентальної. Право довірчої власності належить до інститутів англо-американської правової системи. У науці цивільного права України сформувалися два підходи до розуміння права довірчої власності, які відображено у законодавстві України.

За першим підходом право довірчої власності є інститутом речового права. Цей підхід закріплено у параграфі 8 глави 49 ЦК України. Право довірчої власності є виключним правом кредитора, яке виникає на підставі договору, і полягає у можливості звернення стягнення на майно у разі невиконання своїх обов'язків боржником у порядку, встановленому ЦК України, а також відчуження цього майна для його викупу для суспільних потреб у порядку, встановленому законом.

Другий підхід передбачає зобов'язальний характер права довірчої власності, яке виникає на підставі договору управління майном. Згідно із ч. 2 ст. 1029 ЦК України передбачає

³⁹¹ Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб : Закон України від 09 січня 2025 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text>

можливість виникнення права власності на підставі договору управління майном або ж на підставі закону, які також можуть передбачати його обмеження. До прикладу, у Законі України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю»³⁹² передбачено об'єкти, на які виникає право довірчої власності, а також його обмеження. Відмінність у правовому регулюванні речових та зобов'язальних відносин полягає у тому, що законодавець повністю визначає зміст речово-правового інституту незалежно від підстави його виникнення. Отже, право довірчої власності залишається особливим правом власності незалежно від підстави виникнення, а також правової природи цього інституту.

Від поняття права власності слід відрізнити його зміст. На відміну від дефініції права власності, його *зміст розкривається через перелік правоможливостей, якими наділений власник майна як уповноважена особа*. Залежно від держави зміст права власності може диференціюватися. Так, у Великій Британії складовими права власності є право управління та низка інших повноважень власника.

Український законодавець навів три елементи, які визначають зміст права власності. До них належать: *право володіння, право користування, а також право розпоряджання*. Цей перелік вичерпний, тобто всі можливі варіанти поведінки власника стосовно належної йому речі (майна) охоплюються цими трьома правоможливостями.

Право володіння традиційно розглядається, як фактичне утримання, панування особи над річчю (майном). Верховний Суд у своїй судовій практиці розрізняє володіння рухомим майном і нерухомим майном. Під володінням рухомим майном у правозастосуванні розуміють фізичне утримання рухомого майна суб'єктом. Натомість право володіння нерухомим майном може бути фактичним або реєстраційним. Наприклад, особа може проживати у квартирі, тобто фактично (фізично) утримувати цю квартиру в себе. Однак право

³⁹² Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю : Закон України від 19 червня 2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/978-15#Text>

володіння також може підтверджуватися фактом державної реєстрації права власності. Право володіння повинно відповідати двом критеріям: не суперечити принципу законності; мета володіння має бути правомірною (легітимною) та досягатися домірними (пропорційними) їй засобами.

Другою правоможливістю власника, що входить до змісту права власності, є право користування. Право користування – це право одержувати корисні властивості з речі. Право користування може полягати у керуванні транспортним засобом, право на плоди і доходи, які приносить річ.

Право розпоряджання передбачає юридичну можливість власника визначати юридичну та фактичну долю речі. Повноваження власника визначати юридичну долю речі полягає у можливості відчужувати річ шляхом укладення цивільно-правових договорів (купівлі-продажу, дарування, довічного утримання тощо). Фактичне розпоряджання річчю означає знищення речі або її пошкодження, що позбавляє власника можливості використовувати цю річ за цільовим призначенням.

Кожна із перелічених правоможливостей власника може бути обмежена законом, договором, судовим рішенням, яке набрало законної сили (наприклад, ухвала про накладення арешту), а також на підставі постанови про накладення арешту державного або приватного виконавця. Так, укладення договору застави рухомого майна (заклад) передбачає передання заставленої рухомої речі заставодержателю, що обмежує право володіння та користування такою річчю для власника. Накладення арешту обмежує право розпоряджатися майном, на яке накладено арешт.

На здійснення повноважень власника не впливає така обставина, що місце проживання власника відрізняється від місцезнаходження майна. Якщо власник через певні обставини перебуває в іншому місці, ніж те, де є його рухоме чи нерухоме майно, то сам собою цей факт не впливає на володіння, користування чи розпоряджання його майном. Зокрема, у зв'язку із повномасштабним вторгненням країни-агресора в Україну частина громадян України фактично перебуває за кордоном. Однак це не впливає на зміст їх права власності щодо майна, яке є в Україні.

11.3. Суб'єкти права власності. Види права власності

До суб'єктів права власності у ЦК України віднесено *Український народ, фізичних та юридичних осіб, державу України, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави й інші суб'єкти публічного права*. Як бачимо, суб'єктний склад учасників, наділених правом власності, у ч. 1 ст. 318 ЦК України розширено порівняно із ст. 2 цього ж Кодексу. Водночас жоден із суб'єктів права власності не має переваги над іншими у реалізації або захисті свого права власності. Отже, у ЦК України підкреслюється важливість засади юридичної рівності, яка є однією із центральних у механізмі правового регулювання цивільних відносин. Юридична рівність є ознакою диспозитивного методу правового регулювання. Однак законодавство України може встановлювати певні особливості здійснення права власності для окремих суб'єктів, а також підстави набуття чи припинення права власності.

Із питанням суб'єктів права власності тісно пов'язане питання видів (форм) права власності. У ЦК України передбачено такі **види (форми) права власності залежно від суб'єктного складу**:

- 1) *право власності Українського народу*;
- 2) *право приватної власності*;
- 3) *право державної власності*;
- 4) *право комунальної власності*.

Підставою для зарахування Українського народу до суб'єктів права власності є Конституція України. Виходячи із преамбули Основного Закону України, під Українським народом слід розуміти громадян України всіх національностей. Від імені Українського народу правоможливості власника реалізують державні органи й органи місцевого самоврядування у межах повноважень, установлених Конституцією України.

Однак Український народ може здійснювати право власності безпосередньо. Так, у ст. 130 Земельного кодексу України³⁹³ вказано, що на референдумі може бути схвалене

³⁹³ Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>

рішення про можливість набуття негромадянами України (іноземними громадянами, особами без громадянства) земельних ділянок сільськогосподарського призначення.

Положення ст. 324 ЦК України дублює конституційне положення і до об'єктів права власності Українського народу відносить землю, її надра, атмосферне повітря, водні й інші природні ресурси у межах території України, а також природні ресурси її континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони. Очевидно, що така законодавча конструкція має окреслити територію, на яку поширюється суверенітет Українського народу. Отож словосполучення «право власності на атмосферне повітря» слід розуміти не буквально, а як: поширення суверенітету народу України на повітряний простір як елемент території України.

Окрім Конституції України, є й інші законодавчі акти, які містять норми про об'єкти права власності народу України. Так, у Законі України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 року³⁹⁴ встановлено імперативно-диспозитивний підхід до визначення об'єктів права власності Українського народу. Виключно власністю Українського народу є території природних заповідників, заповідні зони біосферних заказників, а також землі й інші природні ресурси, передані національним природним паркам. Проте такі об'єкти, як регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, заповідні урочища, зоологічні, дендрологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, буферні зони, зони антропогенних ландшафтних парків, регульованого заповідного режиму біосферних заповідників і землі, інші природні ресурси, не надані національним природним паркам, але включені до їх складу, можуть перебувати у власності Українського народу. Ліси у межах території України також є об'єктами права власності народу України (ст. 7 Лісового кодексу України³⁹⁵).

³⁹⁴ Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16 червня 1992 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>

³⁹⁵ Лісовий кодекс України : Закон України від 21 січня 1994 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text>

У законах України може бути деталізовано суб'єкти, через яких Український народ може здійснювати правоможливості власника. Так, у Кодексі України про надра³⁹⁶ міститься вичерпний перелік органів, які здійснюють право власності від імені народу України. До них належать ВРУ, ВР АРК і місцеві ради.

Суб'єктами права приватної власності в Україні є фізичні та юридичні особи. Ці суб'єкти не можуть набувати майно, яке вилучене із цивільного обігу.

Під фізичними особами розуміють громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства. Водночас іноземці (іноземні громадяни, особи без громадянства), а також створені ними юридичні особи, не можуть набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Також у Земельному кодексі України визначаються граничні розміри земельних ділянок, які можуть набуватися у приватну власність, залежно від цільового призначення.

Суб'єктами права приватної власності є юридичні особи приватного права. Юридичні особи публічного права не можуть набувати у приватну власність майно. Воно надається їм на праві відання, узуфрукту або іншому речовому праві. Водночас створені державою, територіальною громадою товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства можуть набувати майно у власність. Однак майно, вилучене з цивільного обігу, надається юридичним особам, засновником (учасником) яких є держава, на речовому праві, відмінному від права власності. Отож право приватної власності на ці об'єкти не може виникати.

Право державної власності належить державі. Держава Україна здійснює його через органи державної влади. Основним нормативно-правовим актом, що визначає державні органи, що здійснюють право державної власності від імені держави є Закон України «Про управління об'єктами державної власності» від 21 вересня 2006 року³⁹⁷. Цей законодавчий

³⁹⁶ Кодекс України про надра : Закон України від 27 липня 1994 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text>

³⁹⁷ Про управління об'єктами державної власності : Закон України від 21 вересня 2006 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text>

акт фактично закріплює ще одну правоможливість, яка характеризує право власності, – управління. Право управління за законодавством держав англо-американської правової системи вважається самостійним повноваженням власника.

За українським законодавчим підходом право управління не є складовою змісту права власності. Однак держава як суб'єкт насамперед публічного права визначає органи державної влади, надає їм повноваження з необхідною деталізацією, а також здійснює контроль за їх здійсненням. Водночас під час здійснення управління державною власністю державні органи мають керуватися принципом, установленим у ст. 19 Конституції України: органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

У Законі України «Про управління об'єктами державної власності» закріплено законодавче визначення управління об'єктами державної власності. Під управління об'єктами державної власності розуміють реалізацію Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ) та іншими уповноваженими ним державними органами, а також іншим визначеними законом суб'єктами повноважень щодо здійснення державою прав власника щодо володіння, користування і розпоряджання цими об'єктами у межах, встановлених законодавством України, для задоволення державних або суспільних потреб. До органів державної влади, які уповноважуються КМУ для реалізації повноважень з управління, належать міністерства й інші органи виконавчої влади, з-поміж яких важливе місце посідає ФДМ України.

ФДМ України є центральним органом виконавчої влади, який має спеціальний статус. Цей державний орган координується КМУ, які визначає напрями його діяльності. Спеціальний статус ФДМ України визначається безпосередньо у Конституції України, а також спеціальним законом³⁹⁸.

Однак ФДМ України залишається відповідальним перед Президентом України (хоча формально Президент України

³⁹⁸ Про Фонд державного майна України : Закон України від 09 грудня 2011 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4107-17#Text>

не входить до органів виконавчої влади в Україні). До компетенції ФДМ України належить реалізація державної політики у сфері відчуження державного майна, зокрема шляхом приватизації, укладення договорів оренди і використання державного майна, управління об'єктами державної власності, зокрема корпоративними правами держави, а також у сфері оцінки майна, майнових прав і здійснення професійної оціночної діяльності. У межах здійснення цих повноважень ФДМ України видає накази.

До інших суб'єктів, які можуть бути уповноважені на управління об'єктами державної власності, можуть належати юридичні особи, створені державою. Прикладом таких суб'єктів може бути оператор газотранспортної системи, що перебуває у державній власності, та оператор газосховищ, що перебувають у державній власності (ст.ст. 21, 45 Закону України «Про ринок природного газу»³⁹⁹). Отож спеціальні закони можу передбачати особливості здійснення права державної власності, зокрема заборону відчуження чи передання цих об'єктів.

Перелік об'єктів, які перебувають у державній власності, визначається нормативними актами різного рівня. До них належать закони України (прикладом може бути ст. 7 Закону України «Про трубопровідний транспорт»⁴⁰⁰, ч.ч. 2, 3 ст. 4 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна»⁴⁰¹), а також Постанова ВРУ «Про право власності на окремі види майна»⁴⁰² у частині визначення переліку видів майна, яке не може перебувати у власності інших суб'єктів (фізичних, юридичних осіб, територіальних громад, міжнародних організацій, іноземних держав). Отже, право

³⁹⁹ Про ринок природного газу : Закон України від 09 квітня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text>

⁴⁰⁰ Про трубопровідний транспорт : Закон України від 15 травня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192/96-%D0%B2%D1%80#Text>

⁴⁰¹ Про приватизацію державного і комунального майна : Закон України від 18 січня 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#Text>

⁴⁰² Про право власності на окремі види майна : Постанова Верховної Ради України від 17 червня 1992 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2471-12#Text>

власності Українського народу є відокремленим від права власності держави, хоча державні органи можуть здійснювати повноваження від імені обох цих суб'єктів.

Право комунальної власності – це право власності територіальних громад. Від імені територіальної громади право власності здійснюють органи місцевого самоврядування. Водночас законодавство України не містить заборони щодо вирішення питань комунальної власності на референдумі безпосередньо територіальною громадою. Особливості реалізації правоможливостей власника від імені територіальної громади встановлюються низкою законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 60)⁴⁰³, «Про співробітництво територіальних громад»⁴⁰⁴, «Про добровільне об'єднання територіальних громад»⁴⁰⁵. Ці законодавчі акти встановлюють також особливості здійснення права комунальної власності, зокрема щодо майна добровільно об'єднаних територіальних громад.

Хоча законодавство України передбачає спеціальні підстави набуття (реквізиція, конфіскація, визнання спадщини відумерлою тощо) і припинення (приватизація) права власності держави і територіальної громади, ці суб'єкти є самостійними і відокремленими, як і їхнє майно. Вони здійснюють право власності на рівні з іншими суб'єктами.

Згідно із ст. 2 ЦК України, учасниками цивільних відносин, а, отже, і суб'єктами права власності в Україні можуть бути також АРК, іноземні держави, міжнародні організації та інші суб'єкти публічного права. Хоча станом на сьогодні територія АРК тимчасово окупована, за нею, як і іншими суб'єктами, зберігається право власності на майно, яке знаходиться на тимчасово окупованій території (ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян

⁴⁰³ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>

⁴⁰⁴ Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17 червня 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>

⁴⁰⁵ Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05 лютого 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>

та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року⁴⁰⁶).

Так, право власності АРК є однією із гарантій її діяльності⁴⁰⁷. Верховна Рада АРК здійснює право власності на земельні ділянки й інші об'єкти як представницький орган, що діє від імені АРК. АРК може надавати майно, що перебуває у її власності, юридичним особам, які нею створені.

Іноземні держави можуть бути суб'єктами права власності в Україні. Йдеться, наприклад, про придбання земельних ділянок для розміщення дипломатичних чи консульських установ. Аналогічно і міжнародні чи регіональні організації мають можливість набути у власні певні об'єкти на території України. Як приклад можна навести представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.

Однак, відповідно до Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності російської федерації та її резидентів»⁴⁰⁸ слід враховувати, що держава-агресор не може мати у власності майно на території України. Також санкції у виді стягнення активів у дохід держави можуть бути застосовані до інших суб'єктів на підставі законодавства України, що передбачає застосування санкцій⁴⁰⁹. Отож санкції можуть застосовуватися не лише до публічних суб'єктів таких, як держави, а й до фізичних та юридичних осіб. Це наслідки вчинення кримінальних правопорушень щодо людяності, а також пов'язаних із тероризмом тощо.

⁴⁰⁶ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

⁴⁰⁷ Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим : Закон України від 23 грудня 1998 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-14#Text>

⁴⁰⁸ Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів : Закон України від 03 березня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#n3>

⁴⁰⁹ Про санкції : Закон України від 14 серпня 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>

11.4. Здійснення права власності. Межі здійснення права власності

Як зазначалося, всі суб'єкти є рівними у здійсненні свого права власності незалежно від їх статусу в публічних правовідносинах. Вони здійснюють своє право на власний розсуд, тобто самостійно визначають способи володіння, користування та розпоряджання своїм майном. Власник може вчиняти будь-які дії стосовно належного йому майна, які не суперечать закону. Так, виявляється загальнодозвільний принцип у цивільному праві України.

Однак, *право власності не є абсолютним у тому розуміння, що не може піддаватися обмеженням*. Згідно із ст. 64 Конституції України, право власності належить до тих конституційних прав, які можуть бути обмежені з підстав, встановлених в Основному Законі України. Ці обмеження можуть стосуватися набуття права власності, а також підстав його припинення у примусовому порядку.

Окрім обмежень, ЦК України та інші закони можуть установлювати межі здійснення права власності. Під час здійснення права власності власник не може вчиняти дій, які суперечать закону. Власник повинен дотримуватися моральних засад суспільства.

Закон забороняє власнику вчиняти дії, які можуть:

- 1) завдати шкоду правам, свободам, гідності громадян, а також інтересам суспільства;
- 2) погіршувати екологічну ситуацію та природні якості земельних ділянок.

Конституція України, як і ЦК України, покладають на державу спеціальний обов'язок – не втручатися у здійснення власником свого права власності. Це обмеження прав і повноважень держави встановлюється на користь інших суб'єктів, насамперед фізичних та юридичних осіб.

Ще однією зобов'язальною нормою, яку встановлюють обидва ці нормативні акти, є положення, відповідно до якого «власність зобов'язує». Власність покладає на власника обов'язок підтримувати майно у належному стані. Власність зобов'язує не використовувати її на шкоду іншим особам. До прикладу, час від часу в медіа з'являються повідомлення,

що особа в однокімнатній квартирі багатоквартирного будинку розмістила тридцять кішок і не прибирає за ними або зносить речі зі смітників, що обумовлює завдання шкоди сусідам. Такі дії власника свідчать про невиконання цього обов'язку.

У ч. 2 ст. 7 Закону України «Про житлово-комунальні послуги» від 09 листопада 2017 року⁴¹⁰ міститься ще один обов'язок власника – укласти договір про надання житлово-комунальних послуг. Порядок укладення цього договору і підстави визначає закон. Мало того, споживач зобов'язаний оплатити житлово-комунальні послуги, які він одержав до укладення договору.

Зокрема всі власники пам'яток культурної спадщини або їх частин зобов'язані укласти охоронний договір із відповідним органом, до сфери повноважень якого належить охорона культурної спадщини⁴¹¹. Порядок укладення охоронних договорів регулюється Постановою КМУ⁴¹². На виконання цього обов'язку не впливає наявність чи відсутність охоронного договору. Право власності щодо пам'ятки культури здійснюється у спосіб, що найбільш прийнятний для збереження її автентичності та відповідно до визначених, установлених режимів використання. Утримання пам'ятки культури передбачає вжиття заходів щодо запобігання її пошкодженню і руйнуванню, своєчасне проведення ремонту тощо.

Спеціальні обов'язки також покладаються законодавством України на власників тварин. У ст.ст. 9, 12, 13, 22, 24 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження»⁴¹³ покладає обов'язки щодо належного утримання тварин, зокрема домашніх, на власників, а також інших осіб, у яких перебувають тварини.

⁴¹⁰ Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 09 листопада 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text>

⁴¹¹ Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08 червня 2000 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>

⁴¹² Про затвердження Порядку укладення охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини, щойно виявлені об'єкти культурної спадщини чи їх частини : Постанова КМУ від 28 грудня 2001 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-2001-%D0%BF#Text>

⁴¹³ Про захист тварин від жорстокого поводження: Закон України від 21 лютого 2006 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15#Text>

Тож законодавство України передбачає диференціацію обов'язків власника залежно від об'єкта права власності. Мета такого законодавчого регулювання – запобігти завданню шкоди іншим суб'єктам, а також майну, яке потребує охорони у зв'язку із його цінністю (пам'ятка культури тощо) або особливостями правового режиму (тварини).

Із підстав, передбачених законом, діяльність власника може бути обмежена або припинена, а також власника може бути зобов'язано допустити інших учасників цивільних відносин до користування майном, яке йому належить на праві власності. Прикладом може бути виконання військово-транспортного обов'язку, який полягає у наданні транспортного засобу для потреб Збройних Сил України, інших передбачених законом військових формувань на умовах повернення після оголошення демобілізації (ст. 6 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»⁴¹⁴).

11.5. Набуття права власності: презумпція, підстави

Із загальними положеннями про право власності безпосередньо пов'язані його питання набуття і припинення, які регулюються окремими главами ЦК України (гл. 24, 25 відповідно). Набуття і припинення права власності обумовлюють певні юридичні факти. Зазвичай ці юридичні факти обумовлюють припинення права власності в одного учасника цивільних правовідносин і виникнення його в іншого учасника цих відносин незалежно від того, чи відбувається такий перехід права власності добровільно чи примусово. Винятки становлять такі підстави, як створення речі та знищення речі, тут переходу права власності від одного суб'єкта до іншого не відбувається. У випадках, передбачених законом, для набуття або припинення права власності необхідна наявність кількох юридичних фактів, які утворюють юридичний склад (у теорії права так називаються складні юридичні факти).

⁴¹⁴ Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 жовтня 1993 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>

У ЦК України встановлено **презумпцію правомірності набуття права власності**. Це означає, що право власності вважається набутим правомірно, крім випадків, коли:

1) неправомірність такого набуття прямо впливає із закону;

2) незаконність такого набуття або ж необґрунтованість набутих у власність активів установлена судом.

Отже, законодавець установив вичерпний перелік підстав для спростування презумпції правомірності набуття права власності.

У теорії цивільного права всі *підстави набуття права власності поділяються на первісні та похідні*. В основу цього поділу покладено критерій наявності / відсутності волевиявлення попереднього власника на виникнення права власності. До первісних підстав набуття права власності належать створення речі, привласнення загальнодоступних дарів природи, набувальна давність тощо. Найпоширенішою похідною підставою набуття права власності є договори (дарування, купівлі-продажу, довічного утримання тощо).

У ЦК України встановлено правило, що *юридичні особи публічного права можуть набувати право власності на передане їм майно, а також майно, набуте ними з не заборонених законом підстав*. Про винятки із цього правила йшлося під час дослідження суб'єктів права власності.

Добросовісний набувач може набути право власності на чуже майно за умов, передбачених ЦК України. Добросовісним набувачем вважається особа, яка не знала і не могла знати, що придбаває майно за відплатним договором у особи, яка не мала права його відчужувати. Добросовісний набувач може набути у власність майно, якщо наявні обставини, які унеможливають його витребування власником. Перелік таких обставин міститься у ст. 388 ЦК України (ця стаття міститься у главі 29 ЦК України «Захист права власності»). Саме на особу, яка пред'явила позов про витребування майна з чужого незаконного володіння, покладається обов'язок доведення неправомірності набуття права власності добросовісним набувачем.

Створення речі є первісною підставою набуття права власності. Особа набуває право власності на рухому річ,

яку створила, за умови, що інше не вказано договором або законом. Якщо особа працює за трудовим договором, то з огляду на вказівки закону річ виготовлена такою особою є власністю роботодавця. Особа, яка замовила пошиття плаття в ательє, стає власником такого плаття у разі завершення роботи, а не підрядник (фізична особа - підприємець або юридична особа, яка є власником ательє).

У ЦК України встановлено загальне правило про належність права власності особі, яка виготовила річ зі своїх матеріалів на підставі договору. Однак за договором будівельного підряду власником об'єкта будівництва або ж результату виконання інших будівельних робіт є замовник (а не особа, яка виконала роботу), якщо умовами договору або законом не передбачено іншого.

Хоча ЦК України передбачає, що право власності на нерухомі об'єкти може виникати з моменту завершення будівництва, прийняття до експлуатації (якщо це передбачено законом), з моменту державної реєстрації (якщо це передбачено законом). Однак, у ч. 1 ст. 182 ЦК України встановлене імперативне правило щодо виникнення, переходу і припинення права власності, а також інші речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень. З аналізу положень ч. 2 ст. 331 ЦК України слід зробити висновок, що кожен із етапів (завершення будівництва, що може підтверджуватися актом приймання-передання, прийняття до експлуатації житлового об'єкта тощо) має бути завершеним до моменту державної реєстрації права власності на об'єкт нерухомості, тобто це умова для реєстрації права власності на конкретний об'єкт нерухомості. У цьому разі для набуття права власності необхідна наявність юридичного складу, оскільки кожен із етапів є окремим юридичним фактом.

Підтвердження завершення будівництва регулюється параграфом 3 глави 61 ЦК України. Прийняття об'єкта нерухомості до експлуатації регулюється Постановою КМУ⁴¹⁵. Залежно від виду об'єкта нерухомості та класів наслідків

⁴¹⁵ Питання прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів : Постанова КМУ від 13 квітня 2011 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/461-2011-%D0%BF#Text>

документами, що підтверджують прийняття об'єкта нерухомості до експлуатації, є декларація про готовність об'єкта до експлуатації (подається замовником для об'єктів, що будуються на підставі будівельного паспорта, та об'єктів із незначними наслідками (СС1)) та сертифікат (видається уповноваженим державним органом щодо інших об'єктів). В умовах воєнного стану в Україні прийняття об'єкта до експлуатації здійснюється із урахуванням положень Постанови КМУ від 24 червня 2022 року⁴¹⁶.

Після одержання відповідного документа про прийняття до експлуатації особа може звернутися з необхідними документами для державної реєстрації права власності на відповідний об'єкт нерухомості. У ЦК України також передбачена можливість державної реєстрації права власності на об'єкт незавершеного будівництва, щодо якого після цього можна укласти договори. До державної реєстрації права власності на об'єкт незавершеного будівництва особа вважається власником матеріалів, обладнання тощо. Однак слід враховувати Постанову Верховного Суду від 12 квітня 2023 року у справі № 511/2303/19⁴¹⁷. Верховний Суд указує, що підставою для визнання права власності на частину спірного об'єкта незавершеного будівництва є такі обставини:

1) спірний об'єкт незавершеного будівництва збудований за час шлюбу за спільні кошти подружжя та є об'єктом спільної сумісної власності подружжя;

2) будівництво його закінчено й він фактично експлуатується за своїм функціональним призначенням;

3) цей об'єкт не приймається до експлуатації і право власності на нього не оформлюється з вини відповідача;

4) позивачка позбавлена можливості здійснити вказані дії, що не дає змоги їй реалізувати своє право на поділ набутого за час шлюбу зазначеного майна.

⁴¹⁶ Деякі питання здійснення дозвільних та реєстраційних процедур у будівництві в умовах воєнного стану : Постанова КМУ від 24 червня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722-2022-%D0%BF#n2>

⁴¹⁷ Постанова Верховного Суду від 12 квітня 2023 року у справі № 511/2303/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110255611>

Ця правова позиція деталізується в ухвалі Верховного Суду від 04 грудня 2024 року в справі № 607/10858/22⁴¹⁸, де зазначено, що згідно з усталеною практикою Верховного Суду за позовом дружини, чоловіка, інших членів сім'ї забудовника, які спільно будували будинок, суд може здійснити поділ об'єкта незавершеного будівництва, за умови врахування ступеня його готовності, а також має право визначити окремі частини, що підлягають виділу, і технічно можливо довести до кінця будівництво зазначеними особами. Таке рішення може бути підставою для державної реєстрації об'єкта незавершеного будівництва.

Ще однією підставою набуття права власності є специфікація. *Специфікація* – це переробка речі. Переробка речі може бути підставою для набуття права власності особою, яка переробила таку річ, за її бажанням. Важливою умовою набуття права власності внаслідок переробки є те, що вартість специфікації і створення нової речі істотно перевищує вартість матеріалу, використаного для переробки. Особа, яка набула право власності на перероблену річ, зобов'язана відшкодувати власнику матеріалу моральну шкоду. Цей обов'язок є імперативним з огляду на вказівки ЦК України. У всіх інших випадках право власності набуває власник матеріалу, якщо інше не встановлено договором або ж законом.

Особа, яка зібрала лікарські рослини, ягоди, гриби, зловила рибу, здобула іншу річ у водоймі або лісі тощо, набуває право власності на такі об'єкти за умови, що вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю, загального дозволу власника земельної ділянки. Однак під час *набуття права власності на загальнодоступні дари природи* потрібно враховувати положення Закону України «Про Червону книгу України» від 07 лютого 2002 року⁴¹⁹. Наприклад, особа набуває право власності на підсніжники, які вона виростила у своєму саду, за умови, що вона набула насіння в осіб, які мають відповідний дозвіл. Також слід ураховувати, що під час дії воєнного

⁴¹⁸ Ухвала ВС від 04 грудня 2024 року у справі № 607/10858/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123567900>

⁴¹⁹ Про Червону книгу України : Закон України від 07 лютого 2002 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3055-14#Text>

стану право перебування у лісах може бути обмежене у певних областях України.

Договір є похідною підставою для набуття права власності. Договором вважається домовленість двох і більше сторін, спрямована на виникнення, зміну або припинення цивільних прав на обов'язків. До підстав набуття права власності належать договори про передання майна у власність: купівлі-продажу, зокрема роздрібної, міни, постачання енергетичними або іншими ресурсами через приєднану мережу, ренти, довічного утримання, спадковий договір тощо. Момент набуття права власності залежить від виду договору і предмета договору. За договором, укладеним у простій письмовій, зокрема електронній, формі стосовно рухомого майна право власності виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом. Прикладом, коли право власності виникає до передання речі, є ст. 667 ЦК України. Якщо особа придбала габаритний товар і обумовила доставку його продавцем, то до моменту доставки продавець зобов'язаний зберігати цей товар, бо у покупця виникло право власності на нього. Водночас у п.10 Правил торгівлі у розстрочку фізичним особам⁴²⁰ зазначено, що право власності на товари, передані у розстрочку, переходить до покупця після проведення кінцевого розрахунку.

Передання майна слід розуміти як вручення його набувачеві (новому власнику). До передання майна прирівнюються його надання перевізнику, організації зв'язку (наприклад, ПАТ «УКРПОШТА», ТОВ «НОВА ПОШТА»), вручення товаророзпорядчого документа на майно (коносаменту, подвійного складського свідоцтва).

Право власності на рухоме майно за договором, який згідно з чинним законодавством України підлягає нотаріальному посвідченню, виникає з моменту нотаріального посвідчення або ж набрання законної сили рішенням суду про визнання дійсним договору, який не посвідчений нотаріально, але для якого є обов'язкова письмова форма з нотаріальним

⁴²⁰ Про затвердження Правил торгівлі у розстрочку фізичним особам : Постанова КМУ від 30 березня 2011 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/383-2011-%D0%BF#Text>

посвідченням (див. ст. 220 ЦК України). Моментом виникнення права власності на нерухоме майно є момент державної реєстрації такого права. Отже, якщо ми маємо договір купівлі-продажу квартири, то він вчиняється у письмовій формі з нотаріальним посвідченням. Однак право власності виникне після державної реєстрації цього права на підставі письмового договору купівлі-продажу квартири, який посвідчений нотаріально. Знову ж таки, підставою для виникнення права власності на нерухому річ буде юридичний склад.

ЦК України диференціює підстави та суб'єктів, які можуть набути право власності на безхазяйну річ, залежно від виду речі. Безхазяйною вважається річ, яка не має власника або ж її власник невідомий.

Єдиний суб'єкт, який може набути право власності на безхазяйну нерухому річ, це – територіальна громада, на території якої є така річ. Процедура набуття права власності на нерухому безхазяйну річ регламентується ЦК України та ЦПК України.

Безхазяйна нерухома річ береться на облік суб'єктом, який здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно, на підставі заяви органу місцевого самоврядування, який представляє відповідну територіальну громаду, про що повідомляється у друкованих медіа. Зі спливом одного року орган місцевого самоврядування може звернутися із заявою до суду про передання безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність (власність територіальної громади). Така заява розглядається в окремому провадженні. Права власності територіальної громади на безхазяйну нерухому річ виникає з моменту державної реєстрації такого права на підставі рішення суду про передання безхазяйної нерухомої речі у власність територіальної громади, яке набрало законної сили.

Інший підхід застосовується законодавцем для набуття права власності на безхазяйну рухому річ. Право власності на таку річ може набуватися за набувальною давністю, за винятком установлених ЦК України випадків. До цих випадків віднесено набуття права власності на знахідку, на скарб, на бездоглядну домашню тварину, а також рухому річ, власник якої відмовився від неї.

Особливості набуття права власності на безхазяйні об'єкти меліоративних систем визначаються ст. 21 Закону України «Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель»⁴²¹. Спеціальний порядок щодо набуття прав на безхазяйні гідротехнічні споруди встановлено у Законі України «Про аквакультуру»⁴²².

Якщо власник відмовився від рухомої речі або вчинив дії, які свідчать про таку відмову, право власності на таку річ може набути особа, яка заволоділа річчю. Очевидно, така особа є свідком відмови власника речі від права власності на неї і заволоділа такою рухомою річчю після відмови.

Знахідка – це загублена рухома річ, яку знайшла інша особа. Особа повинна повідомити про знахідку особу, яка її загубила, або власника речі, якщо їй відомо про таких осіб. Особа, що знайшла річ у приміщенні або транспортному засобі, повинна передати знайдену річ представнику власника (володільця) такого приміщення, транспортного засобу. З моменту передання речі представнику вказаних осіб він набуває прав та обов'язків особи, яка знайшла рухому річ.

Якщо особа, яка загубила річ, або власник речі невідомі чи не відоме місце їх перебування, особа, яка знайшла річ, зобов'язана повідомити органи НПУ або орган місцевого самоврядування. Після такого повідомлення особа може залишити річ у себе або передати її на зберігання зазначеним органам. Якщо особа, яка знайшла рухому річ, вирішила зберігати її у себе, несе відповідальність за збереження знайденої речі за наявності в її поведінці умислу або грубої необережності (цивільне право не розрізняє інші види суб'єктивної сторони правопорушення).

Річ, яка швидко псується або витрати щодо її зберігання, є непропорційно великими, може бути продана особою, яка зберігає знайдену річ, із письмовим підтвердженням одержаної суми від її продажу. Ця грошова сума передається особі,

⁴²¹ Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель : Закон України від 17 лютого 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2079-20#n375>

⁴²² Про аквакультуру : Закон України від 18 вересня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5293-17#Text>

яке має право на її одержання. Особа, яка знайшла річ, має право на відшкодування витрат, здійснених на зберігання речі, а також винагороди у розмірі до двадцяти відсотків вартості знайденої речі. Особа, що знайшла річ, і не повідомила про це, втрачає право на винагороду.

Особа, яка знайшла річ, за винятком транспортних засобів, може набути право власності на неї зі спливом шести місяців із моменту повідомлення відповідних органів про знахідку, якщо не встановлено особу, яка є власником речі або має право вимагати її повернення, а також, якщо ці особи не заявлять про свої права на знайдену рухому річ. Особа, яка знайшла річ, може відмовитися від набуття права власності на знайдену рухому річ шляхом подання письмової заяви органу місцевого самоврядування. В такому випадку право власності набуває територіальна громада.

Інше правило, встановлене законодавством України щодо знайдених транспортних засобів. Такі транспортні засоби імперативно передаються на зберігання органам НПУ, про що обов'язково повідомляють у друкованих медіа. Зі спливом шести місяців, якщо власник або особа, яка має право вимагати повернення, не з'являється або ж не будуть виявлені, знайдені транспортні засоби можуть бути продані. Кошти, одержані від продажу, органи НПУ зобов'язані внести на спеціальний рахунок у банківській установі, де вони зберігаються протягом трьох років (протягом позовної давності). Зі спливом зазначеного строку вказана сума переходить у власність територіальної громади, якщо власник не вимагатиме її повернення. Отож особа, яка знайшла транспортний засіб, може набути право власності на нього, лише придбавши його під час продажу органами НПУ.

Особа, яка знайшла *бездоглядну домашню тварину*, повинна невідкладно повідомити власника та повернути таку тварину. Однак, якщо власник тварини невідомий або ж невідоме місце його перебування, особа зобов'язана повідомити орган місцевого самоврядування протягом трьох днів, який уживає всіх заходів для з'ясування особи власника та виявлення його місця перебування. Особа, яка знайшла загублену домашню тварину, може взяти на себе обов'язок щодо її утримання або передати її на утримання іншій особі,

яка може забезпечити належні умови такій тварині. Власник зобов'язаний відшкодувати витрати, пов'язані з утриманням знайденої домашньої тварини, а також винагороди до двадцяти відсотків вартості тварини. Водночас із суми витрат вираховується вартість тих вигод, які одержала особа, що утримувала тварину.

Якщо власника бездоглядної домашньої тварини не буде виявленим або не повідомить про свої права на тварину, особа, в якій вона перебувала на утриманні, може набути право власності на бездоглядну робочу або велику рогату худобу (кінь, корова, віл тощо) зі спливом шести місяців із моменту повідомлення, щодо інших знайдених домашніх тварин (собака, кіт, хом'як тощо) – зі спливом двох місяців.

Не кожна річ, яка закопана у землі, вважається скарбом. *Скарбом* можуть бути лише гроші, валютні цінності, інші цінні речі, закопані у землі або іншим способом приховані, власник яких невідомий або втратив право власності на ці об'єкти. Право власності на скарб набуває особа, яка його виявила. Однак, у ЦК України містяться винятки із цього правила:

1) якщо скарб знайдено у майні, яке перебуває у власності іншої особи, то право спільної часткової власності належить особа, яка знайшла річ, та власник майна, де було знайдено скарб;

2) якщо скарб було виявлено у майні, право власності на яке належить іншій особі, внаслідок розкопок чи пошуків без дозволу власника, право власності на скарб набуває власник майна;

3) якщо виявлений скарб становить культурну цінність, то право власності на нього набуває держава.

У разі набуття права власності на скарб державою власник майна, в якому знайдено скарб, а також особа, яка знайшла скарб, мають право на винагороду до двадцяти відсотків від його вартості у рівних частках. Особа, яка здійснювала пошуки чи розкопки без згоди власника у його майні, втрачає право на винагороду.

Положення щодо набуття права власності на скарб не поширюються на осіб, до трудових або договірних обов'язків яких належить здійснення розкопок чи пошуків скарбів. Ідеться про археологів, працівників музеїв, науковців тощо.

Якщо право власності на річ не можна набути за вищезгаданими підставами, особа може набути його на річ унаслідок набувальної давності. *Набувальна давність* – це визначений законом строк, зі спливом якого особа, що добросовісно, відкрито, безперервно володіє чужим майном, може набути право власності на таке майно, якщо інше не встановлено ЦК України. Для нерухомого майна цей строк становить десять років, для рухомого майна – п'ять років, а щодо земельних ділянок – п'ятнадцять років. Особа може приєднати до строку володіння майном строк, протягом якого цим майном володіла особа, чиїм спадкоємцем така особа є. У своїй Постанові від 14 травня 2019 року у справі № 910/17274/17⁴²³ Верховний Суд зазначає, що таке володіння має фактичний характер, тобто є безтитульним. Вимога щодо безперервності вважається дотриманою за умови, що майно, яке вибуло із володіння особи не з її волі, було повернуте протягом одного року або особа пред'явила позов про його витребування.

Спеціальне правило щодо набувальної давності встановлено стосовно майна, яким особа заволоділа на підставі договору. Якщо власник майна не пред'явив вимогу про повернення майна, особа може набути право власності на це майно зі спливом п'ятнадцяти років щодо нерухомого майна та п'яти щодо рухомого майна. Ці строки починають перебіг зі спливом позовної давності (йдеться про загальну позовну давність у три роки).

У ЦК України встановлено перелік майна, для набуття права власності на яке недостатньо лише дотримання загальних вимог набувальної давності. Зокрема право власності на цінні папери, транспортні засоби та нерухоме майно набувається на підставі рішення суду, яке набрало законної сили. Однак для виникнення права власності на нерухоме майно також необхідна державна реєстрація цього права.

Спеціальною підставою для набуття права приватної власності є *приватизація державного або комунального майна*. Приватизація – платне, крім випадків, визначених законом, відчуження майна, яке перебуває у державній

⁴²³ Постанова ВС від 14 травня 2019 року у справі № 910/17274/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82095858>

або комунальній власності, на користь фізичних та юридичних осіб, що можуть бути покупцями за законодавством України. Безвідплатна приватизація передбачена щодо земельних ділянок у межах, визначених Земельним кодексом України, а також житла – згідно із Законом України «Про приватизацію державного житлового фонду»⁴²⁴.

Залежно від об'єкта приватизації розрізняють велику та малу приватизацію. До об'єктів великої приватизації належать активи, вартість яких перевищує 250 мільйонів гривень. Платна приватизація здійснюється шляхом проведення аукціонів на авторизованих електронних майданчиках, окрім випадків, визначених законом.

До спеціальних підстав набуття права власності територіальною громадою слід віднести визнання спадщини відумерлою. Спадщина може бути визнана відумерлою в судовому порядку (справа розглядається в окремому провадженні), якщо немає спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права спадкування, а також відмови їх від прийняття спадщини.

Підстави та порядок *визнання спадщини відумерлою* регулюється ст. 1277 ЦК України, а також Цивільним процесуальним кодексом України. Право комунальної власності на відумерлу спадщину виникає з моменту набрання законної сили рішенням суду. Однак для виникнення права власності на нерухоме майно необхідно здійснити державну реєстрацію такого права.

Також слід зазначити, що у передбачених у ст. 376 ЦК України випадках *особа може набути право власності на самочинно збудоване майно*. Таке право власності набувається за рішенням суду за умови, що самочинно збудоване майно не порушує прав інших осіб, а також за умови надання земельної ділянки під уже збудоване майно особі, яка здійснила самочинне будівництво на земельній ділянці, що не була відведена їй для цього.

⁴²⁴ Про приватизацію державного житлового фонду : Закон України від 19 червня 1992 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2482-12#Text>

11.6. Припинення права власності

Із підставами набуття права власності тісно пов'язані підстави припинення права власності. *Підстави припинення права власності класично класифікують залежно від волі власника.* Так, наприклад, знищення речі може бути підставою припинення, і з волі власника, і поза його волею. Однак звернення стягнення на майно відбувається лише поза волею власника, а відмова від права власності навпаки лише з волі власника. Відчуження права власності є підставою набуття права власності за договором. Це універсальна підстава, яка опосередковує перехід права власності від однієї особи до іншої.

Порядок відмови від права власності залежить від об'єкта права власності. Для відмови від права власності на рухоме майно достатньо висловити таку відмову публічно або вчинити дії, які свідчать про таку відмову. Проте для відмови від права власності на нерухоме майно необхідно подати заяву про таку відмову до нотаріуса або державного реєстратора. Як було наголошено, колісні транспортні засоби є рухомих майно, яке реєструється у сервісних центрах МВС України, тому на відмову від права власності на такі транспортні засоби поширюються правила щодо рухомого майна. Однак із метою уникнення негативних наслідків у виді відшкодування шкоди, завданої цими транспортними засобами власнику, який бажає відмовитися від них, краще подати заяву до сервісних центрів МВС України.

Право власності особи може бути припинене, якщо у зв'язку із прийняттям закону, це майно не може належати такій особі. На особу покладається обов'язок відчужити це майно протягом строку, вказаного у законі. Якщо особа не виконала цього обов'язку, право власності припиняється на підставі рішення суду внаслідок примусового продажу такого майна. Сума виторгу передається особі, яка була власником.

Знищення майна є однією із підстав припинення права власності. Однак про знищення нерухомого майна слід повідомити органи, які здійснюють державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно.

У ст. 351 ЦК України передбачено фактично дві підстави припинення права приватної власності:

1) викуп земельної ділянки та нерухомого майна, що на ній розташоване, у зв'язку із суспільною потребою;

2) примусове відчуження земельної ділянки та нерухомого майна, що на ній розташоване, з мотивів суспільної необхідності.

Викуп здійснюється на підставі договору із власником, умови якого погоджуються у зв'язку із прийняттям уповноваженим органом рішення про такий викуп. Перелік суспільних потреб, що можуть бути підставою для викупу, чітко регламентований Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17 листопада 2009 року⁴²⁵.

У разі незгоди власника відчужити земельну ділянку для суспільних потреб вона може бути примусово відчужена з мотивів суспільної необхідності на підставі рішення адміністративного суду за позовом уповноваженого органу. Проте слід пам'ятати, що не кожна суспільна потреба є суспільною необхідністю. Перелік обставин, які вважаються суспільною необхідністю, є вичерпним і міститься у ст. 15 згаданого Закону.

Адміністративний суд визначає у своєму рішенні ціну, за якою буде викуплена земельна ділянка та майно, яке на ній розташоване, та порядок виплати цієї суми. Підставою для державної реєстрації права власності є рішення суду, яке набрало законної сили, та документи, які підтверджують попередню і повну оплату власнику викупної вартості. Примусове відчуження земельних ділянок і розташованих на них об'єктів відбулося під час підготовки до проведення ЄВРО-2012 в Україні.

⁴²⁵ Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17 листопада 2009 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17#Text>

Окремою підставою для припинення права власності є невиконання власником об'єкта культурної спадщини своїх обов'язків щодо її належного утримання та збереження. У разі виявлення дій або бездіяльності орган охорони культурної спадщини здійснює попередження власнику відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру».

У разі невжиття заходів з боку власника уповноважений орган звертається до суду з позовом про викуп такої пам'ятки. Водночас, якщо збереження пам'ятки вимагає вжиття негайних заходів, орган охорони культурної спадщини звертається до суду без попередження власника. Ціна визначається за погодженням сторін або за рішенням суду. Викуплена пам'ятка культурної спадщини переходить у власність держави.

Актуальною підставою припинення права власності в умовах воєнного стану є реквізиція. Під *реквізицією* розуміють примусове відчуження майна з метою суспільної необхідності в умовах стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин за умови попереднього та повного відшкодування його вартості. Виняток із попереднього відшкодування вартості реквізованого майна допускається лише в умовах воєнного або надзвичайного стану. Замість відшкодування вартості власник може вимагати надання йому іншого майна, якщо це можливо. Уповноважені органи, які наділені повноваженнями щодо реквізиції майна, визначаються у Законі України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2012 року⁴²⁶. Право власності держави на майно виникає з моменту підписання акта приймання-передання. Очевидно, що ця норма стосується рухомого майна.

Особа може вимагати повернення у судовому порядку реквізованого майна після припинення існування надзвичайної обставини. Таке поновлення права власності можливе

⁴²⁶ Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17 травня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text>

за умови повернення одержаної грошової суми з вирахування розумної плати за користування цим майном.

Ще однією спеціальною підставою набуття права власності державою і водночас припинення права власності інших суб'єктів є *конфіскація*. Конфіскація розглядається як санкція за вчинене кримінальне або адміністративне правопорушення. У ЦК України зазначено, що конфісковане майно передається у власність держави безвідплатно за винятком випадків, установлених законом. Такий виняток передбачено у ст. 145 Земельного кодексу України стосовно земельних ділянок, які набуті у власність особи понад визначені законом граничні межі, а також, якщо земельна ділянка не була відчужена протягом одного року особою, до якої перейшло право власності на земельну ділянку, що не може їй належати.

Звернення стягнення на майно може здійснюватися у судовому та позасудовому порядку. Позасудовий порядок звернення стягнення передбачений ст.ст. 597-8 та 597-9 ЦК України, а також ст. 36 Закону України «Про іпотеку». Судовий порядок передбачає наявність рішення суду, яке набрало законної сили, про звернення стягнення на майно за позовом заставодержателя. Порядок звернення стягнення визначається Розділом 7 Закону України «Про виконавче провадження» від 02 червня 2016 року⁴²⁷.

Підставою припинення права власності також є *визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави за позовом прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури або прокурорів Генеральної прокуратури України у порядку, визначеному главою 12 Розділу 3 ЦПК України.* Передання таких активів у власність держави здійснюється на підставі рішення Вищого антикорупційного суду, що набрало законної сили. Однак право власності на нерухоме майно підлягає державній реєстрації.

⁴²⁷ Про виконавче провадження : Закон України від 02 червня 2016 року.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>

Питання для самоконтролю

1. Які Ви знаєте види речових прав на майно?
2. Що таке «право власності»?
3. Що входить у зміст права власності?
4. Хто є суб'єктом права приватної власності?
5. Кому належить право комунальної власності?
6. Коли виникає право власності на майно на підставі договору?
7. Що таке набувальна власність?
8. Що розуміють під скарбом?
9. Що таке реквізиція?
10. Які особливості конфіскації як підстави припинення права власності?

Рекомендована література

1. Про управління об'єктами державної власності : Закон України від 21 вересня 2006 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text>
2. Про приватизацію державного і комунального майна : Закон України від 18 січня 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#Text>
3. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17 листопада 2009 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17#Text>
4. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17 травня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text>
5. Про приватизацію державного житлового фонду : Закон України від 19 червня 1992 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2482-12#Text>

ГЛАВА 12

ПРАВО СПІЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

12.1. Загальна характеристика та види права спільної власності

12.2. Право спільної часткової власності

12.3. Здійснення права спільної часткової власності

12.4. Право спільної сумісної власності

12.5. Здійснення права спільної сумісної власності

12.1. Загальна характеристика та види права спільної власності

Право спільної власності є одним із інститутів цивільного права, незважаючи на те, що відносини спільної власності є предметом правового регулювання сімейного, земельного й інших галузей права.

Ідея визначення конструкції права спільної власності належить римським юристам. Вони вперше зауважили на своєрідні відносини, за яких на одну й ту річ і в той же час на законній підставі встановлювалося право власності не однієї, а декількох осіб. Такі відносини отримали назву «спільна власність» (*condominium*)⁴²⁸. Відтоді загальна концепція права спільної власності збереглася й набула усталених ознак.

У ч. 1 ст. 355 ЦК України зазначено, що майно, яке є у власності двох або більше осіб (співвласників), належить їм на праві спільної власності (спільне майно). Отже, право спільної власності, як зазначається в науковій літературі та судовій практиці, характеризується двома ознаками: єдністю об'єкта та множинністю суб'єктів⁴²⁹.

⁴²⁸ Римське приватне право : компл. навч.-метод. забезп. дисц. для здобувачів ступеня бакалавра за освіт. програмою «Право» спец. 081 Право / уклад.: О. Н. Владикін ; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2025. С. 57.

⁴²⁹ Постанова Верховного Суду від 12 грудня 2018 року у справі № 442/7505/14-ц ; Постанова Верховного Суду від 06.11.2023 у справі № 707/2516/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/115031064>

Перша ознака – єдність об'єкта – у ч. 1 ст. 355 ЦК України вказано, що об'єктом права спільної власності є майно. Своєю чергою, ст. 190 ЦК України визначає, що «майном» як особливим об'єктом цивільних прав вважаються: а) окрема річ; б) сукупність речей; в) майнові права; г) майнові обов'язки. Для виникнення права спільної власності стосовно сукупності речей або майнових прав та обов'язків потрібна їх певна єдність, утворення з них єдиного об'єкта. В іншому разі існуватиме не спільна власність на один об'єкт, а власність декількох осіб щодо окремих об'єктів.

Друга ознака права спільної власності – множинність суб'єктів – означає, що спільне майно належить на праві власності двом або більше особам – співвласникам майна. Співвласниками можуть бути фізичні та юридичні особи, держава, територіальні громади тощо. Хоча співвласники повинні діяти спільно під час здійснення права власності, кожен із них є самостійним суб'єктом цивільних відносин. Тому, наприклад, для продажу, дарування, здавання спільного майна за договором найму (оренди) потрібна згода кожного зі співвласників. У цьому полягає відмінність права спільної власності від права власності юридичних осіб, наприклад, господарських товариств. В останньому випадку учасники об'єднують належне їм майно для створення самостійного суб'єкта права – юридичної особи, яка і стає єдиним його власником (ч. 1 ст. 115 ЦК України).

Слід зауважити, що право спільної власності не створює окремого різновиду права власності. Характер права на майно кожного із співвласників у спільній власності визначається юридичною особистістю конкретного учасника. Тому фізичним та юридичним особам майно належить на праві приватної власності; державі – на праві державної власності тощо.

Правовідносини, що виникають із приводу спільного майна, мають складну структуру й охоплюють:

1) *відносні (внутрішні)* правовідносини – між самими співвласниками щодо речі; вони є відносними тому, що виникають між особами, склад яких є чітко визначеним. Кожен із співвласників зобов'язаний перед іншими співвласниками діяти розумно та виважено щодо спільного майна,

поважати інтереси інших співвласників. Своєю чергою, він також має право вимагати такої ж поведінки від кожного з інших співвласників;

2) *абсолютні (зовнішні)* правовідносини, які виникають між співвласниками й всіма третіми особами (тобто невластниками майна); співвласникам протистоїть необмежене коло зобов'язаних осіб, на яких покладено загальну заборону порушувати право власності.

Право спільної власності може розглядатися в *об'єктивному та суб'єктивному розумінні*. В об'єктивному розумінні право спільної власності – це сукупність правових норм, що закріплені в ЦК України, інших законах і підзаконних нормативно-правових актах, які становлять житлове, сімейне, земельне законодавство тощо, що регулюють відносини, які виникають із приводу володіння, користування та розпорядження спільним майном.

У *суб'єктивному* розумінні право спільної власності є сукупністю правомочностей співвласників майна щодо володіння, користування та розпорядження спільним майном.

Відповідно до ст. 355 ЦК України, є два **види права спільної власності**: 1) спільна часткова власність – це право двох чи більше осіб на майно із визначенням часток кожного з них у праві власності; 2) спільна сумісна власність – це право двох або більше осіб на майно без визначення часток кожного з них у праві власності.

Спільна часткова і спільна сумісна власність відрізняються одна від одної особливостями внутрішніх правовідносин між співвласниками. За спільної часткової власності кожному із співвласників належить частка у праві власності на спільний об'єкт загалом, водночас частки можуть бути рівними і нерівними, але завжди їх розмір має бути точно визначений у виді дробу або у відсотковому співвідношенні. Для права спільної сумісної власності характерно, що розмір частки не визначений, це бездольова спільна власність.

За загальним правилом спільна власність вважається частковою. Вона може бути сумісною лише у випадках, коли це передбачено законом або договором між учасниками (ч. 4 ст. 355 ЦК України).

Право спільної власності може виникнути з підстав, не заборонених законом (ч. 3 ст. 355 ЦК України). Прикладом може бути спадкування однієї речі двома спадкоємцями; набуття житлового будинку подружжям за договором купівлі-продажу (дарування, міни); об'єднання майна декількома особами для будівництва (договір про спільну діяльність), приватизація державної квартири в державному жиллому фонді членами сім'ї тощо.

12.2. Право спільної часткової власності

Різновидом права спільної власності є право спільної часткової власності. Відповідно до ч. 1 ст. 356 ЦК України, спільна часткова власність – це власність двох чи більше осіб із визначенням часток кожного з них у праві власності.

Підстави виникнення права спільної часткової власності поділяються на первісні та похідні. До первісних підстав належать такі юридичні факти:

1) спільне створення двома або більше особами, непов'язаними сімейними відносинами, речі або її переробка (ст.ст. 331, 332 ЦК України);

2) одержання плодів від спільної речі або доходів від спільного майна, якщо ці плоди або доходи не розділені між учасниками спільної часткової власності (ст. 359 ЦК України);

3) спільне присвоєння кількох особами загальнодоступних дарів природи (ст. 333 ЦК України).

Похідними підставами виникнення права спільної часткової власності можуть бути:

1) придбання за договором купівлі-продажу, міни, дарування кількох особами неподільної речі;

2) договір подружжя про визначення часток у спільній сумісній власності або рішення суду про визначення розміру часток неподільної речі, що належить подружжю на праві спільної сумісної власності;

3) визначення подружжям у шлюбному договорі переліку майна, набутого в період шлюбу, як такого, що належатиме їм на праві спільної часткової власності;

4) відчуження власником частки в праві власності на цю річ;

5) спадкування за законом або заповітом двома або декількома особами за умови прийняття спадщини цими особами тощо. Право спільної часткової власності може виникнути з огляду на будь-які підстави, вичерпного переліку яких закон не наводить.

У науковій літературі питання щодо правової природи частки власника у спільній власності є спірним. Проблеми виникають під час вирішення питання, в чому саме власнику належить частка. Є три основні погляди щодо цього. Згідно із першим, кожному із співвласників належить частка у праві власності на майно; другий полягає у тому, що кожному із співвласників належить ідеальна частка в майні, а третій, що кожному із співвласників належить частка у вартості майна. Кожна з указаних концепцій має свої переваги та недоліки. Втім найбільш прийнятною вбачається перша з них, відповідно до якої кожному зі співвласників належить частка у праві власності на річ⁴³⁰. Саме вона закріплена в ЦК України.

Розрізняють **ідеальну** частку в праві спільної часткової власності та **реальну** частку в майні, що є у спільній частковій власності. Ідеальна частка у праві власності на спільне майно є абстрактним вираженням співвідношення в обсязі прав співвласників майна. Вона не відокремлена в натурі та виражена відсотком або дробом, наприклад половиною, чверть, одна третя тощо. Кожному із співвласників належить не частка в спільному майні, а частка у праві власності на це майно.

Ідея спільної часткової власності в тому і полягає, що майно належить усім співвласникам одночасно. Тому, наприклад, зменшення майна внаслідок його пошкодження тягне наслідки щодо всіх співвласників, а не одного чи кількох із них. Кожен із співвласників несе збитки пропорційно до своєї частки у праві власності на майно.

Якщо один із співвласників виділяє свою частку, він прагне отримати частку майна, а не його вартості. І тільки якщо

⁴³⁰ Цивільний кодекс України : наук.-практ. коментар : станом на 01 січн. 2023 р. / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova та ін. ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Є. О. Харитонova, канд. юрид. наук, доц. О. М. Калітенко. Київ : Норма права, 2023. 1424 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29228>

це неможливо (наприклад, коли така частка є дуже малою), може йтися про грошову компенсацію. Можлива й інша ситуація: один із співвласників за своїм бажанням може вкласти у спільне майно власні кошти. Внаслідок цього його вартість може зрости, але такий співвласник може і не ставити питання щодо збільшення своєї частки у праві спільної власності. Тому вона є незмінною.

Водночас у праві є поняття **реальної частки**. Ця частка розглядається як частка не у праві на майно, а безпосередньо в майні (речі). Отже, ідеальними є частки у праві власності на річ, а реальними – частки майна в натурі. Такий розподіл понять хоча і викликає певні теоретичні зауваження, має важливе практичне значення. Передусім він має сенс під час визначення порядку користування спільним майном, виділі частки із спільного майна або його поділі. Реальна частка є проєкцією ідеальної частки у праві власності на конкретну частину майна в натурі. Поняття реальної частки використовується під час поділу спільного майна в натурі, під час виділення частки із майна, що є у спільній частковій власності, під час звернення стягнення на частку в майні, що є у спільній частковій власності, під час встановлення співвласниками порядку користування спільним майном у натурі.

Так, кожен із співвласників має право на надання йому у володіння та користування тієї частини спільного майна в натурі (реальна частка), яка відповідає його частці у праві спільної часткової власності (ідеальна частка).

Реальної частки, тобто частки відособленої в натурі, за спільної власності бути не може. Реальна частка виникає тільки у разі поділу спільної власності або виділу частки в натурі у спільній власності.

Є декілька правил щодо визначення часток у праві спільної часткової власності. По-перше, частки співвласників визначаються арифметично ($1/2$, $1/3$, $25/57$ тощо). Це дає змогу конкретизувати обсяг прав кожного із них у процесі функціонування або припинення спільної часткової власності, а також у разі зміни суб'єктного складу спільної власності і відповідного зменшення або збільшення частки кожного із співвласників.

По-друге, у ч. 1 ст. 357 ЦК України закріплено, що частки у праві спільної часткової власності вважаються рівними, якщо інше не встановлено за домовленістю співвласників або законом.

Отже, рівність часток у праві спільної часткової власності є загальним правилом. Виняток із нього має бути спеціально встановлено або договором, або законом. Наприклад, співвласники за взаємною домовленістю можуть встановити нерівний розмір своїх часток у праві на майно. Це можливо у зв'язку з різницею вкладів співвласників у придбання, виготовлення, спорудження спільного майна. Якщо особи зробили різні внески у придбання речі (будинку, садиби, автомобіля тощо), то відповідно до внеску кожного з них вони вправі встановити розмір часток у праві на річ. Якщо у майбутньому виникне питання або спір щодо визначення часток одного або декількох зі співвласників на майно, то воно має вирішуватися з урахуванням вкладу кожного з них у придбання (виготовлення, спорудження) майна (ч. 2 ст. 357 ЦК України).

Зокрема Верховний Суд зауважив, що «якщо спадкодавець склав заповіт і в ньому не зазначив частки спадкоємців, вони вважаються рівними. Навпаки, якщо заповідач розподілив спадщину між спадкоємцями в нерівних частках, то кожний має право саме на ту частку, яку вказав спадкодавець. За відсутності заповіту частки кожного спадкоємця в спадщині визнаються рівними. Відступ від цього принципу можливий за домовленістю спадкоємців між собою (ст. 1267 ЦК України)»⁴³¹.

По-третє, частка співвласника, який за згодою всіх інших співвласників і з додержанням установленого порядку використання спільного майна поліпшив його своїм коштом, при тому, що зроблені ним поліпшення не можна відокремити від майна, може бути відповідним чином збільшена (ч. 3 ст. 357 ЦК України). Наприклад, один із співвласників житлового будинку зробив добудову, вклавши в це власні кошти. Відповідно до вартості поліпшення будинку частка такого

⁴³¹ Постанова Верховного Суду від 22.01.2020 у справі № 243/6275/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87144742>

співвласника має бути збільшена. Якщо поліпшення спільного майна можна відокремити, то частка співвласника у спільному майні не збільшується, а зроблені ним поліпшення вважаються власністю того із співвласників, який їх зробив, якщо інше не встановлено домовленістю співвласників (ч. 5 ст. 357 ЦК України).

Співвласник має право на відповідне збільшення своєї частки у праві спільної часткової власності, якщо поліпшення спільного майна зроблені ним своїм коштом за згодою всіх співвласників, з додержанням порядку використання спільного майна (ч. 3 ст. 357 ЦК України).

Отже, правова доля поліпшень спільного майна полягає у:

1) щодо поліпшень спільного майна, які не можна відокремити, то співвласник має право на відповідне збільшення своєї частки у праві спільної часткової власності за наявності таких умов: а) якщо ці поліпшення зроблені співвласником своїм коштом; б) поліпшення зроблені за згодою всіх співвласників; в) поліпшення зроблені з додержанням установленого порядку використання спільного майна;

2) щодо добудови (прибудови) житлового будинку, іншої будівлі, споруди, зроблених у встановленому законом порядку за свій рахунок без згоди інших співвласників, якщо це не порушує їхніх прав, то така добудова (прибудова) є власністю співвласника, який її зробив, і не змінює розміру часток співвласників у праві спільної часткової власності;

3) щодо поліпшень спільного майна, які можна відокремити, то вони є власністю того з співвласників, який їх зробив, якщо інше не встановлено домовленістю співвласників⁴³².

12.3. Здійснення права спільної часткової власності

Здійснення права спільної часткової власності – це реалізація співвласниками своїх повноважень щодо володіння, користування і розпорядження майном, що є у спільній частковій власності.

⁴³² Сліпченко С. О., Зайцев О. Л. Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник. Харків : ХНУВС, 2022. С. 228

У ч. 1 ст. 358 ЦК України міститься загальне правило, відповідно до якого право спільної часткової власності здійснюється співвласниками за їхньою згодою. Вона може бути висловлена усно щодо користування спільним майном, може бути висловлена в письмовій формі шляхом укладення договору тощо. Співвласники можуть домовитися про порядок володіння та користування майном, що є їхньою спільною частковою власністю. Якщо договір між співвласниками про порядок володіння та користування спільним майном відповідно до їхніх часток у праві спільної часткової власності посвідчений нотаріально, він є обов'язковим і для особи, яка придбає згодом частку в праві спільної часткової власності на це майно.

Співвласники володіють і користуються майном спільно, не порушуючи взаємні права. Вони можуть володіти майном із урахуванням часток, що належать їм у праві власності на майно або незалежно від цього.

У праві спільної часткової власності варто розрізняти три види повноважень співвласників: 1) правомочності щодо всього спільного майна загалом; 2) правомочності кожного з співвласників щодо належної йому частки; 3) правомочності кожного співвласника щодо часток інших співвласників⁴³³.

Співвласники мають певні права й обов'язки. Права співвласників такі:

1) право визначити порядок користування спільною річчю (наприклад, черговість користування спільним комп'ютером);

2) право співвласника на надання йому у володіння та користування тієї частини спільного майна в натурі, яка відповідає його ідеальній частці у праві спільної часткової власності. У разі неможливості цього він має право вимагати від інших співвласників, які володіють і користуються спільним майном, відповідної матеріальної компенсації. Наприклад, одному зі співвласників за заповітом належить

⁴³³ Цивільний кодекс України : наук.-практ. коментар : станом на 01 січн. 2023 р. / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova та ін. ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Є. О. Харитонova, канд. юрид. наук, доц. О. М. Калітенко. Київ : Норма права, 2023. 1424 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29228>

невелика частка у праві власності на житловий будинок. Безпосередньо в майні виділити для користування відповідну частку будинку неможливо. Отже, один із співвласників не має змоги користуватися належним йому на праві власності майном. Тому він вправі вимагати від інших співвласників, які, своєю чергою, володіють і користуються майном, відповідної матеріальної компенсації.

У такому ж порядку вирішуються питання щодо плодів, продукції та доходів від використання спільного майна. Вони розподіляються між співвласниками відповідно до їх часток у праві спільної власності (ст. 359 ЦК України). Однак це правило не є імперативним. Тому співвласники вправі за домовленістю встановити інший порядок розподілу плодів, продукції та доходів від спільного майна. Наприклад, один із співвласників може бути згоден із тим, що він отримуватиме меншу частку плодів від використання спільного майна (саду, городу) або взагалі не претендувати на отримання плодів. Це може бути пов'язано, наприклад, із тим, що другий співвласник більше уваги приділяє утриманню спільного майна, доглядає його тощо⁴³⁴;

3) право укладати договори про визначення розміру часток, зміну розміру часток, виділ у натурі частки із спільного майна, поділ майна, що є у спільній частковій власності;

4) право на збільшення своєї частки у праві спільної часткової власності, якщо поліпшення спільного майна, які не можна відокремити, зроблені ним своїм коштом за згодою всіх співвласників, із додержанням установленого порядку використання спільного майна (про правову долю поліпшення спільного майна ми зазначали вище);

5) право самостійно розпорядитися своєю часткою у праві спільної часткової власності (продати, подарувати, обміняти, передати у спадок тощо), дотримуючись переважного права співвласників купівлі частки у праві спільної часткової власності.

⁴³⁴ Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. С. 474.

Сутність переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності полягає в тому, що в разі продажу частки у праві спільної часткової власності співвласник має переважне право перед іншими особами, але не перед співвласниками, на її купівлю за ціною, оголошеною для продажу, та на інших рівних умовах, окрім випадку продажу з публічних торгів. Передача співвласником свого переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності іншій особі не допускається.

Як зазначено в Постанові Верховного Суду, «тлумачення статті 362 ЦК України свідчить, що переважне право є організаційним, відносним та вторинним»⁴³⁵. Переважне право співвласника на купівлю частки є організаційним, оскільки завдяки йому створюється передумова для набуття його носієм права на частку в праві спільної часткової власності внаслідок створення можливості для укладення договору купівлі-продажу. Саме собою переважне право учасника спільної власності не надає його суб'єктові будь-яких майнових прав (речових, зобов'язальних тощо), які зумовлювали б виникнення або перехід права власності. Причому відповідне майнове право виникає тільки завдяки укладенню договору купівлі-продажу частки або в результаті переведення прав та обов'язків за договором купівлі-продажу. Своєю чергою, конструкція переважного права дає змогу організувати відносини учасників спільної часткової власності, створивши передумови для суб'єкта переважного права укласти договір купівлі-продажу частки⁴³⁶.

Відносність переважного права співвласника полягає в тому, що це право реалізується в організаційних відносинах, учасники яких є персоніфікованими. Тобто в будь-якому разі чітко визначеними є суб'єкти правовідносин спільної власності. Однак його характеристика як відносного не позбавляє переважного права співвласника й певних абсолютних властивостей, які полягають в абсолютності захисту переважного права. Під абсолютністю захисту розуміється можливість

⁴³⁵ Постанова Верховного Суду від 29 травня 2019 року у справі № 362/3810/16-ц. URL: <https://court.gov.ua>

⁴³⁶ Там само.

носія переважного права пред'явити позов про переведення прав та обов'язків за договором купівлі-продажу частки до будь-якої іншої особи-не учасника спільної власності⁴³⁷.

Вторинність переважного права виявляється в тому, що його виникнення зумовлене «перебуванням» у відносинах спільної власності, завдяки чому особа має статус учасника спільної часткової власності. Тобто переважне право є вторинним до права учасника на частку. За умови припинення права на частку або правовідносин спільної часткової власності припиняється й переважне право⁴³⁸.

Переважне право купівлі частки у праві спільної часткової власності не застосовується при посвідченні договорів довічного утримання (догляду); спадкового договору; дарування; ренти (якщо майно передається безоплатно); міни; міни частки майна або відчуження частки майна, виділеної за згодою співвласників чи за рішенням суду, а також у разі продажу частки у праві власності на майно з публічних торгів (аукціону).

Продаж частки у праві спільної часткової власності здійснюється так: а) продавець частки у праві спільної часткової власності зобов'язаний письмово повідомити інших співвласників про намір продати свою частку, вказавши ціну й інші умови, на яких він її продає (ч. 2 ст. 362 ЦК України).

Доказом повідомлення учасників спільної часткової власності про подальший продаж частки в спільному майні є або свідоцтво, видане нотаріусом, про передачу їм заяви продавця, або заява учасників спільної часткової власності про відмову від здійснення права переважної купівлі частки майна, що продається (із зазначенням ціни й інших умов продажу цієї частки. Продавець має право продати свою частку іншій особі, якщо інші співвласники відмовилися від здійснення переважного права купівлі чи не здійснять цього права щодо нерухомого майна протягом одного місяця, а щодо рухомого майна – протягом десяти днів від дня отримання ними повідомлення (ч. 2 ст. 362 ЦК України).

⁴³⁷ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 29 травня 2019 року у справі № 362/3810/16-ц. URL: <https://court.gov.ua>

⁴³⁸ Там само.

Якщо бажання придбати частку в праві спільної часткової власності виявили кілька співвласників, продавець має право вибору покупця. У разі продажу частки у праві спільної часткової власності з порушенням переважного права купівлі співвласник може пред'явити до суду позов про переведення на нього прав та обов'язків покупця. Одночасно позивач зобов'язаний внести на депозитний рахунок суду грошову суму, яку за договором повинен сплатити покупець. До таких вимог застосовується позовна давність в один рік (ч. 4 ст. 362 ЦК України).

Частка у праві спільної часткової власності переходить до набувача за договором із моменту його укладання, якщо інше не встановлено домовленістю сторін. Якщо ж договір підлягає нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації – то з моменту такої реєстрації (ст. 363 ЦК України).

Окрім прав, співвласники наділені певними **обов'язками**. Стосовно один одного співвласники повинні узгоджувати свою поведінку щодо володіння, користування та розпорядження спільною річчю і у зв'язку з цим утримуватися від дій, що можуть перешкодити реалізації іншими співвласниками своїх повноважень. Здійснення права спільної часткової власності передбачає не тільки прийняття спільних рішень співвласниками щодо володіння і користування спільним майном, а й спільну участь в утриманні цього майна. Співвласник відповідно до своєї частки у праві спільної часткової власності зобов'язаний брати участь у витратах на управління, утримання та збереження спільного майна, у сплаті податків, зборів (обов'язкових платежів), а також нести відповідальність перед третіми особами за зобов'язаннями, пов'язаними із спільним майном (ст. 360 ЦК України)⁴³⁹. Зазначені правовідносини безпосередньо не обумовлені правом спільної часткової власності, для їхнього виникнення необхідні додаткові юридичні факти. Якщо хто-небудь з учасників спільної часткової власності ухиляється від участі в спільних витратах, інші співвласники, що внесли за нього платежі, вправі стягнути з нього внесену частку витрат.

⁴³⁹ Цивільне право. Загальна частина : навч. посібник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, професора С. О. Сліпченка, канд. юрид. наук, доц. О. Л. Зайцева. Харків, 2022. С. 230.

Це впливає з конституційного принципу «власність зобов'язує» і означає, що власник повинен не лише користуватися майном, а й турбуватися про нього. Якщо один із власників відмовиться брати участь у витратах, інші співвласники можуть здійснити їх самостійно і вимагати від цього співвласника відшкодування понесених витрат у судовому порядку або ж безпосередньо звернутися до суду з позовом про примусове стягнення з співвласника, який відмовився нести тягар утримання спільного майна, коштів для цієї мети.

Зазначимо, що найбільш повно врегульовано розподіл витрат співвласників багатоквартирного будинку в Законі України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку», у ст. 20 якого зазначено, що «частка співвласника у загальному обсязі внесків і платежів на утримання, реконструкцію, реставрацію, проведення поточного і капітального ремонтів, технічного переоснащення спільного майна у багатоквартирному будинку встановлюється пропорційно до загальної площі квартири (квартир) та/або нежитлових приміщень, що перебувають у його власності; а частка участі співвласника квартири та/або нежитлового приміщення визначається відповідно до його частки як співвласника квартири та/або нежитлового приміщення».

Учасники спільної часткової власності несуть часткову відповідальність по спільних боргах, як впливає зі ст. 540 ЦК України.

За власним бажанням, а у випадках, передбачених законом, – за вимогою інших осіб співвласник може вийти з відносин спільної власності. У таких випадках йдеться про **припинення права спільної часткової власності**.

Це можливо в таких випадках:

а) виділ частки співвласника у спільному майні при збереженні права спільної власності інших співвласників (ст. 364 ЦК України);

б) припинення права на частку в спільному майні при збереженні права спільної власності інших співвласників (ст. 365 ЦК України);

в) припинення права на частку в спільному майні за вимогою інших співвласників (ст. 365 ЦК України);

г) поділу майна, що є спільною частковою власністю при припиненні права спільної власності (ст. 367 ЦК України).

Відповідно до ст. 364 ЦК України, кожен із співвласників майна, що є спільною частковою власністю, має **право на виділ** із нього частки в натурі. Якщо це неможливо, за бажанням власника він може одержати від інших співвласників грошову або іншу матеріальну компенсацію вартості своєї частки. Розмір грошової компенсації визначається домовленістю сторін. Якщо між співвласниками виникає спір щодо розміру частки, яка підлягає виділу співвласникові або її вартості, то такий спір може бути розглянуто в суді. Це впливає із загального правила, що його закріплено в ст. 16 ЦК України, відповідно до якого кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого майнового права й інтересу.

У цьому разі право спільної часткової власності на це майно припиняється. Така особа набуває право власності на виділене майно, і у випадку, встановленому законом, таке право підлягає державній реєстрації.

Право спільної часткової власності припиняється у співвласника у разі **припинення права на частку в спільному майні за вимогою інших співвласників**. Право особи на частку в спільному майні може бути припинене за рішенням суду на підставі позову інших співвласників, якщо: 1) частка є незначною і не може бути виділена в натурі; 2) річ є неподільною; 3) спільне володіння і користування майном є неможливим; 4) таке припинення не завдасть істотної шкоди інтересам співвласника та членам його сім'ї (ч. 1 ст. 365 ЦК України).

Наприклад, у житті виникають випадки, коли один із співвласників не користується своїм майном, не бере участі в його утриманні й збереженні, у сплаті податків тощо. Не погоджується він і передати належну йому частку іншим співвласникам, а виділити її у натурі неможливо. Інші співвласники змушені взяти тягар утримання та збереження майна на себе. Отже, спільне володіння та користування майном є неможливим. Якщо суд дійде висновку, що припинення права на частку не завдасть істотної шкоди інтересам співвласника та членам його сім'ї, він може припинити його право на належну йому частку. Але суд може винести рішення тільки у тому випадку, коли позивач, який звертається з позовом до суду, попередньо внесе вартість частки, що припиняється у спільному майні на депозитний рахунок суду.

Верховний Суд зазначив, що тлумачення пункту 4 частини першої статті 365 ЦК України свідчить, що припинення права на частку має відбуватися, якщо таке припинення не завдасть істотної шкоди інтересам співвласника та членам його сім'ї. Тобто можливе порушення інтересів і співвласника, і членів його сім'ї буде перешкодою для задоволення позову про припинення права на частку. Висновок про істотність шкоди, яка може бути завдана співвласнику, вирішується в кожному конкретному випадку з урахуванням обставин справи та особливостей об'єкта, який є спільним майном. Ця умова спрямована на запобігання порушення інтересів співвласника та членів його сім'ї. Оскільки мається на увазі недопущення, то суд при розгляді справи повинен перевіряти, чи не будуть порушені інтереси й заподіяна шкода (майнова або немайнова) внаслідок припинення права на частку⁴⁴⁰.

Право спільної часткової власності припиняється у співвласника у разі **звернення стягнення на частку в майні, що є у спільній частковій власності** (ст. 366 ЦК України). Кредитор співвласника майна, що є у спільній частковій власності, у разі недостатності у нього іншого майна, на яке може бути звернене стягнення, може пред'явити позов про виділ частки із спільного майна в натурі для звернення стягнення на неї. Якщо виділ у натурі частки із спільного майна має наслідком зміну його призначення або проти цього заперечують інші співвласники, то спір вирішується судом.

Звернення стягнення на частку співвласника у спільному майні може мати деякі труднощі.

По-перше, виділ частки в натурі може бути неможливим з огляду на об'єктивні умови (річ неподільна, розмір частки співвласника незначний тощо); по-друге, проти поділу можуть заперечувати інші співвласники, бо виділ частки в спільному майні пов'язаний із правами та законними інтересами всіх співвласників. Однак права кредитора одного зі співвласників також треба враховувати, що забезпечується трьома можливими способами. Перший із них полягає в тому,

⁴⁴⁰ Постанова Верховного Суду від 09 жовтня 2019 року у справі № 750/11178/17. URL: <https://court.gov.ua>

що за вимогою кредитора боржник-співвласник продає свою частку в праві спільної часткової власності з направленням отриманих коштів на погашення боргу. Відповідно до другого способу, кредитор має право вимагати продажу цієї частки з публічних торгів. Нарешті, за третім варіантом, кредитор має право вимагати переведення на нього прав та обов'язків співвласника-боржника, із проведенням відповідних перерахунків. У цьому випадку кредитор стає новим співвласником у спільній частковій власності й набуває частку в праві на майно, яка належала боржникові⁴⁴¹.

Право спільної часткової власності припиняється у випадку **поділу майна, що є у спільній частковій власності**. Майно, що є у спільній частковій власності, може бути поділене в натурі між співвласниками за домовленістю між ними. Договір про поділ нерухомого майна, що є у спільній частковій власності, укладається у письмовій формі й підлягає нотаріальному посвідченню (ст. 367 ЦК України).

Поділ майна відрізняється від виділу частки співвласника або припинення його права на частку в спільному майні однією суттєвою ознакою: у разі поділу майна право спільної часткової власності на нього припиняється⁴⁴². Кожен із співвласників стає власником окремої речі. У разі відсутності згоди співвласників щодо порядку й умов поділу спільного майна, такий поділ може бути проведено за рішенням суду на підставі ст. 16 ЦК України. Поділ окремих видів майна (насамперед нерухомого) має свою специфіку, а судові рішення щодо поділу спільного майна має враховувати інтереси кожного із співвласників.

Іншими підставами припинення права спільної часткової власності може бути: загибель майна, його зношення, неможливість споживання, знищення тощо. Право спільної часткової власності може припинитися також у разі: одночасного відчуження кожним із співвласників своєї частки сторонній особі або кільком стороннім особам; добровільного

⁴⁴¹ Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. С. 475.

⁴⁴² Постанова КЦС від 22 січня 2020 року у справі № 243/6275/16-ц. URL: <https://court.gov.ua>

відчуження одному співвласнику часток усіх інших співвласників; успадкування одним із співвласників часток інших співвласників; успадкування сторонньою особою часток усіх співвласників; звернення стягнення (конфіскації) щодо часток усіх співвласників за винятком одного з них тощо.

12.4. Право спільної сумісної власності

Спільна сумісна власність – це власність двох і більше осіб без визначення часток кожного з них у праві власності на майно (ч. 1 ст. 368 ЦК України). Частка кожного із співвласників визначається лише у разі припинення спільної власності (наприклад, під час поділу спільного майна) або у разі перетворення спільної сумісної власності у спільну часткову власність.

Під час створення спільної сумісної власності внесок кожного із співвласників у придбання (виготовлення, спорудження) майна за загальним правилом не впливає на розмір його частки у праві спільної сумісної власності у разі її визначення. Наприклад, незалежно від конкретного внеску кожного із подружжя у придбання речей, усе майно, набуте дружиною та чоловіком за час шлюбу, вважається об'єктом спільної сумісної власності подружжя (ст. 60 СК України).

Відповідно до ЦК України, суб'єктами права спільної сумісної власності можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава, територіальні громади, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 368). Проте такий підхід викликає сумніви. У науковій літературі правильно зазначалося, що природа спільної сумісної власності потребує особливих довірчих відносин її учасників. Слід погодитись із науковцями, які вважають, що існування відносин спільної сумісної власності для інших, окрім фізичних осіб, суб'єктів, які пов'язані між собою суто економічними інтересами, не має жодних підстав⁴⁴³.

⁴⁴³ Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. С. 475.

На відміну від підстав виникнення права спільної часткової власності, право спільної сумісної власності виникає лише у випадках, установлених законом чи договором, зокрема, випадки встановлені законом, а саме:

1) майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав із поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу) (ч. 3 ст. 368 ЦК України);

2) майно, набуте в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї, є їхньою спільною сумісною власністю, якщо інше не встановлено договором, укладеним у письмовій формі (ч. 4 ст. 368 ЦК України);

3) майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності (ст. 175 СК України);

4) якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними (ст. 74 СК України);

5) спільною сумісною власність є спільне майно багатоквартирного будинку – приміщення загального користування (зокрема допоміжні), несучі, огорожувальні та несуче-огорожувальні конструкції будинку, механічне, електричне, сантехнічне й інше обладнання всередині або за межами будинку, яке обслуговує більше одного житлового або нежитлового приміщення, а також будівлі та споруди, які призначені для задоволення потреб усіх співвласників багатоквартирного будинку та розташовані на прибудинковій території, а також права на земельну ділянку, на якій розташований багатоквартирний будинок та його прибудинкова територія, у разі державної реєстрації таких прав; (п. 6 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку»);

6) передача квартир (будинків), житлових приміщень у гуртожитках здійснюється в спільну сумісну або часткову

власність за письмовою згодою всіх повнолітніх членів сім'ї, які постійно мешкають у цій квартирі (будинку), житловому приміщенні у гуртожитку, в тому числі тимчасово відсутніх, за якими зберігається право на житло, з обов'язковим визначенням уповноваженого власника квартири (будинку), житлового приміщення у гуртожитку (ч. 2 ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»). Передача у власність громадян житлових приміщень у гуртожитках здійснюється з одночасною передачею їм у спільну сумісну власність допоміжних приміщень (приміщень загального користування) (ст. 3 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»).

Право спільної сумісної власності може встановлюватися також **договором**. З огляду на те, що ЦК України все ж таки не встановлює обмежень щодо суб'єктного складу співвласників, договори про створення права спільної сумісної власності можуть укладатися суб'єктами, вказаними у ч. 2 ст. 368 ЦК України. За договором спільна сумісна власність насамперед установлюється фізичними особами. Якщо за законом те чи інше майно може належати фізичним особам-співвласникам на праві спільної часткової власності, або взагалі належати кожному з них на праві приватної власності, вони за взаємною згодою мають право змінити правовий режим такого майна і встановити для себе режим спільної сумісної власності. Наприклад, майно, що було набуто до реєстрації шлюбу, вважається приватною власністю того з подружжя, який його придбав (ч. 1 ст. 57 СК України). Однак, за шлюбним договором, воно може бути визнаним таким, що належить подружжю на праві спільної сумісної власності (ч. 5 ст. 97 СК України).

Режим спільної сумісної власності може створюватися за домовленістю сторін також при укладенні договору про спільну діяльність (ст.ст. 1130, 1131 ЦК України). Внесене учасниками цього договору майно, яким вони володіли на праві власності, а також вироблена у результаті спільної діяльності продукція та одержані від такої діяльності плоди і доходи за договором простого товариства (тобто без створення юридичної особи) можуть належати учасникам на праві спільної сумісної власності.

Одним із видів спільної сумісної власності є **спільна власність подружжя**. До їхньої спільної власності належить майно, нажите ними під час шлюбу, якщо договором між ними не встановлено інший режим цього майна.

У ст. 60 СК України законодавець наводить перелік об'єктів спільної сумісної власності подружжя:

1) будь-яке майно, за винятком виключеного з цивільного обороту (ч. 1 ст. 61 СК України). Пленум Верховного Суду України у Постанові від 21.12.2007 р. № 11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» наводить орієнтовний перелік об'єктів спільної сумісної власності, якими можуть бути: квартири, жилі й садові будинки; земельні ділянки та насадження на них, продуктивна і робоча худоба, засоби виробництва, транспортні засоби; грошові кошти, акції та інші цінні папери, паєнакопичення в житлово-будівельному, дачно-будівельному, гаражно-будівельному кооперативі; грошові суми та майно, належні подружжю за іншими зобов'язальними правовідносинами, тощо;

2) заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним з подружжя (ч. 2 ст. 61 СК України);

3) гроші, інше майно, також гонорар, виграш, що були одержані за договором, який укладено в інтересах сім'ї, одним з подружжя (ч. 3 ст. 61 СК України). Як зазначено в Постанові Верховного Суду, «умовою належності того майна, яке одержане за договором, укладеним одним із подружжя, до об'єктів спільної сумісної власності подружжя є визначена законом мета укладення договору – інтереси сім'ї, а не особисті, не пов'язані із сім'єю інтереси одного з подружжя. Отже, якщо один із подружжя уклав договір в інтересах сім'ї, то цивільні права та обов'язки за цим договором виникають в обох із подружжя. Подружжя має відповідати за спільними зобов'язаннями всім майном, яке належить їм на праві спільної сумісної власності»⁴⁴⁴;

⁴⁴⁴ Постанова Верховного Суду від 30.06.2020 у справі № 638/18231/15.
URL: <https://court.gov.ua>

4) речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо) придбані за час шлюбу для одного з подружжя (ч. 4 ст. 61 СК України). Сімейне законодавство виходить з того, що такі речі були придбані за рахунок спільних коштів подружжя, а тому вони є об'єктами спільної сумісної власності;

5) спільною сумісною власністю подружжя є також грошові кошти банківського вкладу, як зазначено в Постановах ВС⁴⁴⁵.

У законодавстві міститься положення про виникнення за певних умов права спільної сумісної власності подружжя на особисте приватне майно одного з подружжя. Згідно з ч. 1 ст. 62 СК України, якщо майно дружини, чоловіка за час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових чи грошових затрат або затрат другого з подружжя, воно у разі спору може бути визнане за рішенням суду об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. А також, згідно з положенням ч. 2 ст. 62 СК України, якщо один із подружжя своєю працею і (або) коштами брав участь в утриманні майна, належного другому з подружжя, в управлінні цим майном чи догляді за ним, то дохід (приплид, дивіденди), одержаний від цього майна, у разі спору за рішенням суду може бути визнаний об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Для визнання особистого нерухомого майна одного з подружжя спільним майном подружжя істотність збільшення вартості майна має відбутися така, що первинний об'єкт нерухомості, який належав одному з подружжя на праві приватної вартості, розчиняється, нівелюється, втрачається чи стає настільки несуттєвим, малозначним порівняно із тим об'єктом нерухомого майна, який з'явився під час шлюбу в результаті спільних трудових чи грошових затрат подружжя чи іншого з подружжя, який не є власником. Збільшення вартості майна та істотність такого збільшення підлягає з'ясуванню шляхом порівняння на час вирішення спору вартості об'єкта до та після поліпшення.

⁴⁴⁵ Постанова Верховного Суду від 20.06.2018 у справі № 756/14404/15-ц (провадження № 61-24789св18). URL: <https://court.gov.ua>

Якщо особиста приватна власність одного з подружжя зазнала перетворень і збільшилась у вартості у період шлюбу, однак таке збільшення не було істотним, то інший з подружжя, не власник, має право на $\frac{1}{2}$ частину збільшення вартості такого майна, якщо воно пов'язане з вкладенням у об'єкт особистої приватної власності за час шлюбу спільних коштів подружжя.

Істотність такого збільшення має бути пов'язана із спільними затратами грошових коштів чи трудовими затратами або затратами іншого з подружжя, який не є власником майна. Факт перебування осіб у шлюбі в період, коли особисте майно чи його вартість істотно збільшилося, не є підставою для визнання його спільним майном – зазначено в судовій практиці⁴⁴⁶.

Водночас майно, що належало кожному з подружжя до вступу в шлюб, а також одержане одним із подружжя під час шлюбу в дар або в порядку спадкування, є його особистою приватною власністю.

Речі особистого користування, а також коштовності, навіть хоча б і придбані під час шлюбу за рахунок спільних коштів подружжя, визнаються особистою приватною власністю того з них, хто ними користувався.

Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є також майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто; Верховний Суд зазначає у своїй Постанові, що «придбання майна хоча й у період шлюбу, але за особисті кошти одного з подружжя, не може вважатися об'єктом спільної сумісної власності подружжя, а є особистою приватною власністю того з подружжя, за особисті кошти якого воно придбане. Тому сам собою факт придбання спірного майна в період шлюбу не є безумовною підставою для надання такому майну статусу спільної сумісної власності подружжя. Тягар доказування обставин,

⁴⁴⁶ Розподіл майна подружжя: актуальна практика Верховного Суду. URL: <https://radako.com.ua/rozpodil-majna-podruzzhzha-aktualna-praktyka-verhovnogo-sudu> ;

Постанови Верховного Суду від 05.12.2018 у справі № 456/828/17 (провадження № 61-252св17; від 16.12.2019 у справі № 308/4390/18 (провадження № 61-7230св19). URL: <https://court.gov.ua>

необхідних для спростування презумпції, покладається на того з подружжя, який її спростовує»⁴⁴⁷.

Не є спільною сумісною власністю подружжя житло, набуте дружиною чи чоловіком за час шлюбу внаслідок його приватизації відповідно до Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»⁴⁴⁸; земельна ділянка, набута дружиною чи чоловіком за час шлюбу внаслідок приватизації земельної ділянки, що перебувала в її, його користуванні, або одержана внаслідок приватизації земельних ділянок державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, або одержана із земель державної та комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених ЗК України.

Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є премії, нагороди, які вона, він одержали за особисті заслуги. Проте суд може визнати за другим із подружжя право на частку цієї премії, нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню.

Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка їй, йому належала, а також як відшкодування завданої їй, йому моральної шкоди; та виплати (страхові виплати та виплати викупних сум), одержані за договорами страхування життя та здоров'я (ч.ч. 4, 5 ст. 57 СК України).

Також суд може визнати особистою приватною власністю дружини, чоловіка майно, набуте нею, ним за час їхнього окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням

⁴⁴⁷ Постанова Верховного Суду від 22.01.2020 у справі № 711/2302/18 (провадження № 61-13953с19).

⁴⁴⁸ Варто звернути увагу, що житло, набуте одним із подружжя під час шлюбу внаслідок приватизації державного житлового фонду, визнавалося спільною сумісною власністю подружжя лише в період з 08 лютого 2011 року до 12 червня 2012 року включно. В інші періоди дії Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» таке житло переходило у власність лише того з подружжя, який брав участь у приватизації. Постанови Верховного Суду від 20.06.2018 у справі № 1311/832/12-ц (провадження № 61-6409сВ18); від 07.11.2018 у справі № 686/2762/15-ц (провадження № 61-40136сВ18); від 24.03.2020 у справі № 367/3800/14-ц (провадження № 61-15939сВ19).

шлюбних відносин (ч. 6 ст. 57 СК України). У сімейному законодавстві зазначено також, що якщо річ, що належить одному з подружжя, плодоносить, дає приплід або дохід (дивіденди), він є власником цих плодів, приплоду або доходу (дивідендів) (ст. 58 СК України).

12.5. Здійснення права спільної сумісної власності

Здійснення права спільної сумісної власності – це реалізація співвласниками своїх повноважень щодо володіння, користування і розпорядження майном, що є у спільній сумісній власності.

Зважаючи на те, що право спільної сумісної власності є правом двох або більше осіб без визначення часток кожного з них у праві власності, то й реалізація повноважень власника щодо володіння і користування майном здійснюється співвласниками не просто за взаємною згодою, а саме спільно. Зокрема, вони можуть установити черговість використання речі кожним із них, мають право спільно користуватися річчю, надати її у користування одному зі співвласників, іншим особам, взагалі не використовувати річ тощо. Водночас співвласники можуть домовитися про інший порядок володіння та користування спільним майном, наприклад, почергово користуватися спільним майном.

Розпоряджання майном, що є у спільній сумісній власності, здійснюється за згодою всіх співвласників, якщо інше не встановлено законом. Співвласники мають право уповноважити одного з них на вчинення правочинів щодо розпорядження спільним майном (ч. 3 ст. 369 ЦК України). Якщо сторони уклали договір про спільну діяльність, то у відносинах із третіми особами повноваження учасника вчиняти правочини від імені всіх учасників посвідчується довіреністю, виданою йому іншими учасниками, або договором простого товариства.

У разі вчинення одним із співвласників правочину щодо розпорядження спільним майном вважається, що він вчинений за згодою всіх співвласників, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 369 ЦК України). Згода співвласників

на вчинення правочину щодо розпорядження спільним майном, який підлягає нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, має бути висловлена письмово і нотаріально посвідчена. Правочин щодо розпорядження спільним майном, учинений одним із співвласників, може бути визнаний судом недійсним за позовом іншого співвласника у разі відсутності у співвласника, який учинив правочин, необхідних повноважень (ч. 4 ст. 369 ЦК України). Це правило є загальним і може деталізуватися стосовно окремих видів відносин спільної сумісної власності. Так, відповідно до ч. 2 ст. 65 СК України, кожен із подружжя має право на звернення до суду з позовом про визнання договору недійсним як такого, що укладений другим із подружжя без його згоди, якщо цей договір виходить за межі дрібного побутового. Договір, укладений одним із подружжя в інтересах сім'ї, створює обов'язки для другого з подружжя, якщо майно, одержане за договором, використане в інтересах сім'ї.

До підстав припинення права спільної сумісної власності у співвласника, або у всіх співвласників, належать:

- виділ частки із майна, що є у спільній сумісній власності (ст. 370 ЦК України);
- звернення стягнення на частку майна, що є у спільній сумісній власності (ст. 371 ЦК України);
- поділ майна, що є у спільній сумісній власності (ст. 372 ЦК України).

По-перше, *виділ частки із майна, що є у спільній сумісній власності*. Співвласники мають право на виділ у натурі частки із майна, що є у спільній сумісній власності, крім випадків, установлених законом (ч. 1 ст. 370 ЦК України). У разі виділу частки із майна, що є у спільній сумісній власності, вважається, що частки кожного із співвласників у праві спільної сумісної власності є рівними, якщо інше не встановлено домовленістю між ними, законом або рішенням суду.

Виділ частки із майна, що є у спільній сумісній власності, здійснюється у порядку щодо виділу частки із майна, що є у спільній частковій власності. При виділі частки із майна, що є у спільній сумісній власності, по суті, спочатку визначаються частки у праві спільної власності, а вже потім виділяється у натурі частка із спільного майна. При цьому у співвласника,

якому виділена у натурі частка із спільного майна, припиняється право спільної сумісної власності на це майно, а в інших співвласників, якщо їх двоє або більше, право спільної сумісної власності на спільне майно зберігається.

Виділ частки із майна, що є у спільній сумісній власності, здійснюється поетапно. На першому етапі визначаються частки кожного із співвласників у спільному майні, на другому – здійснюється виділ майна в натурі відповідно до розміру визначеної у праві власності частки на майно. У законодавстві встановлено загальне правило, відповідно до якого у разі виділу частки із майна, що є у спільній сумісній власності, вважається, що частки кожного із співвласників є рівними. Інший розмір часток може бути встановлено домовленістю між співвласниками, законом або рішенням суду (ч. 2 ст. 370 ЦК України).

Отож насамперед нерівність часток може бути встановлена співвласниками за взаємною згодою. Зазвичай розмір часток визначається співвласниками залежно від зробленого кожним із них грошового вкладу у придбання спільного майна, трудової участі в спільній праці тощо. Такі ж критерії можуть бути покладені в основу рішення суду, яким буде визначений розмір часток учасників спільної сумісної власності, наприклад, членів сім'ї, які набули майно спільною працею тощо. Визначення часток у праві власності на майно є першим етапом припинення спільної сумісної власності.

Після цього виникає питання про виділення частки майна в натурі. Воно має проводитися так, щоб частка в майні відповідала розміру частки у праві на майно. Якщо виділ у натурі частки спільного майна не допускається згідно із законом або є неможливим, співвласник, який бажає виділу, має право на одержання від інших співвласників грошової або іншої матеріальної компенсації вартості його частки (ч. 3 ст. 370, ст. 364 ЦК України). У разі припинення спільної сумісної власності враховується все майно, яке належить співвласникам на праві спільної сумісної власності, а не окремі речі.

Виділ частки майна одного зі співвласників не припиняє права спільної власності на майно інших співвласників. Здійснюється лише зміна режиму спільної сумісної власності належного їм майна на режим спільної часткової

власності. Виділ майна можливий за ініціативою кожного зі співвласників (ст. 370 ЦК України) або за ініціативою кредиторів співвласника у разі звернення *стягнення на частку майна, що є у спільній сумісній власності* (ст. 371 ЦК України). Це друга підстава припинення права спільної сумісної власності. Кредитор співвласника майна, що є у спільній сумісній власності, у разі недостатності у нього іншого майна, на яке може бути звернене стягнення, може пред'явити позов про виділ частки із спільного майна в натурі для звернення стягнення на неї, крім випадків, установлених законом.

По-третє, право спільної сумісної власності припиняється *поділом майна, що є у спільній сумісній власності*. Майно, що є у спільній сумісній власності, може бути поділене між співвласниками за домовленістю між ними, крім випадків, установлених законом.

У разі поділу майна, що є у спільній сумісній власності, вважається, що частки співвласників у праві спільної сумісної власності є рівними, якщо інше не встановлено домовленістю між ними або законом. За рішенням суду частка співвласника може бути збільшена або зменшена з урахуванням обставин, які мають істотне значення.

Договір про поділ нерухомого майна, що є у спільній сумісній власності, укладається у письмовій формі й підлягає нотаріальному посвідченню. Під час поділу майна є загальне правило щодо рівності часток співвласників у праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними або законом (ч. 2 ст. 372 ЦК України). Співвласники за взаємною згодою мають право визнати свої частки нерівними, виходячи з конкретних обставин, які виникли в їх відносинах. Наприклад, члени сім'ї вирішили припинити відносини спільної сумісної власності та поділити майно, що було набуто внаслідок їх спільної праці. Водночас вони враховують різний внесок окремих членів сім'ї у спільне майно і визначають розмір часток кожного з них відповідно до цього критерію. У деяких випадках частка співвласника може бути збільшена або зменшена з урахуванням обставин, які мають істотне значення за рішенням суду (ч. 2 ст. 372 ЦК України).

Так, відповідно до ч. 2 ст. 70 СК України, при вирішенні спору про поділ майна між подружжям суд може відступити

від засади рівності часток подружжя за обставин, що мають істотне значення, зокрема, якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, ухилявся від участі в утриманні дитини (дітей), приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї тощо. Очевидно, що в цьому випадку йдеться про несумлінну поведінку одного з подружжя. Навпаки, частка одного з подружжя може бути збільшена за рішенням суду, якщо з ним проживають діти або повнолітні непрацездатні дочка, син, за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування (ч. 3 ст. 70 СК України). Зауважимо, що проживання дітей з одним із подружжя само собою не є підставою для збільшення частки у майні при його розподілі тому з подружжя, з ким проживають діти⁴⁴⁹.

Дружина і чоловік мають право на укладення договорів про поділ майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності. Під час укладення договору про поділ майна, що належить подружжю на праві спільної сумісної власності, сторони можуть відступити від засад рівності часток подружжя. Договір про поділ майна, що належить подружжю на праві спільної сумісної власності, може бути посвідчений нотаріусом незалежно від розірвання шлюбу.

Певні особливості має поділ майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, у судовому порядку.

Якщо подружжя не дійшло згоди стосовно порядку та способів поділу майна, суд може, відповідно до ст. 71 СК України:

- 1) поділити майно між жінкою і чоловіком в натурі;
- 2) взяти до уваги інтереси дружини, чоловіка, дітей та інші обставини, що мають істотне значення;
- 3) присудити неподільні речі одному з подружжя, якщо інше не встановлено домовленістю між ними;

⁴⁴⁹ Постанова ВС від 02 березня 2020 року у справі № 448/1722/16-ц (провадження № 61-22380св19). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88016657>

Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду щодо розгляду справ у спорах, що виникають із розподілу майна подружжя. Київ, 2020. 46 с.

4) речі для професійних занять присудити тому з подружжя, хто використовує їх у своїй професійній діяльності з урахуванням їх вартості при присудженні іншого майна другому з подружжя;

5) присудити одному з подружжя грошову компенсацію замість належної йому частки у праві на житловий будинок, квартиру, земельну ділянку лише за його згодою, крім випадків, передбачених ЦК України;

6) присудити одному з подружжя грошову компенсацію лише за умови внесення другим із них відповідної грошової суми на депозитний рахунок суду⁴⁵⁰.

У судовій практиці усталеним є такий підхід: вирішуючи питання про поділ майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, зокрема неподільної речі, суди мають застосовувати положення ч.ч. 4, 5 ст. 71 СК України щодо обов'язкової згоди одного з подружжя на отримання грошової компенсації та попереднього внесення другим із подружжя відповідної грошової суми на депозитний рахунок суду. Якщо жоден із подружжя не вчинив таких дій, а неподільні речі не можуть бути реально поділені між ними в натурі, відповідно до їх часток, суд визнає ідеальні частки подружжя в цьому майні без його реального поділу і залишає майно у їх спільній частковій власності⁴⁵¹.

Правила визначення часток подружжя у спільному майні під час його поділу та порядок такого розподілу встановлені в Сімейному кодексі України. Поділ спільного майна подружжя може бути проведено і під час шлюбу, і після його розірвання на вимогу будь-кого з подружжя, а також у разі заяви кредитором вимоги про поділ спільного майна подружжя для звернення стягнення на частку одного з подружжя у їх спільному майні.

Суд може визнати майно, нажите кожним із подружжя в період їх роздільного проживання при припиненні

⁴⁵⁰ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. 6-те вид., перероб. і допов. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2019. Т. І. 7. С. 543.

⁴⁵¹ Цивільне право. Загальна частина : навчальний посібник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С. О. Сліпченка, канд. юрид. наук, доцента О. Л. Зайцева. Харків, 2022. 332 с.

сімейних відносин, власністю кожного з них. У разі поділу спільного майна подружжя в період шлюбу та частина спільного майна подружжя, яка не була поділена, а також майно, нажите подружжям у період шлюбу, становлять їх спільну власність. Речі, придбані виключно для задоволення потреб неповнолітніх дітей (одяг, взуття, бібліотека тощо), зазвичай поділу не підлягають і передаються без компенсації тому з подружжя, з яким проживають діти.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть поняття та ознаки спільної власності.
2. Які є види спільної власності?
3. У чому різниця між спільною частковою та спільною сумісною власністю?
4. Окресліть правила визначення часток у праві спільної часткової власності.
5. Що таке переважне право купівлі відчужуваної частки. Кому воно належить і як здійснюється?
6. Які підстави та механізм припинення спільної часткової власності. У чому полягає різниця між поділом майна та виділом із нього частки?
7. У чому полягає поняття і сутність спільної сумісної власності?
8. Які особливості припинення спільної сумісної власності?

Рекомендована література

1. Спільна власність у практиці Верховного Суду. 25 листопада 2021 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezent_spil_vlasn_2021.pdf
2. Крат В. Спільна часткова власність крізь призму практики Верховного Суду: окремі аспекти. URL: <https://so.supreme.court.gov.ua/news/564/spilna-chastkova-vlasnist-kriz-pryzmu-praktyky-verkhovnoho-sudu-okremi-aspekty>

⁴⁵² Кіріак О. В., Пацурківський Ю. П., Гудима-Підвербецька М. М. Цивільне право (загальна частина) : навч. посібник. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. 304 с.

3. Михальчук О. Аналіз судової практики про поширення інституту спільної сумісної власності. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/analiz-sudovoyi-praktiki-pro-posirennia-institutu-spilnoyi-sumisnoyi-vlasnosti>
4. Мельниченко О. Спільна сумісна власність подружжя: суперечлива судова практика. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 166–170.
5. Іванов А. Презумпція права спільної сумісної власності подружжя. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2022. Вип. 1 (61). С. 31–36.

ГЛАВА 13

РЕЧОВІ ПРАВА НА ЧУЖЕ МАЙНО

- 13.1. Загальна характеристика речових прав на чуже майно*
- 13.2. Право володіння чужим майном*
- 13.3. Право користування чужим майном (сервітут)*
- 13.4. Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис)*
- 13.5. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій)*

13.1. Загальна характеристика речових прав на чуже майно

Поряд із правом власності як найбільш повним речовим правом закон передбачає можливість установлення речових прав на чуже майно. В системі цивільного права України речові права на чуже майно є самостійним інститутом, які разом з інститутом права власності становлять підгалузь речового права.

У ЦК України немає легального визначення поняття «речові права на чуже майно», однак закріплені загальні положення про ці права в главі 30 «Речові права на чуже майно».

Речові права на чуже майно – це похідні від права власності права на чужу річ, які надають управомоченій особі можливість безпосередньо її використовувати для певної мети та у встановлених межах.

Речовим правам характерні такі ознаки:

- такі права мають абсолютний характер, а, відповідно, й абсолютний захист (зокрема від самого власника) із застосуванням речово-правових способів захисту;

- їх об'єктами завжди є речі. Здебільшого об'єктом прав на чуже майно є земельні ділянки (для земельного сервітуту, емфітевзиса, суперфіція). Об'єктом права особистого сервітуту й володіння можуть бути різні нерухомі речі, зазвичай – житло;

– такі права мають похідний від права власності характер. Речові права на чуже майно можуть виникати виключно щодо речі, яка належить іншій особі на праві власності. Відповідно, за відсутності права власності на майно не може існувати й право на неї в іншій особі – право на чуже майно;

– такі права вважаються обмеженими речовими правами, оскільки наділяють їх носія меншим обсягом правомочностей порівняно з правом власності. Будь-яке право на чужу річ за своїм змістом порівняно із правом власності буде вужчим, не таким повним, як право власності;

– такі права мають обтяжливий характер, оскільки правомочності власника в здійсненні його права на річ на період дії речового права на чуже майно певною мірою звужуються. Це дає змогу задовольнити стосовно певної речі не тільки інтереси власника, а й інтереси інших осіб;

– такі права у передбачених законом випадках підлягають державній реєстрації у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»;

– таким правам характерне право слідування за річчю, що означає, що вони зберігають свою чинність навіть у разі зміни власника майна;

– вимоги, що впливають із цих прав, підлягають переважному задоволенню;

– встановлення таких прав здійснюється зазвичай на тривалий, а то й невизначений термін;

– користування такими правами може бути оплатним чи безоплатним;

– їх види та зміст визначаються законом;

– такі права виникають із підстав, визначених законом.

Види речових прав на чуже майно. ЦК України у ч. 1 ст. 395 передбачено чотири види речових прав на чуже майно: 1) право володіння чужим майном; 2) право обмеженого користування чужим майном (сервітут); 3) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); 4) право забудови земельної ділянки (суперфіцій). Наведений у ч. 1 ст. 395 ЦК України перелік видів речових прав не є вичерпним, законом можуть бути встановлені

інші речові права на чуже майно. Зокрема, до речових прав на чуже майно належить право застави, зокрема іпотеку, право господарського відання та право оперативного управління, право постійного користування земельною ділянкою, право довічного успадковуваного володіння земельною ділянкою, узуприфт державного та комунального майна. У доктрині цивільного права є суперечки з приводу речово-правової природи права оренди та права притримання.

До переліку речових прав на чуже майно законодавець штучно відніс право господарського відання та право оперативного управління, правовій регламентації яких на сьогодні присвячені ст.ст. 11, 12 Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» (до 28 серпня 2025 року ці правові інститути регулювалися Господарським кодексом України). Виникнення і довгострокове існування інститутів права господарського відання та права оперативного управління у вітчизняному праві пов'язується з державною, планово-регульованою економікою. Таке явище обумовлено також тим, що держава, перебуваючи у статусі практично монопольного власника основної частини майна, не була спроможна самостійно й безпосередньо управляти всіма об'єктами, що їй належали, й водночас, не бажаючи втратити право власності на ці об'єкти, була вимушена впровадити вищевказані інститути.

Право господарського відання – це речове право суб'єкта підприємництва, що володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим суб'єктом управління об'єктами державної власності, уповноваженим органом місцевого самоврядування), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника (уповноваженим суб'єктом управління об'єктами державної власності, уповноваженим органом місцевого самоврядування) у випадках, передбачених законом та установчими документами (ст. 11 Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб»).

Власник майна, закріпленого на праві господарського відання, здійснює контроль за використанням і збереженням належного йому майна безпосередньо або через уповноважений ним орган, не втручаючись у діяльність підприємства.

Право оперативного управління – це речове право суб'єкта господарювання, що володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим суб'єктом управління об'єктами державної власності, уповноваженим органом місцевого самоврядування), для здійснення некомерційної господарської діяльності, у межах, установлених законом і власником майна (уповноваженим суб'єктом управління об'єктами державної власності, уповноваженим органом місцевого самоврядування) у випадках, передбачених законом та установчими документами (ст. 12 Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб»).

Власник майна, закріпленого на праві оперативного управління, здійснює контроль за використанням і збереженням переданого в оперативне управління майна безпосередньо або через уповноважений ним орган і має право вилучати надлишкове майно, а також майно, що не використовується, та майно, що використовується не за призначенням.

Узуфрукт державного та комунального майна. 28 серпня 2025 року набув чинності Закон України від 09.01.2025 № 4196-IX «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», яким внесено структурні та змістовні зміни до Закону України від 21.09.2006 № 185-V «Про управління об'єктами державної власності» та Закону України від 21.05.1997 № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування в Україні» з метою запровадження інституту узуфрукта державного та комунального майна.

Введення цього інституту має замінити архаїчні конструкції права господарського відання та права оперативного управління, які історично сформувалися у правопорядку соціалістичної моделі економіки та ніколи не відповідали змісту та характеру речових прав на чуже майно. Однак для оформлення такої заміни всім користувачам державного

та комунального майна необхідно також провести інвентаризацію майна, оформити його приймання – передачу на праві узуфрукту, внести зміни до своїх установчих документів (статутів, положень) і здійснити їх державну реєстрацію.

Інститут узуфрукта не є новим, а походить із класичного римського приватного права. Узуфрукт, об'єктом якого могли бути і рухоме, і нерухоме майно, надавав особі право користуватися чужою річчю і вилучати від неї плоди, зберігаючи водночас її сутність. Правова конструкція узуфрукта була рецепійована з римського права в середньовічне континентальне право і на сьогодні у цивільних кодексах багатьох європейських країн континентального права визнається самостійним речовим правом на чуже майно (Франція, Італія, Іспанія, Грузія, Молдова) або різновидом сервітуту (Німеччина, Австрія)⁴⁵³. На відміну від її класичної конструкції, в українське законодавство запроваджений інститут узуфрукта державного та комунального майна. Такий підхід, хоч і відступає від первісного призначення узуфрукта, однак не суперечить сутності речового права, а, навпаки, є його модернізованою адаптацією до потреб держави та територіальних громад у сучасних умовах.

Узуфрукт державного майна – це право особистого безоплатного володіння і користування державним майном, яке перебуває у власності держави (ст. 9-1 Закону України «Про управління об'єктами державної власності»).

Узуфрукт комунального майна – це право особистого безоплатного володіння і користування комунальним майном, яке перебуває у власності територіальної громади (ст. 60-1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Ознаки узуфрукта:

- є речовим правом на державне або комунальне майно;
- його зміст становлять права володіння, користування та отримання плодів, продукції і доходів;
- має особистий характер;
- є безоплатним;

⁴⁵³ Майданик Р. А., Майданик Н. І., Попова Н. Р. Європеїзація та рекодифікація. Узуфрукт. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. 2021. № 4 (119). С. 41.

- має цільове призначення, тобто використовується за призначенням, визначеним власником;
- встановлюється строком на п'ять років або безстроково;
- підлягає державній реєстрації у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно.

Підстави встановлення узуфрукта. Узуфрукт державного майна встановлюється рішенням уповноваженого органу управління, а узуфрукт комунального майна – уповноваженим органом місцевого самоврядування. Таке рішення приймається з огляду на владні повноваження відповідних органів та є за своєю природою адміністративним актом. Зазначена специфіка узуфрукта детермінована особливостями публічно-правових механізмів управління державним майном або майном територіальної громади, в основі яких є задіяний публічний інтерес.

Об'єктом узуфрукта є будь-які види рухомого або нерухомого майна (крім земельних ділянок), що перебувають у власності держави або територіальної громади. Таке майно не повинно підлягати приватизації.

Суб'єкти узуфрукта.

1. Власник майна, на яке може бути встановлено узуфрукт. Таким власником є держава в особі уповноважених органів або територіальна громада в особі органу місцевого самоврядування.

Право передати державне майно в узуфрукт мають:

- органи державної влади;
- державні органи;
- державні організації, установи, заклади;
- державні некомерційні товариства;
- інші юридичні особи, які не мають на меті одержання прибутку та єдиним учасником (засновником) яких є держава.

Право передати комунальне майно в узуфрукт мають:

- органи місцевого самоврядування;
- комунальні організації, установи, заклади;
- комунальні некомерційні товариства;
- інші юридичні особи, які не мають на меті одержання прибутку та єдиним учасником (засновником) яких є територіальна громада.

2. Узуфруктарій – отримувач узуфрукта.

Узуфруктарієм державного майна може бути:

– юридична особа, єдиним учасником (засновником) якої є держава;

– господарське товариство, у статутному капіталі якого понад 50% акцій (часток) належать державі;

– інша юридична особа, єдиним учасником (засновником) якої є держава.

Узуфруктарієм комунального майна може бути:

– юридична особа, єдиним учасником (засновником) якої є територіальна громада;

– господарське товариство, у статутному капіталі якого понад 50% акцій (часток) належать територіальній громаді;

– інша юридична особа, єдиним учасником (засновником) якої є територіальна громада.

Права й обов'язки узуфруктарія.

Узуфруктарій має право:

1) володіти та користуватися майном, щодо якого встановлено узуфрукт;

2) отримувати плоди, продукцію та доходи від користування майном, щодо якого встановлено узуфрукт;

3) здійснювати за попередньою письмовою згодою уповноваженого органу управління або уповноваженого органу місцевого самоврядування покращення майна, щодо якого встановлено узуфрукт. Однак узуфруктарій не має права на вилучення таких покращень;

4) передавати майно, щодо якого встановлений узуфрукт, в оренду відповідно до передбаченого законом порядку;

5) вживати заходів для відшкодування шкоди, завданої власником або третьою особою майну, щодо якого встановлений узуфрукт.

Узуфруктарій зобов'язаний:

1) використовувати майно, щодо якого встановлений узуфрукт, згідно з цільовим призначенням;

2) утримувати передане на праві узуфрукта майно в належному стані;

3) проводити за власний рахунок поточний ремонт майна, переданого на праві узуфрукта;

4) проводити капітальний ремонт майна, переданого на праві узуфрукта. Однак перед проведенням ремонту узуфруктарій має заздалегідь отримати письмову згоду. Для проведення капітального ремонту державного майна, переданого на праві узуфрукта, згоду надає уповноважений орган управління або наглядова рада акціонерного товариства, склад якої відповідає вимогам ч. 4 ст. 72 Закону України «Про акціонерні товариства», у разі якщо статутом вирішення такого питання віднесено до її компетенції. Для проведення капітального ремонту комунального майна, переданого на праві узуфрукта, згоду надає уповноважений орган місцевого самоврядування;

5) нести витрати, пов'язані з утриманням, користуванням та обслуговуванням майна, щодо якого встановлений узуфрукт;

6) не відчужувати майно, передане йому на праві узуфрукта, зокрема передавати його у довірчу власність або довірче управління, вносити його до статутного капіталу юридичних осіб, виділяти його для спільної діяльності, а також не може вчиняти щодо такого майна інші дії, наслідком яких може бути його відчуження або зміна цільового призначення.

Підстави припинення узуфрукта.

Узуфрукт державного та комунального майна припиняється у разі:

1) припинення узуфруктарія в результаті його ліквідації;
2) загибелі або припинення існування майна, щодо якого встановлений узуфрукт;

3) закінчення строку, на який встановлено узуфрукт;

4) погіршення стану майна, щодо якого встановлено узуфрукт, внаслідок чого воно стає непридатним для використання за призначенням;

5) прийняття уповноваженим органом управління або місцевого самоврядування рішення про припинення узуфрукта, встановленого безстроково;

6) поєднання в одній особі особи узуфруктарія і власника майна;

7) припинення узуфрукта за рішенням суду.

13.2. Право володіння чужим майном

У сучасному українському праві термін «володіння» розуміють по-різному: 1) як одну з правомочностей у «тріаді» права власності; 2) як вид речового права на чуже майно.

Правовій регламентації права володіння чужим майном присвячена глава 31 ЦК України, в якій перелічено суб'єктів, підстави виникнення та припинення права володіння, а також передбачено обов'язок недобросовісного володільця повернути майно власнику або добросовісному володільцеві. Ця глава ЦК України ґрунтується на ідеї про існування двох типів володіння – права володіння як виду прав на чужі речі та фактичного володіння як поняття, що позначає знаходження речі в якійсь особі⁴⁵⁴.

Володіння чужим майном, відповідно до ч. 1 ст. 397 ЦК України, означає фактичне утримання особою його у себе.

Право володіння чужим майном визначається такими критеріями: 1) об'єктивним – фактичне володіння майном, яке виявляється у здійсненні особою як суб'єктом права реального контролю над ним. Відсутність контролю над майном позбавляє можливості ним користуватися; 2) суб'єктивним – ставлення особи до відповідного майна як до свого із переконанням у тому, що воно належить саме їй, а не іншому учаснику цивільних відносин. Для визнання володіння необхідно, щоб була не лише фактична наявність речі в особи, а й воля особи вважати річ своєю.

Суб'єктом фактичного володіння є володілець чужого майна, який фактично тримає його у себе. Натомість **суб'єктом права володіння чужим майном** фактично є будь-яка особа, якій належить чуже майно на певному правовому титулі. Це можуть бути і фізичні та юридичні особи, і інші учасники цивільних відносин, визначені у ст. 2 ЦК України. Право володіння може мати не лише одна особа, а дві й більше осіб одночасно.

Об'єктом права володіння є чуже майно, тобто не власне майно володільця. Це може бути будь-яка річ, стосовно якої можливе встановлення права власності.

⁴⁵⁴ Ільків О. В. Право володіння як юридична категорія. *Юридична Україна*. 2020. № 11. С. 15.

Володіння прийнято поділяти на законне (правомірне) та незаконне (неправомірне). Володіння є законним, якщо воно виникло на відповідній правовій підставі (юридичному титулі), наприклад, договорі. Таке володіння ще називають титульним. **Володіння є незаконним**, якщо воно виникло без правового титулу (безтитульне володіння) або на неправомірній підставі. Наприклад, незаконними володільцями є особи, які знайшли загублену річ і не вчинили дій, передбачених ЦК України, зокрема, не заявили про знахідку Національній поліції або органів місцевого самоврядування. Законодавцем встановлено презумпцію законності фактичного володіння майном (ч. 3 ст. 397 ЦК України). Зокрема, фактичне володіння майном вважається законним, якщо зацікавлена особа не доведе зворотнє і це буде встановлено в судовому порядку. **Незаконне володіння може бути добросовісним і недобросовісним.** Незаконне, проте добросовісне володіння, є тоді, коли володілець не знав і не міг знати, що володіє чужою річчю та не має права володіти нею. Якщо ж володілець знав або мав би знати, що неправомірно володіє певною річчю, то таке володіння є незаконним недобросовісним. Практичне значення такого поділу незаконного володіння полягає у розподілі між власником і незаконним володільцем доходів та збитків з утримання зазначеного майна, а також у разі набуття майна за набувальною давністю. Фактичне володіння може бути і законним, і незаконним. Натомість правове володіння є завжди законним (правомірним).

У ст. 400 ЦК України передбачено обов'язок недобросовісного володільця негайно повернути майно особі, яка має його на праві власності або іншому праві відповідно до договору або закону, або яка є добросовісним володільцем цього майна. У разі невиконання недобросовісним володільцем цього обов'язку заінтересована особа має право пред'явити позов про витребування цього майна.

Перелік підстав виникнення права володіння чужим майном міститься у ст. 398 ЦК України та є невичерпним. Зокрема, за наявності таких підстав може виникнути це право:

1) договору з власником або особою, якій майно було передано власником. Договірними конструкціями, які опосе-

редкуюють таку передачу, є договір найму, лізингу, перевезення, позички, зберігання тощо;

2) інших, законодавчо встановлених підстав. Такими підставами, як зазначається у цивілістичній доктрині⁴⁵⁵, можуть бути:

- односторонні правочини (наприклад, заповіт, за яким спадкодавець передає спадкоємцям своє право володіння);

- приписи закону. Наприклад, на підставі положень ч. 3 ст. 337 ЦК України в особи виникає право володіти знайденою річчю до встановлення власника. Аналогічні правила передбачають і положення ч. 2 ст. 340 ЦК України щодо затримання бездоглядної тварини. Титульне володіння чужою річчю виникає в особи й у разі наявності в неї на підставі ч. 1 ст. 594 ЦК України права притримання речі. Право володіння не може виникнути у разі виявлення скарбу, оскільки ст. 343 ЦК України не вказує на будь-які строки для набуття права власності на нього. Право власності на скарб виникає одразу після його виявлення. Тому особа, яка виявила скарб, стає саме його власником, а не володільцем⁴⁵⁶;

- адміністративний акт. Наприклад, положення ч. 3 ст. 337 ЦК України надають Національній поліції або органу місцевого самоврядування право самостійно визначити особу, якій може бути передана знахідка для зберігання, у разі якщо особа, яка знайшла загублену річ, не має наміру залишити її у себе;

- рішення суду.

Перелік підстав припинення права володіння чужим майном міститься у ст. 399 ЦК України. Законодавцем указані такі найпоширеніші підстави припинення цього права: відмова володільця від володіння майном; витребування майна від володільця власником майна або іншою особою; знищення майна. Це право може припинятися і за наявності інших, законодавчо встановлених підстав, а саме: поєднання в одній

⁴⁵⁵ Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 3 : Право власності та інші речові права / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2023. С. 667.

⁴⁵⁶ Касілова Д. Ю. Підстави виникнення і припинення володіння. *Правова держава*. 2012. № 14. С. 38.

особі володільця і власника майна, звернення стягнення на майно за боргами володільця, смерті володільця, вилучення майна з метою суспільної необхідності тощо⁴⁵⁷.

13.3. Право користування чужим майном (сервітут)

Термін «сервітут» має латинське походження та означає «рабство», «підпорядкованість», «служити».

Інститут права користування чужим майном (сервітут) виник ще у Стародавньому Римі, а згодом був впроваджений у сучасні правові системи багатьох країн світу. Його рецепція у законодавство України зумовлена визнанням приватної власності та розвитком економіки.

Правовій регламентації сервітуту присвячені ЦК України, ЗК України, ЛК України, закони України, а саме: «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», «Про нафту і газ», «Про меліорацію земель», «Про електронні комунікації», «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» тощо.

Сервітут – це речове право на чуже майно, що полягає в користуванні ним.

Сервітут є різновидом речових прав на чуже майно (обмежених речових прав). Йому притаманний абсолютний характер, що означає, що всі інші особи, зокрема й власник чи законний володільця майна, зобов'язані не порушувати цього речового права на чуже майно. Також сервітуту характерна властивість слідування за нерухомим майном, щодо користування яким його встановлено. Зокрема, відповідно до приписів ч. 6 ст. 403 ЦК України та ч. 1 ст. 101 ЗК України, сервітут зберігає свою чинність у разі переходу до інших осіб права власності на майно, щодо якого він установлений.

Характерною ознакою сервітуту є його безстроковість (або постійність), оскільки користування чужою річчю здійснюється на тривалій і постійній основі.

⁴⁵⁷ Правова природа категорії володіння чужим майном. *Речове право: пріоритети та перспективи* : матеріали Київських правових читань (м. Київ, 22 березня 2019 р.). / Р. А. Майданик, Я. М. Романюк та ін. ; відп. ред. Р. А. Майданик. Київ : Алерта, 2019. С. 251.

Сервітут встановлюється тільки за певним призначенням – користування чужим майном.

Сервітут встановлюється для задоволення потреб, які не можуть бути задоволені іншим способом (ч. 1 ст. 401 ЦК України). Ця ознака характерна тільки земельному сервітуту.

Види сервітутів. Сервітуту прийнято поділяти на *земельні й особисті*.

Земельний сервітут встановлюються щодо земельної ділянки або інших природних ресурсів. Земельний сервітут передбачає наявність двох сусідніх (суміжних або іншим чином пов'язаних одна з одною) земельних ділянок. Земельна ділянка, щодо якої встановлено сервітут, називається обслуговуючою, а та, на користь якої його встановлено, – пануючою.

Одним із характерних прикладів земельного сервітуту є передбачене ст. 404 ЦК України право користування чужою земельною ділянкою або іншим нерухомим майном, яке полягає в можливості проходу, проїзду через чужу земельну ділянку, прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку і трубопроводів, забезпечення водопостачання, меліорації тощо.

Невичерпний перелік земельних сервітутів установлено у ст. 99 ЗК України. Зокрема, власники або землекористувачі земельних ділянок чи інші заінтересовані особи можуть вимагати встановлення таких земельних сервітутів: право проходу та проїзду на велосипеді; право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху; право на розміщення тимчасових споруд (малих архітектурних форм); право на будівництво та розміщення об'єктів нафтогазовидобування; право на розміщення об'єктів трубопровідного транспорту; право на користування земельною ділянкою для потреб геологічного вивчення; право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, трубопроводів, інших лінійних комунікацій; право на розгортання, експлуатацію електронних комунікативних мереж; право прокладати на свою земельну ділянку водопровід із чужої природної водойми або через чужу земельну ділянку; право розміщення (переміщення, пересування) об'єктів інженерної інфраструктури меліоративних систем; право відводу води зі своєї земельної ділянки на сусідню або через сусідню земельну ділянку;

право забору води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право проходу до природної водойми; право поїти свою худобу із природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право прогону худоби до природної водойми; право прогону худоби по наявному шляху; право встановлення будівельних риштувань та складання будівельних матеріалів з метою ремонту будівель та споруд; право на будівництво та проходження інженерних, кабельних, трубопровідних мереж, необхідних для повноцінного функціонування індустриальних парків; право на будівництво, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків, прикордонних просік, комунікацій; право розміщення (без здійснення капітального будівництва) об'єктів рекреаційної інфраструктури, а також інженерної інфраструктури, необхідної для їх функціонування та обслуговування тощо.

Різновидами земельних сервітутів також є лісові, водні, фауністичні, флористичні, гірничі сервітутути⁴⁵⁸.

Особистий сервітут установлюється в інтересах конкретної особи, а не щодо певного майна. Права, що виникають із особистого сервітуту, належать тільки конкретно визначеній особі. Вона не може передати їх нікому іншому, навіть своїм спадкоємцям.

Одним із характерних прикладів особистого сервітуту є передбачене ст. 405 ЦК України право членів сім'ї власника житла на користування ним. Цей сервітут називають ще житловим. Зокрема, члени сім'ї власника житла, які проживають разом із ним, мають право на користування цим житлом відповідно до закону. Житлове приміщення, яке вони мають право займати, визначається його власником. Член сім'ї власника житла втрачає право на користування цим житлом у разі відсутності його без поважних причин понад один рік, якщо інше не встановлено домовленістю між ним і власником житла або законом.

⁴⁵⁸ Цитульський В. І. Право користування чужим майном (сервітут): цивільно-правові аспекти : дис. ... д-ра філософії : 081 Право / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2023. С. 39.

За часом, на який устанавлюються сервітути, їх прийнято поділяти на **строкові** та **постійні**. *Строкові сервітути* визначені певним проміжком часу або строком дії певних обставин. *Постійні сервітути* встановлюються на невизначений термін і є безстроковими для земельних сервітутів і зазвичай довічними для особистих сервітутів.

Залежно від того, в чиїх інтересах використовується чуже майно, виокремлюють **приватні** та **публічні сервітути**. Приватний сервітут устанавлюється на користь приватної особи та полягає в можливості для неї користуватися майном іншої приватної особи. Він регулюється цивільним законодавством. У *публічному сервітуті* немає конкретних суб'єктів, на користь яких він устанавлюється, або це можуть бути певні особи, які діють у публічних інтересах. Такий сервітут устанавлюється нормативно-правовими актами органів публічної влади.

Залежно від їх змісту, сервітути поділяють на **позитивні** та **негативні**. Позитивні сервітути надають сервітуарію право вчиняти певні активні дії, наприклад, право проїзду, проходу. Негативні сервітути обумовлюють наявність права в сервітуарія обмежувати власника нерухомості у вчиненні певних дій, наприклад, висаджувати насадження на визначеній території.

Суб'єкти сервітуту:

1) власник майна, на яке може бути встановлене сервітутне обтяження. Обтяжувати земельну ділянку та інші природні ресурси можуть також емфітевта, суперфіціарій та землекористувач (ч. 2 ст. 402 ЦК України, ч. 2 ст. 100 ЗК України);

2) сервітуарій – особа, в інтересах якої встановлюється сервітут. При встановленні земельного сервітуту це може бути власник (володілець) сусідньої земельної ділянки, а особистого – конкретно визначені особи (ч. 2 ст. 401 ЦК України, ч.ч. 1, 2 ст. 100 ЗК України). Носіями сервітутного права на користування житлом є члени сім'ї власника житла, які проживають разом із ним (ч. 1 ст. 405 ЦК України). Якщо ж сервітут закріплений законом за певною земельною ділянкою чи іншим природним об'єктом для потреб загального користування, то сервітутним правом може скористатися невизначене коло осіб.

Об'єкти сервітуту. За ЦК України сервітуту можуть встановлюватися тільки на нерухоме майно, а саме: земельні ділянки, інші природні ресурси (ліси, водні об'єкти тощо), а також інше нерухоме майно (будинки, квартири, інші приміщення призначені та придатні для постійного проживання в них) (ч. 1 ст. 401, ч. 1 ст. 405 ЦК України).

Зміст сервітуту полягає в можливості здійснення сервітуарієм тих прав, задля яких його було встановлено. Земельний сервітут пов'язаний із можливостями сервітуарія щодо проходу, проїзду через чужу земельну ділянку, прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку і трубопроводів, забезпечення водопостачання, меліорації тощо. Житловий сервітут дає змогу сервітуарію користуватися житлом власника лише для проживання.

Установлення сервітуту не позбавляє власника майна права власності. Проте власник вимушений рахуватися із сервітутним обтяженням, тобто так здійснювати правомочності з володіння, користування та розпорядження своєю річчю, щоб це не створювало перешкод для реалізації прав сервітуарієм. Аналогічні вимоги висуваються до поведінки сервітуарія. Він зобов'язаний реалізовувати своє право найменш обтяжливим способом для власника майна.

Сервітут може бути встановлений на певний строк або без визначення строку. Особа, яка користується сервітутом, зобов'язана вносити плату за користування майном, якщо інше не встановлено договором, законом, заповітом або рішенням суду.

Сервітут не підлягає самостійному відчуженню окремо від майна, для забезпечення користування яким його встановлено. Тому він не є оборотоздатним. Однак у разі встановлення земельного сервітуту для спорудження лінійного об'єкта енергетичної інфраструктури, іншого об'єкта законом або договором про встановлення земельного сервітуту може бути встановлена умова щодо переходу права земельного сервітуту до нового власника такого об'єкта при переході права власності на нього.

Підстави встановлення сервітуту. У ч. 1 ст. 402 ЦК України передбачений вичерпний перелік таких підстав установа сервітуту: **договір, закон, заповіт, рішення суду.** Приписи ч. 1 ст. 100 ЗК України та ч. 3 ст. 23 ЛК України

закріплюють аналогічні підстави щодо виникнення відповідно земельних і лісових сервітутів.

Договір – найпоширеніша підстава виникнення права користування чужим майном (сервітутом). Однак вид договору, яким може бути встановлений сервітут, порядок, форма й істотні умови його укладення не регламентовані цивільним законодавством України.

У юридичній літературі за місцем і значенням умови про встановлення сервітутного користування у змісті таких договорів їх прийнято поділяти на дві групи:

1) договір про встановлення сервітуту (сервітутний договір). Основна його мета – набуття речового права користування чужим майном;

2) змішаний договір, у якому додатковою умовою його змісту є умова про встановлення права користування чужим майном (наприклад, договір купівлі-продажу із встановленням сервітуту)⁴⁵⁹.

Сторонами сервітутного договору є особа, яка потребує встановлення сервітуту (сервітуарій), та власник (володілець) нерухомого майна. Право вимагати укладення відповідного договору, у передбачених законом випадках, мають особи, що займаються певною діяльністю, наприклад, постачальники електронних комунікаційних мереж та/або послуг⁴⁶⁰, власники спеціального дозволу на користування нафтогазоносними надрами⁴⁶¹, підприємства енергетики⁴⁶², організації об'єктів інженерної інфраструктури меліоративних систем⁴⁶³ тощо.

⁴⁵⁹ Предчук Т. В. Договір про встановлення сервітуту за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2019. С. 9, 57.

⁴⁶⁰ Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>

⁴⁶¹ Про нафту і газ : Закон України від 12.07.2001 № 2665-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2665-14#Text>

⁴⁶² Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів : Закон України від 09.07.2010 № 2480-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2480-17#Text>

⁴⁶³ Про організацію водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель : Закон України від 17.02.2022 № 2079-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2079-20#Text>

Форма договору про встановлення сервітуту. ЦК України не містить окремої вимоги щодо форми договору про встановлення сервітуту. На підставі аналізу ст.ст. 205–208 ЦК України можна зробити висновок, що цей договір укладається у простій письмовій формі. Договір про встановлення земельного сервітуту за домовленістю сторін може бути нотаріально посвідчений. Нотаріальне його посвідчення є правом, а не обов'язком сторін. Відповідно до ч. 2 ст. 100 ЗК України, власник земельної ділянки має право встановити вимогу нотаріального посвідчення такого договору та скасувати її. Встановлення (скасування) вимоги є одностороннім правочином, що підлягає нотаріальному посвідченню. За своєю правовою природою така вимога є обтяженням речових прав на земельну ділянку та підлягає державній реєстрації в порядку, визначеному законом. Договір про встановлення земельного сервітуту для розміщення об'єктів енергетики та передачі електричної енергії укладається на підставі типової форми договору, затвердженої постановою КМУ від 26.01.2022 № 49. Окрім того, законодавцем установлений обов'язок державної реєстрації земельного сервітуту у встановленому для державної реєстрації прав на нерухоме майно порядку.

Істотними умовами договору про встановлення сервітуту є: умова про предмет договору; умова про мету його встановлення; умова про плату, яку сплачує сервітуарій, або вказівка на те, що договір є безоплатним; умова про строк. Окрім того, у ч. 3 ст. 100 ЗК України закріплені такі істотні умови договору про встановлення земельного сервітуту: обсяг прав сервітуарія щодо користування земельною ділянкою (її частиною); кадастровий номер земельної ділянки, щодо якої встановлений земельний сервітут; розмір і порядок внесення плати за встановлення сервітуту (крім випадків встановлення безоплатного сервітуту); строк дії сервітуту.

У разі недосягнення домовленості про встановлення сервітуту та про його умови спір вирішується у судовому порядку, тобто **сервітут встановлюється рішенням суду**. Судовий спосіб установлення сервітуту застосовується лише в разі неможливості для сторін домовитися між собою. Рішення суду одночасно є і підставою встановлення сервітуту, і способом захисту прав особи, яка вимагає його встановлення.

Сервітут не може встановлюватися за допомогою негаторного позову. Якщо наявні перешкоди у доступі до земельної ділянки у зв'язку з необхідністю проходження через неї, власник (володілець) сусідньої земельної ділянки вправі вимагати саме встановлення сервітуту, а не звертатися з негаторним позовом. До основних відмінностей цих способів захисту речових прав слід віднести такі: вимога про усунення перешкод у користуванні та/або розпорядженні майном пред'являється винятково до особи, чия поведінка є протиправною, а для встановлення сервітуту характер діянь відповідача не має жодного юридичного значення; негаторний позов підлягає задоволенню за умови, що створення перешкод у здійсненні права користування та/або розпорядження майном є наслідком незаконних діянь відповідача, натомість пред'явлення вимоги про встановлення сервітуту залежить від об'єктивної необхідності користування чужою річчю⁴⁶⁴.

Самостійною **підставою встановлення сервітуту є закон**. Зокрема, члени сім'ї власника житла мають право на користування цим житлом (ст. 405 ЦК України); діти, які є членами сім'ї наймача або власника житлового приміщення, мають право на користування займаним приміщенням на рівні з власником або наймачем (ст. 18 Закону України «Про охорону дитинства»); член кооперативу (а також члени його сім'ї) мають право на користування житлом у будинку житлового (житлово-будівельного) кооперативу (ч.ч. 2 та 3 ст. 384 ЦК України) тощо.

Сервітут **може виникнути на підставі заповіту** шляхом прямого його встановлення у ньому (ст. 1246 ЦК України) або у порядку заповідального відказу (ч. 2 ст. 1238 ЦК України).

Припинення сервітуту відбувається з підстав, установлених ст. 406 ЦК України, а саме у разі:

- 1) поєднання в одній особі особи, в інтересах якої встановлений сервітут, і власника майна, обтяженого сервітutom;
- 2) відмови від нього особи, в інтересах якої встановлений сервітут;

⁴⁶⁴ Андрусів У. Б., Вовк М. З. Ефективність способів захисту речових прав. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 6 (12). С. 308–309.

- 3) спливу строку, на який було встановлено сервітут;
- 4) припинення обставини, яка була підставою для встановлення сервітуту;
- 5) невикористання сервітуту протягом трьох років підряд;
- 6) смерті особи, на користь якої було встановлено особистий сервітут.

Сервітут може бути припинений за рішенням суду на вимогу власника майна за наявності обставин, які мають істотне значення. Власник земельної ділянки має право вимагати припинення сервітуту, якщо він перешкоджає використанню цієї земельної ділянки за її цільовим призначенням. Закон може встановлювати також інші випадки припинення сервітуту.

13.4. Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис)

Ще одним із різновидів речових прав на чуже майно є емфітевзис, правовій регламентації якого присвячені глава 33 ЦК України та глава 16-1 ЗК України.

Термін «емфітевзис» має грецьке походження та означає «обробляти».

Уперше інститут емфітевзису виник у Стародавній Греції у III ст. до н. р. як спадкова оренда земель для виноградарства та садівництва. Згодом він з'явився в положеннях римського права⁴⁶⁵, з якого був запозичений правопорядками європейських країн.

Емфітевзис – це право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб.

За своєю юридичною природою емфітевзис є речовим правом на чуже майно (обмеженим речовим правом) із характерними йому ознаками абсолютності юридичного захисту та наявності права слідування. Будучи обмеженим речовим правом, емфітевзис одночасно характеризується

⁴⁶⁵ Сліпченко О. І. Емфітевзис за римським приватним право. *Часопис цивілістики*. Вип. 18. С. 204.

як обтяження права власності на відповідну земельну ділянку і як таке підлягає державній реєстрації.

Мета отримання земельної ділянки в емфітевзис – це використання її для власних сільськогосподарських потреб.

Емфітевзис може відчужуватися та успадковуватися. Це свідчить про те, що він є оборотоздатним. Відчуження емфітевзису може здійснюватися на підставі будь-яких цивільно-правових договорів, що передбачають перехід речових прав (наприклад, договору купівлі-продажу, дарування). Емфітевзис може передаватися емфітевтом іншим особам також у порядку спадкування. Водночас ч. 5 ст. 102-1 ЗК України встановлено обмеження щодо оборотоздатності емфітевзису державних або комунальних земель. Зокрема, такий емфітевзис не може бути відчужений іншим особам, внесений до статутного капіталу юридичних осіб або ж переданий у заставу.

Емфітевзис є правом строковим. Строк договору про надання емфітевзису визначається його сторонами. У ст. 408 ЦК України встановлений максимальний строк, на який може бути укладено договір про надання емфітевзису – 50 років. Обмеження щодо максимального строку відповідного договору поширюється і на користування земельними ділянками приватної власності, і земельними ділянками державної та комунальної власності.

Емфітевзис може бути і безоплатним, і здійснюватися за плату. Розмір плати, її форма, умови, порядок та строки виплати встановлюються договором про надання емфітевзису. Форма оплати за договором про надання права користування чужою земельною ділянкою приватної власності може бути грошовою, натуральною, шляхом надання емфітевтом власнику земельної ділянки послуг або змішаною, а за договором про надання права користування чужою земельною ділянкою державної або комунальної власності – лише грошовою. Плата згідно з умовами договору про надання емфітевзису може вноситися одноразовим платежем або ж періодично. ЗК України містить обмеження щодо зміни розміру плати за договором про надання емфітевзису. Зокрема, відповідно до ч. 7 ст. 102-1 ЗК України, плата за користування земельною ділянкою державної чи комунальної власності, визначена

в договорі про надання права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, укладеному на земельних торгах, не може бути зменшена за згодою сторін протягом строку дії договору, а також у разі його поновлення.

Емфітевзис **виникає** виключно **на підставі договору** (ч. 1 ст. 407 ЦК України).

Сторонами договору про надання емфітевзису є:

1) власник земельної ділянки, який передає право користування нею іншій особі. Особа, яка має інший титул на земельну ділянку (наприклад, право постійного користування або право оренди), не може укласти цей договір;

2) землекористувач (емфітевт) – особа (фізична або юридична), яка набуває речове право на земельну ділянку.

Предмет договору – земельна ділянка сільськогосподарського призначення, що знаходиться у приватній, комунальній або державній власності. Згідно зі ст. 22 ЗК України, землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, в тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей. До земель сільськогосподарського призначення належать: 1) сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги); 2) несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель інших категорій, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі під об'єктами виробництва біометану, які є складовими комплексів із виробництва, переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо).

Форма та порядок укладення договору про надання емфітевзису. ЦК України не містить окремої вимоги щодо форми договору про надання емфітевзису. На підставі аналізу ст.ст. 205–208 ЦК України можна зробити висновок, що цей договір укладається в простій письмовій формі. Крім того, ч. 8 ст. 102-1 ЗК України встановлено,

що за домовленістю сторін договір про надання права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб може бути посвідчений нотаріально. Власник земельної ділянки також може встановити вимогу нотаріального посвідчення такого договору; встановлення (скасування) такої вимоги є одностороннім правочином, що підлягає нотаріальному посвідченню; така вимога є обтяженням речових прав на земельну ділянку та підлягає державній реєстрації в порядку, визначеному законом.

ЗК України передбачені особливості укладення договору про надання права користування чужою земельною ділянкою державної чи комунальної власності для сільськогосподарських потреб. Зокрема, укладенню такого договору мають передувати земельні торги, які проводяться у формі аукціону. Договір купівлі-продажу емфітевзису укладається з учасником (переможцем) земельних торгів, який запропонував найвищу плату за користування відповідною земельною ділянкою, зафіксовану в ході проведення земельних торгів.

Права й обов'язки власника земельної ділянки та емфітевта (ст.ст. 409–411 ЦК України).

Власник земельної ділянки має право:

1) вимагати від емфітевта використовувати ділянку відповідно до обумовленого у договорі її цільового призначення (ч. 1 ст. 409 ЦК України);

2) на отримання плати за користування ділянкою, якщо сторони обумовили це у договорі (ч. 2 ст. 409 ЦК України);

3) на переважне перед іншими особами право на придбання емфітевзису в разі його відчуження емфітевтом (ч. 2 ст. 411 ЦК України). Реалізувати це право власник земельної ділянки має можливість протягом місячного строку з моменту отримання письмового повідомлення. Якщо власник не надішле письмової згоди на купівлю протягом цього строку, емфітевзис може бути відчужений іншій особі. У разі порушення переважного права власник земельної ділянки має можливість протягом річної позовної давності звернутися до суду з позовом про переведення прав та обов'язків покупця за договором купівлі-продажу, попередньо внівши на депозитний рахунок суду грошову суму, яку повинен сплатити покупець;

4) на одержання відсотків від ціни продажу іншій особі емфітевзису (вартості права), встановлених договором (ч. 5 ст. 411 ЦК України). Це право виникає лише у разі відчуження емфітевзису шляхом продажу, тобто укладення договору купівлі-продажу. У разі іншого відчуження, наприклад договору дарування, міни, це право не виникатиме.

Власник земельної ділянки зобов'язаний надати її в користування та не перешкоджати емфітевті у здійсненні його прав (ч. 3 ст. 409 ЦК України).

Емфітевта має право:

1) володіти та користуватися земельною ділянкою в повному обсязі відповідно до умов договору (абз. 1 ч. 1 ст. 410 ЦК України);

2) передавати земельну ділянку в оренду (абз. 2 ч. 1 ст. 410 ЦК України). Строк орендного використання такої земельної ділянки не може перевищувати строку, на який укладено договір емфітевзису. Водночас, приписи ч. 4 ст. 102-1 ЗК України передбачають, що договором емфітевзису може бути встановлено заборону про передачу емфітевтом такої земельної ділянки в оренду. Така заборона є обтяженням речових прав на земельну ділянку та підлягає державній реєстрації у порядку, визначеному законом;

3) набувати право власності на плоди та доходи від експлуатації наданої у користування ділянки. Це право випливає з права користування земельною ділянкою для власних потреб;

4) відчужувати емфітевзис, якщо інше не встановлено законом (ч. 1 ст. 411 ЦК України). Заборона відчужувати емфітевзис як право користування землями державної та комунальної власності встановлена ч. 5 ст. 102-1 ЗК України.

Емфітевта зобов'язаний:

1) вносити плату за користування земельною ділянкою, а також інші платежі, встановлені законом (ч. 2 ст. 410 ЦК України). Цей обов'язок виникає в емфітевта в тому разі, якщо використання земельної ділянки здійснюється за плату;

2) ефективно використовувати земельну ділянку відповідно до її цільового призначення (ч. 3 ст. 410 ЦК України);

3) підвищувати родючість земельної ділянки, застосовувати природоохоронні технології виробництва, утримува-

тися від дій, які можуть призвести до погіршення екологічної ситуації (ч. 3 ст. 410 ЦК України);

4) письмово повідомити власника земельної ділянки про намір продати право користування нею (ч. 3 ст. 411 ЦК України). Цей обов'язок покладається на емфітевта лише у разі продажу емфітевзису. У всіх інших випадках він не зобов'язаний повідомляти про таке відчуження.

Припинення емфітевзису відбувається з підстав, установлених ст. 412 ЦК України та ч. 9 ст. 102-1 ЗК України, а саме у разі:

- 1) поєднання в одній особі землевласника й емфітевта;
- 2) спливу строку, на який було надано емфітевзис;
- 3) викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю;

- 4) прийняття уповноваженим органом виконавчої влади, органом місцевого самоврядування рішення про використання земельної ділянки державної чи комунальної власності для суспільних потреб;

- 5) припинення дії договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства (щодо договору емфітевзису, укладеного в межах такого партнерства);

- 6) згоди сторін договору емфітевзису;

- 7) примусового відчуження земельної ділянки відповідно до ст. 14-1 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану»;

- 8) набрання законної сили відповідним рішенням суду.

Емфітевзис як речове право припиняється тільки з підстав, визначених законом. Договором не можуть бути передбачені додаткові підстави для його припинення. Тому порушення зобов'язань за договором (наприклад, несплата платежів) не припиняє емфітевзису.

Для припинення емфітевзису, що є у заставі (іпотеці), за взаємною домовленістю сторін договору необхідна згода заставодержателя (іпотекодержателя).

Припинення емфітевзису підлягає державній реєстрації, про що згідно з приписами Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно вноситься відповідний запис.

13.5. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій)

Одним із видів речових прав на чуже майно є право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій), правовій регламентації якого присвячені глава 34 ЦК України та глава 16-1 ЗК України.

Термін «суперфіцій» має латинське походження та означає «поверхня» («все те, що міцно пов'язане із землею»).

Суперфіцій – це речове право користування чужою земельною ділянкою для будівництва промислових, побутових, соціально-культурних, житлових та інших споруд і будівель.

Суперфіцій, як і будь-який інший різновид речових прав на чуже майно (обмежених речових прав), характеризується абсолютністю юридичного захисту та наявністю права слідування. Зокрема, відповідно до приписів абз. 2 ч. 2 ст. 414 ЦК України, перехід права власності на земельну ділянку до іншої особи не впливає на обсяг права власника будівлі (споруди) щодо користування земельною ділянкою. Будучи обмеженим речовим правом, суперфіцій одночасно характеризується як обтяження права власності на відповідну земельну ділянку і як таке підлягає державній реєстрації.

Мета встановлення суперфіцію – забудова земельної ділянки, тобто зведення на ній нерухомості різного призначення.

Суперфіцій є правом строковим. Зокрема, згідно з приписами ч. 4 ст. 413 ЦК України, строк суперфіцію може бути визначеним (строковим) або невизначеним (безстроковим). Положення ЦК України не містять вказівки на мінімальний і максимальний строки суперфіцію. Однак суперфіцій має бути встановлений на строк, необхідний для будівництва об'єкта та подальшого його використання. Встановлення суперфіцію з надто коротким строком суперечитиме природі цього речового права, а тому не може допускатися. Водночас законодавством встановлено обмеження щодо строку користування земельною ділянкою державної чи комунальної власності для забудови. Строк встановлення суперфіцію в таких випадках не може бути більшим 50 років. Порушення

вказаного обмеження не спричиняє недійсність договору про встановлення суперфіцію, але саме право вважається таким, що встановлене на максимальний строк у 50 років.

Характерними ознаками суперфіцію як речового права є його відчужуваність та успадковуваність. Це свідчить про можливість зазначеного речового права бути об'єктом цивільного обороту. Зокрема, суперфіціарій може передати це право іншій особі будь-яким не забороненим законом способом (наприклад, продати, подарувати, передати в заставу). Водночас у ч. 3 ст. 413 ЦК України та ч. 5 ст. 102-1 ЗК України встановлено обмеження щодо відчуження права користування для забудови земельною ділянкою державної або комунальної власності: такий суперфіцій не може бути відчужений землекористувачем іншим особам, внесений до статутного капіталу, переданий у заставу.

На відміну від правил про відчуження емфітевзису, власник земельної ділянки, обтяженої суперфіцієм, не має переважного права на придбання суперфіцію в разі його відчуження. Тому суперфіціарій не зобов'язаний ставити до відома землевласника про свій намір здійснити відчуження суперфіцію та отримувати його згоду для такого відчуження. Землевласник зобов'язаний зберігати той характер відносин із новим суперфіціарієм, який існував з його попередником відповідно до умов, які були при встановленні суперфіцію.

Суперфіцій може бути переданий суперфіціарієм у спадщину і за законом, і за заповітом.

Підставами виникнення суперфіцію є договір або заповіт.

Об'єктом суперфіцію є земельна ділянка, яка за цільовим призначенням допускає будівництво будівель відповідного виду. Тобто спорудження об'єктів повинно забезпечити цільове використання земельної ділянки відповідно до категорії, встановленої ЗК України.

Згідно з положеннями ч. 3 ст. 102-1 ЗК України, суперфіцій не може бути встановлений на земельній ділянці, що є в оренді. Адже повнота володіння та користування, характерна суперфіцію як речовому праву, охоплює можливість одночасного використання однієї земельної ділянки орендарем і суперфіціарієм.

Суб'єктами суперфіції є власник земельної ділянки, що надається для забудови, та землекористувач (суперфіціарій). Згідно з положеннями ч. 1 ст. 413 ЦК України, лише власник земельної ділянки може встановити суперфіцій. Особа, яка має інший титул на земельну ділянку (право постійного користування або право оренди), не може його встановити. Щодо особи суперфіціарія законодавством не встановлено особливих вимог.

У ст.ст. 414 та 415 ЦК України передбачені **права й обов'язки** власника земельної ділянки для забудови та суперфіціарія.

Власник земельної ділянки для забудови має право:

- 1) одержувати плату за користування нею;
- 2) одержувати, у встановлених договором випадках, частки від доходу суперфіціарія від збудованих на земельній ділянці промислових об'єктів;
- 3) володіти, користуватися нею в обсязі, встановленому договором із суперфіціарієм.

Власник земельної ділянки для забудови зобов'язаний:

- 1) надати певну ділянку під забудову в строки, визначені договором або заповітом;
- 2) не перешкоджати землекористувачеві у здійсненні ним права користування ділянкою.

Землекористувач (суперфіціарій) має право:

- 1) користуватися земельною ділянкою у встановленому договором обсязі;
- 2) набувати право власності на будівлі (споруди), споруджені на земельній ділянці, переданій йому для забудови;
- 3) відчужувати суперфіцій. Водночас особа, до якої перейшло право власності на будівлі (споруди), набуває право користування земельною ділянкою на тих же умовах і в тому ж обсязі, що й попередній власник (будівлі споруди).

Землекористувач (суперфіціарій) зобов'язаний:

- 1) вносити плату за користування земельною ділянкою, наданою йому для забудови, а також інші платежі, встановлені законом;
- 2) використовувати земельну ділянку відповідно до її цільового призначення.

Припинення суперфіцію відбувається з підстав, установлених ст. 416 ЦК України та ч. 9 ст. 102-1 ЗК України, а саме у разі:

1) поєднання в одній особі землевласника та суперфіціарія. Таке поєднання може відбуватися в особі землевласника, у разі набуття ним права власності на будівлю, або в особі землекористувача у разі набуття ним права власності на земельну ділянку. В цьому випадку суперфіцій поглинається більш ширшим за змістом речовим правом – правом власності;

2) спливу строку суперфіцію. Закінчення строку впливає лише на строковий суперфіцій. Безстроковий суперфіцій не припиняється з цієї підстави;

3) відмови суперфіціарія від суперфіцію. Суперфіціарій може відмовитися від суперфіцію в будь-який момент на власний розсуд без згоди і попередження землевласника;

4) невикористання земельної ділянки для забудови протягом трьох років підряд. Суперфіціарій вважається таким, що не використовує земельну ділянку для забудови, якщо він протягом перших трьох років існування суперфіцію не розпочав фактичне виконання відповідних будівельних робіт. Подальше зупинення таких робіт, як би довго воно не тривало, не має значення. Однак якщо суперфіціарій обмежить лише стадією оформлення вихідних даних, проектування об'єкта й отримання дозвільних документів для будівництва, а власне будівельні роботи не розпочне, то він вважатиметься таким, що не приступив до забудови земельної ділянки⁴⁶⁶;

5) відчуження земельної ділянки приватної власності для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності;

6) прийняття уповноваженим органом виконавчої влади, органом місцевого самоврядування рішення про використання земельної ділянки державної чи комунальної власності для суспільних потреб;

7) припинення дії договору, укладеного в межах державно-приватного партнерства (щодо договору суперфіцію, укладеного в межах такого партнерства);

⁴⁶⁶ Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1: Загальні положення. Особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. С. 792.

8) згоди сторін договору суперфіцію;

9) примусового відчуження земельної ділянки відповідно до ст. 14-1 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану»;

10) набрання законної сили відповідним рішенням суду.

Суперфіцій як речове право може бути припинений тільки з підстав, визначених законом. Тому в договорі не можуть бути встановлені додаткові, не передбачені законом підстави для його припинення.

Правові наслідки припинення суперфіцію визначені у ст. 417 ЦК України. Зокрема, юридична доля будівлі (споруди), що розташована на земельній ділянці, суперфіцій на яку припинено, визначається за домовленістю власника землі та власника будівлі (споруди). Власник земельної ділянки має право вимагати від власника будівлі (споруди) її знесення та приведення земельної ділянки до стану, в якому вона була до надання її у користування. У разі виникнення спору, а також у тих випадках, коли знесення будівлі (споруди), що розміщена на земельній ділянці, заборонено законом (житлові будинки, пам'ятки історії та культури тощо) або є недоцільним у зв'язку з явним перевищенням вартості будівлі (споруди) порівняно з вартістю земельної ділянки, суд може з урахуванням підстав припинення права користування земельною ділянкою постановити рішення про викуп власником будівлі (споруди) земельної ділянки, на якій вона розміщена, або про викуп власником земельної ділянки будівлі (споруди), або визначити умови користування земельною ділянкою власником будівлі (споруди) на новий строк.

Питання для самоконтролю

1. На який строк може бути передане державне або комунальне майно в узуфрукт?

2. Чи може узуфруктарій відчужувати майно, передане йому на праві узуфрукта?

3. У чому полягає відмінність між добросовісним і недобросовісним незаконним володінням?

4. Які є види сервітутів?

5. Чи підлягає сервітут державній реєстрації в порядку, встановленому для державної реєстрації прав на нерухоме майно?

6. Які підстави встановлення сервітуту передбачені законодавством?

7. У якій формі укладається договір про встановлення сервітуту?

8. На який максимальний строк може бути укладений договір про надання емфітевзису відповідно до чинного законодавства?

9. Кому належить право власності на будівлі (споруди), збудовані на земельній ділянці, що передана у суперфіції?

10. Які правові наслідки настають у разі припинення суперфіцію?

Рекомендована література

1. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>
2. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Про управління об'єктами державної власності : Закон України від 21.09.2006 № 185-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text>
4. Коссак В. М., Ільків О. В. Речові права на чуже майно в контексті оновлення цивільного законодавства України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 85–88.
5. Майданик Р. А. Речове право : підручник. Київ : Алерта, 2019. 1102 с.
6. Найда К. В. Правові аспекти розмежування земельного сервітуту та суперфіцію. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2024. Вип. 4. С. 15–22.
7. Філонова Ю. М., Явор О. А., Піддубна В. Ф., Маслова-Юрченко К. О. Цивільно-правова конструкція узуфрукта в країнах Європи та України: перспективи вдосконалення чинного цивільного законодавства України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 4. С. 155–159.
8. Цитульський В. І. Право користування чужим майном (сервітут): цивільно-правові аспекти : дис. ... д-ра філософії : 081 Право. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2023. 191 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/5801>

ГЛАВА 14

ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТА ІНШИХ РЕЧОВИХ ПРАВ

14.1. Загальні положення про захист права власності й інших речових прав

14.2. Окремі види позовів про захист права власності

14.2.1. Віндикаційний позов

14.2.2. Негаторний позов

14.2.3. Позов про визнання права власності

14.2.4. Позов про зняття арешту

14.2.5. Вимоги про визнання незаконним правового акта, що порушує право власності

14.1. Загальні положення про захист права власності й інших речових прав

Запорукою реального здійснення права володіння, користування і розпорядження майном є належний захист права власності. Захист права власності й інших речових прав є однією з найголовніших функцій української держави та права.

Приписи, спрямовані на захист права власності, реалізуються нормами цивільного, адміністративного, кримінального й інших галузей права. Проте особливості саме цивільного законодавства дають змогу здійснювати захист права власності в повному обсязі за допомогою використання цивільно-правових способів захисту.

Захист права власності здійснюється відповідно до положень глави 3 ЦК України, які є загальними нормами, позаяк застосовуються в разі порушення будь-якого суб'єктивного права чи інтересу, а також згідно з положеннями глави 29 ЦК України «Захист права власності» – як спеціальних норм, які передбачають відповідні способи захисту порушених прав та інтересів власника.

Натомість у кодексі немає спеціальної глави чи підрозділу, присвяченого захисту інших речових прав. За задумом розробників кодексу, відповідну функцію повинна виконувати ст. 396 ЦК України, відповідно до якої особа, яка має речове право на чуже майно, має право на захист свого права, зокрема й від власника майна, згідно з положеннями гл. 29 цього кодексу⁴⁶⁷.

Статтею 386 ЦК України визначаються основні засади захисту права власності, які ґрунтуються на конституційному принципі рівності захисту права власності всіх його суб'єктів незалежно від форми власності, що полягає у забезпеченні державою юридичної рівності власників у виборі та застосуванні передбачених законом способів захисту.

Норма ст. 386 ЦК України закріплює превентивний і компенсаційний механізми захисту права власності, надаючи власнику інструменти для його захисту і у разі загрози порушень у майбутньому, і передбачаючи можливість захисту права власності у разі його порушення.

Підґрунтям превентивного захисту права власності є нормативний припис ч. 3 ст. 13 ЦК України, згідно з яким не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром заподіяти шкоду іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Відтак власник, в якого є підстави передбачити вірогідність порушення свого права власності іншою особою, вправі вимагати в судовому порядку заборонити здійснення нею дій, що здатні порушити його право, або вимагати вчинення відповідних дій із метою запобігання такому порушенню (ч. 2 ст. 386 ЦК України).

Установлення в цивільному законодавстві такого способу захисту права власності зумовлюється перенесенням центру ваги зі шкідливого результату на більш ранній ступінь, коли протиправним діянням лише створюється можливість заподіяння шкоди або коли діяльність має небезпечні властивості загрози⁴⁶⁸.

⁴⁶⁷ Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. С. 300.

⁴⁶⁸ Гнатів О. Б. Захист права власності в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2015. С. 33.

Різновидом превентивного захисту є визнання права власності у разі втрати правовстановлюючих документів власником (ст. 392 ЦК України). В такому разі право власності ще не порушене, а вимога власника спрямована саме на запобігання можливому порушенню його права власності іншою особою, яка може скористатися загубленими документами для незаконного заволодіння майном власника або перешкоджати здійсненню власником своїх повноважень у зв'язку з неможливістю підтвердження свого права власності⁴⁶⁹.

У разі порушення права власності власник, відповідно до ч. 3 ст. 386 ЦК України, має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди.

Кожен власник, чиє право власності зазнало посягання, вправі самостійно вирішувати питання щодо здійснення ним права на захист. У разі нездійснення чи відмови від здійснення захисту це право не припиняється та може бути реалізовано в майбутньому в межах строків позовної давності.

Захист порушених речових прав відображає загальні підходи до захисту цивільних прав, які передбачені ст. 16 ЦК України, та охоплює його форми, способи і засоби.

За характером прав учасників відносин захисту права власності й інших речових прав виокремлюють дві форми захисту речових прав: юрисдикційну та неюрисдикційну.

Захист права власності й інших речових прав, за своїм загальним змістом, передбачає і можливість звернення до компетентних органів, які видають обов'язкові до виконання рішення на захист порушеного речового права (юрисдикційна форма захисту), і можливість самостійного примусового усунення уповноваженою особою порушень її прав та посягання на них у порядку самозахисту (неюрисдикційна форма захисту).

Форму захисту права власності наповнюють змістом способи захисту, які визначають суть вимоги заінтересованої особи, а також ініціюються чи втілюються передбаченими законодавством інструментами – засобами захисту (позовні заяви, скарги тощо).

Цивільно-правові способи захисту права власності та майнових інтересів власника – встановлені договором

⁴⁶⁹ Дзера І. О. Превентивний захист права власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 114.

чи законом матеріально-правові вимоги, за допомогою яких здійснюється відновлення порушених правомочностей з володіння, користування чи розпорядження річчю та здійснюється захист майнових інтересів власника⁴⁷⁰.

Цивільно-правові способи захисту права власності й інших речових прав за своєю юридичною природою є неоднорідними та за характером посягання на речові права й інтереси поділяються на кілька груп, найбільш визнаними з яких є: а) речово-правові; б) зобов'язально-правові; в) інші способи захисту права власності.

Речово-правові способи захисту права власності застосовуються у разі безпосереднього порушення права власності чи інших речових прав фізичних чи юридичних осіб, як абсолютних речових прав. Основною метою речово-правових способів захисту є застосування до порушника правових засобів, спрямованих на відновлення та припинення неправомірних дій.

Речово-правові способи захисту характеризуються наявністю низки особливостей, які одночасно є умовами їх застосування. Відсутність хоча б однієї з таких умов унеможливорює кваліфікацію відповідної матеріально-правової вимоги як належного способу захисту. Відтак ідеться про те, що застосування речово-правових способів захисту є можливим:

- лише носієм речового права;
- у разі відсутності між уповноваженою особою та правопорушником зобов'язальних відносин із приводу спірної речі;
- щодо речей індивідуально-визначених або принаймні індивідуалізованих;
- у разі існування спірної речі в натурі.

Окрім наведених характерних рис, які властиві всім речовим способам захисту, є також видові особливості всередині цієї системи захисних заходів, що обумовлені метою застосування того чи іншого конкретного способу захисту⁴⁷¹.

⁴⁷⁰ Цивільне право України : підручник : в 2 т. Т. 1 / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. С. 370.

⁴⁷¹ Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. С. 308–310.

У сучасній доктрині цивільного права усталеним можна визнати підхід, відповідно до якого до речово-правових належать: вимога про витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов – ст. 387 ЦК України); вимога про усунення перешкод у користуванні та розпорядженні майном – ст. 391 ЦК України). Зазвичай до речово-правових способів захисту також належить вимога про визнання права власності (ст. 392 ЦК України), вимога про зняття арешту, виключення майна з опису.

Зобов'язально-правові способи мають на меті захистити інтереси власника як учасника зобов'язальних правовідносин й розраховані на випадки порушення прав особою, яка є із власником чи іншим носієм цивільного права в договірних чи інших зобов'язальних правовідносинах.

Зобов'язально-правовими вважатимуться вимоги:

1) про відшкодування збитків, майнової чи моральної шкоди;

2) визнання недійсними правочинів про відчуження майна;

3) повернення речей, наданих у користування за договором;

4) про повернення безпідставно набутого чи збереженого майна;

5) про примусове виконання обов'язку в натурі тощо.

Третя група способів захисту права власності охоплює вимоги, які не належать до речово-правових або зобов'язально-правових і впливають із різних інститутів цивільного права. Це, зокрема, вимоги про:

а) захист прав учасника спільної власності (визначення порядку володіння, користування чи розпорядження спільним майном, переведення прав та обов'язків покупця за договором купівлі-продажу, про визначення розміру часток у праві спільної часткової власності; про виділ частки майна, що є спільною частковою чи сумісною власністю, або сплату компенсації за частку; про звернення стягнення на частку в майні, що є спільною власністю тощо);

б) визнання незаконними (недійсними) рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, інших правових актів, що порушують право власності;

в) захист майнових прав власника, визнаного у встановленому порядку безвісно відсутнім або оголошеним померлим у випадку його явки;

г) відповідальність заставодержателя, зберігача або опікуна спадкового майна за пошкодження або втрату;

д) превентивний спосіб захисту права власності, інших речових прав;

е) позови, які спрямовані на захист інтересів власника, носіїв інших речових прав при припиненні речових прав за підставами, передбаченими законом. Наприклад, вимоги гарантії, встановлені державою на випадок передачі (звернення стягнення) в державну власність майна, яке знаходиться в приватній власності шляхом реквізиції, націоналізації і пов'язане з цим відшкодування вартості майна та заподіяних збитків⁴⁷².

Обрання належного способу захисту заінтересованою особою залежить від характеру і змісту спірних правовідносин та обраної форми захисту.

14.2. Окремі види позовів про захист права власності

14.2.1. Віндикаційний позов

Одним із засобів захисту права власності, що має речово-правовий характер, є *позов про витребування майна з чужого незаконного володіння*, який отримав назву **віндикаційного** (*rei vindicatio*, від лат. *vim dicere* – «оголошую про застосування сили»).

ЦК України не послуговується терміном «віндикаційний позов», а використовує замість нього широке поняття «витребування майна». Останнє може відбуватися з різних правових підстав, зокрема в порядку віндикації (ст.ст. 387–388 ЦК України), в порядку, визначеному для повернення майна від особи, яка без достатньої правової підстави набула його в іншої особи (ст.ст. 1212–1215 ЦК України; кондикційний позов); в порядку примусового виконання обов'язку в натурі

⁴⁷² Майданик Р. А. Речове право : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 882.

(п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України; зобов'язально-правовий спосіб захисту). Об'єктом захисту у вказаних випадках є право володіння, крім того, не лише як невід'ємна складова змісту права власності або як правомочність змісту інших речових прав, захист яких згідно з ст. 396 ЦК України відбувається на засадах захисту права власності за аналогією закону, а й права володіння як самостійного різновиду речових прав (гл. 31 ЦК України). В порядку витребування майна з чужого незаконного володіння захищатися може й речовий інтерес безтитульного володільця, що є можливим на підставі ст.ст. 344, 400 ЦК України⁴⁷³.

Як указано в ст. 387 ЦК України, власник вправі витребувати своє майно від особи, яка заволоділа ним незаконно, без відповідної правової підстави.

Віндикація підлягає застосуванню в тих випадках, коли у власника зберігається право власності, проте він не в змозі його здійснювати, адже річ вибула з його володіння та знаходиться в неправомірному володінні іншої особи.

Для володіння рухомим майном важливо встановити факт фізичного утримання речі. Володіння нерухомим майном може бути підтверджене фактом державної реєстрації права власності на це майно у встановленому порядку⁴⁷⁴.

Суб'єкт, за яким зареєстроване право власності, вважається фактичним володільцем нерухомого майна. Водночас державна реєстрація права власності на нерухоме майно створює спростовувану презумпцію наявності в суб'єкта права володіння цим майном (як складової права власності)⁴⁷⁵.

Мета віндикаційного позову полягає у забезпеченні введення власника у володіння майном, якого він був незаконно позбавлений. У разі позбавлення власника володіння нерухомим майном означене введення власника полягає у внесенні

⁴⁷³ Харченко Г. Г. Витребування майна з чужого незаконного володіння у порядку віндикації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 8. С. 132–133.

⁴⁷⁴ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.07.18 у справі № 653/1096/16-ц, провадження № 4-181цс18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

⁴⁷⁵ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц, провадження № 14-2цс21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

відповідного запису про державну реєстрацію за власником права власності на нерухоме майно (принцип реєстраційного підтвердження володіння нерухомістю)⁴⁷⁶.

Позивачем за віндикаційним позовом може бути власник, який позбавлений володіння річчю (фізична особа, юридична особа, інші суб'єкти права власності, визначені ч. 1 ст. 318 ЦК України) або титульний володілець – особа, яка хоч і не є власником, проте володіє майном на підставі, передбаченій законом чи договором, зокрема на підставі цивільно-правових договорів (найму, комісії, зберігання тощо).

Відповідачем за віндикаційним позовом є особа, яка незаконно, без належної правової підстави володіє чужим майном, що знаходиться у неї на момент пред'явлення позову.

Власник із дотриманням вимог ст. 388 ЦК України може витребувати належне йому майно від особи, яка є останнім його набувачем незалежно від того, скільки разів це майно було відчужене до того, як воно потрапило у володіння останнього набувача. Для такого витребування не потрібно оскаржувати весь ланцюг договорів та інших правочинів щодо спірного майна⁴⁷⁷.

Незаконність володіння особою річчю як умова віндикації містить декілька аспектів, що вимагають уточнення. Так, цілком очевидно, що для остаточного вирішення питання за цим позовом потрібно з'ясувати не тільки об'єктивну сторону – законність і незаконність прав власника, необхідно враховувати у поведінці набувачів майна й суб'єктивний фактор: знала чи не знала особа, повинна була знати чи ні, мала можливість знати чи ні про певну обставину. Відтак слід розрізняти два види набувачів чужих речей: а) добросовісних; б) недобросовісних⁴⁷⁸.

Добросовісним набувачем уважатиметься такий набувач, який не знав і не повинен був знати, що особа, в якій він придбав річ, не вправі була її відчужувати (ст. 388 ЦК України).

⁴⁷⁶ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 у справі № 183/1617/16, провадження 14-208 цс18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

⁴⁷⁷ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.02.2020 у справі № 922/614/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87902138>.

⁴⁷⁸ Гнатів О. Б. Захист права власності в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2015. С. 54.

Прикладом є придбання речі особою в комісійному магазині, однак пізніше було встановлено, що вона є краденою. Володілець не знав і не повинен був знати про незаконність свого володіння.

Недобросовісний набувач – набувач, який знав або повинен був знати, що особа, в якої він набув річ, не мала права її відчужувати. Це може відбуватися, коли особа купила завідомо крадену річ, або придбала її за обставин, які давали підстави припускати, що відчужується не власне, а чуже майно.

Обов'язок щодо доказування недобросовісності набувача покладається на позивача, адже цивільне право виходить із презумпції добросовісності набувача. Для її спростування повинно бути доведено, що набувач навмисно чи з грубої неосторожності не взяв до уваги конкретних обставин правочину, з яких ясно видно, що річ відчужується неправомірно⁴⁷⁹.

Поділ набувачів за критерієм добросовісності набуття права володіння річчю має значення для реалізації можливості витребування речі, адже добросовісному володільцю законодавець обґрунтовано надає більший ступінь захисту, ніж недобросовісному.

Від недобросовісного набувача майно може бути витребувано в будь-якому випадку.

Можливість власника реалізувати його право витребувати майно від добросовісного набувача, відповідно до ст. 388 ЦК України, залежить від підстави набуття добросовісним набувачем майна у власність, а у випадку набуття його за оплатним договором – також від того, як саме майно вибуло з володіння власника чи особи, якій власник передав це майно у володіння – з волі власника чи без його волі.

Якщо майно було безоплатно набуто в особи, яка не вправі його відчужувати, власник може витребувати його від добросовісного набувача у всіх випадках (ч. 4 ст. 388 ЦК України).

Вичерпний перелік підстав, за яких власник має право витребувати майно від добросовісного набувача, який набув його за відплатним договором в особи, що не мала пра-

⁴⁷⁹ Гнатів О. Б. Захист права власності в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2015. С. 52–53.

ва його відчужувати, передбачений ч. 3 ст. 388 ЦК України. Віндикаційна вимога підлягає задоволенню лише у разі, якщо майно:

- було загублене власником чи особою, якій власник передав майно у володіння;
- було викрадене у власника або особи, якій власник передав майно у володіння;
- вибуло з володіння власника або особи, якій власник передав майно у володіння, не з їхньої волі, іншим шляхом.

Тлумачення змісту наведеної норми дає змогу дійти висновку, що, якщо майно не було загублено власником або особою, якій він передав його у володіння, не було у них викрадене та не вибуло з їх володіння не з їхньої волі іншим шляхом, то власник не вправі витребувати майно у такого добросовісного володільця⁴⁸⁰. Тобто, наявність у діях власника майна волі на передачу цього майна охоплює можливість його витребування від добросовісного набувача. В таких випадках законодавець ураховує засаду ризику вибору контрагента, якщо річ було передано власником іншій особі на підставі договору. Але це не виключає можливість захисту порушеного права зобов'язальними способами захисту⁴⁸¹.

На відсутність у власника можливості витребувати своє майно від добросовісного набувача вказує і ч. 2 ст. 388 ЦК України, якщо таке майно:

- 1) було продане чи передане у власність в порядку, встановленому для виконання судових рішень.

Із цього приводу зауважмо, що у постанові Великої Палати Верховного Суду від 02.11.2021 у справі № 925/1351/19 зазначено, що під час оцінки добросовісності / недобросовісності набувача майна необхідно враховувати, що прилюдні торги в межах здійснення виконавчого провадження мають бути найбезпечнішим способом набуття майна, публічна процедура реалізації якого гарантує невідворотність

⁴⁸⁰ Сліпченко О. С. Правові наслідки незаконного володіння чужим майном. Проблеми цивільного права та процесу. Харків, 2018. С. 62.

⁴⁸¹ Ільків О. В. Проблеми регулювання речових прав в цивільному законодавстві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021. С. 347.

результатів торгів та «юридичне очищення» майна, придбаного у такий спосіб⁴⁸²;

2) було продане такому набувачеві на електронному аукціоні в порядку, встановленому для приватизації державного та комунального майна.

Відповідно до ч. 1 ст. 389 ЦК України, від добросовісного набувача не можуть бути витребувані гроші, а також цінні папери, які існують у паперовій формі. Водночас не має значення, чи таке майно вибуло за волею чи поза волею власника.

9 квітня 2025 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача»⁴⁸³. Указаним Законом внесені зміни до ч. 3 ст. 388 ЦК України з метою посилення правових засад охорони та захисту прав й інтересів добросовісного набувача в частині незастосування інституту виндикації у разі, якщо:

1) з дати проведення реєстрації в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно права приватної власності першого набувача (фізичної або юридичної особи) на державне або комунальне нерухоме майно, незалежно від виду такого майна, минуло понад 10 років;

2) із дати передачі першому набувачеві (фізичній або юридичній особі) у приватну власність державного або комунального нерухомого майна, щодо якого на момент такого передання законодавством не була встановлена необхідність державної реєстрації правочину або реєстрації права власності, минуло більше 10 років.

Водночас зміна першого і подальшого набувачів не впливає на порядок обчислення та перебігу граничного строку для витребування майна у вищевказаних випадках.

Водночас положення ч. 3 ст. 388 ЦК України встановлюють гарантії витребування державою, територіальною громадою майна на випадки, якщо майно вибуло з володіння

⁴⁸² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02.11.2021 у справі № 925/1351/19, провадження № 12-35гс21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

⁴⁸³ Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача : Закон України від 12.03.2025 № 4292-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4292-20#Text>

власника – держави або територіальної громади та на момент вибуття з володіння належало:

- а) до об'єктів критичної інфраструктури;
- б) до об'єктів державної власності, які мають для економіки і безпеки держави стратегічне значення;
- в) до об'єктів та земель оборони;
- г) до об'єктів або територій природно-заповідного фонду, за умови наявності підтвердних документів про статус вказаних об'єктів (територій) на момент вибуття з володіння;
- г) до гідротехнічних споруд, за умови наявності підтвердних документів про статус таких об'єктів на момент вибуття з володіння;
- д) до пам'яток культурної спадщини, що не підлягали приватизації.

Як впливає з сутності віндикаційного позову, спрямованого на повернення власнику того самого майна, яке вибуло з володіння, об'єктом позову може бути лише річ, визначена індивідуальними ознаками. Тому річ, визначена родовими ознаками, не може бути предметом віндикації. Водночас предметом віндикації може бути й річ, що визначається кількістю, мірою, вагою (зокрема, цукор, борошно тощо) за умови, що вони індивідуалізовані. Наприклад, картопля в мішках, що мають штамп, напис тощо⁴⁸⁴.

Вимога витребування речі є можливою в тому разі, якщо річ існує в натурі. Індивідуально визначена річ є незамінною, а її втрата або знищення позбавляє прав захистити порушені права речово-правовим способом. У таких випадках порушене право підлягає захисту за допомогою позову про безпідставне збагачення, позову про відшкодування збитків, інших засобів захисту права власності.

До підстав неможливості застосувати віндикацію належить істотна зміна речі. Переробка речі, наслідком чого є зміна її призначення, кількісних та якісних параметрів свідчить про новий об'єкт правовідносин. У ч. 4 ст. 322 ЦК України зазначено, що якщо вартість переробки і створення нової речі істотно перевищує вартість матеріалу, особа, яка здійснила таку переробку, за її бажанням набуває право власності

⁴⁸⁴ Майданик Р. А. Речове право : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 885.

на нову річ. У такому разі на особу, яка здійснила таку переробку покладається обов'язок відшкодувати власникові матеріалу майнову шкоду. Витребування новоствореної речі суперечить правовій природі вимоги витребування речі, яка належала власнику⁴⁸⁵.

Поряд із віндикаційною вимогою, власник має право вимагати від незаконного набувача передачі всіх доходів від майна. Питання про розрахунки при витребуванні майна із чужого незаконного володіння регулюються ст. 390 ЦК України.

Порядок розрахунків залежить від добросовісності чи недобросовісності набувача.

Враховуючи правове становище добросовісного набувача як особи, поведінка якої свідчить про добросовісність, її права підлягають максимальному захисту. Однак законодавець повинен забезпечити й належний рівень захисту власника. Отже, основним, що має враховуватися під час проведення розрахунків між власником і добросовісним володільцем речі, є збалансованість їх майнових інтересів⁴⁸⁶.

Згідно з ч. 2 ст. 390 ЦК України, на добросовісного набувача покладається обов'язок за вимогою власника відшкодувати лише ті доходи від майна, які він одержав або міг одержати з моменту, коли дізнався чи міг дізнатися про незаконність володіння ним, або з моменту, коли йому було вручено повістку до суду в справі за позовом власника про витребування майна.

Недобросовісний набувач на вимогу власника повинен передати всі доходи від майна, які були одержані або могли бути одержані за весь час володіння ним (ч. 1 ст. 390 ЦК України).

⁴⁸⁵ Ільків О. В. Проблеми регулювання речових прав в цивільному законодавстві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021. С. 348.

⁴⁸⁶ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців і фахівців). Т. 5: Право власності та інші речові права / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика». Харків : ФО-П Лисяк Л. С., 2011. С. 507.

Отже, стосовно недобросовісного набувача, то ЦК України виходить не лише з непрапормірності підстав для заволодіння ним річчю, що само собою має призводити до негативних наслідків для нього, а й із такої важливої засади цивільно-правового регулювання, як компенсаційність. Негативні наслідки для незаконного набувача не можуть по-слугувати безпідставному збагаченню власника, який повинен одержати лише те, що він одержав би у разі нормального здійснення ним свого права (тобто, якби річ не вибула з його володіння)⁴⁸⁷.

Водночас і добросовісний, і недобросовісний володільець вправі вимагати від власника відшкодування понесених ним *необхідних витрат* на утримання, збереження майна, здійснених ним з часу, з якого власникові належить право на повернення майна або передання доходів. Для добросовісного володільця – це момент, в який він дізнався чи повинен був дізнатися про незаконність свого володіння майном або з моменту вручення йому повістки до суду, а для недобросовісного – з моменту заволодіння майном.

Водночас необхідними слід вважати такі витрати, які пов'язані з функціонуванням і збереженням майна, які є необхідними для підтримання його нормального стану. До прикладу, необхідними можуть уважатися витрати на капітальний чи поточний ремонт, технічне обслуговування майна, витрати на корм для тварини, послуги ветеринара тощо.

Від необхідних витрат необхідно відрізнити *поліпшення майна*, тобто витрати, зроблені з метою його покращення. Поліпшеннями визнаються витрати на майно, що не обумовлені необхідністю його збереження, мають обґрунтований і корисний характер у виді поліпшень експлуатаційних властивостей речі, підвищення її якості, збільшення реальної вартості тощо⁴⁸⁸.

⁴⁸⁷ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців і фахівців). Т. 5: Право власності та інші речові права / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика». Харків : ФО-П Лисяк Л. С., 2011. С. 507.

⁴⁸⁸ Майданик Р. А. Речове право : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 897.

Законодавець диференціює поліпшення майна на віддільні (відокремлювані) та невіддільні (невідокремлювані), закріплюючи водночас у ч. 4 ст. 390 ЦК України право добросовісного набувача (володільця) залишити собі здійсненні ним поліпшення майна, якщо вони підлягають відокремленню від майна без завдання йому шкоди. Якщо ж поліпшення майна є невідокремлюваними, добросовісний набувач (володільця) управі вимагати відшкодування здійснених ним витрат у сумі, на яку збільшилася вартість майна.

ЦК України прямо не передбачає право недобросовісного набувача на поліпшення, їх залишення чи відшкодування витрат, зроблених на поліпшення. Однак, як зазначається в юридичній літературі, така можливість не суперечить змісту ч. 4 ст. 390 ЦК України. Тому, якщо власник речі не поверне недобросовісному набувачу поліпшення чи не компенсує їх вартість, вони стають майном, набутим або збереженим без достатньої правової підстави, а відтак можуть бути витребувані власником на підставі ст. 1212 ЦК України⁴⁸⁹.

Від поліпшень слід відрізняти так звані витрати на розкіш (зайві поліпшення), які тим більше залишені поза увагою законодавця. У доктрині вважається, що подібні витрати, якщо неможливо відокремити від речі відповідні їй збільшення, відшкодуванню не підлягають навіть тоді, коли вони зроблені добросовісним набувачем⁴⁹⁰.

Законодавцем у ч. 5 ст. 390 ЦК України врегульовано питання в частині компенсації добросовісному набувачеві при витребуванні майна на користь держави чи територіальної громади. Відтак судом одночасно із задоволенням позовної вимоги органу державної влади, органу місцевого самоврядування або прокурора про витребування майна від добросовісного набувача на користь держави чи територіальної громади вирішується питання про компенсацію органом державної влади чи органом місцевого самоврядування такому набувачеві вартості витребуваного майна, оцінка якого здійснюється в порядку, визначеному законом, і є чинною на дату подання позовної заяви.

⁴⁸⁹ Майданик Р. А. Речове право : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 897.

⁴⁹⁰ Там само.

Водночас гарантією здійснення добросовісним набувачем права на компенсацію витребуваного майна є законодавчий припис щодо внесення органом державної влади, органом місцевого самоврядування або прокурором вартості майна на депозитний рахунок суду.

Держава чи територіальна громада, які на підставі рішення суду компенсували добросовісному набувачеві вартість майна, набувають права вимоги про стягнення виплачених грошових коштів як компенсації вартості майна до особи, з вини якої таке майно вибуло з володіння власника. Водночас варто зауважити, що вищенаведений порядок компенсації не застосовується щодо об'єктів приватизації, визначених Законом України «Про приватизацію державного житлового фонду».

14.2.2. Негаторний позов

Важливим речово-правовим засобом захисту права власності є негаторний позов. **Негаторний позов** (*actio negatoria*) – *вимога, спрямована на захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння*⁴⁹¹.

Законодавче формулювання негаторний позов одержав у ч. 1 ст. 391 ЦК України, де йдеться про те, що власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпоряджання своїм майном.

Вимога усунення перешкод у користуванні та розпорядженні майном є водночас способом захисту, спрямованим на припинення правопорушення, встановленого ст. 16 ЦК України. В речових охоронних відносинах норма ст. 391 ЦК України має спеціальний характер⁴⁹².

Для негаторного способу захисту необхідна наявність умов:

1) *дії третіх осіб створюють перешкоди для здійснення права користування або розпорядження або того й іншого одночасно*. Форми вияву такої поведінки можуть мати

⁴⁹¹ Цивільне право України : підручник : в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновської, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 371.

⁴⁹² Ільків О. В. Проблеми регулювання речових прав в цивільному законодавстві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021. С. 351.

різний характер: створення перешкод у користуванні майном, наприклад, перешкоджати власнику в доступі до житлового приміщення;

2) *такі дії мають неправомірний характер*. Неправомірні дії порушника необхідно розглядати через можливість реалізації суб'єктивних цивільних прав користування і розпорядження майном. Створення перешкод у здійсненні вказаних можливостей вважається порушенням суб'єктивного речового права;

3) *зазначені порушення продовжують існувати на момент пред'явлення власником позову*. Негаторний позов може бути заявленим до того часу, доки триває правопорушення. З усуненням перешкод у здійсненні права власності відпадають і підстави для негаторного захисту, тобто об'єктом вимоги за негаторним позовом є правопорушення, що триває, відтак терміни позовної давності на ці вимоги не поширюються. Це підтверджується й прикладами з судової практики⁴⁹³.

Проте зазначене положення не означає відсутність у власника можливості звернутися з позовом про заборону порушення права власності, що можуть відбутися у майбутньому. Власник, у якого є підстави передбачити можливість порушення свого права власності іншою особою, вправі звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню (ч. 2 ст. 386 ЦК України)⁴⁹⁴. Тобто власник може подати прогібаторний позов, що є доволі схожою вимогою з негаторним позовом – зобов'язати порушника права власності усунути

⁴⁹³ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.07.2018 у справі №653/1096/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75296538>; Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.06.2019, у справі № 487/10128/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85541621>; Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 27.03.2019 у справі №295/15305/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80919012>

⁴⁹⁴ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2019 у справі №761/5115/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85467893>; Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 18.01.2024 у справі №755/7604/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116541602>

наслідки вчинених дій і не здійснювати такі дії у майбутньому. Водночас річ повинна знаходитися у власника, має існувати реальна загроза порушення іншими особами права власності у майбутньому, а також для вчинення дій, які можуть порушити право власності в майбутньому, немає законних підстав (припису закону, договору сторін тощо)⁴⁹⁵;

4) *негаторний позов може бути пред'явлений у разі відсутності договірних відносин між власником чи володільцем речового права і третьою особою* – порушником. За наявності договору з третьою особою захист порушеного права здійснюється в межах зобов'язальних відносин;

5) *може бути поданим лише щодо індивідуально-визначеного майна*. Об'єктом негаторного позову може бути рухоме або нерухоме майно, що перебуває у власності та фактичному володінні позивача.

Законодавець, передбачивши ч. 2 ст. 391 ЦК України, унеможливив застосування негаторного позову до випадків, якщо органом державної влади або органом місцевого самоврядування, незалежно від того, чи мав такий орган відповідні повноваження, вчинялися будь-які дії, спрямовані на відчуження майна, в результаті яких набувачем такого майна став суб'єкт права приватної власності. Відтак спори щодо володіння та/або розпорядження, та/або користування таким майном відповідним органом державної влади або органом місцевого самоврядування вирішуються на підставі ст.ст. 387 і 388 ЦК України.

Право на подання негаторного позову має власник або титульний володілець (орендар; суб'єкт права господарського відання чи оперативного управління; особа, яка користується чужим майном на праві сервітуту, емфітевзису чи суперфіцію), які позбавлені можливості користуватися чи розпоряджатися річчю через перешкоди з боку третіх осіб.

Зобов'язаною особою буде особа, яка своєю протиправною поведінкою створює перешкоди для нормального здійснення власником користування та розпорядження річчю.

⁴⁹⁵ Цивільне та сімейне право України : підручник / за ред. Є. О. Харитонova, Н. Ю. Голубевої. Київ : Правова єдність, 2009. 968 с.

Позивач за негаторним позовом вправі вимагати усунення наявних перешкод чи зобов'язати відповідача утриматися від вчинення дій, що можуть призвести до виникнення таких перешкод (наприклад, шляхом знесення неправомірно збудованих споруд, про припинення ремонтних робіт у сусідній квартирі, виселення громадян із належних йому на праві власності приміщень тощо)⁴⁹⁶.

Захист прав позивачів за негаторним позовом здійснюється судом у двох формах: припинення дії, що порушує право позивача; відновлення становища, яке існувало до порушення права.

Хоча і віндикаційний, і негаторний позови є речово-правовими засобами захисту права власності, проте, виходячи з аналізу положень ст.ст. 387 і 391 ЦК України, вони мають різну мету, пред'являються за принципово різних обставин й захищають різні правомочності у складі права власності. Визначальний критерій їх розмежування: наявність або відсутність в особи права володіння майном на момент звернення з позовом до суду. Враховуючи зазначене, необхідно визнати обґрунтованою позицію ВС щодо неможливості одночасного пред'явлення позову про витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов) і про усунення перешкод у здійсненні права користування та розпорядження майном (негаторний позов). Віндикаційний і негаторний позов є взаємовиключними. Водночас однією з умов застосування і віндикаційного, і негаторного позову є відсутність між позивачем договірних відносин, адже в такому разі здійснюється захист порушеного права власності за допомогою зобов'язально-правових способів⁴⁹⁷.

14.2.3. Позов про визнання права власності

Одним із найбільш поширених способів захисту є **позов про визнання права власності**. Це позадоговірна вимога власника майна про констатацію перед третіми особами факту належності позивачу права власності на спірне майно,

⁴⁹⁶ Майданик Р. А. Речове право : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 899.

⁴⁹⁷ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.12.2019 у справі № 522/1029/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>

не з'єднана з конкретними вимогами про повернення майна чи усунення інших перешкод, не пов'язаних із позбавленням володіння⁴⁹⁸.

В юридичній літературі є різні характеристики правової природи позову про визнання права власності. Так, вважається, що цей позов є: 1) позовом, що супроводжує віндикаційний позов; 2) видом негативного позову; 3) самостійним позовом. Наведені визначення свідчать про неоднозначність правової природи позову про визнання права власності. Всі вони можуть бути певною мірою прийнятними, але залежно від конкретних обставин справи⁴⁹⁹.

Хоча позов про визнання права власності зазвичай і визнається речово-правовим способом захисту, такий підхід, як зауважується в цивілістичній доктрині, є певною мірою умовним. По-перше, визнання права власності є лише різновидом загального способу захисту, передбаченого в п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України, за допомогою якого підлягає захисту будь-яке суб'єктивне цивільне право. По-друге, оскільки умовою застосування будь-якого речового способу захисту власником є доведення свого права власності на спірне майно, то елемент визнання права власності є (закладений) у будь-якій речово-правовій вимозі про захист порушеного, невизнаного чи оспорюваного права власності. Отож поява окремої норми ст. 392 ЦК України про визнання права власності поряд із загальною нормою п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України про визнання права вочевидь мотивована переважно визнанням законодавцем надзвичайно важливого значення права власності для приватного права й економіки сучасної держави, ніж реальними юридичними потребами в закріпленні спеціального способу захисту речових прав⁵⁰⁰.

⁴⁹⁸ Власов Ю. Віндикаційний та негоаторний позови. Визнання права власності / Практика Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Vlasov_vind_negat_pozov.pdf

⁴⁹⁹ Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав : монографія / за заг. ред. академіків НА-ПрН України О. Д. Крупчана та В. В. Луця. Київ : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. С. 168–169.

⁵⁰⁰ Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. С. 314.

Варто зауважити, що в практиці правозастосування такого способу, як визнання права власності на підставі ст. 392 ЦК України вагомим моментом є те, що означений спосіб власник вправі використати не лише стосовно осіб, з якими він перебуває в абсолютних речових правовідносинах, а й у випадку існування з відповідачем зобов'язальних відносин. До такого висновку дійшла ВП ВС, ґрунтуючись на тому, що, оскільки передбачений ст. 392 ЦК України спосіб захисту є різновидом загального способу захисту – визнання права, то з огляду на зазначене цей спосіб може бути використано в зобов'язальних відносинах за відсутності іншого, крім судового, способу відновлення порушеного права. Сам собою факт перебування осіб у тих чи інших відносинах, зокрема договірних, не може перешкоджати застосуванню до цих відносин норм інститутів загальної частини цивільного права⁵⁰¹.

Указана позиція суду підтверджує позицію тих учених, які доводять, що правова природа речових прав є ширшою порівняно з природою речових правовідносин, а відтак речові права можуть виникати, здійснюватися і припинятися не лише в речових, а й зобов'язальних правовідносинах. Відповідно речові права можуть бути одночасно елементом змісту і речових, і зобов'язальних відносин, однак коло учасників цих відносин є, зрозуміло, різним: в першому випадку власник і необмежене коло осіб, у другому – власник й інша чітко визначена особа – контрагент власника, тобто інша сторона договору. У відносинах власності визнання права власності є повністю самостійним способом захисту, однак в зобов'язальних правовідносинах виконує роль допоміжного, позаяк може бути застосований у разі «відсутності іншого, окрім судового, шляху відновлення порушеного права»⁵⁰².

Підстави для заявлення позову про визнання права власності містяться в ст. 392 ЦК України, яка певною мірою кореспондує зі ст. 15 ЦК України. Такими підставами є:

1) наявність речового права в суб'єкта цивільних відносин;

⁵⁰¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.12.2021 р. у справі № 344/16879/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102221949>

⁵⁰² Харченко Г. Г. Визнання права власності як цивільно-правовий спосіб захисту. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Вип. 5 (58). С. 58.

2) правопорушення у виді оспорення або невизнання цього права;

3) втрата власником документа, який засвідчує його право власності.

Невизнання або оспорення права власності повинно мати об'єктивний характер, тобто перешкоджати здійсненню речового суб'єктивного права. Дії, які не впливають на реалізацію повноважень, що становлять зміст права власності, не можуть вважатися неправомірними⁵⁰³.

Формами порушення в цьому випадку буде ігнорування суб'єктивного речового права іншої особи в разі невизнання права та активна поведінка, спрямована на спростування належності права певній особі. У разі створення такими діями труднощів або неможливості здійснення права власності, то способом захисту буде визнання права власності⁵⁰⁴.

Як зазначається в юридичній літературі, вимога подання позову про визнання права власності в разі втрати власником документа, який засвідчує його право власності, зокрема на нерухомість, не може мати імперативний характер. Позаяк позов не є єдиним, а лише одним із способів, за допомогою яких власник може отримати документ, що засвідчує його право власності. І може бути застосований указаний спосіб лише в тих випадках, коли звернення до нотаріуса чи посадової особи місцевого самоврядування з обґрунтованою письмовою заявою про видачу дубліката втраченого чи зіпсованого документа не отримало позитивного результату⁵⁰⁵.

Позивачем у позові про визнання права власності може бути будь-який учасник цивільних відносин, який вважає себе власником певного майна, проте не може належно реалізувати свої правомочності у зв'язку з наявністю щодо цього

⁵⁰³ Ільків О. В. Проблеми регулювання речових прав в цивільному законодавстві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021. С. 354.

⁵⁰⁴ Там само.

⁵⁰⁵ Ратушна Б. П., Чабан О. М. Визнання права власності як спосіб захисту цивільних прав. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2021. № 5 (17). С. 137.

права сумнівів або претензій з боку третіх осіб чи необхідністю отримати правостановлювальні документи⁵⁰⁶.

Це означає, що, по-перше, позивачем є особа, яка має право власності на майно (тобто вже стала його власником, а не намагається стати ним через пред'явлення позову, наприклад, на безхазяйну річ (ст. 355 ЦК України), на річ, право власності на яку може набуватися за набувальною давністю (ст. 344 ЦК України), на об'єкт самочинного будівництва (ст. 376 ЦК України), в порядку спадкування); по-друге, позивачем може бути тільки власник (а не його спадкоємці й інші зацікавлені особи).

На підтвердження вищенаведеного положення варто звернутися до постанови Великої Палати Верховного Суду від 23.06.2020 року у справі № 909/337/19, де зазначено, що, вирішуючи спір про визнання права власності на підставі ст. 392 ЦК України, слід враховувати, що за змістом зазначеної правової норми судові рішення не породжує права власності, а лише підтверджує наявне у позивача право власності, набуте раніше на законних підставах, якщо відповідач не визнає, заперечує або оспорує його. Отож передумовами та матеріальними підставами для захисту права власності в судовому порядку є наявність підтвердженого належними доказами і права власності на майно, яке оспорується чи не визнається іншою особою, і порушення (невизнання або оспорування) цього права на спірне майно⁵⁰⁷.

Здійснювати захист своїх прав на майно на підставі ст. 392 ЦК України вправі не лише власник майна, але і його титульний володілець, адже, згідно ст. 396 ЦК України, захист речових прав на чуже майно за цивільним законодавством може відбуватися так само як і право власності через аналогію закону.

Відповідачем у позові про визнання права власності є будь-яка особа, яка сумнівається в належності майна позива-

⁵⁰⁶ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.12.2021 у справі № 344/16879/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>; Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.07.2022 у справі № 645/6151/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>

⁵⁰⁷ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.06.2020 року у справі № 909/337/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90359317>

чеві, або не визнає за ним права здійснювати правомочності володіння, користування і розпорядження таким майном, чи має власний інтерес у межах наявних правовідносин⁵⁰⁸.

Варто зауважити, що норми ст. 392 ЦК України не ставлять можливість пред'явлення позову про визнання права власності в залежність від наявності чи відсутності володіння майном. Річ взагалі може перебувати в оренді чи на іншому правовому титулі у третьої особи, а первісний власник і кінцевий набувач цілком можуть вести спір про належність права власності⁵⁰⁹.

Предметом позову про визнання права власності є лише констатація факту наявності права власності в особи, але не виконання відповідачем якихось певних обов'язків⁵¹⁰.

Підтвердження в суді права власності на майно, що становить предмет спору, здійснюється шляхом спростування в судовому порядку встановлених фактів (наприклад, факту оголошення фізичної особи померлою) або шляхом підтвердження фактів, що свідчать про володіння спірним майном на праві власності (зокрема, факту належності частки в спільному майні власників)⁵¹¹.

Визнання права власності є своєрідною формою підтвердження існування певного правового становища суб'єкта речових відносин. Зокрема підтверджує в нього наявність відповідних правомочностей, які становлять зміст права власності. Визнання права власності виконує також превентивну функцію захисту прав власника. Отже, наведений спосіб захисту має ознаку правопідтверджувального характеру, не змінюючи водночас правовідносини, які існують, адже суб'єктивне речове право вже існувало до порушення⁵¹².

⁵⁰⁸ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.07.2022 у справі № 645/6151/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>

⁵⁰⁹ Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. С. 318.

⁵¹⁰ Романюк Я. М., Бурлай О. Є. Позов про визнання права власності, ввідикаційний та негаторний позови: деякі проблеми практичного застосування. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 8. С. 35.

⁵¹¹ Майданик Р. А. Речове право : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 903.

⁵¹² Ільків О. В. Проблеми регулювання речових прав в цивільному законодавстві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021. С. 354.

Вимога про визнання права власності може застосовуватися і самостійно, і поєднуватися з іншими способами захисту права власності, наприклад, вимогами про витребування майна з чужого незаконного володіння, про усунення перешкод, не пов'язаних із порушенням володіння, з позовом про виключення майна з опису та/або арешту.

14.2.4. Позов про зняття арешту

Визнання права власності як цивільно-правовий спосіб захисту часто процесуально поєднується з позовом про зняття арешту.

У цивілістичній науці питання про правову природу позову про зняття арешту з майна, його місце в системі речово-правових позовів є дискусійним. Так, одні науковці відносять зазначений позов за своєю правовою природою до виндикаційного позову, інші до негаторного позову. Значна кількість учених відстоює позицію про віднесення позову про виключення майна з арешту залежно від конкретної ситуації, або до виндикаційного, або до негаторного позову, вказуючи на його двоїсту природу. Є й думка, що розглядуваний позов є самостійний різновид речово-правових вимог. Окрім того, із-поміж цивілістів також відстоюється позиція, що позов про виключення майна з арешту необхідно розглядати як окремий вид позову про визнання права власності.

Опис та арешт майна є доволі поширеною процесуальною дією. Накладення арешту на майно є заходом процесуального примусу, що полягає у забороні, адресованій власнику майна, розпоряджатися чи користуватися ним, а в необхідних випадках у фактичному вилученні майна й передачі його на зберігання третім особам. Указана процесуальна дія застосовується до боржника з метою забезпечення реального виконання рішення суду. Однак трапляються випадки, коли помилково арештовують майно не боржника, а інших осіб. Наприклад: майно є на зберіганні в боржника, а власник не встиг до арешту підтвердити своє право на таке майно, або не зміг підтвердити своє право через втрату правовстановлювального документа. Або майно було придбане під час шлюбу, але оформлене на боржницю (боржника) і не оформлене на її (його) чоловіка (жінку), з якою боржниця (боржник)

перебували в шлюбi. Тому належним захистом права власності є позов про визнання права власності не за боржником, а за особою, яка не є боржником, та зняття арешту з майна власника, яке було накладено помилково⁵¹³.

Зазначене підтверджується положенням ч. 1 ст. 59 Закону України «Про виконавче провадження», згідно з яким особа, яка вважає, що на майно, на яке накладено арешт, належить їй, а не боржникові, вправі звернутися до суду з позовом про визнання права власності на це майно і про зняття з нього арешту⁵¹⁴.

Арешт майна та/або його опис залежно від галузевої належності норм, які його передбачають, може виявлятися як:

- 1) заходи забезпечення позову (ст. 150 ЦПК України);
- 2) нотаріальна дія, яка має місце, зокрема, при відкритті спадщини та полягає у здійсненні заходів з охорони спадкового майна шляхом його опису та передачі на зберігання (п. 2 ч. 1 ст. 34, ст.ст. 60, 61 Закону України «Про нотаріат»);
- 3) кримінально-процесуальний захід, який здійснюється з метою захисту майнових прав громадян (п. 7 ч. 2 ст.ст. 131, 170 Кримінального процесуального кодексу України);
- 4) адміністративний арешт майна платника податків (ст. 94 Податкового кодексу України)⁵¹⁵.

Позов про зняття арешту, виключення майна з опису зводиться до вимоги про визнання права власності та усунення перешкод у його здійсненні внаслідок незаконного включення до опису оспорюваного майна⁵¹⁶.

Підставою такого позову слугують факти, пов'язані з належністю майна позивачу й обставинами перебування цього майна в особи, у якої проведено опис (накладено арешт).

⁵¹³ Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 247–248.

⁵¹⁴ Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>

⁵¹⁵ Панченко І. М. Визнання права власності як спосіб захисту цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. С. 125.

⁵¹⁶ Майданик Р. А. Речове право : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 910.

Об'єктом вимог є спірне майно в натурі, водночас своє право власності на спірне майно позивача повинен підтверджувати передбаченими законом способами, зобов'язаний назвати обставини, які свідчать, що поведінка третіх осіб створює перешкоди в користуванні та розпорядженні майном⁵¹⁷.

Позов про зняття арешту з майна може бути пред'явлений власником, а також особою, яка володіє на підставі закону чи договору або іншій законній підставі майном, що не належить боржнику (речове право на чуже майно)⁵¹⁸.

Позови на захист майнових прав малолітніх та неповнолітніх дітей боржника можуть бут пред'явлені їхніми законними представниками, а у випадках, установленими законом, – органами й особами, які вправі захищати право, свободи чи інтереси інших осіб (ст. 45 ЦПК України).

Відповідачами у справі є боржник, особа, в інтересах якої накладено арешт на майно, а в окремих випадках – особа, якій передано майно, якщо воно було реалізоване⁵¹⁹.

Позовні вимоги пред'являють до боржника із залученням відповідного органу виконавчої служби або фіскального органу як третьої особи.

14.2.5. Вимоги про визнання незаконним правового акта, що порушує право власності

Право власності може захищатися за допомогою передбачених ЦК України речово-правових способів захисту, якщо позивачеві протистойть рівний йому за правовим положенням суб'єкт або орган державної влади (місцевого самоврядування), що діє в межах цивільних правовідносин (наприклад, орган по управлінню державним майном не визнає

⁵¹⁷ Гнатів О. Б. Захист права власності в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2015. С. 73.

⁵¹⁸ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 22.01.2025 у справі № 207/3013/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>

⁵¹⁹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 22.01.2025 у справі № 207/3013/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>

право позивача, вважаючи майно державною власністю). Якщо ж право власності порушене діями публічної влади під час здійснення нею саме таких функцій (зокрема, майно вилучене митним органом), то для ефективного його захисту потрібно насамперед визнати незаконними (недійсними) акти (рішення чи дії) таких органів⁵²⁰.

Застосування такого способу захисту, як визнання незаконним правового акта, що порушує право власності, є можливим у випадках неправомірного втручання державних органів та органів місцевого самоврядування у здійснення правомочностей власника, та регламентовано ст. 393 ЦК України.

Для задоволення позовної вимоги необхідна наявність сукупно наступних умов:

а) порушення права власності чи інших речових прав позивача. Якщо за результатами розгляду справи факту такого порушення не встановлено, суд немає правових підстави для задоволення позову;

б) вказане порушення відбулося внаслідок видання органом державної влади, органом влади АРК, органом місцевого самоврядування правового акта;

в) невідповідність правового акта, який оспорується, закону. Водночас галузева належність згаданого закону не має значення: може йтись про порушення норм не лише цивільного, а й будь-якого іншого закону⁵²¹.

Правовим актом, який порушує право власності, може бути і *акт індивідуальної дії*, виданий органом державної влади, органом влади АРК, органом місцевого самоврядування, тобто акт, який стосується безпосередньо конкретної особи – власника майна, і *нормативно-правовий акт*, що видається зазначеними органами та стосується необмеженого кола осіб завдяки регулюванню, яке ними здійснюється. Нормативно-правовими актами є закони, підзаконні нормативно-правові

⁵²⁰ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців і фахівців). Т. 5: Право власності та інші речові права / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика». Харків : ФО-П Лисяк Л. С., 2011. С. 523.

⁵²¹ Цивільне право України : підручник: в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яновської, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 376–377.

акти (зокрема відомчі), що видаються на виконання закону, повинні забезпечувати функціонування всіх ланок суспільного механізму.

Водночас не всі документи, що виходять від органів державної влади, є актами. Такими не можна вважати різні листи, в яких міститься інформація, тлумачення або які мають рекомендаційний характер⁵²².

Позивачем за позовом, поданим на підставі ст. 393 ЦК України, може бути власник або титульний володілець, право власності (або інше титульне право) якого порушено внаслідок видання незаконного акта.

Особливістю аналізованого способу захисту є наявність обмеженого складу осіб, які можуть бути *відповідачами* за таким позовом – лише органи державної влади, органи влади АРК та органи місцевого самоврядування. Приміром, у цьому разі держава як відповідач виступає не як рівноправний учасник цивільних правовідносин, а як володілець владних повноважень, наділений законодавчою ініціативою, що дає їй змогу впливати на розвиток цивільних правовідносин власності. Наділена владними повноваженнями, держава має право втручатися в майнову сферу власника аж до моменту вилучення його майна, проте на підставах, визначених законом⁵²³.

Суд у разі задоволення вимоги позивача про визнання незаконним правового акта скасовує його. Водночас акт визнається незаконним, тобто таким, що не відповідає закону, а не недійсним або нечинним. Правовий акт може бути визнано незаконним і повністю, і в окремій його частині.

Правовий акт визнається незаконним із часу його прийняття. З огляду на це, рішення суду в цьому разі має зворотну силу.

Визнання незаконним правового акта, що порушує право власності, згідно з ч. 2 ст. 393 ЦК України наслідком має засто-

⁵²² Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців і фахівців). Т. 5: Право власності та інші речові права / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика». Харків : ФО-П Лисяк Л.С., 2011. С. 524–525.

⁵²³ Гнатів О. Б. Захист права власності в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2015. С. 96.

сування способів захисту відновлювального характеру – *відновлення становища, що існувало до видання цього акта*.

Загальною метою відновлення становища, яке існувало до порушення, є поновлення майнового стану власника шляхом усунення майнових втрат, які виникають унаслідок незаконних дій, рішень чи бездіяльності державних органів або органів територіального самоврядування. Конкретні засоби відновлення становища, яке існувало до порушення, залежать від характеру порушення та його правових наслідків. Самого собою скасування акта, який порушує прав власника, може бути достатньо для відновлення становища, яке існувало до цього порушення.

Водночас особа, яка порушила право власності, може зобов'язуватися вчинити певні дії з відновлення майнового становища власника залежно від характеру порушення. Зміст вимоги про відновлення залежатиме від виду порушеного суб'єктивного цивільного права. Відновлення становища, яке існувало до порушення, пов'язано з конкретними правомочностями, які міг реалізувати власник або володілець речового права⁵²⁴.

У разі неможливості відновлення попереднього становища власник вправі вимагати *відшкодування майнової та моральної шкоди*.

Питання для самоконтролю

1. Що таке цивільно-правові способи захисту права власності та майнових інтересів власника?
2. На які види поділяються способи захисту права власності та майнових інтересів власника?
3. Якими є загальні умови застосування речово-правових способів захисту права власності?
4. Які особливості застосування зобов'язально-правових способів захисту права власності?
5. Що таке виндикаційний позов? Які умови витребування майна з чужого незаконного володіння?

⁵²⁴ Ільків О. В. Проблеми регулювання речових прав в цивільному законодавстві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021. С. 359–360.

6. Який порядок розрахунків власника з добросовісним і недобросовісним набувачем при віндикації?

7. Що таке негаторний позов? Які умови необхідні для задоволення негаторної вимоги?

8. Які умови й особливості вчинення позову про визнання права власності?

9. Які умови та особливості пред'явлення вимоги про зняття арешту з майна?

10. Які особливості пред'явлення вимог до органів публічної влади стосовно захисту права власності?

Рекомендована література

1. Андрусів У. Б., Вовк М. З. Ефективність способів захисту речових прав. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 6 (12). С. 302–313. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/6344>
2. Гнатів О. Б. Захист права власності в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2015. 202 с.
3. Дзера І. О. Деякі питання визнання права власності за статтею 392 Цивільного кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 19–24.
4. Ільків О. В. Проблеми регулювання речових прав в цивільному законодавстві України: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2021. 448 с.
5. Майкут Х. В., Андрусів У. Б. Кондикційне зобов'язання як універсальний спосіб захисту речових прав. *Наука і техніка сьогодні*. 2023. № 8 (22). С. 26–36. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/6355>
6. Панченко І. М. Визнання права власності як спосіб захисту цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. 204 с.
7. Скрипник В. Л. Негаторний позов як засіб захисту речових прав. *Право України*. 2016. № 5 С. 122–129.
8. Харченко Г. Г. Визнання права власності як цивільно-правовий спосіб захисту. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Вип. 5 (58). С. 56-61.
9. Юркевич Ю. М., Майкут Х. В. Охорона та захист права власності в Україні: деякі проблеми правового регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 209–211.

РОЗДІЛ 4

ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

ГЛАВА 15

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

- 15.1. Загальні положення права інтелектуальної власності*
- 15.2. Авторське право та суміжні права*
- 15.3. Право промислової власності*
- 15.4. Правові засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту*

15.1. Загальні положення права інтелектуальної власності

Право інтелектуальної власності займає чільне місце в системі правових норм, що регулюють відносини, пов'язані з володінням і використанням нематеріальних благ. Інтелектуальна власність охоплює результати інтелектуальної діяльності в різних сферах – літературі, мистецтві, науці, техніці, дизайні тощо, – а також засоби індивідуалізації товарів, послуг і суб'єктів господарювання.

У ст. 54 Конституції України вказано, що громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної

діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Відповідно до ст. 41 Конституції України, кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право інтелектуальної власності як окремий інститут цивільного права закріплений в книзі 4 ЦК України. Крім ЦК України, окремі сфери інтелектуальної власності регулюються такими нормативно-правовими актами, як:

- Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 01 грудня 2022 року. Цей Закон регулює відносини щодо набуття, здійснення та захисту особистих немайнових та майнових авторських та/або суміжних прав, а також щодо прав особливого роду (*sui generis*), пов'язаних зі сферою авторського права та/або суміжних прав.

- Законом України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15 грудня 1993 року. Цей Закон регулює відносини, що виникають у зв'язку з набуттям і здійсненням прав на винаходи й корисні моделі.

- Законом України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15 грудня 1993 року. Цей Закон регулює відносини, що виникають у зв'язку з набуттям і здійсненням прав на торговельні марки в Україні.

- Законом України «Про охорону прав на промислові зразки» від 15 грудня 1993 року. Закон регулює відносини, що виникають у зв'язку з набуттям і здійсненням права власності на промислові зразки в Україні.

- Законом України «Про охорону прав на сорти рослин» від 21 квітня 1993 року. Цей Закон регулює майнові та особисті немайнові відносини, що виникають у зв'язку з набуттям, здійсненням і захистом прав інтелектуальної власності на сорти рослин.

- Законом України «Про правову охорону географічних зазначень» від 16 червня 1999 року. Цей Закон визначає засади правової охорони географічних зазначень в Україні та регулює відносини, що виникають у зв'язку з їх реєстрацією, використанням і захистом.

– Законом України «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів» від 05 листопада 1997 року. Закон регулює відносини, що виникають у зв'язку з набуттям і здійсненням прав на компонування напівпровідникових виробів в Україні.

– Законом України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» від 15 травня 2018 року. Цей Закон визначає правові й організаційні засади колективного управління майновими правами суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав в Україні.

В Україні також діють міжнародні договори у сфері інтелектуальної власності:

– Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів від 24 липня 1971 року. Ця конвенція вимагає, щоб усі сторони, що її підписали, враховували авторські права на твори авторів з інших країн-учасниць конвенції (відомих як члени Бернського союзу) так само, як вони враховують авторські права своїх громадян.

– Всесвітня конвенція про авторське право від 06 вересня 1952 року. Ця Конвенція закріпила важливу та поширену на цей час норму з охорони авторського права: будь-яка Договірна держава, за внутрішнім законодавством якої неодмінною умовою охорони авторського права є дотримання таких формальностей, як: депонування примірників, реєстрація, застереження про збереження авторського права, нотаріальні посвідчення, сплата зборів, виготовлення або випуск у світ примірників твору на території цієї держави – має вважати ці вимоги виконаними щодо всіх творів, які охороняються на підставі цієї Конвенції, і які вперше випущені в світ поза територією цієї держави і автори яких не є її громадянами, якщо, починаючи з першого випуску в світ цих творів, усі їхні примірники, випущені з дозволу автора або будь-якого іншого власника його прав, матимуть знак «С» із зазначенням імені власника авторського права і року першого видання, цей знак, ім'я і рік випуску мають бути розташовані таким чином і на такому місці, які б ясно показували, що авторське право зберігається.

– Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 року. Конвенція є однією з найперших і найважливіших міжнародних угод у сфері інтелектуальної власності. За цією конвенцією патенти будь-якої країни-учасниці є доступними всім іншим учасникам цієї конвенції.

– Мадридська угода про міжнародну реєстрацію знаків від 14 квітня 1891 року. Це міжнародна угода, за якою набула чинності Мадридська система міжнародної реєстрації знаків та ін.

Відповідно до ч. 1 ст. 418 ЦК України, **право інтелектуальної власності** – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений ЦК України та іншим законом.

Визначаючи поняття «право інтелектуальної власності», слід враховувати, що воно може вживатися у суб'єктивному і об'єктивному розумінні.

В об'єктивному розумінні право інтелектуальної власності – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у процесі створення, легітимації, використання та захисту результатів інтелектуальної, творчої діяльності.

У суб'єктивному розумінні право інтелектуальної власності – особисті немайнові та майнові права особи на результати інтелектуальної, творчої діяльності, визначені ЦК України та іншим спеціальним законодавством.

Право інтелектуальної власності охоплює результати творчої діяльності людини, а також засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг.

Згідно з ст. 420 ЦК України, **до об'єктів права інтелектуальної власності належать:**

- літературні та художні твори;
- комп'ютерні програми;
- компіляції даних (бази даних);
- виконання;
- фонограми, відеограми, програми організацій мовлення;
- наукові відкриття;
- винаходи, корисні моделі, промислові зразки;
- компонування напівпровідникових виробів;

- раціоналізаторські пропозиції;
- сорти рослин, породи тварин;
- комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення;
- комерційні таємниці.

Відповідно до п. 1 ст. 2 Бернської конвенції, термін «літературні та художні твори» охоплює всі твори в галузі літератури, науки та мистецтва, хоч би яким чином і в якій би формі вони були виражені, як-от: книги, брошури та інші письмові твори; лекції, звернення, проповіді та інші подібні твори; драматичні та музично-драматичні твори; хореографічні твори та пантоміми; музичні твори з або без тексту; кінематографічні твори, до яких прирівнюються твори, виражені способом, аналогічним кінематографії; малюнки, твори живопису, архітектури, скульптури, графіки та літографії; фотографічні твори, до яких прирівнюються твори, виражені способом, аналогічним фотографії; твори прикладного мистецтва; ілюстрації, географічні карти, плани, ескізи та пластичні твори, що стосуються географії, топографії, архітектури або наук.

Об'єкти інтелектуальної власності розділяють на чотири групи:

Об'єкти авторського права та суміжних прав: музикальні твори з текстом та без; хореографічні, театральні та інші постанови; музикальні кліпи; вироби художньої творчості; архітектурні рішення; фотографії; вироби декоративно-прикладного мистецтва; креслення, плани, карти, ескізи; вільні твори; фонограми; ефірні програми. Всі об'єкти повинні мати якість, які забезпечують відтворюваність.

Об'єкти промислової власності: винахід; корисна модель; промисловий зразок; раціоналізаторська пропозиція. Всі об'єкти потребують обов'язкового патентування.

Засоби індивідуалізації товарів та послуг: знаки для товарів та послуг; торгові марки; зазначення походження товару; комерційне найменування. Цінність цих об'єктів не в тому, що вони є результатами інтелектуальної праці, а в тому, що вони пов'язані з конкретним суб'єктом господарчої діяльності.

Особливі (нетрадиційні) об'єкти інтелектуальної власності: наукові відкриття; компонування напівпровідникового виробу; комерційні таємниці; сорти рослин; породи тварин. Ці об'єкти не мають спільних ознак та об'єднуються в групу тільки тому, що не можуть бути розподілені по інших категоріях.

Згідно з ст. 421 ЦК України, **суб'єктами права інтелектуальної власності є:** творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, виконавець, винахідник тощо) та інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності відповідно ЦК України, іншого закону чи договору.

Виходячи з законодавчого визначення суб'єктів права інтелектуальної власності, суб'єктами права інтелектуальної власності можуть бути два види суб'єктів: *творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності; інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності.*

Творець – це особа, творчою працею якої створюється результат інтелектуальної, творчої діяльності. Коло суб'єктів, які визнаються творцями, у законі (ст. 421 ЦК України) не визначено, лише наведений орієнтовний перелік осіб, які створюють той чи інший об'єкт: автор, виконавець, винахідник тощо. Творцями (авторами) об'єктів права інтелектуальної власності можуть бути обмежено дієздатні та недієздатні особи. Щодо недієздатних і малолітніх (до 14 років), то майнові права інтелектуальної власності здійснюють від їх імені батьки, усиновителі або опікуни (ст.ст. 31 і 41 ЦК України), тобто їх законні представники. Неповнолітні фізичні особи, віком від 14 до 18 років, можуть самостійно здійснювати свою правомочність щодо об'єктів права інтелектуальної власності, наприклад, укладати договори на видання своїх творів (ст. 32 ЦК України).

Інші особи визнаються суб'єктами права інтелектуальної власності, якщо відповідно до ЦК України, іншого закону чи договору їм належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності. До цієї групи належать роботодавці (коли йдеться про службові твори), замовники (коли йдеться про створення твору на замовлення).

Особи, які успадкували право інтелектуальної власності, тобто є спадкоємцями після прийняття спадщини, також набувають статусу суб'єктів права інтелектуальної власності.

Суб'єктивні права інтелектуальної власності. Специфіка змісту суб'єктивного права інтелектуальної власності складається з особистого немайнового та майнового прав творця на створений ним об'єкт. Цей поділ відображено у законодавстві про інтелектуальну власність. Так, ч. 2 ст. 418 ЦК України регламентовано, що право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається ЦК України й іншим законом.

Із-поміж суб'єктивних прав суб'єктів інтелектуальної власності вагоме місце посідають особисті немайнові права, які опосередковують ідентифікацію особи як творця певного об'єкта.

За своєю природою особисті немайнові права можуть бути визначені як абсолютні. Таким правам кореспондує обов'язок усіх третіх осіб утримуватися від неправомірних дій; обов'язки пасивних суб'єктів мають форму заборони; порушення права може бути з боку будь-якої особи; право виникає незалежно від волі пасивних суб'єктів. Особливістю особистих немайнових прав інтелектуальної власності є й те, що вони належать творцеві, за винятком окремих випадків, передбачених законом.

Особисте немайнове право на визнання творця об'єкта інтелектуальної власності автором породжує для нього всю сукупність майнових прав інтелектуальної власності. Навіть якщо творець не реалізує жодного із майнових прав, це не вплине на його право бути автором твору, захищати недоторканність цього твору тощо.

Наступною ознакою, яка характерна особистим немайновим правам, є відсутність економічного змісту. Це означає, що немайнове право фактично неможливо оцінити у грошовому еквіваленті. Однак це зовсім не означає, що ці права не мають цінності.

Особисті немайнові права належать творцеві незалежно від його майнових прав. Вони діють безстроково

та зберігаються за творцем у разі переходу його майнових прав на результати інтелектуальної діяльності до іншої особи. Як виняток із загального правила можна назвати перехід у разі смерті автора його права на охорону недоторканності твору до особи, уповноваженої на це автором (ст. 439 ЦК України). Законодавець наділяє суб'єктів права інтелектуальної власності такими особистими немайними правами:

- право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності;

- право перешкоджати будь-якому посяганням на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності;

- інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Окрім особистих немайнових прав, зміст суб'єктивного права становлять майнові права суб'єктів інтелектуальної власності. **Майнові права** – це найбільш вагомий суб'єктивний права суб'єктів інтелектуальної власності. Можна без перебільшення сказати, що саме майнові права є основним стимулом розвитку інтелектуальної, творчої діяльності. Адже зазвичай люди створюють ті чи інші результати своєї творчості для одержання певної вигоди від використання останніх.

У ч. 1 ст. 424 ЦК України визначено такі майнові права суб'єктів інтелектуальної власності:

- право на використання об'єкта права інтелектуальної власності;

- виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності;

- виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання;

- інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Конкретні способи використання окремих об'єктів права інтелектуальної власності закріплені у ЦК України та спеціальному законодавстві. Законами також установлені винятки й обмеження майнових прав. Однак такі обмеження та винятки можливі за умови, що вони не створюють істотних

перешкод для нормальної реалізації майнових прав інтелектуальної власності та здійснення законних інтересів суб'єктів цих прав.

На відміну від особистих немайнових прав на результати інтелектуальної діяльності, які діють безстроково, майнові права у правовідносинах інтелектуальної власності мають певний строк дії. У ч. 2 ст. 425 ЦК України, де закріплено це правило, не встановлено конкретних строків чинності права інтелектуальної власності, а лише вказано, що майнові права інтелектуальної власності є чинними протягом строків, установлених цим Кодексом, іншим законом чи договором.

Захист та охорона прав інтелектуальної власності передбачає не лише наявність відповідних правових норм, а й ефективні механізми їх реалізації та відновлення у разі порушення. В умовах глобалізації та стрімкого розвитку цифрових технологій зростає потреба у досконалій системі правового регулювання, яка здатна забезпечити баланс інтересів авторів, споживачів і суспільства загалом.

Терміни «охорона» і «захист» не є ідентичними. Під охороною слід розуміти правове регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі створення, оформлення, використання та захисту результатів інтелектуальної, творчої діяльності. Натомість під терміном «захист прав інтелектуальної власності» маються на увазі передбачені законодавством заходи, спрямовані на визнання та поновлення прав інтелектуальної власності у випадку їх порушення або оспорування, застосування до порушників мір відповідальності, що реалізуються через відповідні державні механізми.

Отже, категорії «охорона» і «захист» співвідносяться як загальне і частина, тобто «захист» є складовою «охорони», яка виявляється в екстраординарних умовах – під час неправомірного посягання на об'єкт права інтелектуальної власності⁵²⁵.

Загальні засади захисту права інтелектуальної власності від порушень закріплено у ч. 3 ст. 418 ЦК України, де зазначено, що таке право є непорушним. Воно належить

⁵²⁵ Цивільне право України : підручник : в 2 т. / кол. авторів ; за ред. Г. Б. Яно-вицької, В. О. Кучера. Львів : Новий Світ-2000, 2014. Т. 1. С. 395.

його правоволодільцю як природне право, внаслідок чого ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом.

Захист прав суб'єктів права інтелектуальної власності реалізується через певний механізм захисту, елементами якого є форми, засоби та способи захисту права інтелектуальної власності.

У цивілістичній доктрині **виокремлюють дві основні форми захисту права інтелектуальної власності:**

- *неюрисдикційну*, сутність якої полягає у здійсненні суб'єктом права інтелектуальної власності дій щодо захисту своїх порушених суб'єктивних прав;

- *юрисдикційну*, яка забезпечується компетентними державними органами.

Відповідно до цих засад, які зрештою ґрунтуються на положеннях Конституції, захист права інтелектуальної власності здійснюється судом. Для захисту права інтелектуальної власності судом застосовуються і загальні цивільно-правові, так і спеціальні способи захисту.

У ч. 1 ст. 432 ЦК України зазначено, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності відповідно до ст. 16 ЦК України.

Також у ч. 2 ст. 432 ЦК України законодавець закріпив спеціальні цивільно-правові способи захисту права інтелектуальної власності:

- 1) застосування негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів;

- 2) зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорту чи експорту яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності;

- 3) вилучення з цивільного обороту товарів, виготовлених або введених у цивільний оборот з порушенням права інтелектуальної власності, та знищення таких товарів за рахунок особи, яка вчинила порушення;

- 4) вилучення з цивільного обороту матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності,

або вилучення та знищення таких матеріалів та знарядь за рахунок особи, яка вчинила порушення;

4-1) застосування разової грошової виплати замість застосування способів захисту права інтелектуальної власності, встановлених пунктами 3 та/або 4 цієї частини. Застосування разової грошової виплати здійснюється за заявою відповідача, за умови що право інтелектуальної власності порушено відповідачем ненавмисно і без недбалості та що застосування способів захисту, встановлених пунктами 3 і 4 цієї частини, є неспівмірним шкоді, заподіяній позивачеві. Розмір разової грошової виплати визначається судом як розмір винагороди, яка була б сплачена за надання позивачем дозволу на використання права інтелектуальної власності, щодо якого виник спір, і обґрунтовано задовольняє позивача;

5) застосування компенсації замість відшкодування збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності. Розмір компенсації визначається відповідно до закону з урахуванням вини особи та інших обставин, що мають істотне значення;

6) опублікування за заявою позивача в засобах масової інформації або доведення до загального відома іншим визначеним судом шляхом відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення за рахунок особи, яка вчинила правопорушення.

Окрім того, спеціальним законодавством конкретизовані способи захисту прав щодо окремих об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема, ст.ст. 53, 54, 55 Закону України «Про авторське право і суміжні права», ст. 21 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», ст. 27 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки», ст. 35 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», ст. 25 Закону України «Про правову охорону географічних зазначень», ст. 53 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин», ст. 22 Закону України «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів».

Державну систему правової охорони інтелектуальної власності в Україні репрезентує Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ) – державна організація, визначена Кабінетом Міністрів

України як така, що виконує функції Національного органу інтелектуальної власності, входить до державної системи правової охорони інтелектуальної власності та належить до сфери управління Міністерства економіки України.

Предметом діяльності УКРНОІВІ є виконання делегованих владних повноважень:

- приймання заявок, проведення їх експертизи, прийняття рішень щодо них;

- здійснення державної реєстрації об'єктів права промислової власності (винаходів, корисних моделей, промислових зразків, торговельних марок, географічних зазначень, компонувань напівпровідникових виробів) та видача охоронних документів (патентів, свідоцтв);

- приймання і розгляд заявок на державну реєстрацію прав автора на твори науки, літератури і мистецтва, а також на реєстрацію договорів, що стосуються прав авторів на твори, здійснення їх реєстрації;

- видача свідоцтв про реєстрацію авторського права на твір;

- визнання прав на об'єкти інтелектуальної власності недійсними повністю або частково у порядку, передбаченому законом;

- опублікування офіційних відомостей про об'єкти інтелектуальної власності та про подані заявки на торговельні марки;

- ведення державних реєстрів у сфері інтелектуальної власності та бази даних заявок на торговельні марки, унесення до них відомостей, надання витягів та виписок в електронній та (або) паперовій формі;

- здійснення міжнародного співробітництва у сфері правової охорони інтелектуальної власності і представлення інтересів України із зазначених питань у Всесвітній організації інтелектуальної власності та інших міжнародних організаціях відповідно до законодавства;

- здійснення підготовки, атестації та реєстрації представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених);

- ведення Державного реєстру представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених);

– інформування та надання роз'яснень щодо реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності.

Із метою забезпечення єдиного й правильного застосування норм законодавства під час вирішення спорів, що стосуються захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності, було прийнято низку важливих роз'яснень судової практики. Зокрема, Пленум Верховного Суду України ухвалив постанову від 04 червня 2010 року № 5 «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав». Окрім того, Пленум Вищого Господарського суду України прийняв постанову від 17 жовтня 2012 року № 12 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності». Додатково підготовлено низку оглядових листів, що сприяють уніфікації судового підходу в цій сфері.

Право інтелектуальної власності є самостійним інститутом цивільного права, що регулює суспільні відносини, пов'язані зі створенням, використанням та охороною результатів інтелектуальної діяльності. Його основною метою є забезпечення справедливого балансу між інтересами авторів, споживачів і суспільства загалом. Загальні положення цього права визначають види об'єктів, суб'єктів, підстави виникнення прав і принципи їх охорони. Розуміння цих положень є фундаментом для подальшого вивчення специфіки окремих правових режимів у сфері інтелектуальної власності.

15.2. Авторське право та суміжні права

Авторське право та суміжні права є невід'ємною складовою системи інтелектуальної власності, що спрямована на правовий захист результатів творчої діяльності. Авторське право охоплює твори літератури, мистецтва, науки, а також їх використання й поширення. Суміжні права, своєю чергою, охоплюють інтереси виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення, визнаючи їхній творчий внесок у доведення творів до публіки.

Знання цих положень має ключове значення для розуміння сучасних підходів до правового регулювання культурної, наукової та медійної діяльності.

Авторське право розглядається у двох основних аспектах: об'єктивному та суб'єктивному розумінні.

В *об'єктивному розумінні авторське право* – це сукупність норм цивільного права, які регулюють відносини щодо створення і використання, охорони та захисту творів науки, літератури і мистецтва.

Об'єктивне авторське право, характеризується такими ознаками: 1) це система правових норм; 2) правові норми цього права регулюють однорідні суспільні відносини; 3) суспільні відносини, що регулюються нормами авторського права, виникають у зв'язку зі створенням, використанням, охороною та захистом літературних, художніх та інших творів⁵²⁶.

Правові норми об'єктивного авторського права відображаються у зовнішніх формах (джерелах) права, які класифікуються на національні та міжнародні.

До національних джерел авторського права належить передусім Конституція України від 28 червня 1996 року; ЦК України (глава 36); закони України: «Про авторське право і суміжні права» від 01 грудня 2022 року; «Про видавничу справу» від 05 червня 1997 року; «Про медіа» від 13 грудня 2022 року; «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 07 жовтня 1997 року; «Про кінематографію» від 13 січня 1998 року; «Про архітектурну діяльність» від 20 травня 1999 року. З-поміж підзаконних нормативно-правових актів, що є джерелами авторського права в Україні, можна назвати постанови КМУ «Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються майнових прав на твір» від 27 грудня 2001 року № 1756; «Про затвердження мінімальних ставок винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав» від 18 січня 2003 року № 72 тощо.

До найважливіших міжнародних джерел авторського права належать: Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів від 24 липня 1971 року; Всесвітня конвенція про авторське право від 06 вересня 1952 року;

⁵²⁶ Право інтелектуальної власності : підруч. / А. В. Аксютіна, Л. В. Межевська, О. В. Нестерцова-Собакарь та ін. ; за заг. ред. і передм. д-ра юрид наук, доц. Т. В. Ярошевської. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 69.

Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право, прийнятий Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року.

У *суб'єктивному розумінні* – це сукупність особистих немайнових і майнових прав, які належать автору або його правонаступникам у зв'язку зі створенням і використанням творів літератури, науки і мистецтва.

Суб'єктивні авторські права можуть бути двох видів: особисті немайнові та майнові. Перелік особистих немайнових прав міститься у ст.ст. 423, 438, 439 ЦК України та у ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права», а перелік майнових прав інтелектуальної власності на твір закріплений у ст.ст. 424, 440, 441 ЦК України та у ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права».

Об'єктами авторського права є твори у галузі науки, літератури і мистецтва. Твір – це результат творчої праці автора, комплекс ідей, образів, поглядів тощо.

Авторське право визнається за будь-яким твором у галузі науки, літератури, мистецтва незалежно від його форми, готовності та художньої цінності. Це положення має важливе значення, оскільки охороняються твори різного художнього рівня і мети, зокрема й такі, які не призначалися автором для публікації (наприклад, листи, щоденники, особисті записи).

Об'єктом авторського права може бути не будь-який твір, а лише той, який відповідає двом умовам: має творчий характер (є новим та оригінальним, результатом особистої творчої праці автора; не вважається об'єктом авторського права суто технічна робота); виражений в об'єктивній формі (твір може бути виражений у будь-якій об'єктивній формі, але обов'язково придатній для відтворення, сприймання). Форма вираження твору може бути усна, письмова, звуко- чи відеозапис, зображення, об'ємно-просторова тощо. Твір може набувати різноманітних форм, які забезпечують його сприйняття та відтворення.

Усна форма: охоплює мовні форми вираження, як-от: промови, лекції, виступи, спів, театральні постановки й інші види передачі інформації через усне мовлення.

Письмова форма: охоплює матеріальні носії, на яких зафіксовано твір, зокрема рукописи, друковані й електронні тексти, нотні записи тощо.

Аудіо- та відеозаписи: охоплюють твори, що передаються у виді звукових або аудіовізуальних матеріалів – музика, фільми, подкасти, радіопередачі тощо.

Візуальна форма (зображення): це твори, які передають зміст через зорові образи – фотографії, картини, графіка, схеми, креслення.

Об'ємно-просторова форма: твори, втілені у тривимірному просторі – скульптури, архітектура, макети, моделі. Слід пам'ятати, що твір вважається створеним із моменту набуття ним будь-якої з перелічених об'єктивних форм.

Відповідно до ст. 433 ЦК України, об'єктами авторського права є твори, а саме:

- 1) *літературні та художні твори*, зокрема:
 - романи, поеми, статті та інші письмові твори;
 - лекції, промови, проповіді та інші усні твори;
 - драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні, інші сценічні твори;
 - музичні твори (з текстом або без тексту);
 - аудіовізуальні твори;
 - твори живопису, архітектури, скульптури та графіки;
 - фотографічні твори;
 - твори ужиткового мистецтва;
 - ілюстрації, карти, плани, ескізи і пластичні твори, що стосуються географії, топографії, архітектури або науки;
 - переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів;
 - збірники творів, якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності;

- 2) *комп'ютерні програми;*

- 3) *компіляції даних (бази даних), якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності;*

- 4) *інші твори.*

Об'єктом авторського права може бути і твір загалом, і його окрема частина, що відповідає критеріям охороноздатності та може використовуватися самостійно. Отже, назва твору, фрази, словосполучення та інші частини твору, які можуть використовуватися самостійно, підлягають охороні

як об'єкт авторського права у тому випадку, коли вони є результатом творчої діяльності автора та є оригінальними.

Авторське право і право власності на матеріальний об'єкт, в якому втілено твір, не залежать одне від одного. Відчуження матеріального об'єкта, в якому втілено твір, не означає відчуження авторського права, і навпаки.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про авторське право і суміжні права», охороні підлягають усі оригінальні твори – оприлюднені та неоприлюднені, завершені та незавершені, незалежно від їх призначення, жанру, обсягу, а також способу вираження.

Не всі твори, відповідно до ст. 434 ЦК України та ст. 8 Закону України «Про авторське право і суміжні права», отримують правову охорону. **Охорона авторського права не поширюється на:**

1) повідомлення про новини або інші факти, що мають характер звичайної прес-інформації;

2) вираження народної творчості (фольклор);

3) акти органів державної влади, органів місцевого самоврядування, офіційні документи політичного, законодавчого, адміністративного і судового характеру (закони, укази, постанови, рішення, державні стандарти тощо), а також їх проекти та офіційні переклади;

4) державні символи, державні нагороди; державні знаки, емблеми, символи і знаки органів державної влади, Збройних Сил України та інших військових формувань України, затверджені органами державної влади; символіка територіальних громад України, затверджена відповідними органами місцевого самоврядування;

5) грошові знаки;

6) розклади руху транспортних засобів, розклади теле радіопередач, телефонні довідники та інші аналогічні бази даних, що не відповідають критеріям оригінальності і на які поширюється право особливого роду (*sui generis*);

7) абрєвіатури;

8) фотографії, що не мають ознак оригінальності (не є фотографічними творами).

Окрім того, авторське право не поширюється на будь-які ідеї, теорії, принципи, методи, процедури, процеси, системи,

способи, концепції, відкриття, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені, проілюстровані у творі.

Суб'єкти авторського права – це особи, які володіють суб'єктивними авторськими правами на літературний, художній чи інший твір.

Відповідно до ст. 435 ЦК України, **первинним** суб'єктом авторського права є автор твору. За відсутності доказів іншого автором твору вважається фізична особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства).

Автор твору – це фізична особа, яка своєю творчою працею створила твір (ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

Первинне авторське право також належить перекладачам, упорядникам збірників, видавцям енциклопедичних словників, журналів, інших періодичних видань, продюсеру кіно- або телефільмів. Авторами аудіовізуального твору визнаються: режисер-постановник; автор сценарію і (або) текстів, діалогів; автор спеціально створеного для аудіовізуального твору музичного твору з текстом або без нього; художник-постановник; оператор-постановник (ст. 16 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

Суб'єктами авторського права є також інші фізичні та юридичні особи, які набули прав на твори відповідно до договору або закону. В порядку правонаступництва переходять лише майнові права авторів. Особисті немайнові права залишаються за його автором. Авторське право автора прийнято називати первинним, а авторське право правонаступників – похідним.

Здебільшого автором твору науки, літератури, мистецтва є одна особа, але іноді у творчому процесі беруть участь кілька осіб – співавторів. Відповідно до ст. 436 ЦК України, авторське право на твір може одночасно належати кільком особам, творчою працею яких створено твір, відносини між ними називаються співавторством. Співавторство можливе при створенні будь-яких творів.

Авторське право на твір, створений у співавторстві, належить усім співавторам незалежно від того, чи утворює такий твір одне нерозривне ціле або складається із частин,

кожна з яких має самостійне значення. Кожен із співавторів зберігає своє авторське право на створену ним частину твору, яка має самостійне значення. Відносини між співавторами можуть бути визначені договором. У разі відсутності такого договору, авторське право на твір здійснюється всіма співавторами спільно.

Виокремлюють два види співавторства: нероздільне та роздільне.

Нероздільним є співавторство, коли неможливо виділити працю (частку) кожного із співавторів.

Роздільне співавторство – коли складові твору чітко визначені й відомо, хто із співавторів створив ту чи іншу частину.

Для того, щоб визнати твір таким, що створений у співавторстві, необхідна наявність таких умов:

- твір створений спільною творчою працею співавторів повинен бути єдиним цілим (тобто не може існувати без складових як ціле);

- спільна праця авторів повинна бути творчою (не може бути визнана співавтором особа, яка надавала організаційну, технічну або матеріальну допомогу без надання особистого творчого внеску);

- при спільній праці над твором між співавторами укладається договір (тобто співавторство повинно бути добровільним);

- при нероздільному співавторстві твір може використовуватись лише за спільною згодою усіх співавторів (проте право опублікування та іншого використання твору належить однаковою мірою усім співавторам);

- при роздільному співавторстві кожен із співавторів зберігає авторське право на свою частину, одночасно він є співавтором твору загалом;

- винагорода за використання твору належить співавторам у спільних частках, якщо договором між ними не передбачається інше.

Авторське право на твір науки, літератури чи мистецтва виникає у творця завдяки факту його створення. Для виникнення і здійснення авторських прав не вимагається реєстрація права на твір чи будь-яке інше спеціальне

його оформлення, а також виконання будь-яких формальностей. Особа, яка має авторське право, для сповіщення про свої права може використати знак охорони авторського права, який проставляється на оригіналі і кожному примірнику твору. Цей знак складається з латинської літери «с», обведеної колом – ©, імені особи, яка має авторське право та року першого опублікування твору.

Суб'єкт авторського права для засвідчення авторства (авторського права) на оприлюднений чи не оприлюднений твір у будь-який час протягом строку охорони авторського права може зареєструвати своє авторське право у Державному реєстрі свідоцтв про реєстрацію авторського права на твір. В Україні є уніфікована процедура отримання підтвердження авторських прав, а саме оформлення свідоцтв про реєстрацію авторських прав на твір. Державна реєстрація авторського права в Україні здійснюється Українським національним офісом інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ) відповідно до приписів ст. 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права» та постанови КМУ від 27 грудня 2001 р. № 1756 «Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються майнових прав на твір».

Суб'єктивні авторські права. Відповідно до законодавства, авторові належать особисті немайнові і майнові права інтелектуальної власності на результати його інтелектуальної, творчої діяльності.

Лише автору як первинному суб'єкту авторських прав може належати весь обсяг особистих немайнових і майнових прав. Усі інші суб'єкти, крім спадкоємців автора, можуть за договором або законом набути лише майнових прав. Зокрема, за ст. 429 ЦК України, майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору (контракту), належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або у якої він працює, спільно, якщо інше не встановлено цим Кодексом або договором.

Спадкоємці автора, крім успадкування майнових прав, мають немайнове право захищати авторство на твір і протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посягання на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора.

Особисті немайнові права автора визначені ЦК України (ст.ст. 423, 438) та ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права». Відповідно до цих нормативних документів, автор наділений такими правами:

1) право вимагати визнання свого авторства шляхом зазначення належним чином імені автора в оригіналі і копіях твору і за будь-якого використання твору, якщо це практично можливо;

2) право забороняти під час будь-якого використання твору згадування свого імені, якщо автор твору бажає залишитися анонімом;

3) право обирати псевдонім, зазначати і вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора в оригіналі і копіях твору і за будь-якого використання твору;

4) право вимагати збереження цілісності твору, протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, у тому числі супроводження твору ілюстраціями, передмовами, післямовами, коментарями тощо без згоди автора;

5) право надати назву твору або залишити його без назви;

6) право присвятити твір особі (особам), події або даті.

Особисті немайнові права належать лише автору та не можуть бути передані (відчужені) іншим особам і не переходять у спадщину.

Відповідно до ст. 440 ЦК України, майновими правами інтелектуальної власності на твір є:

1) право на використання твору;

2) виключне право дозволяти використання твору;

3) право перешкоджати неправомірному використанню твору, в тому числі забороняти таке використання;

4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Автору чи іншій особі, яка має авторське право, належить виключне право на використання твору в будь-якій формі і будь-яким способом, а також виключне право дозволяти або забороняти використання твору іншими особами. (п. 1 ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). Це право, коли жодна особа, крім тієї, якій належить

авторське право або суміжні права, не може використовувати твір, не маючи на те відповідного дозволу (ліцензії), за винятком випадків, установлених Законом.

У ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права» деталізовано конкретні способи використання твору. Так, автору чи іншій особі, яка має авторське право, надано виключне право дозволяти або забороняти: відтворення; включення до складеного твору; включення до іншого твору, крім складеного твору; розповсюдження примірників твору; імпорт примірників твору; здавання в найм або в позичку примірників твору; публічне виконання, публічний показ, публічне демонстрування, публічне сповіщення, інтерактивне надання доступу публіці та інші способи доведення до загального відома публіки; переклад; переробка, адаптація, аранжування та інші подібні зміни твору.

Водночас, Закон України «Про авторське право і суміжні права» допускає доволі широкий перелік способів використання творів без згоди автора, безоплатно та без зазначення імені автора і джерела запозичення (ч. 1 ст. 22) та без дозволу суб'єктів авторського права і безоплатно, але із зазначенням імені автора і джерела запозичення (ч. 2 ст. 22).

КМУ може встановлювати мінімальні ставки авторської винагороди на підставі постанови «Про мінімальні ставки авторської винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав» від 18 січня 2003 р. № 72.

Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір спливає через сімдесят років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком смерті автора чи останнього із співавторів, який пережив інших співавторів, окрім випадків, передбачених законом.

Право авторства, право на ім'я і право протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора, охороняються безстроково.

Суміжні права можна визначити як права на результати творчої діяльності виконавців, права виробників фонограм і права організацій мовлення, пов'язані з використанням творів літератури та мистецтва, авторські права, що належать іншим особам. Отже, цим поняття охоплюється чотири

види прав: права виконавців; права виробників фонограм; права виробників відеограм; права організацій мовлення.

Суміжні права – це права виконавців на результати творчої діяльності, їх спадкоємців та осіб, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо виконання, права виробників фонограм, відеограм, їх спадкоємців (правонаступників) та осіб, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо фонограм і відеограм, а також організацій мовлення та їх правонаступників, які охороняються авторським правом.

Охорона суміжних прав здійснюється відповідно до положень ЦК України, законів України: «Про авторське право і суміжні права», «Про медіа»; міжнародних конвенцій та угод (Міжнародна конвенція про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення від 26 жовтня 1961 року, Конвенція про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм від 29 жовтня 1971 року, Конвенція про розповсюдження несучих програми сигналів, що передаються через супутники від 21 травня 1974 року, Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми, прийнятий Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року та ін.), а також у положеннях низки підзаконних нормативних актів.

У ст. 449 ЦК України визначено, що **об'єктами суміжних прав** без виконання будь-яких формальностей щодо цих об'єктів та незалежно від їх призначення, змісту, цінності тощо, а також способу чи форми їх вираження є: виконання; фонограми; відеограми; програми (передачі) організацій мовлення.

Відповідно до ч. 2 ст. 35 Закону України «Про авторське право і суміжні права», **суб'єктами суміжних прав є:**

1) виконавець (первинний суб'єкт суміжних прав на виконання), спадкоємці виконавця та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на виконання на підставі договору або закону;

2) виробник фонограми (первинний суб'єкт суміжних прав на фонограму), спадкоємці (правонаступники) виробника фонограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на фонограму на підставі договору або закону;

3) виробник відеограми (первинний суб'єкт суміжних прав на відеограму), спадкоємці (правонаступники) виробника відеограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на відеограму на підставі договору або закону;

4) організація мовлення (первинний суб'єкт суміжних прав на програму організації мовлення), правонаступники організації мовлення та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на програму організації мовлення на підставі договору або закону.

Виконавець – фізична особа (актор, співак, музикант, танцюрист, диригент музичних і музично-драматичних творів або інша фізична особа), яка виконує роль, читає, декламує, співає, грає на музичному інструменті, танцює, інтерпретує, будь-яким іншим способом виконує музичні, драматичні, літературні, хореографічні, інші подібні твори, фольклор або інші художні образи

Виробник відеограми – фізична та/або юридична особа, яка бере на себе ініціативу та несе відповідальність за вироблення відеограми.

Виробник фонограми – фізична та/або юридична особа, яка бере на себе ініціативу і несе відповідальність за вироблення фонограми.

Організація мовлення – особа, яка здійснює добір радіо-або телевізійних програм та надає їх для одночасного масового та індивідуального приймання користувачами на основі створеного нею розкладу програм.

Особисті немайнові права.

Виконавців творів: визнання того, що він є виконавцем відповідного виконання; зазначення чи повідомлення свого імені (псевдоніма) у зв'язку з кожним використанням виконання (у разі якщо це практично можливо); забезпечення належної якості запису його виконання і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій суттєвій зміні виконання, запису виконання, що може завдати шкоди його честі та репутації.

Виробників фонограм (відеограм): зазначення свого імені (найменування) в оригіналі та кожному примірнику фонограми, відеограми або на її (їх) упаковці поряд із зазначенням

назви твору, імені (імен) автора (авторів), виконавця (виконавців); згадування свого імені (найменування) у процесі використання фонограми, відеограми (у разі якщо це практично можливо).

Організацій мовлення: зазначати своє найменування у зв'язку з використанням програми організації мовлення (ст. 37 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

Суб'єкт суміжних прав на виконання або на фонограму, або на відеограму для повідомлення про свої майнові права на відповідний об'єкт суміжних прав має право використовувати спеціальний знак охорони суміжних прав, що складається з латинської літери «Р», обведеної колом – (P), поряд із яким зазначаються ім'я (найменування) суб'єкта майнових прав, рік першого опублікування об'єкта суміжних прав. Знак охорони суміжних прав зазначається у фонограмі, відеограмі, у кожній їх копії або на упаковці, що містить примірник фонограми або відеограми.

Відповідно до ст. 452 ЦК України, **майновими правами інтелектуальної власності на об'єкт суміжних прав є:** 1) право на використання об'єкта суміжних прав; виключне право дозволяти використання об'єкта суміжних прав; виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта суміжних прав, у тому числі забороняти таке використання; інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт суміжних прав належать відповідно виконавцеві, виробнику фонограми, виробнику відеограми чи організації мовлення, якщо інше не встановлено договором чи законом.

Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на виконання спливає через 50 років, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком здійснення виконання. Якщо запис виконання протягом цього строку правомірно оприлюднено, строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на виконання спливає через 50 років, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком такого оприлюднення.

Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на фонограму, відеограму спливає через 50 років,

що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком вироблення фонограми, відеограми. Якщо фонограму, відеограму протягом цього строку правомірно оприлюднено, строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на фонограму, відеограму спливає через 50 років, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком такого оприлюднення.

Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на програму організації мовлення спливає через 50 років, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком першої трансляції програми організації мовлення незалежно від використання технічних засобів (ст. 456 ЦК України).

Авторське право та суміжні права є фундаментальними елементами правової охорони інтелектуальної власності. Вони забезпечують правовий захист творчої діяльності, стимулюють розвиток культури, науки й освіти. Розуміння механізмів захисту авторських прав і дотримання правової етики є важливим для кожного, хто створює, використовує чи розповсюджує твори.

15.3. Право промислової власності

Право промислової власності є ключовим елементом системи інтелектуальної власності, що охоплює правове регулювання охорони винаходів, корисних моделей, промислових зразків, товарних знаків, географічних зазначень та інших об'єктів, пов'язаних із підприємницькою діяльністю. Це право спрямоване на стимулювання інновацій, захист прав винахідників і компаній, а також створення умов для справедливої конкуренції на ринку.

Патентне право (промислова власність) – це інститут цивільного права, який регулює відносини, пов'язані з технічною творчістю.

Патентне право – це сукупність норм, що регулюють майнові й особисті немайнові відносини, які виникають у процесі створення, оформлення та використання винаходів, корисних моделей і промислових зразків, встановлення правового режиму використання цих об'єктів, а також захисту прав авторів і патентовласників.

До джерел патентного права належить Конституція України, ЦК України, закони України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про наукову і науково-технічну експертизу», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про правову охорону географічних зазначень». Джерелами патентного права є також міжнародні угоди, зокрема Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 року, Договір про патентну кооперацію від 19 червня 1970 року тощо.

Об'єктами патентного права є винаходи, корисні моделі та промислові зразки, яким надається правова охорона, що не суперечить суспільним інтересам, принципам гуманності і моралі та відповідає умовам патентоздатності.

Винахід (корисна модель) – результат інтелектуальної, творчої діяльності людини в будь-якій сфері технології.

Відповідно до ст. 459 ЦК України, винахід вважається придатним для набуття права інтелектуальної власності на нього, якщо він, відповідно до закону, є новим, має винахідницький рівень і придатний для промислового використання. **Об'єктом винаходу** може бути продукт (пристрій, речовина тощо) або процес у будь-якій сфері технології.

У ст. 460 ЦК України зазначено, що корисна модель вважається придатною для набуття права інтелектуальної власності на неї, якщо вона, відповідно до закону, є новою і придатною для промислового використання. **Об'єктом корисної моделі** може бути пристрій або процес у будь-якій сфері технології.

Промисловий зразок – це результат творчої діяльності людини в галузі художнього конструювання, який визначає зовнішній вигляд (дизайн) виробу, його форму, колір, фактуру та інші візуальні характеристики.

У ст. 461 ЦК України зазначено, що промисловий зразок вважається придатним для набуття права інтелектуальної власності на нього, якщо він, відповідно до закону, є новим і має індивідуальний характер. Промисловим зразком може бути зовнішній вигляд виробу або його частини, що визначається, зокрема, лініями, контурами, кольором, формою, текстурою та/або матеріалом виробу, та/або його оздобленням.

Згідно з ст. 463 ЦК України, **суб'єктами права інтелектуальної власності** на винахід, корисну модель і промисловий зразок є:

- 1) винахідник, автор промислового зразка;
- 2) інші особи, які набули прав на винахід, корисну модель та промисловий зразок за договором чи законом.

Первинним суб'єктом є винахідник і автор промислового зразка, тобто фізичні особи, творчою працею яких створено об'єкт інтелектуальної власності. Саме вони, за загальним правилом, мають право на одержання патенту, якщо інше не встановлено законодавством.

Автором будь-якого результату творчої праці може бути громадянин України, громадянин будь-якої іншої держави або особа без громадянства, тобто це завжди буде фізична особа. Громадяни можуть бути авторами винаходу, корисної моделі чи промислового зразка незалежно від віку.

Поняття суб'єкта права на винахід, корисну модель чи промисловий зразок стосується і автора результату, і його правонаступників – будь-яких фізичних і юридичних осіб, яким автор передав своє суб'єктивне майнове право на результати творчої праці. Такими правонаступниками можуть бути спадкоємці або інші фізичні та юридичні особи, до яких право інтелектуальної власності переходить згідно із законом чи договором.

Спадкоємці можуть стати суб'єктами патентного права у разі смерті винахідника або патентовласника згідно із законом або заповітом. Коло спадкоємців, до яких переходять майнові права власника патентів, визначаються чинним цивільним законодавством.

У ч. 6 ст. 28 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» проголошено, що володілець патенту може передавати на підставі договору виключні майнові права інтелектуальної власності на винахід (корисну модель) будь-якій особі, яка стає його правонаступником, а щодо секретного винаходу (корисної моделі) – тільки за погодженням із Державним експертом.

Права автора винаходу, корисної моделі, промислового зразка. Права, які надаються суб'єктам права на винаходи, корисні моделі та промислові зразки, поділяють на дві групи: особисті немайнові і майнові права.

До особистих немайнових прав належать право авторства, право на ім'я (спеціальну назву), право на реєстрацію винаходу (корисної моделі), секретного винаходу (секретної корисної моделі), якщо інше не передбачено Законом.

Винахідники, які спільно створили винахід (корисну модель), мають однакові права на реєстрацію винаходу (корисної моделі), секретного винаходу (секретної корисної моделі), якщо інше не передбачено угодою між ними.

Право на реєстрацію службового винаходу (корисної моделі) має роботодавець винахідника, якщо інше не передбачено договором.

Відповідно до ст. 11 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», якщо винахід (корисну модель) створено двома чи більше винахідниками незалежно один від одного, то право на державну реєстрацію винаходу (корисної моделі) належить заявнику, заявка якого має більш ранню дату подання до НОІВ або, якщо заявлено пріоритет, більш ранню дату пріоритету, за умови, що вказана заявка не вважається відкликаною, не відкликана або за якою не прийнято рішення про відмову у державній реєстрації винаходу (корисної моделі).

Майновими правами інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок є (ст. 464 ЦК України):

1) право на використання винаходу, корисної моделі, промислового зразка;

2) виключне право дозволяти використання винаходу, корисної моделі, промислового зразка (видавати ліцензії);

3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню винаходу, корисної моделі, промислового зразка, в тому числі забороняти таке використання;

4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Майнові права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок належать володільцю відповідного патенту (свідоцтва), якщо інше не встановлено договором чи законом.

Право на винахід, корисну модель і промисловий зразок охороняється державою і засвідчується патентом.

Патент – це охоронний документ, який видається державою винахіднику або його правонаступникам, що надає власнику виключне право на використання, виробництво та продаж винаходу. Патент є формою захисту інтелектуальної власності, і дозволяє власнику контролювати використання його розробки.

Для отримання патенту на винахід або корисну модель необхідно подати заявку до Державного підприємства «Український інститут інтелектуальної власності» (Укрпатент). Заявка подається у встановленій формі, і має містити опис, формулу винаходу, креслення (якщо потрібно) і реферат.

Заявка на видачу патенту України на винахід і корисну модель має відповідати вимогам, встановленим Наказом Міністерства економіки України «Про затвердження Правил складання, подання та проведення експертизи заявки на винахід і заявки на корисну модель» від 09 вересня 2024 № 23301. Заявка на промисловий зразок повинна відповідати вимогам Наказу Міністерства економіки України «Про затвердження Правил складання і подання заявки на промисловий зразок та проведення експертизи заявки на промисловий зразок і міжнародної реєстрації промислового зразка» від 07 березня 2024 року № 6237.

В Україні є **три основні типи патентів**:

1. *Патент на винахід*. Забезпечує правовий захист технічного рішення, яке є новим, має винахідницький рівень і може бути застосоване у промисловості. Такий патент чинний протягом 20 років від дати подання заявки.

2. *Патент на корисну модель*. Надається на технічне рішення, яке є новим і промислово придатним. На відміну від винаходу, не потребує високого рівня винахідницького підходу. Строк дії такого патенту – 10 років із моменту подання заявки.

3. *Патент на промисловий зразок*. Захищає зовнішній вигляд виробу. Діє п'ять років від дати подання заявки на промисловий зразок в установленому законом порядку і подовжується за клопотанням власника промислового зразка на один або більше п'ятирічних строків.

В Україні охорона патентних прав реалізується через комплекс юридичних інструментів, які охоплюють адмі-

ністративні, цивільно-правові та кримінально-правові заходи, а також застосування адміністративних стягнень. Головна мета цих механізмів – гарантувати виключні права власника патенту на використання його винаходу, корисної моделі чи промислового зразка.

Право промислової власності є важливою складовою системи інтелектуальної власності, що забезпечує правову охорону технічних рішень, дизайну виробів і засобів індивідуалізації. Наявність ефективних механізмів захисту сприяє інноваційному розвитку, стимулює творчість та гарантує власникам патентів виключні права на використання їхніх об'єктів.

15.4. Правові засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту

У сучасному правовому середовищі особливе значення мають засоби, що дозволяють чітко ідентифікувати учасників цивільних правовідносин. До таких **засобів належать**: торговельна марка; комерційне найменування; географічне зазначення; промисловий зразок.

Спільною рисою, що поєднує вказані об'єкти і водночас відрізняє їх від інших об'єктів права інтелектуальної власності, є їхнє призначення. Вони індивідуалізують учасників цивільного обороту, товарів і послуг. Комерційне (фірмове) найменування індивідуалізує суб'єкта, а торговельні марки та географічні зазначення є засобами індивідуалізації товарів, послуг. Право інтелектуальної власності на комерційне (фірмове) найменування.

Право інтелектуальної власності на торговельну марку регулюється ЦК України та Законом України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг».

Відповідно до ст. 492 ЦК України, **торговельною маркою** може бути будь-яке позначення або будь-яка комбінація позначень, які придатні для вирізнення товарів (послуг), що виробляються (надаються) однією особою, від товарів (послуг), що виробляються (надаються) іншими особами. Такими позначеннями можуть бути, зокрема, слова, літери, цифри, зображувальні елементи, комбінації кольорів.

Об'єктом торговельної марки може бути будь-яке позначення або будь-яка комбінація позначень. Такими позначеннями можуть бути, зокрема, слова, зокрема власні імена, літери, цифри, зображувальні елементи, кольори, форма товарів або їх пакування, звуки, за умови що такі позначення придатні для відрізнєння товарів або послуг одних осіб від товарів або послуг інших осіб, придатні для відображення їх у Реєстрі таким чином, що дає змогу визначити чіткий і точний обсяг правової охорони, що надається.

Об'єктом торговельної марки **не може бути** символіка російської імперської політики в розумінні Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії».

Законодавством передбачено кілька типів торговельних марок:

Словесні марки – позначення, що складаються з літер, слів або фраз.

Зображувальні марки – графічні елементи, зображення або композиції, виконані на площині.

Об'ємні марки – тривимірні фігури або їх композиції, що мають довжину, ширину та висоту.

Комбіновані марки – поєднання словесних, зображувальних та/або об'ємних елементів.

Колективна торгова марка – знак, яким користуються учасники об'єднання осіб (незалежно від його правового статусу), щоб позначити товари або послуги, які відрізняються від продукції інших виробників.

Законодавство України не встановлює вичерпного переліку позначень, які можуть бути зареєстровані як торговельна марка.

Основними функціями торговельної марки є:

– розрізнєння товарів і послуг серед аналогічних на ринку;

- індикація походження товару або послуги;
- зазначення їхньої якості;
- рекламне просування продукції.

Торговельна марка не повинна вводити споживача в оману, застосовуватись у фальсифікованій рекламі чи як інструмент недобросовісної конкуренції.

Суб'єктами права на торговельну марку законодавство України визнає фізичних та юридичних осіб. Суб'єктами права на одну й ту саму торговельну марку можуть бути декілька (ч. 2 ст. 493 ЦК України). Це положення відповідає ст. 7 Паризької конвенції про охорону промислової власності, де йдеться про надання охорони колективним знакам.

Реєстрація торговельної марки в Україні здійснюється відповідно до Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» та супутніх нормативно-правових актів. Процедура охоплює кілька етапів:

1. *Попередній пошук (необов'язковий)*. Заявник може здійснити попередній інформаційний пошук, щоб перевірити, чи не зареєстровано подібних або тотожних позначень. Це знижує ризик відмови в реєстрації.

2. *Подання заявки*. Заявка подається до Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій (UKRNOIBI), у письмовій або електронній формі. Вона має містити: зображення позначення; перелік товарів і/або послуг згідно з Міжнародною класифікацією (Ніццька класифікація); дані про заявника; підтвердження сплати збору.

3. *Формальна експертиза*. Перевіряється правильність оформлення заявки, наявність усіх необхідних документів і сплати зборів. У разі відповідності – заявка приймається до розгляду.

4. *Кваліфікаційна експертиза*. Аналізується позначення на відповідність умовам охороноздатності (наприклад, чи не є воно описовим, чи не вводить в оману, чи не порушує прав третіх осіб тощо).

5. *Прийняття рішення про реєстрацію або відмову*. В разі позитивного висновку видається рішення про реєстрацію, і торговельну марку вносять до Державного реєстру свідоцтв України на знаки для товарів і послуг.

6. *Публікація та видача свідоцтва*. Відомості про марку публікуються в офіційному бюлетені, після чого заявник отримує свідоцтво про реєстрацію, що засвідчує його виключне право на використання торговельної марки.

Відповідно до положень ст. 495 ЦК України, володілець свідоцтва **наділений такими майновими правами на торговельну марку:**

1) право на використання торговельної марки;

2) виключне право дозволяти використання торговельної марки;

3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню торговельної марки, в тому числі забороняти таке використання;

4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Відповідно до ст. 16 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», використанням торговельної марки визнається:

- нанесення її на будь-який товар, для якого торговельну марку зареєстровано, упаковку, в якій міститься такий товар, вивіску, пов'язану з ним, етикетку, нашивку, бирку чи інший прикріплений до товару предмет, зберігання такого товару із зазначеним нанесенням торговельної марки з метою пропонування для продажу, пропонування його для продажу, продаж, імпорт (ввезення) та експорт (вивезення);

- застосування її під час пропонування та надання будь-якої послуги, для якої торговельну марку зареєстровано;

- застосування її в діловій документації чи в рекламі та в мережі «Інтернет».

Торговельна марка визнається використаною, якщо її застосовано у формі зареєстрованої торговельної марки, а також у формі, що відрізняється від зареєстрованої торговельної марки лише окремими елементами, якщо це не змінює загалом відмітності торговельної марки.

Свідоцтво надає його власнику **виключне право забороняти** іншим особам використовувати без його згоди, якщо інше не передбачено цим Законом:

- позначення, тотожне із зареєстрованою торговельною маркою, стосовно наведених у свідоцтві товарів і послуг;

- позначення, тотожне із зареєстрованою торговельною маркою, стосовно товарів і послуг, споріднених із наведеними у свідоцтві, якщо внаслідок такого використання це позначення і торговельну марку можна сплутати, зокрема, якщо може виникнути асоціація такого позначення з торговельною маркою;

- позначення, схоже із зареєстрованою торговельною маркою, стосовно наведених у свідоцтві товарів і послуг,

якщо внаслідок такого використання ці позначення можна сплутати, зокрема, якщо може виникнути асоціація такого позначення з торговельною маркою;

- позначення, схоже із зареєстрованою торговельною маркою, стосовно товарів і послуг, споріднених з наведеними у свідоцтві, якщо внаслідок такого використання ці позначення можна сплутати, зокрема, якщо може виникнути асоціація такого позначення з торговельною маркою.

Виключне право власника свідоцтва – забороняти іншим особам використовувати без його згоди зареєстровану торговельну марку **не поширюється на:**

- здійснення будь-якого права, що виникло до дати подання заявки або, якщо було заявлено пріоритет, до дати пріоритету заявки;

- використання торговельної марки для товару, введеного під цією торговельною маркою в цивільний оборот власником свідоцтва чи за його згодою, за умови, що власник свідоцтва не має вагомих підстав забороняти таке використання у зв'язку з подальшим продажем товару, зокрема у разі зміни або погіршення стану товару після введення його в цивільний оборот;

- використання під час торгівлі позначень, що стосуються виду, якості, кількості, призначення, цінності, географічного походження, часу виробництва товарів чи надання послуг або інших характеристик товарів чи послуг, за умови відсутності ознак порушення прав власника свідоцтва на торговельну марку;

- використання під час торгівлі торговельної марки, якщо вона необхідна для вказівки на призначення товару чи послуги, зокрема як додаткового обладнання чи запасних деталей, за умови, що таке використання здійснюється відповідно до чесної підприємницької практики;

- застосування торговельної марки у порівняльній рекламі виключно для вирізнення товарів і послуг із метою об'єктивного підкреслення їх відмінностей, за умови, що таке застосування здійснюється відповідно до чесної підприємницької практики та з дотриманням положень законодавства про захист від недобросовісної конкуренції;

- некомерційне використання торговельної марки;

- усі форми повідомлення новин і коментарів новин;
- добросовісне застосування ними своїх імен чи адрес;
- використання торговельної марки у порівняльній рекламі, що здійснюється відповідно до законодавства про рекламу, про захист від недобросовісної конкуренції та не відноситься до нечесної підприємницької практики.

Майнові права інтелектуальної власності на торговельну марку є чинними протягом **десяти років** із дати подання заявки на торговельну марку в установленому законом порядку, якщо інше не встановлено законом. Зазначений строк може бути продовженим щоразу на десять років у порядку, встановленому законом (ст. 496 ЦК України).

Право інтелектуальної власності на комерційне (фірмове) найменування. Відповідно до ст. 90 ЦК України, юридична особа, що є підприємницьким товариством, може мати комерційне (фірмове) найменування.

Комерційне (фірмове) найменування – це офіційна назва підприємства або організації, яка використовується для ідентифікації в діловій сфері. Воно може бути використане у документах, контрактах, рекламі тощо. Це засіб індивідуалізації, що дає змогу відрізнити одне підприємство від іншого.

Об'єктом охорони є повне або скорочене найменування юридичної особи чи підприємця, що використовується в комерційному обігу. Воно може охоплювати:

- власне ім'я, вигадане слово або їх комбінацію;
- вказівку на організаційно-правову форму (ТОВ, АТ тощо);
- географічні, історичні, родові назви (якщо вони не суперечать моралі та не є загальновживаними);
- елементи, що мають відмінну розпізнавальну здатність.

Суб'єкти комерційного найменування – це особи, які мають право використовувати комерційне найменування у господарській діяльності з метою індивідуалізації себе на ринку. Відповідно до чинного законодавства України, такими **суб'єктами є:**

- *юридичні особи підприємницьких товариств* (ТОВ, АТ тощо), що займаються підприємницькою діяльністю. Некомерційні організації, якщо вони здійснюють господарську

діяльність. Юридична особа отримує право на комерційне найменування з моменту державної реєстрації, що підтверджується записом у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб;

- *фізичні особи* – підприємці (ФОП). ФОП також мають право на використання власного імені як комерційного найменування, а за бажанням – можуть включати до нього додаткові елементи (вигадані слова, географічні вказівки тощо);

- *об'єднання осіб*. У певних випадках комерційне найменування може використовуватись асоціаціями, консорціумами чи іншими об'єднаннями підприємств, якщо вони мають відповідний правовий статус.

Відповідно до ч. 2 ст. 489 ЦК України, право інтелектуальної власності на комерційне найменування є чинним з моменту першого використання цього найменування і охороняється без обов'язкового подання заявки на нього чи його реєстрації і незалежно від того, є чи не є комерційне найменування частиною торговельної марки.

Майновими правами інтелектуальної власності на комерційне найменування відповідно до ст. 490 ЦК України є:

- право на використання комерційного найменування;
- право перешкоджати іншим особам неправомірно використовувати комерційне найменування, в тому числі забороняти таке використання;
- інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Використання комерційного найменування іншими юридичними особами без дозволу володільця не повинно допускатися. Тому володільць комерційного найменування має право вимагати від інших осіб припинення неправомірного використання комерційного найменування.

ЦК України не обмежує чинність майнових прав на комерційне найменування конкретним строком, вираженим у роках. Оскільки майнові права інтелектуальної власності на комерційне найменування безпосередньо пов'язані з функціонуванням юридичної особи, то з ліквідацією юридичної особи чинність зазначених майнових прав припиняється.

Право інтелектуальної власності на географічні зазначення. В Україні правова охорона географічного зазначення передбачена у положеннях ЦК України та Законі України «Про правову охорону географічних зазначень».

Відповідно до ст. 1 вказаного закону, **географічне зазначення** – найменування місця, що ідентифікує товар, який походить з певного географічного місця та має особливу якість, репутацію чи інші характеристики, зумовлені головним чином цим географічним місцем походження, і хоча б один з етапів виробництва якого (виготовлення (видобування) та/або переробка, та/або приготування) здійснюється на визначеній географічній території.

Також цей закон виокремлює і такий термін, як **назва місця походження товару** – вид географічного зазначення, який означає найменування, що ідентифікує товар, який походить із певного географічного місця та який має особливі якості або властивості, виключно або головню зумовлені конкретним географічним середовищем із притаманними йому природними і людськими факторами, і всі етапи виробництва якого (виготовлення (видобування) та/або переробка, та/або приготування) здійснюються на визначеній географічній території.

Правова охорона географічним зазначенням надається на підставі їх реєстрації у встановленому Законом України «Про правову охорону географічних зазначень» порядку або відповідно до міжнародних договорів України.

Правова охорона географічного зазначення діє безстроково, за винятком випадків дострокового припинення дії реєстрації географічного зазначення, передбачених законодавством. Обсяг правової охорони географічного зазначення визначається характеристиками товару (послуги) і межами географічного місця його (її) походження, зафіксованими державною реєстрацією права інтелектуальної власності на географічне зазначення.

Права, що впливають із реєстрації географічного зазначення, діють із дати реєстрації географічного зазначення.

Для **реєстрації** географічного зазначення товар, для якого заявляється це зазначення, повинен відповідати специфікації товару, погодженій спеціально уповноваженим органом.

Відповідно до ч. 2. ст. 9-1 Закону України «Про правову охорону географічних зазначень», специфікація товару повинна містити такі відомості:

а) найменування, що заявляється на реєстрацію як назва місця походження товару або географічне зазначення, у формі та мовою, що використовуються під час продажу товару, або мовою, що історично використовувалася для маркування товару на відповідній географічній території;

б) назву та опис товару, в тому числі, якщо це доречно, відомості про сировину та основні характеристики товару (фізичні, хімічні, мікробіологічні або органолептичні характеристики товару тощо);

в) межі географічного місця, де виробляється товар, і, якщо це доречно, територію виробництва сировини, якщо вона є більшою за територію виробництва товару або іншою, ніж така територія;

г) опис способів виробництва товару, в тому числі специфічних умов і незмінних місцевих способів виробництва товару в разі їх існування, а також інформацію про пакування, якщо заявник вирішить та обґрунтує, що пакування товару має здійснюватися саме у визначеному географічному місці з метою збереження якості чи гарантування справжності товару, чи забезпечення контролю;

г) відомості про взаємозв'язок особливої якості або інших характеристик товару з географічним середовищем, зазначеним в абзаці десятому ст. 1 Закону України «Про правову охорону географічних зазначень», або про взаємозв'язок особливої якості, репутації або інших характеристик товару з його географічним місцем походження, зазначеним в абзаці четвертому ст. 1 Закону України «Про правову охорону географічних зазначень».

Суб'єктами права інтелектуальної власності на географічне зазначення є виробники товарів, об'єднання виробників, інші особи, визначені законом.

Відповідно до ст. 503 ЦК України, *правами інтелектуальної власності на географічне зазначення є:*

1) право на визнання позначення товару (послуги) географічним зазначенням;

2) право на використання географічного зазначення;

3) право перешкоджати неправомірному використанню географічного зазначення, в тому числі забороняти таке використання.

Право інтелектуальної власності на географічне зазначення є чинним із дати, наступної за датою державної реєстрації, і охороняється безстроково за умови збереження характеристик товару (послуги), позначених цим зазначенням.

За ст. 7 Закону України «Про правову охорону географічних зазначень» правова охорона надається географічному зазначенню, якщо заявлене найменування ідентифікує товар, що походить із певного географічного місця та має особливу якість, репутацію чи інші характеристики, зумовлені головним чином цим географічним місцем походження, і хоча б один з етапів виробництва якого (виготовлення (видобування) та/або переробка, та/або приготування) здійснюється на визначеній географічній території, і на нього не поширюються встановлені Законом України «Про правову охорону географічних зазначень» підстави для відмови в наданні правової охорони.

Право інтелектуальної власності на промисловий зразок. Правова охорона на промисловий зразок передбачена у положеннях ЦК України та Законі України «Про охорону прав на промислові зразки».

За ст. 1 цього Закону, **промисловим зразком** визнавався результат творчої діяльності людини у галузі художнього конструювання.

Право інтелектуальної власності на промисловий зразок в Україні засвідчується свідоцтвом та надає власнику виключне право використовувати промисловий зразок, а також дозволяти або забороняти його використання іншими особами. Це право виникає у разі відповідності промислового зразка вимогам новизни й індивідуального характеру, а також після державної реєстрації.

За ч. 1 ст. 5 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки», правова охорона надається промислового зразку, що не суперечить публічному порядку, загальновизнаним принципам моралі та відповідає критеріям охороноздатності.

Промисловим зразком може бути зовнішній вигляд виробу або його частини, що визначається, зокрема, лініями,

контурами, кольором, формою, текстурою та/або матеріалом виробу, та/або його оздобленням.

За ч. 3 ст. 5 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки», **не можуть одержати правову охорону** як промислові зразки:

- об'єкти нестійкої форми з рідких, газоподібних, сипких або подібних до них речовин тощо;

- результат інтелектуальної, творчої діяльності в галузі художнього конструювання, втілений або застосований у виробі, що є частиною складеного виробу та є невидимим під час звичайного використання виробу. Звичайним використанням виробу вважається використання його кінцевим користувачем, при цьому матеріально-технічне забезпечення, обслуговування або ремонт виробу звичайним використанням не вважаються;

- ознаки зовнішнього вигляду виробу, зумовлені виключно його технічними функціями;

- ознаки зовнішнього вигляду виробу, розмір та форма якого мають бути точно відтворені для того, щоб один виріб був механічно з'єднаний з іншим виробом або розташований усередині, навколо чи навпроти іншого виробу таким чином, щоб кожен виріб міг виконувати свою функцію; дія зазначеного положення не поширюється на зовнішній вигляд виробів, призначених для множинного складання або з'єднання взаємозамінних виробів усередині модульної конструкції.

Промисловий зразок може одержати правову охорону як:

- зареєстрований промисловий зразок, якщо його внесено до Реєстру в порядку, передбаченому цим Законом, або якщо йому надано правову охорону в Україні відповідно до міжнародного договору, згода на обов'язковість якого надана ВРУ;

- незареєстрований промисловий зразок, якщо його доведено до загального відома в порядку, передбаченому цим Законом.

Набуття прав на зареєстрований промисловий зразок засвідчується свідоцтвом, в якому наводиться внесене до Реєстру зображення промислового зразка.

Набуття права на промисловий зразок, що має міжнародну реєстрацію, не вимагає засвідчення свідоцтвом.

Строк чинності майнових прав на зареєстрований промисловий зразок становить **п'ять років** від дати подання заявки до Національного органу інтелектуальної власності і продовжується цим органом за клопотанням власника промислового зразка на один або більше п'ятирічних строків, за умови сплати збору в порядку, встановленому ч. 2 ст. 24 цього Закону.

Загальний строк чинності майнових прав на зареєстрований промисловий зразок не може становити більш як **25 років** від дати подання заявки. Порядок продовження строку чинності майнових прав на зареєстрований промисловий зразок встановлюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику в сфері інтелектуальної власності.

Строк правової охорони незареєстрованого промислового зразка становить **три роки** від дати його доведення до загального відома на території України.

Правові засоби індивідуалізації – це важливі інструменти забезпечення правової визначеності у цивільному обороті. Ці засоби виконують не лише функцію розпізнавання, а й слугують запорукою ділової репутації, конкурентоспроможності та правового захисту. Вони охороняються національним і міжнародним законодавством, а їх ефективне використання сприяє сталому розвитку ринкових відносин.

Питання для самоконтролю

1. Які об'єкти охороняються правом інтелектуальної власності?
2. У чому полягає різниця між майновими та немайновими правами інтелектуальної власності?
3. Назвіть міжнародні договори, що регулюють право інтелектуальної власності.
4. Наведіть основні принципи охорони інтелектуальної власності в Україні.
5. Що охоплює авторське право? Хто є суб'єктами авторського права?
6. Які твори належать до об'єктів авторського права?

7. Що таке суміжні права та які об'єкти вони охоплюють?
8. Який строк дії авторського права в Україні?
9. Що таке промислова власність?
10. Які об'єкти належать до права промислової власності?
11. Який порядок реєстрації винаходу або корисної моделі в Україні?
12. Чим відрізняється патент на корисну модель від патенту на винахід?
13. Що таке промисловий взірець та які його види?
14. Які засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту охороняються законом?
15. Що таке торговельна марка та як її зареєструвати в Україні?
16. Яка правова природа комерційного найменування?
17. У чому полягає сутність географічного зазначення походження товару?
18. Назвіть суб'єктів, які мають право на використання правових засобів індивідуалізації.

Рекомендована література

1. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів від 24 липня 1971 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051
2. Всесвітня конвенція про авторське право від 06 вересня 1952 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_052
3. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123
4. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01 грудня 2022 року № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855>
5. Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав : Закон України від 15 травня 2018 року № 2415-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19>
6. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15 грудня 1993 року № 3687-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12>
7. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг : Закон України від 15 грудня 1993 року № 3689-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12>

8. Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів : Закон України від 05 листопада 1997 року № 621/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621/97-%D0%B2%D1%80/print1218034688041545>
9. Про охорону прав на промислові зразки : Закон України від 15 грудня 1993 року № 3688-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12>
10. Про охорону прав на сорти рослин : Законом України від 21 квітня 1993 року № 3116-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3116-12>
11. Інтелектуальна власність та патентознавство : підручник / Н. О. Білоусова, Н. В. Гаврушкевич, М. А. Данильченко та ін. : за ред. П. М. Цибульова, А. С. Ромашко. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2021. 374 с.
12. Право інтелектуальної власності : підруч. / А. В. Аксютіна, Л. В. Межевська, О. В. Нестерцова-Собакарь та ін. ; за заг. ред. і передм. д-ра юрид наук, доц. Т. В. Ярошевської. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 336 с.
13. Штефан А. Кодифікація законодавства у сфері авторського права і суміжних прав: досвід держав-членів ЄС та пропозиції для України. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2024. № 2. С. 5–15.

Авторський колектив

- КУЧЕР В. О.**, кандидат юридичних наук, доцент –
глава 6 (у співавторстві з Євхутич І. М.);
- МАЙКУТ Х. В.**, кандидат юридичних наук, доцент –
глава 14;
- БАРАБАШ О. О.**, доктор юридичних наук, професор –
глава 10;
- ЗАЯЦЬ О. С.**, доктор юридичних наук, доцент –
глава 11;
- ВЕРБА О. Б.**, кандидат юридичних наук, доцент –
глава 9 (у співавторстві з Гайченком А. В.);
- ВОВК М. З.**, кандидат юридичних наук, доцент –
глава 13;
- ВОРОБЕЛЬ У. Б.**, доктор філософії у галузі права, доцент –
глава 8;
- ГАЙЧЕНКО А. В.**, доктор філософії в галузі права –
глава 9 (у співавторстві з Вербою О. Б.);
- ГРАБАР Н. М.**, кандидат юридичних наук, доцент –
глава 7;
- ДЕМКІВ Р. Я.**, кандидат юридичних наук, доцент –
глава 3;
- ДУТКО А. О.**, кандидат юридичних наук, доцент –
глава 12;
- ЄВХУТИЧ І. М.**, кандидат юридичних наук, доцент –
глава 6 (у співавторстві з Кучером В. О.);
- ОНИШКО О. Б.**, кандидат юридичних наук, доцент –
глава 2;
- ПАРАСЮК В. М.**, кандидат юридичних наук, доцент –
глави 4, 15;
- ПАСАЙЛЮК І. В.**, кандидат юридичних наук –
глава 1;
- ПИЦЬ А. А.**, старший викладач кафедри –
глава 5.

Цивільне право України (загальна частина)

Навчальний посібник

Редагування *Галина Ялечко*
Макетування *Галина Шушняк*
Друк *Назарій Ганущак*

Підписано до друку 30.12.2025.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 32,55.
Тираж 90 прим. Зам № 82-25.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.